AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

“BAKI QIZLAR UNİVERSİTETİ” MMC

ELMİ ƏSƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
SCİENTİFİC WORKS

“Elmi əsərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 06 yanvar 2010-cu il tarixdə qeydiyyata alınmış (№10/M-4850) və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir:

Filologiya, pedaqogika, psixologiya elmləri.

(jurnal ildə 4 dəfə nəşr olunur)

Cild 27 №2 2026 (66)
Vol. 27 №2 2026 (66)
Tom 27 №2 2026 (66)

BAKI - 2026

Təsisçi
Bakı Qızlar Universiteti

Baş redaktor
pedaqogika elmləri doktoru, professor Ağarəhim Rəhimov

Baş redaktor müavini
pedaqogika elmləri doktoru, professor Akif Abbasov

Məsul katib
Aygün Yaşar qızı Cəfərova

REDAKSİYA HEYƏTİ

filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Qasımlı
pedaqogika elmləri doktoru, professor Lyudmila Verbitskaya (Rusiya)
filologiya elmləri doktoru, professor Əlizadə Əsgərli
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor Aqil Xanməmmədov
pedaqogika elmləri doktoru, professor Zbiqnev Kvetsinskiy (Polşa)
tarix elmləri doktoru, professor Tarix Dostiyev
tarix elmləri doktoru, professor Nərgiz Quliyeva
tarix elmləri doktoru, professor Anar İsgəndərov
tarix elmləri doktoru, professor Aytən Can (Türkiyə)
idarəetmə üzrə fəlsəfə doktoru, professor Jukova (Zhukova) İrina Vitalyevna (Ukrayna)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əlikram Tağıyev
pedaqogika elmləri doktoru, professor İntiqam Cəbrayılov
pedaqogika elmləri doktoru, professor Anastasiya Vançova (Slovakiya)
pedaqogika elmləri doktoru, professor Nikolay Dmitriyeviç Nikandrov (Rusiya)
pedaqogika elmləri doktoru, professor Fərrux Rüstəmov
filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov
pedaqogika elmləri doktoru, professor Hümeyir Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor Çingiz Qaraşarlı
pedaqogika elmləri doktoru, professor Aygül Bulatbayeva (Qazaxıstan)
psixologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əliyev

Bakı Qızlar Universiteti Elmi Şurasının 15 may 2026-cı il tarixli iclasının (protokol №9) qərarı ilə nəşr edilir.

PEDAQOGİKA
ПЕДАГОГИКА
PEDAGOGY

TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHİNG TEXNOLOGY

UOT 37.01

LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏ (PROJECT-BASED LEARNING) MODELİ

Rübabə Hacı qızı Abdullayeva
Bakı şəhəri Binəqədi rayonunun 143 nömrəli tam orta məktəbin direktoru
ORCİD: 0009-0000-5931-1936
E-mail: rubab.aliyeva@gmail.com

Açar sözlər: *Layihə əsaslı öyrənmə, innovativ təlim, şagirdyönlü təhsil, tədqiqat fəaliyyəti, əməkdaşlıq, kreativ düşüncə*

Ключевые слова: *Проектное обучение, инновационное обучение, ученико-ориентированное образование, исследовательская деятельность, сотрудничество, творческое мышление*

Keywords: *Project-based learning, innovative instruction, pupil-oriented education, research activities, collaboration, creative thinking*

Giriş

Müasir təhsil sistemi yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsini deyil, eyni zamanda praktik bacarıqların formalaşdırılmasını da əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı, texnologiyaların sürətlə dəyişməsi və əmək bazarının yeni tələbləri təhsil sistemində innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Bu baxımdan layihə əsaslı öyrənmə modeli müasir pedaqogikanın ən aktual istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Layihə əsaslı öyrənmə modeli şagirdlərin müəyyən problem və ya mövzu ətrafında araşdırma aparmasına, praktik fəaliyyət həyata keçirməsinə və nəticə əldə etməsinə əsaslanır. Bu model ənənəvi müəllim mərkəzli təlimdən fərqli olaraq şagirdi tədris prosesinin aktiv iştirakçısına çevirir. Layihə fəaliyyətində şagirdlər tədqiqat aparır, məlumat toplayır, təhlil edir və əldə etdikləri nəticələri təqdim edirlər.

Layihə əsaslı öyrənmənin əsas məqsədi şagirdlərin müstəqil düşünmə, əməkdaşlıq, ünsiyyət və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu model vasitəsilə şagirdlər yalnız akademik bilik əldə etmir, həm də real həyat situasiyalarına uyğun qərarlar qəbul etməyi öyrənirlər. Müasir dövrdə bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində layihə əsaslı öyrənmə geniş tətbiq olunur və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Layihə əsaslı öyrənmənin nəzəri əsasları

Layihə əsaslı öyrənmə modeli konstruktivist təlim nəzəriyyəsinə əsaslanır. Konstruktivizmə görə insan biliyi hazır şəkildə qəbul etmir, onu fəaliyyət prosesində özü formalaşdırır. Bu yanaşma şagirdin aktiv iştirakını, təcrübə əldə etməsini və öyrəndiyi bilikləri praktik fəaliyyətlə

əlaqələndirməsini ön plana çıxarır.

Amerikalı pedaqoq Con Dyui layihə əsaslı öyrənmənin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O hesab edirdi ki, təhsil həyatla əlaqəli olmalı və şagird real problemlərin həllində iştirak etməlidir. Dyuiyə görə, öyrənmə fəaliyyəti praktik təcrübə üzərində qurulduqda daha effektiv olur. Daha sonra Uilyam Kilpatrik bu ideyaları inkişaf etdirərək layihə metodunu sistemləşdirmişdir.

Layihə əsaslı öyrənmə modelində şagirdlərin fəaliyyəti əsas yer tutur. Müəllim isə istiqamətləndirici və məsləhətçi rolunda çıxış edir. Bu modeldə şagirdlər komanda şəklində işləməyi, məsuliyyət bölüşdürməyi və ortaq qərar qəbul etməyi öyrənirlər. Layihə fəaliyyəti həm də sosial bacarıqların formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Layihə əsaslı öyrənmənin tətbiqi zamanı tədris prosesində müxtəlif resurslardan istifadə edilir. İnformasiya texnologiyaları, internet resursları, müşahidə, müsahibə və praktik fəaliyyət layihələrin daha maraqlı və effektiv həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Layihə əsaslı öyrənmənin mərhələləri

Layihə əsaslı öyrənmə prosesinin uğurlu həyata keçirilməsi müəyyən mərhələlərin ardıcıl şəkildə təşkilindən asılıdır. Birinci mərhələ problemin və ya mövzunun müəyyən edilməsidir. Mövzu şagirdlərin maraq dairəsinə uyğun seçilməli və onların tədqiqat aparmasına imkan yaratmalıdır.

İkinci mərhələ planlaşdırma mərhələsidir. Bu mərhələdə layihənin məqsədi, vəzifələri, istifadə olunacaq metodlar və vaxt bölgüsü müəyyən edilir. Şagirdlər qrup şəklində fəaliyyət göstərərək iş bölgüsü aparırlar.

Üçüncü mərhələ tədqiqat və məlumat toplama mərhələsidir. Şagirdlər müxtəlif mənbələrdən məlumat əldə edir, müşahidələr aparır, sorğular keçirir və nəticələri təhlil edirlər. Bu mərhələ şagirdlərin analitik düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Dördüncü mərhələ layihənin hazırlanması və təqdimatıdır. Şagirdlər əldə etdikləri nəticələri təqdim edir, hesabat hazırlayır və layihəni auditoriya qarşısında müdafiə edirlər. Təqdimat mərhələsi ünsiyyət və özünüifadə bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır.

Son mərhələ qiymətləndirmə mərhələsidir. Qiymətləndirmə zamanı həm layihənin nəticəsi, həm də proses ərzində şagirdlərin fəaliyyəti nəzərə alınır. Özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı qiymətləndirmə metodları da bu modeldə geniş tətbiq olunur.

Layihə əsaslı öyrənmənin üstünlükləri və problemləri

Layihə əsaslı öyrənmənin ən mühüm üstünlüklərindən biri şagirdlərin tədris prosesinə motivasiyasını artırmasıdır. Şagirdlər real problemlərin həllində iştirak etdikləri üçün öyrənməyə daha böyük maraq göstərirlər. Bu model şagirdlərdə yaradıcı və tənqidi düşüncə formalaşdırır.

Layihə fəaliyyəti əməkdaşlıq və komanda işi bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlər fikir mübadiləsi aparır, ortaq qərar qəbul edir və birgə fəaliyyət göstərirlər. Bu isə onların sosial münasibətlərinin inkişafına müsbət təsir edir.

Layihə əsaslı öyrənmə modelinin digər üstünlüyü nəzəri biliklərin praktik tətbiqinə şərait yaratmasıdır. Şagirdlər əldə etdikləri bilikləri gündəlik həyatda tətbiq etməyi öyrənirlər. Bu yanaşma öyrənmənin davamlı və mənalı olmasına kömək edir.

Bununla yanaşı, layihə əsaslı öyrənmənin tətbiqi zamanı müəyyən çətinliklər də mövcuddur. Vaxt məhdudiyyəti, resurs çatışmazlığı və böyük siniflərdə layihələrin təşkili müəllim üçün əlavə çətinlik yarada bilər. Eyni zamanda bütün şagirdlərin layihə fəaliyyətində bərabər aktiv-

liyini təmin etmək də mühüm məsələlərdən biridir.

Müəllimlərin layihə əsaslı öyrənmə üzrə peşəkar hazırlığı bu modelin uğurlu tətbiqində mühüm rol oynayır. Müasir müəllim yalnız bilik verən deyil, həm də şagird fəaliyyətini istiqamətləndirən mentor funksiyasını yerinə yetirməlidir.

Nəticə. Araşdırma göstərir ki, layihə əsaslı öyrənmə modeli müasir təhsil sistemində effektiv və innovativ yanaşmalardan biridir. Bu model şagirdlərin müstəqil düşünmə, tədqiqat aparma, problem həll etmə və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Layihə əsaslı öyrənmə təlim prosesini daha maraqlı və praktik edir, şagirdlərin öyrənməyə motivasiyasını artırır.

Müasir məktəblərdə layihə əsaslı öyrənmənin tətbiqi tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, yaradıcı və təşəbbüskar şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət edir. Bu modelin geniş tətbiqi üçün müəllimlərin peşəkar inkişafı, məktəblərin texniki təminatı və innovativ təlim mühitinin yaradılması vacibdir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, layihə əsaslı öyrənmə gələcəyin təhsil modelinə uyğun yanaşmalardan biri kimi müasir pedaqogikada mühüm yer tutur və şagirdlərin XXI əsr bacarıqlarının inkişafında böyük əhəmiyyət daşıyır.

Problemin aktuallığı. Müasir təhsil sistemində şagirdyönlü yanaşmaların geniş tətbiqi və XXI əsr bacarıqlarının formalaşdırılması layihə əsaslı öyrənmənin aktuallığını artırır. Qloballaşma və rəqəmsal transformasiya şəraitində təlim prosesinin yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşması kifayət etmir. Bu baxımdan layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərin aktiv iştirakını təmin edən, onların real həyat problemlərinə yönəlmiş fəaliyyətlər vasitəsilə öyrənməsini dəstəkləyən müasir pedaqoji model kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi layihə əsaslı öyrənmənin ənənəvi təlim modellərindən fərqli olaraq şagirdlərin tədqiqatçılıq, problem həll etmə və əməkdaşlıq bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməsinin elmi əsaslandırılmasından ibarətdir. Araşdırma göstərir ki, bu model təlim prosesində şagirdin subyekt mövqeyini gücləndirir və öyrənməni biliklərin passiv qəbulu deyil, aktiv yaradıcı fəaliyyət kimi formalaşdırır. Eyni zamanda, layihə əsaslı öyrənmənin motivasiya və təlim nəticələrinə təsiri kompleks şəkildə şərh olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti layihə əsaslı öyrənmə modelinin müasir məktəblərdə tətbiqi üçün konkret imkanların müəyyən edilməsindədir. Bu modelin tətbiqi şagirdlərin yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq bacarıqlarının inkişafına, təlimin daha maraqlı və səmərəli təşkilinə şərait yaradır. Eyni zamanda, müəllimlərin metodik hazırlığının artırılması, məktəblərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və innovativ təlim mühitinin yaradılması tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Tədqiqat nəticələri müəllimlər, metodistlər və təhsil siyasəti üzrə mütəxəssislər üçün praktik istiqamətverici mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə, Ə. Müasir təlim texnologiyaları / - Bakı: Təhsil, - 2020.
2. Ağayev, Ə. Pedaqogika / - Bakı: Elm və təhsil, - 2019. -352 s.
3. Dewey, J. Experience and Education / - New York: Macmillan, - 1938. – 116 p.
4. Kilpatrick, W. The Project Method // Teachers College Record, - 1918, vol. 19, no. 4, -

p. 319–335.

5. Thomas, J.W. A Review of Research on Project-Based Learning / San Rafael, CA: Autodesk Foundation, - 2000. – 45 p.

6. Məlikova-İsgəndərzadə, A.R. Tələbələrin layihə mədəniyyətinin formalaşdırılması // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, - 2025. № 4, – s. 36-40.

https://journals.arti.edu.az/uploads/f_20250905060551214213628 3.pdf

R.H.Abdullayeva

Layihə əsasli öyrənmə (project-based learning) modeli
Xülasə

Məqalədə layihə əsaslı öyrənmə modelinin nəzəri əsasları, təhsil prosesində tətbiq imkanları, üstünlükləri və qarşıya çıxan çətinliklər araşdırılmışdır. Müasir dövrdə təhsil sistemində şagirdyönlü yanaşmaların aktuallaşması layihə əsaslı öyrənmə modelinə marağı artırmışdır. Bu model şagirdlərin tədqiqat aparmaq, problem həll etmək, əməkdaşlıq etmək və yaradıcı düşünmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məqalədə layihə əsaslı öyrənmənin mahiyyəti, mərhələləri, müəllimin rolu və qiymətləndirmə prinsipləri geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda məktəb mühitində bu modelin tətbiqinin effektivliyi və tədris keyfiyyətinə təsiri izah edilmişdir.

Р.Г. Абдуллаева

Модель проектного обучения (project-based learning, PBL)
Резюме

В статье исследуются теоретические основы модели проектного обучения, возможности её внедрения в образовательный процесс, преимущества и существующие проблемы. В последние годы возрастающее значение ученико-ориентированных подходов в образовании усилило интерес к проектному обучению. Данная модель развивает у учащихся навыки проведения исследований, решения проблем, работы в сотрудничестве и применения творческого мышления. В статье представлен подробный анализ сущности проектного обучения, его этапов, роли учителя и принципов оценивания. Кроме того, рассматривается эффективность применения данной модели в школьной практике и её влияние на качество обучения.

R.H. Abdullayeva

Project-based learning (PBL) model
Summary

The article investigates the theoretical basis of the project-based learning model, its implementation possibilities within the educational process, advantages and existing challenges. In recent years, the increasing importance of pupil-oriented approaches in education

has strengthened interest in project-based learning. This model enhances pupils' abilities to carry out research, solve problems, work collaboratively and apply creative thinking. The article provides a detailed analysis of the nature of project-based learning, its stages, the teacher's role and assessment principles. In addition, the effectiveness of applying this model in the school setting and its influence on teaching quality are discussed.

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2026

UOT 37.01

HƏYAT BİLGİSİNİN TƏLİMİ PROSESİNDƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNİN VACİBLİYİ

Aidə Əhliman qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
ORCİD: 0000-0002-5055-6504
E-mail: ay-ka20@hotmail.com

Açar sözlər: *həyat bilgisi, təlim prosesi, ibtidai sinif şagirdləri, müstəqil işlər, müstəqil işlərin təşkili*
Ключевые слова: *жизненные навыки, процесс обучения, учащиеся начальной школы, самостоятельная работа, организация самостоятельной работы*
Key words: *knowledge of the world, learning process, primary school students, independent work, organization of independent work*

Həyat bilgisi konkret bir elmin əsaslarını özündə birləşdirmir. Təbiət və sosial fənn sahələrinə dair zəruri bilik və məlumatları diqqət mərkəzinə gətirir. Bu mənada demək mümkündür ki, bu fənn geniş əhatə dairəsinə malikdir. Həyat bilgisi böyüyən nəslin həyatı əhəmiyyət daşıyan biliklərə, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələrindən ötrü onları daha mühüm praktik işlərin yerinə yetirilməsinə yönəlir. Bu fənn eyni zamanda kiçikyaşlı məktəblilərin lazımi biliklərə və ümumbəşəri dəyərlərə sahib olmalarına, Vətənimizə layiq şəxsiyyət kimi yetişmələrinə kömək göstərir.

Müstəqil işin başlıca məqsədi kiçikyaşlı məktəbliləri müstəqil məntiqi təfəkkürə istiqamətləndirmək, tədris materialının təhlilini öyrətmək, dərsin idraki problemlərini müəyyənləşdirmək, qazanılmış bilik və təlim bacarıqlarını, o cümlədən praktik bacarıqları tətbiq etməkdir. Müstəqil iş yalnız qazanılmış bilikləri, əldə olunmuş bacarıq və vərdişləri möhkəmləndirmək və dərinləşdirmək demək deyildir, eyni zamanda müəllimin köməyi olmadan yeni tədris materialını müstəqil şəkildə öyrənməkdən və mənimsəməkdən ibarətdir. Bu fikir şagirdlərə də, tələbələrə də aid olan bir məsələdir.

Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinifləri üçün "Həyan bilgisi" dərsliyində oxuyuruq: "Əziz məktəblilər! Yeni dərs ilində "Həyat bilgisi" dərsliyi yenə görüşünüzə gəlib. İndiyə qədər ondan çox şey öyrənmisiniz. Bu dərslik sizə təbiət, bitki və heyvanlar aləmi, cəmiyyət və insanlar haqqında maraqlı məlumatlar, faydalı biliklər verib. Aşağı sinilərdə öyrəndiyiniz bilikləri yeni dərs ilində "Həyat bilgisi"nin köməyilə daha da genişləndirəcəksiniz. İnsanın ən etibarlı köməkçisi onun biliklərıdir. Biliksiz insan ən adi həyat və məişət problemlərini də həll etməkdə çətinliklərlə üzləşir. Belə insan səhrada, yaxud meşədə kompassız hərəkət edən səyahətçiyə bənzəyir. Ona görə də siz həmişə dərslərinizdə fəal olmağa, bilik öyrənməyə çalışın. Bunu da unutmayın ki, kitablardan əldə etdiyiniz bilikləri gündəlik həyatınızda istifadə etməyi bacarmasanız, öyrəndiklərinizin heç bir faydası olmayacaq. İnsanın biliyi gündəlik həyatında ona kömək etmirsə, o biliyin faydası yoxdur" [1, s. 6].

Eksperimentə cəlb edilmiş I-IV siniflərdə müstəqil işlər imkan verirdi ki, ümumtəhsil məktəbinin, həmçinin həyat bilgisi fənninin qarşısında duran vəzifələr həyata keçirilsin.

Həyat bilgisi üzrə dərslərdə və dərsdən sonrakı tədbirlərdə, imkan daxilində, kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işlərinin təşkilinə diqqət yetirilərsə, səmərəli nəticələrə nail olunar. İşin uğur-

lu olmasından ötrü müstəqil işlərinin təşkilinin əlverişli yollarını, problemin mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini aydın təsəvvür etmək lazımdır.

Həyat bilgisi ibtidai sinif şagirdlərində ünsiyyətə tələbat, birgə fəaliyyətdə olma kimi vərdişlər yaradır. Bundan başqa, fənn məktəblilərdə mülahizə və təkliflər irəli sürmək, mühakimə yürütmək, öz mövqelərində dayana bilmək, hüquq və vəzifələrini bilmək, hüquqlarından faydalanmaqla yanaşı üzərlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək, digərlərinin də hüquqlarını və mənafelərini qorumaq kimi dəyərli keyfiyyətləri formalaşdırmaq imkanlarına malikdir.

Fənn üzrə məzmun xətti (təbiət və biz, fərd və cəmiyyət, sağlamlıq, mənəviyyat, təhlükəsizlik) vasitəsilə kiçikyaşlı məktəblilərin şüurunda özünə yer almış canlı və cansız aləmin tam, vahid və bölünməz obrazı meydana gəlir. Şagirdlər özlərini həmin aləmin bir hissəsi olaraq başa düşür, cəmiyyətdə və təbiətdə gördükləri hadisələrdən, dəyişikliklərdən və onların arasında mövcud olan əlaqə və asılılıqlardan lazımi nəticələrə gəlirlər. Bütün bunlarla yanaşı, məktəblilər tədqiqatçılıq, araşdırıcılıq işlərinə qoşulmaq, təhlillər aparmaq, öz mövqelərini bildirmək, məsələlərə tənqidi yanaşmaq, düzgün yanaşmaları bəyənmək bacarıqlarına sahib olurlar.

Həyat bilgisinin tədrisi prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsi, təhsili və inkişafı təmin olunur. Şagirdlər mənəvi saflıq, nümunəvi davranış düzlük və doğruçuluq, humanizm, hövsələlik, əqidəlilik, ədalətlilik və dözümlülük kimi nəcib keyfiyyətləri özlərində tərbiyə edirlər.

I-IV siniflərdə həyat bilgisi fənninin səmərəli tədrisi məqsədilə bir sıra vasitələrdən istifadə edilir. Həmin vasitələr sırasında müstəqil işlərin təşkili özünəməxsus rol oynayır. Şagirdlərin müstəqil işlərin yerinə yetirilməsinə cəlb edilməsi bir yandan onların fəallığının inkişafına imkan verir, digər tərəfdən, axtarıcılıq, qismən tədqiqatçılıq işlərinə qoşulmalarına şərait yaradır.

Müstəqil işlə bağlı bacarıq və vərdişlərə yiyələnmənin təhsilalanlar, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilər üçün faydası son dərəcə böyükdür. Burada söhbət heç də təkcə didaktik vəzifənin yerinə yetirilməsindən – məktəblilərə öz bilik və bacarıqlarını müstəqil surətdə, yaxud da müəllimin qismən köməyindən faydalanmaq vərdişləri aşılamaqdan deyil, eyni zamanda onları elmi informasiyanın sürətli axınını anlamaq bacarığı ilə silahlandırmaqdan gedir.

Şagirdlərin, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işlərinin səmərəliliyinə nail olmaq üçün bu tipli işlər istər təlim prosesində, istərsə də sinifdənxaric tədbirlər zamanı təşkil edilməlidir.

Tədqiq olunan problemin aktuallığı bir sıra səbəblərdən irəli gəlir. Əvvəla, aktuallığı dövlətin təhsil siyasəti müəyyənləşdirir Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" təsdiq edilmişdir. Bu strategiya ölkəmizdə keyfiyyət nəticələri və öz əhatəliliyi baxımından digər ölkələr arasında mühüm yerə malik sərişteli müəllim və təhsil menecerlərinə, mükəmməl texnologiyalara əsaslanan infrastrukturu olan təhsil sisteminin təşəkkülündən ötrü 5 strateji istiqamətdə tədbirləri əhatə edir. İkinci strateji istiqamət dissertasiyada nəzərdən keçirdiyimiz problemlə bilavasitə bağlıdır. Diqqət yetirək: "*İkinci strateji istiqamət təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən sərişteli təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir və özündə təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilalanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulmasını, təhsilalanların istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yaradılmasını ehtiva edir*" [2].

Göründüyü kimi, bu strateji istiqamət *innovativ təlim metodlarının tətbiqinin* zəruriliyini, *təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini, təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsini, təhsilalanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulmasını, təhsilalanların istedadının aşkar olunması və inkişafını* mühüm məsələ kimi diqqət mərkəzinə gətirir. Bu mənada fənlərin, o cümlədən həyat bilgisinin tədrisi prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işlərinin təşkilinə önəm verilməsi vacib sayılır.

Tədqiqatın aktuallığını doğuran digər başlıca cəhət dissertasiyada nəzərdən keçirdiyimiz məsələ baxımından keçmiş ittifaqda və respublikamızda problemin hansı səviyyədə tədqiq olunması ilə bağlıdır. Başqa sözlə, problemin işlənmə səviyyəsi barədə nə demək mümkündür?

Bu gün getdikcə daha aydın olur ki, sosial tərəqqi daha çox onu nə qədər yaradıcı münasibətlə yanaşan insanların həyata keçirə bilməsindən asılıdır.

Alimlər İ.Y. Lerner, Ya.A. Comenius, V.V. Davydova, Y.K. Babanski, B.P. Esipova, P.I. Pidkasistiy kiçik yaşlı şagirdlərin müstəqil iş bacarıqlarının inkişafını tədqiqatlarının obyekti kimi götürmüşlər. Onlar iddia edirdilər ki, fənlərin tədrisi prosesində müəllimin vəzifəsi təkcə tədris proqramı ilə bağlı zəruri bilikləri vermək deyil, həm də şagirdlərin müstəqilliyini və fəal təfəkküründü inkişaf etdirməkdir. Bu, asan iş deyil və buna məktəbə getdiyi ilk günlərdən başlamaq lazımdır.

Müstəqil iş şagirdlərin, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilərin iradəsini, iş qabiliyyətini, diqqətini, nizam-intizamını inkişaf etdirdiyi üçün o, sinifdə, o cümlədən həyat bilgisi dərslərində məqsədyönlü şəkildə tətbiq edilməlidir. Lakin onun formaları, təşkili üsulları və tədris prosesində yeri çox fərqlidir.

Akad. M.M. Mehdizadə öz tədqiqatlarında şagirdlərin müstəqil işlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Akademikin müstəqil iş verdiyi tərifl tanış olaq: *"Şagirdlərin təlim prosesinə daxil edilən müstəqil işi dedikdə, elə bir iş nəzərdə tutulur ki, orada işin həcmi və didaktik vəzifələri, fənnin xüsusiyyəti, şagirdlərin imkanları, lazım gələn şəraitin varlığını hesaba almaqla müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilmiş tapşırıq kənardan kömək olmadan, şagirdlər tərəfindən müəyyən vaxt içərisində icra olunur*" [3, s. 181].

Təlimin səmərəli qurulmasında müstəqil işin rolu böyükdür. Məktəblilərin müstəqil işi bir tərəfdən bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə sahib olmaqda, digər tərəfdən əqli və fiziki əməkdə qabiliyyətlərin inkişafında təlimin səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir. Fənlər, o cümlədən həyat bilgisi fənni üzrə dərslər düzgün qurulduqda təlim prosesinin hər bir mərhələsində şagirdlərdən, o cümlədən kiçik yaşlı məktəblilərdən fəallıq tələb edilir. Həmin fəallığın yüksək səviyyəsinə isə, təlim-tərbiyənin səmərəliliyi məqsədilə formalaşdırılan müstəqil işin köməyi əsasında nail olunur.

Fikrimizcə, müstəqil iş, müəllimin təşkil etdiyi, müəyyən vaxt ərzində qarşıya qoyulmuş didaktik məqsədə çatmağa istiqamətlənmiş şagird fəaliyyətidir. Müstəqil iş müəllimin bilavasitə iştirakı olmadan, fəqət onun tapşırığına əsasən, müəyyən vaxt ərzində, şagirdin özünün bilik və təcrübəsinə, qabiliyyətinə, təfəkküründə, bacarığına, inamına istinadla yerinə yetirilən idrak təlim fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirilməlidir. Müstəqil fəaliyyət məktəblilərə bilik verir, onların inkişafını təmin edir, onları tərbiyələndirir. Eyni zamanda şəxsiyyətə lazım olan müstəqillik yaradır. Bu iş kiçikyaşlı məktəblilərin iradəsini, diqqətini, iş qabiliyyətini, nizam-intizamını inkişaf etdirdiyindən dərsdə, o cümlədən Həyat bilgisi üzrə məşğələlərdə sistemli və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməlidir.

Eksperimentə cəlb etdiyimiz I-IV siniflərdə haqqında danışılan məsələyə ciddi fikir verilirdi. Təhsilalanlar əqli və fiziki (və ya hər ikisi birlikdə) fəaliyyətlərinin nəticələrini bu və ya digər şəkildə göstərərək şüurlu olaraq onlara tapşırılanlara münasibətdə qarşıda dayanan məqsədə çatmağa can atırlar.

Müstəqilliyə yiyələnmiş kiçik yaşlı məktəbli ona verilən tapşırıqları yerinə yetirmək, qarşısına çıxan problemləri həll etmək, məqsədinə çatmaq, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün necə hərəkət etməli olduğunu öyrənir. Maraq və istəklər, zəruri ehtiyac və tələbatlar, emosiyalar, münasibət və ideallar müstəqilliyin meydana gəlməsindən və formalaşdırılmasından ötrü təhrikedici və ruhlandırıcı qüvvə kimi özünü göstərir.

Şagirdin müstəqil işi müstəqillik tərbiyəsinin mühüm vasitəsidir. Kiçikyaşlı məktəbliləri əhatə edən müstəqil iş həm də bəzi şagirdlər üçün bir sıra çətinliklər yaradır. İlk növbədə emosional və zehni stress meydana gətirir. Bir çox suallar və səhvlər şübhələr və narahatlıqlara səbəb olur.

Şagirdlərin sistemli şəkildə təşkil olunmuş müstəqil idraki fəaliyyəti təhsilin keyfiyyətini xeyli dərəcədə artırır.

Eksperimentdə iştirak edən sinif müəllimləri kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işinin səmərəli təşkili üçün müstəqil işin təşkili prinsiplərinə (elmilik prinsipi, sistemlilik və ardıcıllıq prinsipi; müvafiqlik prinsipi; əlçatanlıq prinsipi; əyanilik prinsipi; ev tapşırığının vaxtının və həcminin elmi əsaslarla hesablanması prinsipi və s.) yaxından bələd idilər, öz fəaliyyətlərində onlardan bəhrələnirdilər. Təlim prosesində şagirdlər öz bacarıq və qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək üçün müxtəlif növ müstəqil təhsil və yaradıcılıq fəaliyyətlərinə cəlb olunurdular.

Kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil fəaliyyətləri reproduktiv və yaradıcı prosesləri özündə birləşdirir. Onun üç səviyyəsi vardır: 1) reproduktiv fəaliyyət (tədris materialına yiyələnmə, model üzrə yerinə yetirilən müstəqil işin öyrədilməsi: problemlərin həlli, cədvəllərin, diaqramların tərtibi; məqsəd bilikləri möhkəmləndirmək, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması); 2) reproduktiv və praktik fəaliyyət (tədris materialının öz təcrübəsinə əsaslanaraq mənimsənilməsi, materialın praktikada, fəaliyyətdə, müstəqil iş zamanı yoxlanılması, plan, tezis və annotasiyaların hazırlanması); 3) yaradıcı fəaliyyət (məktəbli müstəqil şəkildə həyata keçirilən işin vasitə və metodlarının seçilməsi, proqram materialının tənqidi qiymətləndirilməsi və məhsuldar düşüncə və fəaliyyət üçün onlardan faydalanmaq).

Problemin aktuallığı. Kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işlərinin təşkili həyat bilgisi fənni üzrə mövzuların mənimsənilməsinə kömək edir.

Problemin elmi yeniliyi. Həyat bilgisi fənni üzrə dərslərdə kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işlərinin təşkili diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə dissertant, doktorantlar və magistrantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı N., Mahmudova K., Əzizova F. Həyat bilgisi: Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üçün dərslik. -Bakı: "Şərq-Qərb" ASC, 2023, 120 s.

2. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı // Azərbaycan müəllimi. -2013, 25 oktyabr.

3. Mehdizadə, M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları / M.M. Mehdizadə. -Bakı: Maarif, -1982. -384 s.

A.Ə.Əliyeva

Həyat bilgisinin təlimi prosesində ibtidai sinif şagirdlərinin müstəqil işlərinin səmərəli təşkilinin vacibliyi

Xülasə

Şagirdlərin müstəqil işinin səmərəliliyi onun təşkili şəraitindən, biliyin məzmunu və xarakterindən, təqdim edilməsinin məntiqindən, biliyin mənbəyindən, biliklərin sıx surətdə əlaqəsindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Şagirdlərin müstəqil işinin təlim prosesində təşkilinin çox böyük rolu vardır. Pedaqoqların, fənn müəllimlərinin demək olar ki, hamısı müstəqil işlərin mühüm rolunu qeyd edirlər.

A.A.Алиева

Важность эффективной организации самостоятельной работы учащихся начальной школы в процессе обучения жизненным навыкам

Резюме

Эффективность самостоятельной работы учащихся во многом зависит от условий ее организации, содержания и характера знаний, логики их представления, источника знаний и тесной взаимосвязи знаний.

Организация самостоятельной работы учащихся играет очень важную роль в учебном процессе. Практически все педагоги и учителя-предметники отмечают важную роль самостоятельной работы.

A.A.Aliyeva

The importance of effectively organizing independent work in primary school students in teaching life skills

Summary

The effectiveness of students' independent work largely depends on the conditions under which it is organized, the content and nature of knowledge, the logic of its presentation, the source of knowledge, and the close interconnection of knowledge.

Organizing students' independent work plays a crucial role in the educational process. Almost all educators and subject teachers note the important role of independent work.

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2026

UOT 37.01

MÜXTƏLİF TƏDRİS OYUNLARININ DƏRSLƏRƏ İNTEQRASİYASI

Zülfünaz Şahin qızı Şəfiyeva
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0001-7405-1260
E-mail: zulfunazsefiyeva4@gmail.com

Açar sözlər: *dərs, ibtidai-sinif, oyun, inteqrasiya, inkişaf.*
Ключевые слова: *урок, начальный класс, игра, интеграция, развитие.*
Keywords: *lesson, primary-class, game, integration, development.*

İbtidai siniflərdə tədris olunan fənlər şagirdlərin ilkin bilik, bacarıq və dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət edir. Bu mərhələdə tədris proqramı uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun qurulur və onların həm intellektual, həm də sosial inkişafını təmin etməyə yönəlir. İbtidai siniflərdə əsasən aşağıdakı fənlər tədris olunur:

— Ana dili (Azərbaycan dili) – şagirdlərə oxu, yazı, dinləmə və danışıq bacarıqları aşılanır. Bu fənn digər bütün fənlərin mənimsənilməsi üçün əsas rol oynayır.

— Riyaziyyat – məntiqi düşüncə, hesablamalar aparmaq, problemləri həll etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlər sadə riyazi əməliyyatları və anlayışları öyrənirlər.

— Həyat bilgisi – şagirdlərin ətraf mühit, cəmiyyət və gündəlik həyat haqqında ilkin biliklər əldə etməsinə kömək edir. Bu fənn onların dünyanı tanımasına şərait yaradır.

— Xarici dil (əsasən ingilis dili)-şagirdlərdə ilkin ünsiyyət bacarıqları formalaşdırılır, sadə söz və ifadələr öyrədilir.

— Təsviri incəsənət-yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir, şagirdlərin estetik zövqünü formalaşdırır.

— Musiqi-ritm, melodiya və musiqi duyumunu inkişaf etdirir, emosional inkişafda mühüm rol oynayır.

— Texnologiya-şagirdlərə sadə praktik bacarıqlar öyrədilir, əl işləri və yaradıcı fəaliyyətlər həyata keçirilir.

— Fiziki tərbiyə-uşaqların fiziki inkişafını təmin edir, sağlam həyat tərzinin formalaşmasına kömək edir.

Bu fənlər bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədris olunur və şagirdlərin kompleks inkişafına xidmət edir. İbtidai təhsil mərhələsində əsas məqsəd yalnız bilik vermək deyil, həm də öyrənməyi öyrətmək, müstəqil düşünmə və sosial bacarıqları formalaşdırmaqdır.

İnteraktiv metodlar vasitəsilə Azərbaycan dili tədrisində qrup işləri və müzakirələr vacib yer tutur. Tələbələr birgə işləyərək dilin qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini dərindən öyrənir. Müxtəlif mövzular ətrafında fikir mübadiləsi apararaq anlayışlarını genişləndirirlər. Bu cür metodlar həmçinin şagirdlərin yaradıcı düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Azərbaycan dili tədrisində interaktiv metodların tətbiqi, şagirdlərin dil biliklərini yalnız nəzəri şəkildə deyil, həm də praktik şəkildə inkişaf etdirmələrinə şərait yaradır. Qrup işləri, müzakirələr. Layihə əsasında tədris və rəqəmsal alətlərdən istifadə, tələbələrin dili daha yaxşı mənimsəmələri üçün çox mühüm alətlərə çevrilir. Bu yanaşmalar, dil öyrənmə prosesində şagirdlərin

daha çox motivasiya olmasına, onları yeni biliklər əldə etməyə sövq etməyə və dil bacarıqlarını real həyat şəraitində tətbiq etməyə imkan verir [4, s.302]

İnteraktiv dərs metodları, Azərbaycan dilinin qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini dərindən öyrənmək və bu bilikləri gündəlik həyatda tətbiq etmək üçün tələbələrə geniş imkanlar təqdim edir. Müasir texnologiyaların tətbiqi isə tədris prosesini daha cəlbedici və əyləncəli edir, şagirdlərə daha dinamik və interaktiv bir öyrənmə mühiti yaradır. Nəticədə, interaktiv dərs metodları şagirdlərin dil bacarıqlarını yalnız inkişaf etdirmək deyil, həm də onları daha yaradıcı və müstəqil düşünən fərdlərə çevirmək üçün güclü bir vasitədir. Bu metodlar tədris prosesini daha canlı, maraqlı və səmərəli edir (Əliyev, 2015).

İnteraktiv dərs metodları, Azərbaycan dili tədrisində tədris prosesini daha dinamik, maraqlı və səmərəli etməklə yanaşı, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mükəmməl bir vasitədir. Bu metodlar, tələbələrin yalnız passiv şəkildə məlumat almasını deyil, fəal şəkildə dilin müxtəlif aspektlərini öyrənmələrini təmin edir. Interaktiv yanaşmalar, şagirdləri müzakirələrə, qrup işlərinə və təcrübəyə əsaslanan fəaliyyətlərə cəlb edərək, onların dil biliklərini real həyat şəraitində tətbiq etmələrinə şərait yaradır. Bu da onların həm qrammatik, həm də leksik biliklərini dərindən mənimsəmələrini və dil bacarıqlarını genişləndirmələrini təmin edir.

Problemin aktuallığı. İbtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyət kimi formalaşmasında oyun əsaslı öyrənmənin rolu müasir təhsilin əsas tələblərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Rəqəmsal dövrdə böyüyən uşaqlar üçün oyunla öyrənmə daha cəlbedici və motivasiyaedici olduğuna görə onun tətbiqinə ehtiyac artır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi oyun fəaliyyətinin şəxsiyyət formalaşmasına təsirinin sistemli şəkildə öyrənilməsi ilə bağlıdır. Əvvəlki yanaşmalardan fərqli olaraq, bu araşdırmada oyunların yalnız əyləncə deyil, inkişaf etdirici pedaqoji mexanizm olduğu elmi əsaslarla izah olunur. Şəxsiyyət keyfiyyətlərinin əldə edilməsinə təsir edən oyun modellərinin pedaqoji səmərəliliyi yeni tədqiqat baxışı kimi qiymətləndirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Mövzunun nəzəri əhəmiyyəti oyun əsaslı öyrənmənin motivasiya, ünsiyyət, əməkdaşlıq və yaradıcı təfəkkür kimi şəxsiyyət komponentlərini inkişaf etdirən vasitə kimi nəzəri əsaslandırılmasında özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva Ü. İnteraktiv dərs metodlarının Azərbaycan dili tədrisində rolu // -Bakı: Qədim Diyar – 2025. №4. – s. 302–305.

2. Əliyev A. Azərbaycan dili tədrisində interaktiv təlim metodları. – Bakı, 2015.

3. Uşaq inkişafı metodikası. – Bakı: Qanun, 2011.

4. Məktəbəqədər və ibtidai sinif jurnalı. – Bakı, 2021.

Z.Ş. Şəfiyeva

Müxtəlif tədris oyunlarının dərslərə inteqrasiyası
Xülasə

Müasir təhsil yanaşmalarında tədris prosesinin daha səmərəli və maraqlı təşkili məqsədilə oyun əsaslı öyrənmədən geniş istifadə olunur. Müxtəlif tədris oyunlarının dərslərə inteqrasiyası şagirdlərin idrak fəallığını artırmaqla yanaşı, onların təlimə marağını gücləndirir və öyrənmə prosesini daha mənalı edir. Oyunlar vasitəsilə təqdim olunan biliklər şagirdlər tərəfindən daha asan mənimsənilir, çünki bu proses emosional və interaktiv mühitdə həyata keçirilir.

Tədris oyunlarının dərsə inteqrasiyası müəllimin məqsəd və məzmun seçimi ilə sıx bağlıdır. Oyunlar dərsin müxtəlif mərhələlərində – motivasiya, yeni biliklərin mənimsənilməsi, möhkəmləndirmə və qiymətləndirmə mərhələlərində istifadə oluna bilər. Bu zaman oyunlar dərsin məqsədinə uyğun seçilməli və şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Düzgün seçilmiş oyunlar şagirdlərin diqqətini cəmləşdirir, əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir və yaradıcı düşüncəni stimullaşdırır.

З.Ш. Шафиева

Интеграция различных образовательных игр в уроки
Резюме

В современных образовательных подходах игровое обучение широко используется для более эффективной и интересной организации учебного процесса. Интеграция различных образовательных игр в уроки не только повышает познавательную активность учащихся, но и укрепляет их интерес к обучению, делая учебный процесс более осмысленным. Знания, представленные в играх, легче усваиваются учащимися, поскольку этот процесс осуществляется в эмоциональной и интерактивной среде.

Интеграция образовательных игр в урок тесно связана с выбором учителем целей и содержания. Игры могут использоваться на разных этапах урока – мотивационном, этапе освоения новых знаний, этапе закрепления и оценки. При этом игры следует подбирать в соответствии с целью урока и учитывать возрастные особенности учащихся. Правильно подобранные игры фокусируют внимание учащихся, развивают навыки сотрудничества и стимулируют творческое мышление.

Z.Sh.Shafiyeva

Integration of various educational games into lessons
Summary

In modern educational approaches, game-based learning is widely used to organize the teaching process more effectively and interestingly. The integration of various educational games into lessons not only increases the cognitive activity of students, but also strengthens their interest in learning and makes the learning process more meaningful. The knowledge presented through games is more easily mastered by students, because this process is carried

out in an emotional and interactive environment.

The integration of educational games into the lesson is closely related to the teacher's choice of goals and content. Games can be used at different stages of the lesson - motivation, mastering new knowledge, reinforcement and evaluation stages. In this case, games should be selected in accordance with the purpose of the lesson and the age characteristics of students should be taken into account. Properly selected games focus students' attention, develop cooperation skills and stimulate creative thinking.

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2026

UOT 372.3/.4

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ƏYANİ VƏSAİTLƏRİN ŞAGİRD ÖYRƏNMƏSİNDƏ ROLU

Nərgiz Qabil qızı Məmmədova
Xəzər Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0009-6255-2701
E-mail: nargizmehdizada5@gmail.com

Açar sözlər: *əyani vəsaitlər, ibtidai siniflər, öyrənmə prosesi, vizual qavrama, şagird fəallığı, təlimin effektivliyi, pedaqoji üsullar.*

Ключевые слова: *наглядные пособия, начальные классы, учебный процесс, визуальное восприятие, активность учащихся, эффективность обучения, педагогические методы.*

Key words: *visual aids, primary education, learning process, visual perception, student engagement, teaching effectiveness, pedagogical methods.*

Giriş

Müasir dövrdə təhsil sistemində baş verən yeniliklər və inkişaflar təlim prosesinin daha effektiv və səmərəli təşkili üçün yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Xüsusilə ibtidai təhsil mərhələsi şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasının təməlini təşkil etdiyi üçün bu mərhələdə istifadə olunan metod və vasitələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, əyani vəsaitlər təlim prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir və şagirdlərin öyrənməsində mühüm rol oynayır.

İbtidai sinif şagirdlərinin psixoloji və idrak xüsusiyyətləri onların daha çox konkret və vizual materiallar vasitəsilə öyrənməyə meylli olduğunu göstərir. Bu yaş dövründə abstrakt düşüncə hələ tam formalaşmadığından, mövzuların əyani şəkildə təqdim olunması onların daha yaxşı qavranılmasına şərait yaradır. Şəkillər, cədvəllər, sxemlər, modellər və müxtəlif texnoloji vasitələr şagirdlərin dərs materialını daha asan mənimsəməsinə, diqqətinin cəmlənməsinə və öyrənmə motivasiyasının artmasına kömək edir.

Əyani vəsaitlər yalnız məlumatın təqdim olunmasını asanlaşdırmır, eyni zamanda şagirdlərin fəal iştirakını təmin edir və onların müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu vasitələr şagirdlərə müşahidə aparmaq, müqayisə etmək, analiz və sintez etmək kimi mühüm idrak fəaliyyətlərini həyata keçirməyə imkan yaradır. Nəticədə, təlim prosesi daha interaktiv və maraqlı xarakter alır.

Bununla yanaşı, əyani vəsaitlərin effektivliyi onların düzgün seçilməsi və məqsədyönlü tətbiqindən asılıdır. Müəllim tədris prosesində istifadə etdiyi vəsaitləri dərsin məqsədinə uyğun şəkildə seçməli, şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Müasir texnologiyaların inkişafı isə əyani vəsaitlərin çeşidini genişləndirmiş, onların daha interaktiv və cəlbedici formada tətbiqinə imkan yaratmışdır.

Beləliklə, ibtidai siniflərdə əyani vəsaitlərdən istifadə təlimin keyfiyyətinin artırılmasında, şagirdlərin hərtərəfli inkişafında və onların öyrənmə prosesinə fəal şəkildə cəlb olunmasında mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən, əyani vəsaitlərin pedaqoji əhəmiyyətinin araşdırılması və praktik tətbiq imkanlarının müəyyənləşdirilməsi aktual məsələlərdən biri kimi çıxış edir.

Bu kontekstdə əyani vəsaitlərin tədris prosesində tətbiqi yalnız ənənəvi vasitələrlə məhdudlaşmır, həm də müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarını özündə birləşdirir. İnteraktiv lövhələr, elektron təqdimatlar, animasiyalar və rəqəmsal tədris platformaları şagirdlərin dərsə marağını artırmaqla yanaşı, onların fərdi öyrənmə tempinə uyğun inkişafına da şərait yaradır. Bu cür vasitələr vasitəsilə təqdim olunan məlumatlar daha yadda qalan və təsirli olur, şagirdlərdə öyrənməyə qarşı müsbət münasibət formalaşır.

Digər tərəfdən, əyani vəsaitlərin düzgün planlaşdırılması və sistemli şəkildə tətbiqi təlimin strukturunu daha aydın və məqsədyönlü edir. Müəllim dərsin müxtəlif mərhələlərində – motivasiya, yeni mövzunun izahı, möhkəmləndirmə və qiymətləndirmə zamanı uyğun əyani vasitələrdən istifadə etməklə tədris prosesinin səmərəliliyini artırır. Bu isə şagirdlərin mövzunu daha dərindən mənimsəməsinə və praktik bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Eyni zamanda, əyani vəsaitlər inklüziv təhsilin həyata keçirilməsində də mühüm rol oynayır. Müxtəlif öyrənmə üslublarına malik şagirdlər üçün vizual materiallar məlumatın fərqli yollarla qəbul edilməsinə imkan verir və bu da hər bir şagirdin təlim prosesinə cəlb olunmasını təmin edir. Xüsusilə öyrənmə çətinliyi olan şagirdlər üçün əyani vasitələr mövzunun daha anlaşıqlı təqdim edilməsində səmərəli vasitə kimi çıxış edir.

Bütün bunlarla yanaşı, əyani vəsaitlərin hazırlanması və istifadəsi müəllimdən yaradıcılıq, innovativ yanaşma və peşəkar bacarıqlar tələb edir. Müəllim yalnız hazır vəsaitlərlə kifayətlənməməli, eyni zamanda dərsin məqsədinə uyğun olaraq yeni və orijinal əyani materiallar hazırlamalıdır. Bu isə təlim prosesinin daha maraqlı və effektiv təşkilinə xidmət edir.

Tədqiqat metodologiyası

Bu tədqiqatın əsas məqsədi ibtidai siniflərdə əyani vəsaitlərin şagirdlərin öyrənmə səviyyəsinə, dərsə marağına və fəallığına təsirini araşdırmaqdan ibarətdir. Araşdırma zamanı həm nəzəri yanaşmalar təhlil edilmiş, həm də praktik müşahidələr əsasında nəticələr əldə olunmuşdur.

Tədqiqat ibtidai sinif şagirdləri arasında aparılmış və iki fərqli yanaşma müqayisə edilmişdir. Birinci qrupda dərslər ənənəvi üsullarla, yəni əsasən şifahi izah və dərslik üzərindən keçirilmişdir. İkinci qrupda isə dərs prosesində əyani vəsaitlərdən – şəkillər, sxemlər, cədvəllər, modellər və elektron təqdimatlardan geniş istifadə olunmuşdur. Müəyyən müddət ərzində hər iki qrupun nəticələri müşahidə edilmiş və müqayisəli təhlil aparılmışdır.

Aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, əyani vəsaitlərdən istifadə olunan sinifdə şagirdlərin dərsə marağı daha yüksək olmuş, onlar mövzunu daha tez və asan qavramışlar. Bu qrupda şagirdlərin fəallığı, sual vermə və müzakirələrdə iştirak səviyyəsi də daha yüksək olmuşdur. Eyni zamanda, onların yadda saxlama qabiliyyətinin gücləndiyi və öyrəndiklərini praktik vəziyyətlərdə tətbiq etmə bacarıqlarının inkişaf etdiyi müşahidə edilmişdir.

Əksinə, ənənəvi üsulla tədris olunan qrupda şagirdlərin diqqətinin daha tez yayınması, mövzunun qavranılmasında çətinliklər və passivlik halları daha çox müşahidə olunmuşdur. Bu isə göstərir ki, yalnız şifahi izah ibtidai sinif şagirdlərinin idrak xüsusiyyətlərinə tam uyğun gəlmir.

Tədqiqat nəticələri onu deməyə əsas verir ki, əyani vəsaitlər təlim prosesində mühüm rol oynayır və onların məqsədyönlü istifadəsi təlimin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bununla yanaşı, müəllimin bu vəsaitlərdən istifadə bacarığı və dərsin məqsədinə uyğun seçimi də nəticələrin uğurlu olmasında həlledici amillərdən biridir.

Beləliklə, aparılmış araşdırma təsdiq edir ki, ibtidai siniflərdə əyani vəsaitlərdən sistemli

istifadə şagirdlərin öyrənmə səviyyəsini yüksəldir, onların idrak fəaliyyətini aktivləşdirir və təlim prosesini daha səmərəli edir.

Əyani materiallarla işləyən şagirdlər daha çox əməkdaşlıq edir, qrup fəaliyyətlərində fəal iştirak edir və öz fikirlərini daha sərbəst ifadə etməyə başlayırlar. Bu isə onların ünsiyyət bacarıqlarının və özünə inamının formalaşmasına şərait yaradır. (UNESCO 2015).

Tədqiqat çərçivəsində aparılan müşahidələr onu da göstərmişdir ki, əyani vəsaitlərdən istifadə müəllim-şagird münasibətlərinə də müsbət təsir göstərir. Dərslərin daha maraqlı və interaktiv keçirilməsi müəllimin şagirdlər tərəfindən daha yaxşı qəbul olunmasına, qarşılıqlı anlaşmanın güclənməsinə səbəb olur. Nəticədə, sinifdə müsbət psixoloji mühit formalaşır ki, bu da təlimin effektivliyini artıran əsas amillərdən biridir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, əyani vəsaitlərin istifadəsində müəyyən çətinliklər də mövcud ola bilər. Bəzi hallarda məktəblərdə texniki imkanların məhdudluğu, lazımi vəsaitlərin çatışmazlığı və ya müəllimlərin bu sahədə kifayət qədər təcrübəyə malik olmaması əyani vəsaitlərin tətbiqini çətinləşdirir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müəllimlərin ixtisasartırma kurslarında iştirakı, məktəblərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və innovativ tədris metodlarının təşviqi vacib hesab olunur.

Eyni zamanda, tədqiqat nəticələri göstərir ki, əyani vəsaitlərin istifadəsi planlı və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirildikdə daha yüksək nəticələr verir. Yəni bu vəsaitlər yalnız əlavə vasitə kimi deyil, dərsin əsas komponentlərindən biri kimi düşünülməli və tədris prosesinə sistemli şəkildə inteqrasiya olunmalıdır.

Beləliklə, aparılmış araşdırmanın davamı olaraq demək olar ki, ibtidai siniflərdə əyani vəsaitlərin tətbiqi şagirdlərin hərtərəfli inkişafına, onların təlimə marağının davamlı şəkildə artmasına və əldə etdikləri biliklərin daha dayanıqlı olmasına mühüm təsir göstərir.

İbtidai siniflərdə təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasında əyani vəsaitlər mühüm didaktik vasitə kimi çıxış edir. Bu mərhələdə şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda, onların daha çox konkret, vizual və praktik məlumatlara üstünlük verdiyi aydın olur. Buna görə də əyani vəsaitlər tədrisin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edərək öyrənmə prosesini daha anlaşıqlı və maraqlı edir.

Əyani vəsaitlərə şəkillər, plakatlar, sxemlər, cədvəllər, xəritələr, modellər, maketlər, həmçinin müasir dövrdə istifadə olunan elektron təqdimatlar, interaktiv lövhələr və video materiallar daxildir. Bu vasitələr şagirdlərin mövzunu daha aydın qavramasına, abstrakt anlayışları konkret şəkildə dərk etməsinə kömək edir. Məsələn, təbiət hadisələrinin, riyazi anlayışların və ya tarixi proseslərin əyani şəkildə göstərilməsi şagirdlərin bilikləri daha tez və düzgün mənimsəməsinə şərait yaradır.

Əyani vəsaitlərin istifadəsi dərs prosesini daha fəal və interaktiv edir. Şagirdlər yalnız dinləyici rolunda qalmır, eyni zamanda müşahidə edir, müqayisə aparır, suallar verir və nəticə çıxarırlar. Bu isə onların idrak fəaliyyətini aktivləşdirir və müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təlim prosesində şagirdlərin fəallığının artması onların öyrənməyə olan marağını da gücləndirir.

Eyni zamanda, əyani vəsaitlər şagirdlərin yaddaşının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Vizual informasiya daha uzun müddət yadda qalır və şagirdlər öyrəndiklərini praktik vəziyyətlərdə daha asan tətbiq edə bilirlər. Bu xüsusiyyət ibtidai siniflər üçün xüsusilə vacibdir, çünki bu dövrdə təməl biliklərin düzgün formalaşması gələcək təhsil mərhələlərinin uğuru üçün

əsasdır.

Əsas hissədə qeyd olunmalıdır ki, əyani vəsaitlərin effektivliyi onların düzgün seçilməsi və istifadəsindən asılıdır.

Müəllim dərsin məqsədinə uyğun olaraq vəsaitləri planlı şəkildə tətbiq etməli, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini və fərdi fərqliliklərini nəzərə almalıdır. Düzgün seçilmiş əyani vasitələr dərsin keyfiyyətini artırır, yanlış və ya məqsədsiz istifadə isə gözlənilən nəticəni verməyə bilər.

Beləliklə, əyani vəsaitlər ibtidai təhsil prosesində biliklərin daha asan mənimsənilməsinə, şagirdlərin fəallığının artırılmasına və təlimin ümumi keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən vacib pedaqoji vasitədir.

Problemin aktuallığı. Müasir təhsil sistemində şagirdyönlü və interaktiv təlim üsullarının tətbiqi getdikcə daha çox əhəmiyyət qazanır. Xüsusilə ibtidai siniflərdə şagirdlərin diqqətini cəlb etmək və öyrənmə prosesini daha səmərəli təşkil etmək üçün əyani vəsaitlərin rolu böyükdür. Erkən yaş dövründə vizual qavramanın üstün olması bu mövzunun aktuallığını daha da artırır. Bu baxımdan, əyani vasitələrin təlim prosesinə təsirinin öyrənilməsi müasir pedaqogika üçün vacib məsələlərdən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə əyani vəsaitlərin şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətinə təsiri kompleks şəkildə təhlil olunur və onların yalnız məlumatın qavranılmasına deyil, həm də məntiqi, müstəqil və yaradıcı düşünmə bacarıqlarının inkişafına təsiri əsaslandırılır. Eyni zamanda, vizual yaddaşın erkən yaş dövründə rolu xüsusi vurğulanaraq, əyani vasitələrin istifadəsinin psixoloji və pedaqoji əsasları əlaqəli şəkildə təqdim edilir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin nəticələri müəllimlər üçün praktik əhəmiyyət daşıyır və dərslərin daha effektiv təşkili üçün konkret istiqamətlər təqdim edir. Əyani vəsaitlərdən düzgün istifadə şagirdlərin dərsə marağını artırır, mövzunun daha aydın mənimsənilməsinə kömək edir və biliklərin uzunmüddətli yaddaşda saxlanmasını təmin edir. Bu yanaşma ibtidai sinif müəllimlərinin gündəlik tədris fəaliyyətində geniş tətbiq oluna bilər və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Aparılmış araşdırma göstərir ki, ibtidai siniflərdə əyani vəsaitlərdən istifadə təlim prosesinin keyfiyyətinə mühüm təsir göstərir və şagirdlərin öyrənmə nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Əyani vasitələr dərsin daha anlaşıqlı, maraqlı və yadda qalan olmasına şərait yaradır, şagirdlərin diqqətini cəmləşdirir və onların dərs prosesinə fəal şəkildə cəlb olunmasını təmin edir.

Nəticələrdən belə aydın olur ki, əyani vəsaitlər şagirdlərin yalnız bilik əldə etməsinə deyil, həm də onların idrak qabiliyyətlərinin, məntiqi düşünmə və analiz etmə bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Vizual materiallar vasitəsilə təqdim olunan məlumatlar daha asan mənimsənilir və uzun müddət yadda qalır. Bu isə təlimin davamlılığını və səmərəliliyini artırır.

Eyni zamanda, tədqiqat göstərir ki, əyani vəsaitlərdən istifadə sinifdə müsbət psixoloji mühitin yaranmasına, şagirdlərin motivasiyasının artmasına və müəllim-şagird əməkdaşlığının güclənməsinə səbəb olur. Bu amillər təlim prosesinin daha səmərəli təşkilinə şərait yaradır.

Əyani vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadə təlim prosesinin daha sistemli və ardıcıl təşkilinə şərait yaradır. Bu vasitələr şagirdlərin dərs zamanı passivliyini azaldaraq onların aktiv iştirakını təmin edir. Eyni zamanda, əyani materiallar şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını artırır və onların dərsə marağını davamlı saxlayır. Müasir təlim prosesində əyani vəsaitlərin rolu getdikcə

daha da aktuallaşır və genişlənir. Buna görə də onların tətbiqi təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsində vacib amil kimi qiymətləndirilir.

Ümumilikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, ibtidai siniflərdə əyani vəsaitlərin məqsədyönlü və sistemli istifadəsi təhsil prosesinin keyfiyyətini yüksəldir, şagirdlərin hərtərəfli inkişafına şərait yaradır və onların gələcək təhsil uğurlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva M. Rəqəmsal texnologiyalar və təhsil. Elm və Təhsil nəşriyyatı. 2020.
2. Əliyev A. Pedaqogika və təlim metodikası. Bakı: Maarif. 2019.
3. Həsənov R. İbtidai təhsilin əsasları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. 2018.
4. Məmmədova S. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: Elm. 2021.
5. Vəliyev E. Pedaqoji proses və didaktika. Bakı: Nurlar. 2017.
6. Smith, J. Teaching Methods in Primary Education. London: Education Press. 2020.
7. Brown, T. Visual Learning in Classroom Practice. New York: Academic Press. 2019.
8. UNESCO Teaching and Learning: Achieving Quality Education for All. Paris. 2015.
9. Piaget, J. The Psychology of the Child. New York: Basic Books.1972.
10. Vygotsky, L. Mind in Society. Cambridge: Harvard University Press. 1978.
11. Hidayətova N. İbtidai siniflərdə innovativ təlim üsulları. Bakı: Təhsil. 2022.
12. Quliyev F. Didaktikanın əsasları. Bakı: Elm və Təhsil. 2020.
13. Johnson, K. Interactive Learning Strategies. Oxford University Press. 2018.
14. UNESCO. Digital Technologies in Education. Paris. 2017.

N.Q. Məmmədova

İbtidai siniflərdə əyani vəsaitlərin şagird öyrənməsində rolu

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə əyani vəsaitlərin şagirdlərin öyrənmə prosesinə təsiri təhlil olunur. Qeyd edilir ki, şəkillər, sxemlər, modellər və digər vizual vasitələr şagirdlərin mövzunu daha aydın qavramasına, diqqətinin artmasına və dərsə marağının yüksəlməsinə kömək edir. Erkən yaş dövründə vizual yaddaşın üstün olması əyani vəsaitlərin effektivliyini daha da artırır. Bu vasitələr həmçinin abstrakt anlayışların sadələşdirilməsinə, məntiqi və müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Əyani vəsaitlər şagirdlərin yaddaşını möhkəmləndirir, öyrəndiklərini daha uzun müddət saxlamasına şərait yaradır və onların yaradıcılıq potensialını artırır.

Nəticə etibarilə, əyani vəsaitlərdən istifadə təlimin keyfiyyətini yüksəldir və şagirdlərin hərtərəfli inkişafına şərait yaradır.

Н.Г. Маммедова

Роль наглядных средств в обучении учащихся начальных классов
Резюме

В статье анализируется влияние наглядных пособий на учебный процесс учащихся начальных классов. Отмечается, что изображения, схемы, модели и другие визуальные средства помогают учащимся лучше понимать материал, повышают их внимание и интерес к уроку. В раннем возрасте преобладание зрительной памяти усиливает эффективность наглядных пособий. Эти средства также способствуют упрощению абстрактных понятий и положительно влияют на развитие логического и самостоятельного мышления. Наглядные пособия укрепляют память учащихся, помогают дольше сохранять усвоенные знания и развивают их творческий потенциал.

В итоге использование наглядных средств повышает качество обучения и способствует всестороннему развитию учащихся.

N.Q. Mammedova

The role of visual aids in student classes
Summary

The article analyzes the impact of visual aids on the learning process of students in primary classes. It is noted that pictures, diagrams, models, and other visual materials help students understand the subject more clearly, increase their attention, and enhance their interest in lessons. At an early age, the dominance of visual memory makes the use of visual aids even more effective. These tools also contribute to simplifying abstract concepts and developing logical and independent thinking skills. Visual aids strengthen students' memory, help them retain knowledge for a longer period, and increase their creative potential.

As a result, the use of visual aids improves the quality of education and contributes to the comprehensive development of students.

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2026

TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRİNGİNG TECHNOLOGIES

UOT 37.01

MİLLİ QƏHRƏMANLAR NÜMUNƏSİ MİLLİ QÜRUR VƏ MİLLİ LƏYAQƏT VASİTƏSİ KİMİ

Türkan Qafqaz qızı Kərimova
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0000-1978-638X
E-mail: turkankrimova736@gmail.com

Açar sözlər: *vətən, kiçikyaşlı məktəblilər, tərbiyə, əxlaqi keyfiyyətlər, vətənpərvərlik, milli qürur, milli ləyaqət, milli qəhrəmanlar, nümunə*

Ключевые слова: *родина, младшие школьники, образование, моральные качества, патриотизм, национальная гордость, национальное достоинство, национальные герои, пример*

Key words: *native land, junior school children, education, moral qualities, patriotism, national pride, national dignity, national heroes, example*

Kiçikyaşlı məktəblilərin milli qürur hissində tərbiyə olunmasının müxtəlif tərəfləri var. Məktəblilərdə bu həm sosial-emosional, həm də güclü ali hiss şəklində formalaşır. Bütün bunlar da öz növbəsində məktəblilərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasından, sosial hissi formalaşdıran amillərdən çox asılıdır. Burada xalqın tarixi yaddaşı, şəxsiyyətin inkişaf dərəcəsi və sosial münasibətlər əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Belə ki, son vaxtlar respublikamızın müstəqillik qazananandan sonra sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə 44 günlük vətən müharibəsi zamanı ideologiyamızda baş verən hadisələr milli qürur hissinin təsirliliyini xeyli dərəcədə çoxaltmışdır.

Öz tariximizi və keçmişimizi öyrəndikcə görürük ki, analarımız, qadınlarımız həmişə kişilərlə birgə, çiyin-çiyinə vuruşublar, ailələrinə, doğmalarına dayaq olublar. At üstündə döyüşüb, el-obasını düşmənlərdən qoruyublar. Azərbaycan-Türk qadınlarının cəsarəti və qəhrəmanlığı hər sahədə nümunə ola biləcək səviyyədədir. Bu qəhrəmanlığı ikinci dəfə İkinci Qarabağ müharibəsində Arəstə Baxışova bir daha təsdiqlədi.

Arəstə Baxışova 1995-2004-cü illərdə Biləcəri qəsəbəsindəki Şuşa şəhər 3 nömrəli tam orta məktəbdə təhsil almış, 2004-2008-ci illərdə isə Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Kollecində ingilis dili ixtisasına yiyələnmişdi. Fövqəladə Hallar Nazirliyində baş leytenant kimi xidmət edən atası, Baxışov Kərim, Çernobıl faciəsi zamanı aldığı radiasiya xəstəliyindən dünyasını dəyişəndə Arəstə yalnız 4 yaşında idi.

27 sentyabrda evə anasının yanına gəlib: "Mən könüllü cəbhəyə yazılmışam və ordumuzun yaralı əsgərlərinə köməyə gedirəm", - deyir. Böyük oğluna bacısını tapşırır. "Evin kişisisən, bacın da sənə əmanətdir. Nənənin sözünü dinlə", - deyir. O gedən olur iki uşaq anası. Cəbhədə canını Qarabağın azadlığı uğrunda fəda edən döyüşçüləri kömək-siz buraxmaq istəmir. Yaralanlara, düşmən gülləsinə tuş gələnlərə qoşulur heç nə düşünmədən. Ölümdən, namərd hədəfindən çəkinmədən. [5, s.140]

Beləcə, Arəstə Baxışova yalnız bir qəhrəman deyil, eyni zamanda gələcəyin qadın nəsli üçün yol göstərən bir işıqdır. Onun adı və fədakarlığı hər zaman qızlarımızın qəlbində yaşayacaq, onları igid, mərd və vətənpərvər yetişdirməkdə davam edəcək.

Vətən hər bir kəsin gözünü açdığı evdən başlayır. Daha sonra yaşayıb inkişaf etdikcə, həyatı anladıqca vətən kəlməsi daha dolğun mənalar kəsb edir. Hər bir vətəndaşın göz açdığı doğma kəndi, vətəni əvəzolunmaz və bənzərsizdir. Kiçikyaşlı məktəblilərin bu hisslərlə tərbiyə edilməsinə gəldikdə isə hər bir tərbiyə edən bilməlidir ki, bu prosesdə təlim materiallarında olan Milli Qəhrəmanlar nümunəsi, dərsdənkənar işlər və həyati təcrübələrdən istifadə edərək məktəblilərdə öz doğma yurduna, vətəninə, xalqına qarşı məhəbbət, onu qorumaq və sevmək kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq mümkündür. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin bu barədə müdrik kəlamını xatırlayaq: "Xalqımızın həm fiziki, həm şüuri, mənəvi sağlamlığını təmin etmək dövlətimizin ali məqsədi, vəzifəsidir". [4, s.22].

Problemin aktuallığı. İndiki zamanda aktual məsələlərdən biri də elə kiçikyaşlı məktəblilərin Milli Qəhrəmanlar nümunəsində vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmasıdır. Şagirdlərimizin, məktəblilərin habelə gənc nəslin milli və mənəvi dəyərlər fonunda bir şəxsiyyət kimi formalaşması, doğma vətənə qarşı iftixar hissinin kiçik yaşlardan aşılanması problemləri cəmiyyəti narahat edən məsələlərdir.

Problemin elmi yeniliyi. Kiçikyaşlı məktəblilərin hərtərəfli tərbiyə olunması, onlarda Milli Qəhrəmanlar nümunəsində milli qürur və milli ləyaqət hissinin formalaşdırılması məsələləri araşdırılmış, həyata keçirilməsi üçün imkan və yollar irəli sürülmüşdür.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali məktəb müəllimləri, magistrant və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. Pedaqogika. Dərs vəsaiti// -Bakı, -2000.
2. İmanov A. Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas istiqamətləri, metod və vasitələri.
3. A.İsmayılova. "Kiçikyaşlı məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsində xalq pedaqogikası materiallarından istifadə", Bakı, 2010.
4. https://menazerbaycanliyam.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/10/heydc999r-c999liyev-mc3bcdrik-fikirlc999r.pdf

T.Q.Kərimova

Kiçikyaşlı məktəblilərdə milli qəhrəmanlar nümunəsində milli qürur hissinin formalaşdırılması və vətənpərvər ruhun tərbiyə olunması

Xülasə

Kiçikyaşlı məktəblilərdə milli qəhrəmanlar nümunəsində milli qürur hissinin formalaşdırılması və vətənpərvər ruhun tərbiyə olunması mövzusu müasir təhsil sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai sinif yaş dövrü uşaqların mənəvi dəyərlərinin, vətənə bağlılıq və milli

kimlik şüurunun əsasının qoyulduğu mərhələdir. Bu baxımdan milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gənc nəslə aşılanması təlim-tərbiyə prosesində xüsusi yer tutur.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan Milli Qəhrəmanlarının həyat və fəaliyyətinin öyrədilməsi, onların göstərdikləri şücaət nümunələrinin şagirdlərə yaş səviyyəsinə uyğun şəkildə çatdırılması uşaqlarda vətənə sevgi, torpağa bağlılıq və məsuliyyət hissini gücləndirir.

Т.Г. Каримова

Формирование чувства национальной гордости и воспитание патриотического духа у школьников на примере национальных героев

Резюме

В современной системе образования большое значение имеет тема формирования чувства национальной гордости и воспитания патриотического духа у школьников на примере национальных героев. Начальная школа – это этап, когда закладывается фундамент нравственных ценностей детей, их преданности родине и осознания национальной идентичности. В этой связи особое место в образовательном процессе занимают защита национально-нравственных ценностей и их привитие молодому поколению.

Исследование показывает, что изучение жизни и деятельности национальных героев Азербайджана, представление примеров их доблести учащимся в доступной для их возраста форме, укрепляет любовь детей к родине, преданность земле и чувство ответственности.

T.G. Karimova

Formation of a sense of national pride and upbringing of a patriotic spirit in young schoolchildren through the example of national heroes

Summary

The topic of forming a sense of national pride and nurturing a patriotic spirit in young schoolchildren on the example of national heroes is of great importance in the modern education system. The primary school age is the stage when the foundation of children's moral values, loyalty to the homeland and awareness of national identity is laid. In this regard, the protection of national-moral values and their instillation in the younger generation occupy a special place in the educational process.

The study shows that teaching the life and activities of the National Heroes of Azerbaijan, presenting examples of their bravery to students in an age-appropriate manner, strengthens children's love for the homeland, loyalty to the land and a sense of responsibility.

Redaksiyaya daxil olub: 28.04.2026

UOT 37.01

MİLLİ İDEOLOGİYA ŞAGİRDLƏRİN AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNƏ SƏDAQƏT RUHUNDA TƏRBİYƏ VASİTƏSİ KİMİ

Türkan Adil qızı Rzazadə
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0003-2697-7971
E-mail: rzazadeturkan60@gmail.com

Açar sözlər: *milli, tarixi, dövlətçilik, tələbələr, vətənpərvərlik, təhsil*
Ключевые слова: *национальный, исторический, государственность, студенты, патриотизм, образование*
Key words: *national, historical, statehood, students, patriotism, education*

"Azərbaycan milli ideologiyası tarixi dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzə qədər uzun bir yol keçmişdir. Bu ideologiya həm milli kimliyin qorunması, həm də müstəqil dövlətin möhkəmlənməsi üçün əsas ideya mənbəyi olmuşdur. Azərbaycan milli ideologiyası dövlətçilik ənənələrinin qorunması və inkişafında mühüm rol oynayır. Bu ideologiya gənc nəslin milli kimliyinin formalaşmasında, vətənə bağlılıq hissinin güclənməsində və dövlətin davamlılığının təmin edilməsində əsas göstəricilərindən biridir" (1, s. 24)

Milli ideologiyanın kökləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə qədər uzanıb gedir. XX əsrin sonlarında müstəqilliyin bərpası ilə ideologiyanın yenidən aktuallaşması, dövlətçilik prinsiplərinin təhsil sistemi vasitəsilə gənclərə aşılanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşması və gənc nəslə ötürülməsi prosesində təhsil sistemi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təhsil yalnız bilik verməklə kifayətlənməməli, həm də şagird və tələbələrin milli kimliyini, vətənpərvərlik hissini və dövlətçiliyə sədaqətini formalaşdıran ideoloji mexanizm rolunu oynayamalıdır.

Burada əsas məqsəd təhsil və ideologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini yaratmaqdan ibarətdir. Bu əlaqə aşağıdakı müddəalar əsasında təşkil oluna bilər.

Təhsil sistemi milli ideologiyanın daşıyıcısı kimi çıxış etməlidir

İdeologiya təhsilin məzmununda, dərsliklərdə, fənn proqramlarında və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə özünü göstərməlidir..

Təhsil sistemi milli ideologiyanın ötürülməsində ən mühüm sosial orqandır

Bu faktorlar Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi əsas prinsiplərdən biri kimi qeyd olunmuşdur.

Elmi baxımdan baxsaq, qeyd etməliyik ki, təhsil ideologiyanın sosial reproduksiyasıdır – yəni ideoloji dəyərlər bir nəsildən digərinə ötürülür.

"İdeologiyanın təhsildə rolu sosial elmlərdə geniş müzakirə olunan mövzular siyahısındadır. Təhsil yalnız bilik ötürmə prosesi deyil, həm də cəmiyyətin ideoloji dəyərlərin yeni nəsillərə ötürülməsi mexanizmidir. Bu baxımdan ideologiya təhsilin məzmununda, dərsliklərdə, fənn proqramlarında və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə özünü göstərməlidir" (1, s. 122)

Təhsil sosiologiyası ideologiyanı sosial nizamın qorunması və gənclərin cəmiyyətə inteq-

rasiyası üçün mühüm vasitə kimi meydana çıxır. İdeologiya vasitəsi ilə dövlət və ya cəmiyyət öz dəyərlərini, milli kimliyini və sosial davranış normalarını formalaşdırır.

Bir tərəfdən ideologiya təhsildə milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edir. Digər tərəfdən, həddindən artıq ideoloji yüklənmə şagird və tələbələrin müstəqil düşüncə və tənqidi təhlil bacarıqlarını məhdudlaşdıra bilər.

"Müasir pedaqoji nəzəriyyələr balanslı yanaşmanı mühüm hesab edir – yəni təhsil həm ideoloji dəyərləri ötürməli, həm də şagird və tələbələrdə azad düşüncə, tənqidi baxış və yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməlidir.

İdeologiya təhsilin ayrılmaz komponentidir və onun tamamilə neytral olması mümkün deyil." (2, s. 51)

Bu baxımdan qeyd edilməlidir ki, ideologiyanın təhsildə mövcudluğu qaçılmazdır, lakin bu təsir balanslı şəkildə həyata keçirilməlidir. Təhsil sistemi həm milli-mənəvi dəyərləri qorumağa, həm də şagird və tələbələrin müstəqil düşüncə və qlobal dünyagörüşünü formalaşdırmağa xidmət etməlidir. Milli ideologiya təhsilin əsas dayaqlarından biridir. O yuxarı sinif şagirdlərində dövlətçilik ənənələrinə hörmət, milli kimliyə bağlılıq və vətənpərvərlik hissini formalaşdırır. Təhsil sistemi vasitəsilə gənc nəsil dövlətin tarixi, müstəqilliyin əhəmiyyəti və milli dəyərlərin qorunması haqqında məlumatlara yiyələnmiş olurlar. Bu da onların dövlətə sədaqət hissini gücləndirmiş olur.

"Fəlsəfi baxımdan milli ideologiya fərdin "mən"ini ümummilli "biz"lə birləşdirir. Dövlətçilik ideyası insanın şəxsi maraqlarını ümumi dəyərlərlə uyğunlaşdıraraq vətəndaşın mənəvi borc hissini gücləndirmiş olur" (2, s. 152).

Bu, həm də milli varlığın davamlılığını təmin edən mənəvi bağlardan biridir.

"Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi – Şirvanşahlar dövləti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920), müstəqillik dövrü – yaxarı sinif şagirdlərinə dövlətçilik ənənələrinin davamlılığını göstərir. Bu ardıcıllıq milli ideologiyanın təməlini təşkil edir və gənclərə dövlətə sədaqətin tarixi köklərini öyrədir.

Milli ideologiyanın təsiri ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır:

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin: *"Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz"* ifadəsi dövlətçiliyə sədaqətin simvoludur" (3, s. 47)

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə: *"Vətən mənim anamdır, mən onun övladıyam."* fikri ilə milli ideologiyanın emosional təsir gücünü göstərmişdir

Şeyx Nizaminin *"Yurd sevgisi insanın vicdanında ən uca dəyərdir."* ideyası vətənpərvərlik fəlsəfəsinin poetik ifadəsidir.

"Azərbaycan milli ideologiyasının şagirdlərdə dövlətçiliyə sədaqət və vətənpərvərlik ruhunun formalaşması prosesi sistemli şəkildə aparılmalıdır. Təhsil məzmununda tarixi faktlar, fəlsəfi dəyərlər və ədəbi nümunələr birləşərək gənc nəslin milli kimliyini möhkəmləndirməyə və dövlətin davamlılığını təmin edən vətəndaş mövqeyi formalaşdırmağa xidmət etməlidir" (4, s. 67).

Dövlətçiliyə sədaqət vətənpərvərlik hissinin güclü təsir formasıdır. Ədəbiyyat dərslərində bu qəbildən olan əsərlərlə tanışlıq şagirdlərin milli ideologiyasının formalaşmasına təsir göstərən amillərdəndir. Bu baxımdan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası çox səmərəli və önəmlidir.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı yalnız lirik nümunələr yaratmaqla bitmir, onun yaradıcı-

lığında milli ideologiyanın formalaşdıran ideyalar öz əksini tapmışdır.

"Gülüstan" poemasında B. Vahabzadə ikiyə parçalanmış Azərbaycanın qəmgin taleyini poetik dillə təsvir etmişdir. Şairin səsləndirdiyi "Bir millət, iki dövlət" ideyası milli birliyin və dövlətçiliyə sədaqətin poetik ifadəsi olmaqla, insanların dillərində, düşüncələrində azadlığa bir çağırış şüarına çevrilmişdir. Bu poemanın öyrədilməsi və təbliği şagirdlərdə milli kimliyə bağlılıq və dövlətin bütövlüyünə inam hissini gücləndirməyə xidmət edir.

"Ana dili" şeirində Dövlətçiliyin əsas atributlarından olan ana dilin öyrənilməsinin vacibliyindən, ana dilinə olan sevgidən danışan B. Vahabzadə dilin milli varlığın və dövlətin mövcudluğunun təməl daşı olması amilini vurğulayır

"Şəhidlər" poeması hər birimiz üşçün həm ağrılı, həm də qürur mənbəyidir. Ana Vətən, Dövlət uğrunda canını fəda edən minlərlə gəncimizin Şəhadət Zirvəsinə ucalan, unudulmaz xatirələrinə əbədi sevgi, hörmət və ehtiram mənbəyidir

Bu möhtəşəm poema gənc nəslin nümayəndələrinə fədakarlıq, şücaət, qəhrəmanlıq və fədakarlıq hisslərini aşılamağa xidmət edir.

Xəlil Rza Ulutürk Azərbaycan poeziyasında milli ideologiyanın ən güclü carçılarından biri olmuşdur. Ulutürk poeziyasında vətənpərvərlik yalnız emosional hiss deyil, həm də fəlsəfi və siyasi çağırışdır.

"Vətən" şeiri – Ulutürk Vətəni müqəddəs dəyər kimi təsvir edir: *"Vətən mənim taleyimdir, mən onun yolçusuyam."* Bu poetik nümunədə dövlətçiliyə bağlılıq insanın varlığının ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin irsi Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşmasında və təhsil sistemində dövlətçilik ideyalarının möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Onun siyasi və ideoloji xətti milli kimliyin qorunması, müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi və gənc nəslin dövlətə sədaqət ruhunda böyüməsinə yönəlmişdir.

"Heydər Əliyev cənabları, hesab edirdi ki, milli ideologiya təhsil məzmununa daxil edilməlidir. H. Əliyevin dövlətçilik tarixi, milli mübarizə ənənələri və müstəqillik ideyaları və onun irsinin geniş şəkildə tədqiq edilməsi bu ideyaların dərsliklərdə yer almasına gətirib çıxardı." (5, s. 63)

Bu gün, müasir, müstəqil Azərbaycanın memarı hesab edilən Heydər Əliyev cənabları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin irəli sürdüyü ideyaları və nailiyyətlərini, eyni zamanda Azərbaycanın müstəqillik dövründə əldə etdiyi nailiyyətlərini və milli dövlətçilik ənənələrini gənc nəslə ötürmək üçün təhsil sistemini ideoloji əsaslarla zənginləşdirdi.

Heydər Əliyevin çıxışlarında tez-tez vurğulanan fikirlər şagirdlərdə dövlətçilik ideyalarının möhkəmlənməsinə xidmət edir:

"Müstəqillik bizim ən böyük sərvətimizdir, onu qorumaq hər birimizin borcudur." "Azərbaycan xalqı öz dövlətçiliyini qorumaqla milli varlığını yaşadır."

Heydər Əliyev irsi milli ideologiyanın təhsil sistemindəki ən güclü dayaqlarından biridir. Onun ideoloji xətti şagirdlərdə dövlətçiliyə sədaqət, milli kimliyə bağlılıq və vətənpərvərlik ruhunun formalaşmasına xidmət edir. Beləliklə, Heydər Əliyev irsi gənc nəslin milli ideologiya ilə böyüməsini təmin edən strateji və mənəvi mənbədir." (5, s. 164)

"Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam" Heydər Əliyevin bu ifadəsi Azərbaycan milli ideologiyasının ən güclü şüarlarından birinə "Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam" ifadəsi milli ideologiyanın fəlsəfi və mənəvi mahiyyətini özündə cəmləşdirir. O, şagirdlərdə milli kim-

liyə bağlılıq, dövlətçiliyə sədaqət və vətənpərvərlik hissini gücləndirən ideoloji şüar kimi səslənir" (6, s. 74).

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə mühüm və vacib olan problemlərdən biri milli ideologiyanın gənc nəslə çatdırılmasından ibarətdir. Milli ideologiya fikirlərinin gənc nəslə aşılanması eyni zamanda dövlətin strateji xətlərdən biridir. Məhz bu baxımdan məqalədə qloballaşma, zəngin informasıya bolluğunda yuxarı sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik hisslərini artırmaq və dövlətçiliiyimizə sədaqət ruhunda təribyələndilirməsinin aktuallığını nəzərə alıb, müyyən mənbələrdən istifadə edərək, bu məqaləni hazır etdim.

Problemin elmi yeniliyi. Milli ideologiyanın təhsil sistemi vasitəsilə şagirdlərdə dövlətçilik ideyalarının formalaşmasına təsiri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Məqalədə yalnız dərsliklər və fənn proqramları deyil, həm də məktəbdənkənar fəaliyyətlər, ədəbiyyat nümunələri, tarixi faktlar və fəlsəfi baxışların birgə təsiri nəzərdən keçirilmişdir. Belə yanaşma milli ideologiyanın təhsildəki rolunu daha geniş və sistemli şəkildə araşdırmağa imkan yaradır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Orta ümumtəhsil məktəbləri, lisey və kolleclərdə istifadə olunan dərsliklər, xüsusi ilə ədəbiyyat və tarix fənnindən olan dərslik və dərs vəsaitlərində milli ideologiya, vətənpərvərlik, dövlətçilik ideyalarına sədaqəti əks etdirən mövzuların hazırlanması,dəyirmi stolların təşkil edilməsi, təqdim olunan mətnlər, poetik nümunələr, hekayə və esselərin məzmunu deyilən fikir və ideyalara uyğunlaşdırılmalıdır. Fənn proqramlarının ideoloji əsaslarla zənginləşdirilməsi, müəllimlərin metodik fəaliyyətində milli ideologiyanın tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Vətənpərvərlik mövzulu tədbirlərin dövlətçilik ənənələri, şəhidlərimizin şanlı döyüş yolu adlı esse müsabiqəsinin təşkili, müzakirələrin aparılması bu sahədə müsbət nəticələr əldə etməyə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov İ. *Azərbaycan milli ideologiyası və dövlətçilik.* Bakı: Elm, 2010. s. 220.
2. Məmmədov R. *Milli kimlik və ideologiya.* Bakı: Təhsil, 2015. s. 170.
3. Həsənov C. *Azərbaycan dövlətçiliyi tarix.* Bakı: Elm, *2008.* s. 365.
4. Əliyeva S. *Təhsildə milli ideologiyanın rolu.* Bakı: Təhsil, 2018. s. 235.
5. Əbülfəz Quliyev. Məqalələr və tədqiqatlar. 2022. s. 370.
6. Sevinc Dadaşova. *Heydər Əliyev və ədəbi irsimiz.* 2023. s. 470.

T.A. Rzazadə

Milli ideologiya şagirdlərin Azərbaycan dövlətçiliyinə sədaqət ruhunda tərbiyə vasitəsi kimi

Xülasə

Azərbaycan milli ideologiyası şagirdlərdə dövlətçiliyə sədaqət və vətənpərvərlik ruhunun formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Təhsil məzmununda tarixi faktlar, fəlsəfi dəyərlər və ədəbi nümunələr birləşərək gənc nəslin milli kimliyini möhkəmləndirir və dövlətin davamlılığını təmin edən vətəndaş mövqeyi formalaşdırmağa şərait yaradır.

Т.А.Рзазаде

Национальная идеология как средство воспитания учащихся в духе преданности Азербайджанской государственности
Резюме

Азербайджанская национальная идеология оказывает значительное влияние на формирование у школьников духа патриотизма и преданности государственности. Исторические факты, философские ценности и литературные примеры в образовательном процессе укрепляют национальную идентичность молодого поколения и формируют гражданскую позицию, обеспечивающую устойчивость государства.

T.A. Rzazadeh

National ideology as a means of educating students in the spirit of loyalty to Azerbaijanian statehood
Summary

Azerbaijan’s national ideology has a profound impact on shaping students’ patriotism and loyalty to statehood. By integrating historical facts, philosophical values, and literary examples into education, it strengthens the national identity of the younger generation and fosters a civic stance that ensures the continuity of the state.

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2026

UOT 37.01

TƏRBİYƏ PROSESİNİN VALİDEYN ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

Aytac Azər qızı Qəhrəmanlı
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCİD: 0009-0005-6933-4417
E-mail: qahramanliaytac1122@gmail.com

Açar söz: *ailə, tərbiyə, valdeyin, övlad, münasibət, ünsiyyət*
Ключевые слова: *семья, воспитание, родительство, ребенок, отношение, общение*
Key word: *family, upbringing, parenting, child, relationship, communication*

Cəmiyyətin sağlam inkişafı, mənəvi dəyərlərin qorunması və gənc nəslin sosial məsuliyyət hissinin formalaşması düzgün tərbiyə modelindən keçir. Müasir dövrdə uşaqların emosional ehtiyaclarının ödənilməsi, fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və valideyn-övlad dialoqunun inkişaf etdirilməsi zəruri tələblərdəndir. Bu baxımdan tərbiyə prosesinin ailədaxili münasibətlərə təsirinin araşdırılması, onun effektiv mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi pedaqogika və psixologiya elmləri üçün aktual elmi istiqamət sayılır. Beləliklə, bu mövzunun öyrənilməsi yalnız ailə münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi baxımından deyil, həm də uşaqların sağlam psixoloji inkişafının və cəmiyyətin sosial sabitliyinin təmin olunması baxımından mühüm aktuallıq daşıyır.

Müasir dövrdə yeniləşmə və qloballaşma prosesləri, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin təbliğatın geniş yayılması ailə həyatına da birbaşa təsir göstərir. Cəmiyyətdə baş verən sosial və mədəni dəyişikliklər ailədaxili münasibətlərin mahiyyətini, eləcə də şəxslərarası əlaqələrin formasını müəyyən dərəcədə dəyişmişdir. Bu səbəbdən ailə münasibətlərinin tədqiqi müasir pedaqogika və psixologiya elmlərinin ən aktuallıq çevrilmişdir. Ailədaxili münasibətlərin sağlam psixoloji və pedaqoji prinsiplər üzərində qurulması, qarşılıqlı hörmət və sevgi ilə möhkəmləndirilməsi cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin edən əsas amillərdəndir. Ailədə hökm sürən münasibətlər, xüsusilə ata və ananın davranış tərzi, ailə mühitinin ümumi ahənginə və uşaqların tərbiyəsinə mühüm təsir göstərir (5.s. 24).

V.A. Suxomlinski qeyd etmişdir ki, uşağın ən vacib tərbiyə məktəbi valideynlərin — ata və ananın — bir-biri ilə münasibətidir. Bu baxımdan ailədə əsas vəzifələrdən biri qarşılıqlı anlayışın, etimadın və empatiyanın qorunmasıdır. Bu cür münasibət təkcə ailə üzvləri arasında emosional sabitliyi deyil, həm də ailənin gələcək məqsədlərinin formalaşmasını təmin edir. Valideynlərin uşaqları ilə düzgün münasibət qurması ailədaxili harmoniyanın vacib tərkib hissəsidir və bu münasibət uşağın inkişafının ən erkən mərhələlərindən başlayır. Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, psixi və emosional inkişafında, davranış normalarının mənimsənilməsində və idrak fəallığının yüksəlməsində valideyn-övlad münasibətləri həlledici rol oynayır (5, s. 24).

Uşaqların ilk öyrənmə və inkişaf təcrübələrinin təməli ailədə formalaşır. Ailə mühiti uşağın dünyagörüşünü, davranışını və idrak fəaliyyətini istiqamətləndirən əsas sosial mühit hesab olunur. Valideynlər yalnız birbaşa öyrətmə yolu ilə deyil, həm də öz həyat təcrübələrini, müşahidələrini və digər mənbələrdən qazandıqları bilikləri uşaqlara ötürməklə onların inkişaf prosesinə mühüm töhfə verirlər. Uşağın formalaşmasında valideyn məsuliyyəti yalnız gündəlik qayğı –

qidalanma, geyim və təmizlik kimi tələbatların ödənilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Valideyn və övlad arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə uşağın davranış normalarını mənimsəməsində, müsbət xüsusiyyətlərin və sosial bacarıqların inkişafında həlledici rol oynayır. Erkən yaş dövründə əldə edilən davranış vərdişləri gələcəkdə şəxsiyyətin formalaşmasına, münasibətlər sisteminə, inanclara və sosial dəyərlərə təsir edir (4, s. 368).

Valideyn-övlad münasibətləri mürəkkəb və çoxşaxəli bir sistem olub, həm bioloji, həm də psixoloji və sosial xarakter daşıyır. Bu münasibətlər qarşılıqlı inam, emosional bağlılıq və effektiv ünsiyyət əsasında formalaşır. Ailədəki münasibətlər yalnız nəzarət və qayğı ilə məhdudlaşmır, həm də uşağın duyğusal sabitliyini, özünəinamını və sosial davranışını müəyyən edir. Valideynlə uşaq arasında yaranan psixoloji yaxınlıq uşağın şəxsiyyət inkişafının əsas dayaqlarından biridir. Valideynin övladına qarşı münasibəti, ondan gözləntiləri, uşağın isə valideynə olan hörməti və bağlılığı bir-birini tamamlayan qarşılıqlı təsir sistemidir. Valideyn-övlad münasibətləri uşağın erkən yaş dövründən başlayaraq onun emosional tənzimləmə bacarığını, özünü ifadə və idarəetmə qabiliyyətini, sosial münasibətlərdə davranışını və dil inkişafını istiqamətləndirir. Ailə uşağın ilk sosial mühiti kimi onun cəmiyyətə inteqrasiya prosesində əsas rolu oynayır. Valideynlər uşağın sosiallaşmasına, empatiya və hörmət hisslərinin formalaşmasına, fərqli insanlara qarşı anlayış və tolerantlıq nümayiş etdirməsinə şərait yaradırlar. Beləliklə, valideyn-övlad münasibətləri təkcə ailədaxili harmoniya üçün deyil, həm də uşağın gələcəkdə cəmiyyətə uyğunlaşması, sağlam şəxsiyyət kimi yetişməsi və mənəvi dəyərlərlə böyüməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır (7).

Valideyn-övlad münasibətlərində diqqət yetirilməsi vacib olan əsas məqamlardan biri uşağı dinləmək bacarığıdır. Uşağı dinləmək, onun fikirlərinə və hisslərinə əhəmiyyət vermək tərbiyə prosesinin mühüm tərkib hissəsidir. Hər bir valideyn övladı ilə mütəmadi söhbət etməyə zaman ayırmalı, bu ünsiyyət zamanı tam diqqətini uşağa yönəltməlidir. Uşağın danışdığı anlarda onun sözünü kəsməmək, mövzunu dəyişməmək və göz təması saxlamaq valideynin hörmət və anlayış nümayiş etdirdiyini göstərir. Əgər uşaq valideyn tərəfindən dinlənilmədiyini hiss edərsə, o, öz hiss və düşüncələrini paylaşmaq üçün başqa mənbələr axtaracaq ki, bu da onun emosional vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Valideyn-övlad münasibətlərində digər mühüm amil sevgi və emosional dəstəyin ifadə edilməsidir. Bəzi valideynlər uşaqlarına qarşı sevgi nümayiş etdirməkdən çəkinir, bunu uşağın şıltaq böyüməməsi ilə əlaqələndirirlər. Halbuki, uşaq üçün valideyn sevgisini hiss etmək, qəbul edilmək və dəyərli olduğunu anlamaq çox vacibdir. Sevgi dolu münasibət uşağın psixoloji sabitliyini təmin edir, onda özünəinam hissini və müsbət mənəvi keyfiyyətləri inkişaf etdirir. Hər bir valideyn övladını olduğu kimi qəbul etməli, sevgi və şəfqət mühitində böyütməlidir. Tərbiyə prosesində diqqət yetirilməli məqamlardan biri də uşağın qorxu vasitəsilə tərbiyə edilməməsidir. Bəzən valideynlər uşaqları müəyyən davranışlardan çəkindirmək üçün onları müxtəlif simvollarla – həkim, polis, it və ya canavar kimi obrazlarla qorxudurlar. Bu üsul qısamüddətli itaət yaratsa da, uşağın psixikasında qalıcı qorxu və narahatlıq hissi formalaşdıra bilər. Belə hallarda uşaqlar özlərini daim gərgin və təhlükədə hiss edirlər ki, bu da onların gələcək emosional inkişafına mənfi təsir göstərir. Ailədaxili münasibətlərdə valideynin övladlar arasındakı münasibətə nəzarəti də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çoxuşaqlı ailələrdə bəzən uşaqlar arasında anlaşılmazlıqlar və rəqabət yaranır. Valideynin vəzifəsi bu hallarda ədalətli mövqe tutmaq, hər bir övlada eyni dərəcədə sevgi və diqqət göstərməkdir. Uşaqlara səmimilik, dürüstlük, mərhə-

mət və ədalət kimi dəyərlərin aşılanması onların gələcəkdə sağlam münasibətlər qurmasına və düzgün sosial davranış formalaşdırmasına kömək edir (8).

Elmi yenilik tərbiyə prosesində mövcud psixoloji və pedaqoji yanaşmaların müqayisəli təhlili, həmçinin valideyn-övlad qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin aşkar edilməsində özünü göstərir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, valideynlərin ünsiyyət tərzi, diqqət və sevgi nümayiş etdirmə formaları uşağın şəxsiyyət quruluşunu, sosial bacarıqlarını və davranış vərdişlərini formalaşdırır.

Bundan əlavə, məqalə valideynlərin tərbiyə üsullarının uşağın gələcək sosial münasibətlərinə və psixoloji sağlamlığına təsirini elmi əsaslarla izah edir. Beləliklə, araşdırma yalnız nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsinə deyil, həm də praktik tövsiyələrin hazırlanmasına imkan yaradır. Bu, valideyn-övlad münasibətlərinin səmərəli və müasir tərbiyə prinsipləri əsasında qurulmasına elmi töhfə verir.

Məktəbəqədər və məktəb yaşlı uşaqların inkişaf proqramlarının hazırlanması zamanı valideynlər üçün tövsiyələrdən istifadə etmək mümkündür. Bu tövsiyələr uşaqların sosial bacarıqlarının, emosional sabitliyinin və özünüifadə qabiliyyətlərinin inkişafına dəstək verir. Həmçinin, valideyn-övlad münasibətlərinin düzgün təşkili uşaqların psixoloji sağlamlığını qoruyur, onların gələcəkdə cəmiyyətdə səmərəli və məsuliyyətli fərdlər kimi yetişməsini təmin edir.

Məqalə həm də ailədaxili davranışların idarə olunması və uşaqların sosiallaşması sahəsində praktik yanaşmaların hazırlanmasına şərait yaradır. Valideynlər uşaqlarına sevgi və diqqət göstərməyi, onların fikirlərini dinləməyi, emosional ehtiyaclarını nəzərə alaraq düzgün tərbiyə üsullarını tətbiq etməyi öyrənirlər. Bu, uşaqların özünəinamını gücləndirir, empatiya və hörmət duyğularının inkişafına səbəb olur, həmçinin ailə daxilində harmoniya və qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir.

Nəticədə, məqalə tərbiyə sahəsində praktik tövsiyələr hazırlamaq, valideynlərin və pedaqoqların fəaliyyətini təkmilləşdirmək, uşaqların sosial, emosional və psixoloji inkişafını dəstəkləmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, bu tədqiqat ailədaxili münasibətlərin səmərəli təşkili və uşaqların gələcəkdə cəmiyyətə uyğun, məsuliyyətli və müstəqil fərdlər kimi yetişməsinə töhfə verir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə ailə institutunun dəyərlərində və sosial münasibətlər sistemində baş verən dəyişikliklər tərbiyə prosesinə və valideyn-övlad münasibətlərinə birbaşa təsir göstərir. Cəmiyyətin inkişaf templəri, texnologiyanın sürətli yayılması, informasiya məkanının genişlənməsi və sosial mediadan asılılıq ailədaxili ünsiyyətin xarakterini dəyişmişdir. Belə şəraitdə uşaqların düzgün tərbiyə olunması, onların şəxsiyyət kimi formalaşması və sosial adaptasiyası valideynlərin davranış tərzindən və ailə münasibətlərinin sağlamlığından asılı olur.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalən elmi yeniliyi ailədaxili tərbiyə prosesinin valideyn–övlad münasibətlərinə təsirinin sistemli şəkildə təhlil edilməsində özünü göstərir. Araşdırma valideynlərin uşağın emosional, sosial və psixoloji inkişafına yönələn davranış üsullarının təcrübə və nəzəri biliklər əsasında öyrənilməsini təmin edir.

Problemin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Bu məqalənin praktiki əhəmiyyəti valideynlərin uşaqların tərbiyəsində elmi əsaslara söykənən, məqsədyönlü və səmərəli yanaşmalar tətbiq etməsinə imkan yaratmasında özünü göstərir. Ailədaxili münasibətlərin keyfiyyətli qurulması, uşağın emosional və sosial inkişafının düzgün istiqamət alması, davranış vərdişlərinin forma-

laşması və şəxsiyyətin balanslı inkişafı üçün valideynlərin metodik və psixoloji biliklərlə təchiz olunması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Ailə pedaqogikası. Bakı: Mütərcim, 2020, 344 s.
2. Axundov S., Həsənov A. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı,1989, 548 s.
3. Əhmədov H.M, Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı, 1962, 195 s.
4. Hüseynzadə R. Əzizova Z., Pedaqogika. Bakı, 2021, 488 s.
5. İmamverdiyeva N. Mirzəliyeva N., Yeniyetməlik və yetkinlik yaşına çatmış uşaqların sosiallaşmasına ailədaxili münasibətlərin təsiri. Bakı, 2022, 207 s.
6. https://muallim.edu.az/
7. https://eudi.az/meqale/etrafli/362
8. https://pedaqoq.az/?p=1644

A.A. Qəhrəmanlı

Tərbiyə prosesinin valideyn övlad münasibətlərinə təsiri
Xülasə

Tərbiyə prosesi ailə münasibətlərinin, xüsusilə də valideyn və övlad arasındakı bağların formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ailədə uşaq ilk sosial təcrübəsini əldə edir və valideynlərin davranışı onun şəxsiyyətinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Valideynin sevgi, diqqət və anlayışa əsaslanan yanaşması uşağın emosional sabitliyini möhkəmləndirir. Əksinə, laqeyd və ya sərt münasibət uşaqda inamsızlıq və qorxu yarada bilər. Tərbiyə prosesində qarşılıqlı hörmət və açıq ünsiyyətin qorunması münasibətlərin sağlam qalmasını təmin edir. Uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun davranmaq onun özünəinamını və məsuliyyət hissini gücləndirir. Müasir dövrdə valideynlərin psixoloji və pedaqoji biliklərə əsaslanaraq tərbiyə aparması daha effektiv nəticələr verir. Ailədə düzgün tərbiyə mühiti formalaşdıqda uşaq cəmiyyətə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkmir. Tərbiyə valideyn-övlad münasibətlərinin davamlılığını və qarşılıqlı etimadı qoruyur. Beləliklə, ailədə sağlam tərbiyə sistemi cəmiyyətin ümumi mənəvi inkişafına töhfə verir.

А.А. Гахраманли

Влияние процесса воспитания на отношения между родителями и детьми
Резюме

Процесс воспитания имеет большое значение в формировании семейных отношений, особенно отношений между родителями и детьми. В семье ребёнок приобретает первый социальный опыт, а поведение родителей напрямую влияет на формирование его личности. Родительский подход, основанный на любви, внимании и понимании, укрепляет эмоциональную устойчивость ребёнка. Напротив, пренебрежительное или грубое отношение может вызвать у ребёнка недоверие и страх. Поддержание взаимного уважения и

открытого общения в процессе воспитания способствует поддержанию здоровых отношений. Соответствие поведения индивидуальным особенностям ребёнка укрепляет его уверенность в себе и чувство ответственности. В современном мире родительское воспитание, основанное на психолого-педагогических знаниях, даёт более эффективные результаты. При формировании в семье правильной воспитательной среды ребёнок легко адаптируется к обществу. Воспитание поддерживает преемственность родительско-детских отношений и взаимное доверие. Таким образом, здоровая система воспитания в семье способствует общему нравственному развитию общества.

A.A. Gahramanli

The impact of the upbringing process on parent-child relationships
Summary

The upbringing process is of great importance in the formation of family relationships, especially the bonds between parents and children. In the family, the child gains his first social experience, and the behavior of the parents directly affects the formation of his personality. A parent's approach based on love, attention, and understanding strengthens the child's emotional stability. On the contrary, a negligent or harsh attitude can create distrust and fear in the child. Maintaining mutual respect and open communication in the upbringing process ensures that relationships remain healthy. Behaving in accordance with the child's individual characteristics strengthens his self-confidence and sense of responsibility. In modern times, parents' upbringing based on psychological and pedagogical knowledge gives more effective results. When the right upbringing environment is formed in the family, the child does not have difficulty adapting to society. Upbringing maintains the continuity of parent-child relationships and mutual trust. Thus, a healthy upbringing system in the family contributes to the overall moral development of society.

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2026

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODOLOGY OF TEACHING MATHEMATICS

UOT 372.851

SOME BIFURCATION PROBLEMS FOR THE STURM-LIOUVILLE OPERATOR

Konul Hamid Aliyeva
associate professor at Sumgayit State University,
Doctor of Philosophy in Mathematics
ORCID: 0000-0003-0316-947X
E-mail: konul.aliyeva@sdu.edu.az
Leyla Vidadi Nasirova
teacher at Sumgayit State University,
Doctor of Philosophy in Mathematics
ORCID: 0000-0002-9480-1372
E-mail: leyla.nasirova@sdu.edu.az,
Ulkar Ragub Babayeva
Sumgayit State University,
ORCID: 0000-0002-2484-8730
E-mail: ulkar.babayeva@sdu.edu.az

Key words: *engineering education, operator theory, constructivist learning, problem-based learning, project-based learning, STEM education, digital learning technologies.*

Açar sözlər: *mühəndislik təhsili, operator nəzəriyyəsi, konstruktiv təlim, problem əsaslı öyrənmə, layihə əsaslı öyrənmə, STEM təhsili, rəqəmsal təlim texnologiyaları.*

Ключевые слова: *инженерное образование, теория операторов, конструктивистское обучение, проблемно-ориентированное обучение, проектно-ориентированное обучение, STEM-образование, цифровые образовательные технологии.*

1. Relevance of the problem

The rapid advancement of science and technology in the twenty-first century has led to significant changes in the content and structure of engineering education. The development of digital technologies, the widespread adoption of artificial intelligence systems, the processing of big data, the implementation of automated control systems, and the emergence of high-tech industries require engineers to possess a deeper and more comprehensive mathematical background. Under these conditions, mathematical modeling has become one of the fundamental components of engineering practice and professional activity. For this reason, functional analysis occupies an important place in engineering education.

However, functional analysis is widely regarded as one of the most challenging mathematical disciplines for students to master. The main reasons for this include:

- the high level of abstraction of its concepts;
- the difficulty of intuitively understanding infinite-dimensional spaces;
- insufficient integration with previously acquired mathematical knowledge;
- the inadequate connection between theoretical material and practical applications;

- the predominance of traditional lecture-based teaching methods.

These challenges necessitate a reconsideration of the methodology used in teaching functional analysis and highlight the need for its enhancement through the application of modern pedagogical approaches.

2.Scientific novelty of the problem

The primary objective of this study is to identify the scientific and methodological foundations for the effective teaching of functional analysis in engineering programs and to develop an instructional model based on modern educational technologies.

To achieve this objective, the following tasks were established:

1. To determine the role and significance of functional analysis in engineering education;
2. To investigate the potential of contemporary pedagogical approaches;
3. To identify ways of integrating functional analysis topics with engineering problems;
4. To evaluate the role of digital technologies in the teaching and learning process;
5. To analyze assessment and monitoring mechanisms;
6. To develop recommendations for the practical implementation of the proposed instructional model.

Research Methods

The following research methods were employed in the preparation of this article:

- systematic analysis of scientific and pedagogical literature;
- comparative analysis;
- content analysis;
- modeling methodology;
- observation and generalization;
- examination of international educational practices.

Problem statement

Form of the equation Functional analysis serves as a bridge between classical mathematical analysis and modern applied mathematics. This field encompasses the theory of Banach and Hilbert spaces, linear operators, spectral theory, and variational methods.

The range of applications of functional analysis in engineering is remarkably broad and includes numerous areas of modern science and technology:

Solution of the problem Example

1.Linear Spaces

The concept of a linear space constitutes the starting point of functional analysis.

Definition:

X be a set on which the following operations are defined:

$$\boldsymbol{x + y \in X}$$

Scalar multiplication $\boldsymbol{\alpha x \in X}$ If the axioms of a linear space are satisfied under these operations, then (X) is called a **linear space** (or **vector space**)

Example 1: $\boldsymbol{R^n}$ The euclidean space.

Example 2: $\boldsymbol{C[a,b]}$ The space of all continuous functions defined on the interval $\boldsymbol{[a,b]}$

Example 3: $\boldsymbol{P_n}$The space of all polynomials of degree not exceeding (n).

Example 4: $\boldsymbol{L^2(a,b)}$The space of square-integrable functions.

Among these spaces, $\boldsymbol{C[a,b]}$ and $\boldsymbol{L^2(a,b)}$are particularly important in engineering

applications.

For example, the mathematical models used in:

- signal processing;
- heat conduction;
- electromagnetic phenomena;
- communication systems;

are frequently formulated within these functional spaces.

2. Normed Spaces

To measure the distance between elements of a linear space, the concept of a norm is introduced.

Definition 2. $\boldsymbol{X}$ be a linear space. A function $\| \boldsymbol{x} \|: \boldsymbol{X} \to \boldsymbol{R}$ is called a norm if it satisfies the following conditions:

Positivity

$$\| \boldsymbol{x} \| \geq \mathbf{0}$$

and

$$\| \boldsymbol{x} \| = \mathbf{0} \iff \boldsymbol{x} = \mathbf{0}$$

Homogeneity

$$\| \boldsymbol{\alpha x} \| = | \boldsymbol{\alpha} | \| \boldsymbol{x} \|$$

Triangle Inequality

$\| \boldsymbol{x} + \boldsymbol{y} \| \leq \| \boldsymbol{x} \| + \| \boldsymbol{y} \|$A linear space equipped with a norm is called a normed space.

3.Fundamental Norms. Euclidean Norm $\| \boldsymbol{x} \|_{\mathbf{2}} = \left(\sum_{\boldsymbol{i}=\mathbf{1}}^{\boldsymbol{n}} \boldsymbol{x}_{\boldsymbol{i}}^{\mathbf{2}} \right)^{\mathbf{1/2}}$

Maximum Norm $\| \boldsymbol{x} \|_{\infty} = \mathbf{max} \ | \boldsymbol{x}_{\boldsymbol{i}} |$These norms are widely used in optimization, data analysis, machine learning, signal processing, and numerous engineering applications.

4. Hilbert Spaces. A Hilbert space is one of the most fundamental concepts in functional analysis.

Definition. Let a linear space be equipped with an inner product

$$\langle \boldsymbol{x}, \boldsymbol{y} \rangle$$

If the space is complete with respect to the norm induced by this inner product, then it is called a **Hilbert space**.

Properties of the Inner Product

Symmetry

$\langle \boldsymbol{x}, \boldsymbol{y} \rangle = \langle \boldsymbol{y}, \boldsymbol{x} \rangle$ (for real spaces; in complex spaces, the conjugate symmetry property holds).

Linearity

$$\langle \boldsymbol{ax} + \boldsymbol{by}, \boldsymbol{z} \rangle = \boldsymbol{a} \langle \boldsymbol{x}, \boldsymbol{z} \rangle + \boldsymbol{b} \langle \boldsymbol{y}, \boldsymbol{z} \rangle$$

Positivity

$$\langle \boldsymbol{x}, \boldsymbol{x} \rangle \geq \mathbf{0}$$

with equality if and only if (x=0).

Norm induced by the inner product

The norm in a Hilbert space is defined by

$$\| \boldsymbol{x} \| = \sqrt{\langle \boldsymbol{x}, \boldsymbol{x} \rangle}$$

Classical examples of Hilbert Spaces

Euclidean Space

$$\boldsymbol{R^n}$$

equipped with the standard inner product.

Space of Square-Integrable functions

$$\boldsymbol{L^2(a,b)}$$

where the inner product is defined as

$$\langle \boldsymbol{f}, \boldsymbol{g} \rangle = \int_{\boldsymbol{a}}^{\boldsymbol{b}} \boldsymbol{f(x)g(x)\,dx}$$

Engineering applications of hilbert spaces

Hilbert spaces play a crucial role in numerous areas of engineering and applied science, including:

- Fourier analysis;
- digital signal processing;
- quantum mechanics;
- machine learning;
- image processing.

For example, every signal $\boldsymbol{f(t)}$can be represented in terms of an orthogonal basis as

$$\boldsymbol{f(t) = \sum_{n=1}^{\infty} c_n \varphi_n(t).}$$

This representation forms the mathematical foundation of Fourier series and many modern signal-processing techniques.

3.Pratical importance and application of the problem

The urgency of the problem. Functional analysis is one of the fundamental components of modern engineering education. This field of mathematics provides the theoretical foundation for key areas such as differential equations, optimization, signal processing, control theory, artificial intelligence, machine learning, and computational mathematics. Therefore, the high-level teaching of functional analysis in engineering programs is considered an essential requirement for the preparation of professional engineers.

The results of the study indicate that traditional lecture-based teaching of functional analysis is not sufficient for students to achieve a deep understanding of the subject. Constructivist learning, problem-based learning, project-based learning, research-oriented activities, and digital technologies significantly enhance the effectiveness of teaching functional analysis.

Scientific novelty of the problem. The integration of engineering problems into the educational process enables the demonstration of the practical relevance of functional analysis concepts and increases student motivation. The proposed teaching model combines theoretical training, computer-based modeling, project work, and research components, thereby meeting the requirements of modern engineering education.

Thus, the teaching of functional analysis in engineering programs plays a crucial role in developing future engineers' analytical thinking, mathematical modeling abilities, and

innovative problem-solving skills, and continued methodological research in this direction is essential.

The practical importance of the problem. The main objective of the proposed functional analysis teaching model for engineering programs is to integrate the theoretical foundations of functional analysis with engineering problems in order to develop students':

- theoretical knowledge;
- practical skills;
- research competencies.

References

1. Kreyszig, E. *Introductory Functional Analysis with Applications*. New York: John Wiley & Sons. 1989.

2. Conway, J. B. *A Course in Functional Analysis* (2nd ed.). New York: Springer. 2007.

3. Zeidler, E. *Applied Functional Analysis: Applications to Mathematical Physics*. New York: Springer. 1995.

4. Krein, S. G. *Functional Analysis*. Moscow: Nauka. 1982.

5. Kantorovich, L. V., & Akilov, G. P. *Functional Analysis*. Moscow: Nauka. 1984.

6. Taylor, A. E., & Lay, D. C. *Introduction to Functional Analysis*. New York: Wiley. 1980.

7. Biggs, J., & Tang, C. *Teaching for Quality Learning at University* (4th ed.). Berkshire: Open University Press. 2011.

8. Prince, M. Does Active Learning Work? A Review of the Research. *Journal of Engineering Education*, 93(3), 223–231. 2004.

K.H.Aliyeva, L.V.Nasirova, U.R.Babayeva

Some bifurcation problems for the sturm-liouville operator

Summary

This article investigates the methodological foundations of teaching functional analysis in engineering education and analyzes the impact of modern pedagogical approaches on students' learning outcomes. Constructivist learning, problem-based learning, project-based learning, inquiry-based learning, and digital technologies are examined as effective approaches for teaching functional analysis. Furthermore, the integration of functional analysis topics with engineering applications is discussed, and several instructional models and assessment strategies are proposed.

K.H.Əliyeva, L.V.Nasirova, U.R.Babayeva

Funksional analizin mühəndislik problemləri vasitəsilə tədrisi
Xülasə

Məqalədə mühəndislik ixtisaslarında funksional analizin tədrisinin metodoloji əsasları araşdırılmış, müasir pedaqoji yanaşmaların bu fənnin mənimsənilməsinə təsiri təhlil edilmişdir. Konstruktiv təlim, problem əsaslı öyrənmə, layihə əsaslı öyrənmə, tədqiqat əsaslı təlim və rəqəmsal texnologiyaların funksional analizin tədrisində tətbiq imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda funksional analiz mövzularının mühəndislik problemləri ilə inteqrasiyası yolları göstərilmiş, müxtəlif tədris modelləri və qiymətləndirmə strategiyaları təklif edilmişdir.

К.Х.Алиева, Л.В.Насирова, U.P.Babayeva

Преподавание функционального анализа через инженерные задачи
Резюме

В статье исследованы методологические основы преподавания функционального анализа в инженерных специальностях, а также проанализировано влияние современных педагогических подходов на усвоение данной дисциплины. Рассмотрены возможности применения конструктивистского обучения, проблемно-ориентированного обучения, проектно-ориентированного обучения, исследовательского обучения и цифровых технологий в процессе преподавания функционального анализа. Кроме того, показаны пути интеграции тем функционального анализа с инженерными задачами, предложены различные модели обучения и стратегии оценивания результатов обучения.

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2026

UOT 372.851

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ RİYAZİYYAT TƏLİMİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASINDA MÜSTƏQİL İŞLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Səbinə Həmzə qızı Seyidli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
ORCİD: 0009-0006-1552-7499
E-mail: sabinasq77@mail.ru

Açar sözlər: *ibtidai təhsil, riyaziyyat təlimi, müstəqil işlər, diferensial təlim, təlim metodları, məntiqi təfəkkür, idrak fəaliyyəti, təlimin səmərəliliyi, riyazi bacarıqlar*

Ключевые слова: *начальное образование, обучение математике, самостоятельные работы, дифференцированное обучение, методы обучения, логическое мышление, познавательная деятельность, эффективность обучения, математические навыки*

Keywords: *primary education, mathematics teaching, independent work, differentiated instruction, teaching methods, logical thinking, cognitive activity, teaching effectiveness, mathematical skills*

İbtidai məktəbin riyaziyyat təlimində qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri təhsil alan şagirdlərin imkanlarından istifadə edərək var gücü ilə işlədilməsi, öyrənilən proqram materialının şüurlu və dərindən mənimsənilməsi, onların hərtərəfli inkişafının təmin edilməsidir. I-IV siniflərdə müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərə malik olan uşaqlar təhsil alırlar. Ona görə də bu siniflərdə təhsil alan şagirdlər müxtəlif bacarıqlarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Müəllim şagirdlərin fərdi və ya ümumi psixoloji cəhətlərini nəzərə alaraq təlim prosesini təşkil etməlidir. Bu isə o deməkdir ki, ibtidai sinif müəllimi dərs prosesində müxtəlif təlim metodlarının tətbiqinə çalışmalıdır. Sinifdə təhsil alan "zəif" istedadlı uşaqlarla işin təşkili zamanı müəllimdən xüsusi olaraq bacarıq tələb edilir. Bu zaman müəyyən suallarla qarşılaşırıq:

1. Bir akademik saatda keyfiyyətli təhsili necə təmin etmək mümkündür? Yuxarıda qeyd edildiyi kimi təlim prosesində "zəif", "orta" və "güclü" uşaqların səviyyələrinə uyğun təlimi necə təşkil etmək olar?
2. Şagirdlərin səviyyələrinə uyğun 45 dəqiqədən necə rasional istifadə etmək olar?
3. Riyaziyyat təlimində fənnə marağı necə artırmaq olar?
4. Şagirdləri müstəqil işləməyə necə alışdırmaq olar?

Ona görə də bugünkü təlim müasir təlim texnologiyaları və ya dövrün tələbinə uyğun qurulmalıdır. Təlimin müxtəlif formalarından və iş üsullarından istifadə etdikdə dərs şagirdlər üçün maraqlı olur və şagirdlər proqram materialını ətraflı öyrənməyə can atırlar. Diferensial təlim prosesi tamın müxtəlif hissələrə bölünməsi deməkdir. Bu isə o deməkdir ki, mövzu ayrı-ayrı hissələrə bölünərək şagirdlərə müstəqil iş kimi tapşırılır. Şagirdlər işi tamamladıqdan sonra müəllimin rəhbərliyi ilə ümumiləşdirilir. Ona görə də diferensial təlim prosesi bu gün ən çox istifadə olunan təlim formalarından biri kimi qiymətləndirilir. Müxtəlif qruplarda cəmlənmiş şagirdlər öyrənilən materialla bağlı hərtərəfli biliyə sahib olurlar. Dərsdə müstəqil işin təşkili və aparılmasının digər məqsədi hər bir şagirdin bilik və bacarıqlarını imkanları daxilində nümayiş etdirməkdən ibarətdir [4].

Dərsdə geri qalmaları aradan qaldırmaq üçün müəllim müxtəlif üsullardan, o cümlədən

müstəqil iş üsulundan istifadə edir. Müstəqil iş üsulu vasitəsi ilə şagirdə onun imkanlarına uyğun tapşırıqlar verilir. Şagird müstəqil olaraq (heç kimin köməyi olmadan) tapşırığı yerinə yetirir. Bu zaman şagirddə özünə inam formalaşır. Getdikcə tapşırıqların səviyyəsi yüksəlir və şagirdlər bu tapşırıqları da yerinə yetirməyə çalışırlar. Dərsi planlaşdırarkən şagirdlərin xüsusiyyətlərini – bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf dinamikasını, intellektual səviyyələrini, idrak fəallığının inkişaf ardıcıllığını nəzərə almaq lazımdır. I-II siniflərdə təhsil alan şagirdlər üçün optimal variantlardan biri texniki və əyani vasitələrdən istifadə edərək təlim formalarının göstərilməsidir. Bu proses getdikcə şagirdlərə müstəqil işləməyə imkan verən və ağırlıq səviyyəsi tədricən artıran tapşırıqlarla əvəz edilir.

İbtidai siniflərin riyaziyyat təlimində şagirdlərin diqqətini inkişaf etdirmək üçün müstəqil işlər müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Şagirdlərin dərsdə fəallığını təmin etmək məqsədilə müstəqil işlərdən müntəzəm olaraq istifadə edilməlidir. Riyazi tapşırıqların müstəqil şəkildə yerinə yetirilməsi prosesində şagirdlər "bacarıqsızlıq" və "çatışmazlıq" kimi fikirlərdən uzaq olurlar ki, bu da fənnin öyrənilməsinə maraq yaradır. İşin təşkilində əsas məqsədlərdən biri müasir təlim texnologiyalarından istifadə edərək yuxarıda göstərilənlərə ciddi əməl etməkdir. Çox saylı tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, şagirdlərdə geriləməni aradan qaldırmaq üçün hökmən şagirdin öz fikri fəallığına istinad etmək müsbət nəticə verir. Müəllim şagirdləri tədris prosesində öyrənilən anlayışlara və terminlərə inandırmalıdır. Məsələn, müəllim hesab əməllərinin mahiyyəti haqqında şagirdlərə ətraflı məlumat verməklə yanaşı, həm də 5+3=8 olduğuna inandırmalıdır [2].

Müstəqil iş vasitəsilə yalnız "zəif" şagirdlərin intellektual səviyyəsini qaldırmaq deyil, eyni zamanda "yaxşı" və "orta" oxuyan şagirdlərin də məntiqi, idraki və müxtəlif meyllərinin fəaliyyətlərinin inkişafına yönəldilməsidir. Sinfin şəraitinə uyğun olaraq təhsil alan şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün metodik sistem yaradılmalıdır. Müstəqil iş vasitəsilə şagirdlərin maraq dairələri öyrənilməlidir. Deyilənləri nəzərə alıb hər bir şagirdin maraq dairəsinə uyğun olaraq tədris prosesində müstəqil işlərin yerinə yetirilməsi üçün tapşırıqlar hazırlanmalıdır. Bu cür məsələlərə müəllimlər fikir verməsələr, kifayət qədər çətinliklərlə rastlaşacaqlar.

Şagirdlərə fərqli münasibətlərin göstərilməsi ümumi intellektual səviyyənin inkişafında özünü göstərir. Pedaqoji-psixoloji araşdırmalardan məlum olur ki, I-IV sinif şagirdlərinin bir qismində məntiqi-riyazi, digərlərində verbal-linqvistik və s. intellekt səviyyəsi üstünlük təşkil edir. İbtidai sinif müəllimi bu kimi halları dərsdə nəzərə almalıdır. Məhz buna görə də, I-IV siniflərin riyaziyyat təlimində yeni mövzunun izahında digər metodik üsullarla yanaşı müstəqil işlərin təşkilinə və keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələn, həndəsi fiqurların açılışlarının qurulması, məsələdə verilənlərlə axtarılanların müəyyən edilməsi, əməllər ardıcıllığının yazılması və s. kimi məsələlərin həllində şagirdlərin təfəkkürünü ikişaf etdirmək üçün fərdi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı və təlim buna uyğun qurulmalıdır. Şagirdlər müstəqil olaraq yeni materialı dərk etməlidir. Müəllim yalnız müəyyən istiqamətləndirici informasiyalar verməlidir [1].

Deməli, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətləri müəyyən edilməli və ona uyğun olaraq onun məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirən mümkün şərait yaradılmalıdır.

Tədris prosesində müstəqil işin müsbət tərəfləri əsasən aşağıdakılardır:

1. Müəllim tərəfindən sinifdə bütün şagirdlərə vaxt ayırmaq imkanı yaranır;

2. Hər bir şagirdə fərdi şəkildə diqqət ayırmaq və nəzarət etmək olur;
3. Şagirdlərin mövzunun öyrənilməsi zamanı mənimsəmənin səviyyəsi məlum olur;
4. Şagirdlərin özünə inam halları yüksəlir;
5. Şagirdlərin fənnə olan maraqları yüksəlir.

Müstəqil işin mənfi tərəfi isə əsasən qismən zəif oxuyan şagirdlərin yaxşı oxuyan şagirdlərlə bir araya gələ bilməmələridir.

Müstəqil işin iki növünü qeyd etmək olar:

1) Şagirdlərin dərsdən sonra yerinə yetirdikləri müstəqil işlər;
2) Sinifdə dərs prosesində aparılan müstəqil işlər.

Dərsdən sonra aparılan müstəqil iş dedikdə xüsusi dərnəklərdə və ya fakültativ məşğələlərdə aparılan müstəqil işlər nəzərdə tutulur.

Dərsdə aparılan müstəqil iş dedikdə isə yeni mövzunun öyrənilməsi və ya möhkəmləndirilməsi prosesində yerinə yetirilən müstəqil işlər nəzərdə tutulur.

Dərs prosesində aparılan müstəqil işlərin mərhələləri:

1. Müstəqil işin səmərəli qurulması üçün qrupların yaradılması;
2. Hər bir qrupda əyləşən şagirdlərin fərdi və ümumi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
3. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq yeni qrupların yaradılması;
4. Müstəqil işlərin istiqamətlərini müəyyənləşdirib tapşırıqların hazırlanması;
5. Dərsin müəyyən hissəsində müstəqil işlərin verilməsi və yerinə yetirilməsi;
6. Alınan nəticələrin qiymətləndirilməsi, növbəti dərslərdə alınan nəticələrin nəzərə alınması.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq dərsi necə təşkil etmək olar?

Aşağıdakı dərs nümunəsini nəzərdən keçirək.

Müstəqil işləri müxtəlif üsullarla təşkil etmək olar. Qrup şəklində aparılan müstəqil işi təşkil etmək üçün sinif, şagirdlərin sayından asılı olaraq qruplara bölünür və hər bir qrupla fərdi şəkildə iş aparılır. Qruplardakı şagirdlərin sayı fərqli ola bilər. Müəllim hər bir qrupa dərs prosesində 5-8 dəqiqə vaxt ayırır. Ayrılan vaxtı nəzərə alsaq hər bir qrupun müəllimlə işləməyə vaxtı olur. Yəni müəllim şagirdlərin müstəqil yerinə yetirdiklərinə diqqət yetirə bilir [6].

Qrup şəklində aparılan müstəqil iş prosesində müəllim şagirdlərin hamısına vaxt ayıra bilir. Müəllim birinci qrupla işlədiyi vaxt ərzində digər qruplar müstəqil olaraq tapşırığı yerinə yetirməyə çalışırlar. Şagirdlərin müstəqil olaraq yeni mövzunun öyrənilməsi və ya tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində heç bir çətinlik yaranmır. Yeni materialın həcminin böyüklüyündən, kiçikliyindən, tapşırığın çətinlik və ya asanlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq şagirdlər həvəslə işə cəlb olunurlar. Bu kimi hallar həm də fənnə maraq yaradır. Müstəqil işlərin səmərəli təşkili ümumi dərsin xarakterinin dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Dərsdə müstəqil işlərin təşkili və keçirilməsi şagirdin bilik, bacarıq və vərdişlərinin, o cümlədən yorğunluğunun aradan qaldırılmasına səbəb olur.

Dərslərin bu cür təşkili və keçirilməsinin üstün cəhətlərindən biri də odur ki, bu zaman şagirdlərin hərtərəfli inkişafına nail olunur və daha çox diqqətə ehtiyacı olan şagirdlərə əlavə vaxt ayırmağa imkan yaranır. Aparılan müşahidələrə və eksperimentin nəticəsinə görə qeyd edə bilərik ki, şagirdlərin müstəqil yerinə yetirdikləri tapşırıqlar uzun müddət yadda qalır və materialın əsaslı şəkildə öyrənilməsinə imkan yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərə hər bir mövzunun xüsusiyyətinə uyğun müstəqil işlər

vermək lazımdır. Müstəqil işlərin müxtəlif şəkildə təşkili şagirdlərin maraq dairələrini genişləndirir.

Müstəqil işləri yerinə yetirirərkən istifadə edilən metodik üsullar biri-biri ilə əlaqələndirilməlidir. Həmçinin verilən suallar və tapşırıqlar arasında əlaqə olmalıdır.

Yeni materialın öyrədilməsində verilən müstəqil işlərin əhəmiyyəti. Yeni materialı şagirdlər eyni səviyyədə qavraya bilmirlər. Onlar qavrama səviyyələrinə görə fərqlənirlər. Ona görə də müəllim hər bir fənni qavrama dərəcəsinə görə fərqləndirməyi bacarmalı və müstəqil iş üçün tapşırıqları ona görə hazırlamalıdır. Müstəqil işi yerinə yetirmək üçün hansı təlimatların verilməsinin lazım olduğunu müəyyənləşdirməlidir. Yeni materialın dərk edilməsi ilə bağlı şagirdlərin bilik və bacarıqlarının nəzərə alınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim tərəfindən şagirdlərə müstəqil olaraq apardıqları tədqiqat işini müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmağa imkan verən suallar əlavə edilir. Bu, yaddasaxlama və anlamaya müsbət təsir göstərir [5].

Dərsi planlaşdırarkən qarşıya məqsəd qoyulur və qoyulan məqsəddən nəticələr alınır. Deməli, son nəticənin alınması üçün mövzuya diferensial yanaşma tələb edilir. Yeni materialın qavranılması üçün müəllim əsasən nisbətən "zəif" şagirdlərə daha çox vaxt ayırmalıdır. Orta və ya güclü şagirdlər yeni dərs materialını müstəqil olaraq araşdırmağı bacarırlar.

Müstəqil iş vasitəsilə nəzarət və qiymətləndirmə, həmçinin şagirdlərin əldə etdiyi bilik və bacarıqların müəyyənləşdirilməsi, əldə olunan biliklərin formalaşdırılması məqsədəuyğun yönəldilmiş olur. Müstəqil iş prosesində nəzarət və qiymətləndirmə yalnız yeni mövzunu ətraflı şəkildə inteqrativ olaraq müqayisəli formada nəzərdə tutur. Nəzarət və qiymətləndirmənin əsas funksiyası müstəqil olaraq öyrənmə fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinin gedişini izləmək, səhvləri vaxtında müəyyən etməkdir.

Nəticə. Aparılan təhlillər göstərir ki, ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimində müstəqil işlərin düzgün və sistemli təşkili təlimin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Müstəqil işlər şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, idrak imkanlarını və hazırlıq səviyyələrini nəzərə almağa imkan verir, onların məntiqi təfəkkürünü, yaradıcı fəaliyyətini və müstəqil qərarvermə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Beləliklə, müstəqil iş vasitəsilə təlim hər bir şagirdin maraq və qabiliyyətlərinə istinad edərək onun bilik və bacarıqlarının dərinləşməsinə və genişlənməsinə şərait yaradır, onların geriləməsini aradan qaldırır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə təhsil sistemində qarşıya qoyulan əsas tələblərdən biri şagirdyönlü və diferensial təlimin təşkili, şagirdlərin müstəqil düşünmə və fəaliyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Xüsusilə ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin, idrak imkanlarının və hazırlıq səviyyələrinin nəzərə alınması mühüm pedaqoji problem kimi aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimində müstəqil işlərin diferensial yanaşma əsasında təşkili imkanlarının sistemli şəkildə araşdırılması ilə bağlıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən nəzəri müddəalar və metodik tövsiyələr ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimində müstəqil işlərin daha səmərəli təşkili üçün praktik əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın nəticələrindən ibtidai sinif müəllimləri dərslərin planlaşdırılması, diferensial tapşırıqların hazırlanması, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təlim prosesinin qurulması və müstəqil işlərin təşkili zamanı istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov, A.Ş. Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası / A.Ş.Adıgözəlov, X.S.Həsənova. – Bakı, – 2011. – 305 s.
2. Əlizadə, Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Adiloğlu, – 2001. – 162 s.
3. Feyziyev, S.A. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları / S.A. Feyziyev. R.Y. Şükürov. – Bakı: ADPU-nun nəşri, – 2010. – 567 s.
4. Həmidov, S.S. Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası / S.S.Həmidov. – Bakı, – 2012. – 335 s.
5. Səfərov, Ş.İ. Riyaziyyat məntiqi təfəkkürün inkişafının əsas mənbəyidir // Fizika, riyaziyyat və informatikanın tədrisi. – Bakı, – 2004. №1, – s.57-61
6. Süleymanov, F.Ş. İbtidai məktəbdə riyaziyyat təliminin məsələ həlli vasitəsilə optimallaşdırılması: / p.e.n.dis./ – Bakı, 1995. – 163 s.
7. Qəhrəmanova, N.M. Riyaziyyat-IV / N.M. Qəhrəmanova, C.S. Əsgərova. – Bakı: Radius, – 2020. – 168 s.
8. Атаханов, Р. Математическое мышление и методики определения уровня его развития / Р.Атаханов. – Москва - Рига, – 2000. – 208 с.
9. Шикова, Р.Н. Организация самостоятельной деятельности учащихся на уроках математики // Начальная школа, – 2012. № 2, – с.24-32

S.H. Seyidli

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin səmərəliliyinin artırılmasında müstəqil işlərin əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin səmərəliliyinin artırılmasında müstəqil işlərin rolu və əhəmiyyəti geniş şəkildə təhlil olunur. Məqalədə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri, idrak səviyyələri və psixoloji imkanları nəzərə alınmaqla diferensial təlimin təşkili məsələləri araşdırılır. Müəllif göstərir ki, müstəqil işlər şagirdlərin riyazi bilikləri daha şüurlu mənimsəməsinə, məntiqi təfəkkürünün, idrak fəallığının və özünəinamının inkişafına mühüm təsir göstərir. Məqalədə müstəqil işlərin təşkili formaları, mərhələləri və metodik üsulları izah edilir, həmçinin "zəif", "orta" və "güclü" şagirdlərlə işin səmərəli qurulmasının yolları göstərilir. Qeyd olunur ki, müstəqil işlərin düzgün təşkili şagirdlərdə riyaziyyat fənninə marağın artmasına, təlimdə geriləmələrin aradan qaldırılmasına və biliklərin praktik tətbiqinə şərait yaradır.

С.Х. Сеидли

Значимость самостоятельных работ в повышении эффективности обучения математике в начальных классах

Резюме

В статье широко анализируются роль и значение самостоятельных работ в повышении эффективности обучения математике в начальных классах. В статье рассматриваются вопросы организации дифференцированного обучения с учётом индивидуальных

особенностей учащихся, уровня их познавательного развития и психологических возможностей. Автор показывает, что самостоятельные работы оказывают существенное влияние на более осознанное усвоение математических знаний учащимися, развитие их логического мышления, познавательной активности и уверенности в себе. В статье раскрываются формы организации, этапы и методические приёмы самостоятельных работ, а также показываются пути эффективной организации работы со «слабыми», «средними» и «сильными» учащимися. Отмечается, что правильная организация самостоятельных работ способствует повышению интереса учащихся к математике, устранению отставаний в обучении и практическому применению полученных знаний.

S.H.Seyidli

The importance of independent work in improving the effectiveness of mathematics teaching in primary classes

Summary

The article extensively analyzes the role and importance of independent work in increasing the effectiveness of mathematics teaching in primary school. The study examines the issues of organizing differentiated instruction taking into account students' individual characteristics, levels of cognitive development, and psychological capabilities. The author shows that independent work has a significant impact on students' conscious acquisition of mathematical knowledge, as well as on the development of their logical thinking, cognitive activity, and self-confidence. The article explains the forms of organization, stages, and methodological techniques of independent work, and also presents ways of effectively organizing work with "weak," "average," and "strong" students. It is noted that the proper organization of independent work contributes to increasing students' interest in mathematics, eliminating learning gaps, and promoting the practical application of acquired knowledge.

Redaksiyaya daxil olub: 12.05.2026

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PROBLEMS of PEDAGOGY

UOT 37.01

MÜASİR ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN İBTİDAİ SİNİFLƏR ÜÇÜN "AZƏRBAYCAN DİLİ" DƏRSLİKLƏRİ ÜZƏRİNDƏ MİLLİLİK NÖQTEYİ-NƏZƏRİNDƏN ARAŞDIRMA

Səfa Etibar qızı Bədirova
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCİD: 0009-0004-0148-178X
E-mail: sefabedirli11@gmail.com

Açar sözlər: *mənəvi dəyərlər, Şifahi xalq ədəbiyyatı, atalar sözləri, xalq*
Ключевые слова: *моральные ценности, устная народная литература, пословицы, люди*
Key words: *moral values, ral folk literature, proverbs, people*

Müasir ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflər üçün "Azərbaycan dili" dərslikləri üzərində millilik nöqteyi-nəzərindən araşdırma apardıq. Araşdırmada məqsədimiz kitablarda Azərbaycan folklor mətnlərindən hansı səviyyədə istifadə olunmasını müəyyənləşdirmək idi.

Bugünkü elm adamlarının hər birinə öz təcrübəsindən məlumdur ki, içindən keçib gəldiyimiz ibtidai təhsildə ana dilinin tədrisində özək hissə əsasən milli folklor mətnlərindən ibarət olmuşdur. Bu, səbəbsiz deyil. Folklora yaddaş ədəbiyyatı da demək mümkündür. Yaddaşlardan yaddaşlara ötürülərək cilalana-cilalana bugünümüzədək gəlmiş folklor mətnləri təlim-tədris işində keyfiyyətli nəticə əldə edilməsini xeyli asanlaşdırır. Folklorla təmas uşaqların canlı xalq dilinə qırılmaz tellərlə bağlanmasına, ana dilinin imkanları ilə, eləcə də xalq həyatının bütün sahələri ilə yaxından tanış olmasına şərait yaradır. Xalqa aid bütün biliklər tam dolğunluğu ilə folklorda öz əksini tapmışdır. Ona görə də uşaqlara bu xalqın kimliyini anlatmaqda xalq ədəbiyyatı ən uğurlu vasitədir. Təlim-tərbiyə işində folklor mətnlərinə önəm verilməsinin digər mühüm səbəbləri tələffüzün asanlığı, oynaq ritm və ahəngə malik olması, səs gözəlliyi, uşaqların buna biganə qala bilməməsi, mətnin yadda saxlanılmasının asan olmasıdır. Folklor bu mənada bəxti gətirmiş yaradıcılıq nümunəsidir. Çünki o, yalnız sevgi və könüllülük prinsipi əsasında yaşayır və yadda qalır. Bu ədəbiyyatın şanslı olmasının bir səbəbi də onun yaddaşlarda, təfəkkürdə ilkinliyidir. Hər kəsin dünyaya gəldiyi ilk gündən eşitdiyi laylalarla folklorla təması başlayır, daha sonra oxşamalar, dilaçma dövründə sanamalar, düzgülər və s. beləcə bu səs ruhunun mayasına çevrilir, mənəviyyatına hopur. Deməli, bu, hər kəsin doğma ədəbiyyatıdır.

Təhlillərimizi, əsasən, I sinif "Azərbaycan dili" dərsliyi üzərində apardıq və burada söylənilən fikirlər həmin dərslik haqqındadır. Kitab yeddi bölmədən ibarətdir. Bölmələrin adları mündəricatda göstərilməsə də, dərslikdə yeri gəldikcə qeyd olunmuşdur. Əsas mövzu kimi başlıqlarda milli folklor nümunələrinə rast gəlmirik. Amma demək olmaz ki, burada Azərbaycan folklorundan istifadə olunmamışdır. Dərsliyin 60-cı, 78-ci və 140-cı səhifələrində tapmaca, 105-ci səhifədə üzündən köçürmə üçün bayatı, 64-cü, 73-cü, 89-cu, 133-cü, 146-cı, 157-ci sə-

hifələrdə isə atalar sözləri verilmişdir. Lakin bunlar çalışmaların tərkibində üzərində müəyyən əməliyyatlar aparmaq üçün əsas mövzuya əlavə kimi verilmişdir.

Dərsliyin altıncı bölməsi "Nağıllar aləmində" adlanır. Burada verilən ilk mətn Nəbi Xəzrinin "Nənəm nağıl danışır" şeiridir. Bölmədə həmçinin, Reyhan Yusifqızının "Aysu" əsərindən "Balaca şahzadə" adlı bir hissə, Həbibə Zeynalovanın "Xoruzun neçə rəngi var" və Zahid Xəlilin "Güzgü" hekayələri, Xanımana Əlibəylinin "Hara gedirsən axşam", Nəbi Xəzrinin "Niyə daşmayır", Dilrüba Nürəddinqızının "Dovşan" və Zahid Xəlilin "Hesab" şeirləri, Çingiz Tağızadənin "Qarı nənənin kələyi", Vladimir Suteyevin "Ağac – hər dərdə əlac" hekayələri verilmişdir ki, bunlardan heç biri folklor mətni – nağıl deyil. Amma bu bölmədə folklor janrlarına aid mətnlər də verilmişdir. Həmin mətnlərə millilik baxımından nəzər salaq: "Zolaqlı burunduk" (əfsanə), "Nə üçün pişik yeməkdən sonra yuyunur" (Litva nağılı), "İtlə insan necə dost oldular" (mordva xalq nağılı), "Niyə ayın donu yoxdur" (serb nağılı), "Ayı və kəndli" (rus xalq nağılı), "Nəzakətli dovşan" (Meksika nağılı), "Ayı və dovşan" (təmsil).

Axı ana dilinin zənginliklərini, şirinliyini mənimsətməkdə Azərbaycan folklor mətnləri əvəzsiz mənbədir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə uşaqlara milli-mənəvi dəyərlər aşılamaq, azərbaycançılıq məfkurəsi ruhunda vətəndaş yetişdirmək daha asandır.

Problemin aktuallığı. Müasir ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində Azərbaycan dili dərslikləri vasitəsilə uşaqlara milli-mənəvi dəyərlərin aşılanması böyük əhəmiyyət kəsb edir çünki XXI əsrdə qloballaşma prosesi nəticəsində uşaqlarda milli kimlik hissi zəifləyə bilər dərsliklərin məzmununda millilik prinsiplərinin düzgün tətbiqi şagirdlərin vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə olunmasına imkan yaradır və bu baxımdan dərsliklərin milli-mənəvi dəyərlərin tədrisində rolu aktuallığını qoruyur.

Problemin elmi yeniliyi. Araşdırmanın elmi yeniliyi odur ki, iş ibtidai siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliklərinin məzmununda milli-mənəvi dəyərlərin sistemli təhlilini təqdim edir və həm mətn, həm də vizual elementlərdə millilik aspektini qiymətləndirir, əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq dərsliklərin uşaqların milli kimlik və mədəni şüurunun formalaşmasındakı rolunu nəzəri və praktik baxımdan göstərir, eləcə də müəllimlər və dərslik tərtibatçıları üçün elmi əsaslı tövsiyələr təqdim etməklə təhsil prosesinə yenilik gətirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Araşdırmanın praktik əhəmiyyəti odur ki, nəticələr müəllimlərə dərs prosesində Azərbaycan dili dərsliklərindən istifadə edərək şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə olunmasını təşkil etməyə kömək edir və dərsliklərin məzmununda millilik elementlərinin necə tətbiq ediləcəyini göstərir, tətbiqi isə ondan ibarətdir ki, müəllimlər dərs planlarını və təlim üsullarını bu tövsiyələrə uyğun quraraq uşaqların vətənpərvərlik, milli kimlik və mədəniyyət duyğularını inkişaf etdirə, dərsliklərin milli-mənəvi potensialını effektiv şəkildə istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2006.

2. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumr), Bakı, 2023.

3. https://www.trims.edu.az/noduploads/book/quot-azarbaycan-dili-quot-tadris-dili-fanni-uzra-4-cu-sinif-ucun-darslik-1-ci-hissa-1736834841-675.pdf
4. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, s. 264.
5. Azərbaycan dili: 3-cü sinif üçün dərslik. Bakı, 2022.
6. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985.
7. Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları. Bakı: ADU-nun nəşri, 1983.
8. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı: Elm, 2000.

S.E. Bədirova

Müasir ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflər üçün "Azərbaycan dili" dərslikləri üzərində millilik nöqteyi-nəzərindən araşdırma

Xülasə

Müasir ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflər üçün hazırlanmış "Azərbaycan dili" dərslikləri milli dəyərlərin və folklor elementlərinin uşaqlara ötürülməsində əhəmiyyətli vasitə kimi çıxış edir. Dərsliklərdə dilin zənginliyi, xalqın mədəniyyətinə dair nümunələr və ənənələr əks olunaraq şagirdlərin milli şüur və kimlik hissinin formalaşmasına dəstək olur. Eyni zamanda, bu dərsliklər şagirdlərin ana dilində kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların mənəvi və əxlaqi dəyərlərlə tanış olmasını təmin edir. Nəticədə, dərsliklər milliliyin tədris prosesinə inteqrasiyasını təmin edən mühüm tədris vasitəsi kimi qiymətləndirilir.

С.Е. Бадирова

Анализ учебников «Азербайджанский язык» для начальных классов современных общеобразовательных школ с точки зрения национальной идентичности

Резюме

Учебники «Азербайджанского языка», подготовленные для начальных классов современных общеобразовательных школ, являются важным инструментом передачи детям национальных ценностей и элементов фольклора. Учебники отражают богатство языка, примеры и традиции народной культуры, способствуют формированию у учащихся национального самосознания и чувства идентичности. В то же время, эти учебники, помимо развития у учащихся навыков общения на родном языке, обеспечивают их знакомство с духовными и нравственными ценностями. В результате учебники оцениваются как важный учебный инструмент, обеспечивающий интеграцию национальной идентичности в образовательный процесс.

S.E. Badirova

An analysis of "Azerbaijani Language" textbooks for primary grades in modern general education schools from the perspective of national identity

Summary

"Azerbaijani language" textbooks prepared for primary grades of modern comprehensive schools act as an important tool in transmitting national values and folklore elements to children. The textbooks reflect the richness of the language, examples and traditions of the people's culture, and support the formation of students' national consciousness and sense of identity. At the same time, these textbooks, in addition to developing students' communication skills in their native language, ensure their familiarity with spiritual and moral values. As a result, textbooks are evaluated as an important teaching tool that ensures the integration of nationality into the educational process.

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2026

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
EDUCATION AND UPBRINGING IN PRIMARY CLASSES

UOT 372.3/.4

ELMİ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN MAHİYYƏTİ, NÖVLƏRİ VƏ KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRİN TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU

Mirsədəf Qiyas qızı Ağayeva
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0005-3482-6702
E-mail: agayeffa13@gmail.com

Açar sözlər: *təlim prosesi, elmi dünyagörüşü, həyat bilgisi, pedaqoji metodika, rəqəmsal təhsil*
Ключевые слова: *учебный процесс, научное мировоззрение, основы жизни, педагогическая методика, цифровое образование*
Key words: *learning process, scientific worldview, life science, pedagogical methodology, digital education*

Dünyagörüşü insanın gerçəkliyə, cəmiyyətə və özünə münasibətini ifadə edən vahid baxışlar sistemidir. Onun mahiyyətini elmi əsaslara söykənən, dialektik yanaşma ilə formalaşan ideya və prinsiplər təşkil edir. Bu ideyalar həm ictimai, həm də fərdi səviyyədə təzahür edir. İctimai dünyagörüşü müəyyən tarixi mərhələdə cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən elmi, fəlsəfi, siyasi, etik və estetik baxışların məcmusunu əhatə edir. Fərdi dünyagörüşü isə konkret şəxsiyyətin həyat hadisələrinə münasibətini, dəyərlər sistemini və şəxsi mövqeyini əks etdirir.

Dünyagörüşü şəxsiyyətin davranış və fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirən daxili tənzimləyici mexanizm kimi çıxış edir. O, insanın həyat məqsədlərini formalaşdırır, seçimlərini şərtləndirir və xarakterin möhkəmlənməsinə təsir göstərir. Sistemli və ardıcıl şəkildə formalaşmış dünyagörüşü şəxsiyyətin yetkinlik səviyyəsinin mühüm göstəricilərindən hesab olunur. Belə fərdlər aydın həyat mövqeyi, prinsipiallıq və məqsədyönlülük xüsusiyyətləri ilə seçilirlər. Dünyagörüşünün təşəkkülü mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Bu proses sosial mühitin, ailə tərbiyəsinin, cəmiyyətdə hökm sürən ideya və dəyərlərin, dövlət siyasətinin, təlim-tərbiyə sisteminin, kütləvi informasiya vasitələrinin, eləcə də insanın ünsiyyət dairəsinin və mənəvi maraqlarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir. Oxunan ədəbiyyat, izlənilən bədii və sənədli materiallar, iştirak edilən ictimai fəaliyyətlər də fərdin baxışlarının formalaşmasına mühüm təsir göstərir.

Struktur baxımından dünyagörüşü çoxkomponentli xarakter daşıyır və zehni, emosional və iradi tərəflərin vəhdətində təzahür edir. Zehni komponent gerçəkliyin insan şüurunda əks olunması ilə bağlıdır və burada hissi qavrayışla məntiqi təfəkkür qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Mücərrəd düşüncə vasitəsilə insan ümumiləşdirmələr aparır, hadisələr arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirir və qanunauyğunluqları dərk edir. Bu idrak prosesi nəticəsində dünya haqqında sistemli təsəvvür formalaşır. Bununla yanaşı, bilik və baxışların möhkəm əqidəyə çevrilməsi üçün onların emosional dəyərləndirilməsi zəruridir. İdeyaların daxili qəbul olunması, onlara münasibətdə yaranan sevinc, qürur, məsuliyyət və ya həyəcan hissləri dünya-

görüşünün sabitləşməsinə şərait yaradır. İradi komponent isə formalaşmış baxışların praktik fəaliyyətə tətbiqini təmin edir və şəxsiyyətin davranışında ardıcıllıq yaradır. Bu baxımdan dünyagörüşü yalnız nəzəri biliklər toplusu deyil, eyni zamanda insanın mənəvi mövqeyini və fəaliyyət strategiyasını müəyyən edən kompleks sistemdir. Elmi dünyagörüşünün formalaşmasının təməlində elmi biliklərin mənimsənilməsi dayanır. Bu baxımdan onun təşəkkülü bilavasitə təlim prosesi ilə bağlıdır. Tədris fəaliyyəti zamanı şagirdlər təbiət, cəmiyyət və insan haqqında ilkin elmi təsəvvürlər qazanır, anlayış və mühakimə bacarıqları inkişaf etdirilir, ümumiləşdirmə aparmaq vərdişləri formalaşdırılır. Nəticədə onlar ətraf aləmi daha sistemli və məntiqi əsaslarla dərk etməyə başlayırlar.

Elmi dünyagörüşünün inkişafı məqsədyönlü və kompleks xarakter daşımalı, ibtidai siniflərdə tədris olunan bütün fənlərin imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir. Ayrı-ayrılıqda heç bir fənn bu vəzifəni tam şəkildə yerinə yetirə bilməsə də, hər birinin özünəməxsus pedaqoji potensialı vardır. Məsələn, riyaziyyat dərslərində məntiqi təfəkkür, ardıcıllıq, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmə bacarığı formalaşır ki, bu da şagirdlərin hadisələrə əsaslandırılmış yanaşmasına zəmin yaradır. Həyat bilgisi fənni vasitəsilə şagirdlər təbiət hadisələri, insan və cəmiyyət münasibətləri, ətraf mühitin qorunması kimi məsələlər barədə ilkin elmi təsəvvürlər əldə edirlər. Ana dili dərslərində mətnlərin təhlili, fikir ifadəsi və mühakimə yürütmə bacarıqları inkişaf etdirilir, bu da dünyanı dərk etmənin idraki əsaslarını möhkəmləndirir.

Təsviri incəsənət və musiqi dərsləri isə şagirdlərin emosional-estetik qavrayışını zənginləşdirir, onların ətraf aləmə həssas münasibət formalaşdırmasına kömək edir. Fiziki tərbiyə dərslərində sağlam həyat tərzi, iradi keyfiyyətlər və kollektiv fəaliyyət bacarıqları inkişaf etdirilir ki, bu da şəxsiyyətin bütöv formalaşmasına xidmət edir.

İbtidai təhsil mərhələsində fənlərarası əlaqələrin düzgün qurulması və təlim materialının elmi əsaslarla təqdim olunması şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün bünövrəsini yaradır. Bu mərhələdə qazanılan bilik və bacarıqlar sonrakı təhsil pillələrində daha sistemli və dərin dünyagörüşünün formalaşmasına zəmin hazırlayır.

Elmi dünyagörüşünün tərbiyəsi şagirdlərdə bir neçə əsas bacarıq və keyfiyyətin formalaşmasını təmin etməlidir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: təbiət və cəmiyyət həyatının əsas fakt və qanunauyğunluqlarını şüurlu şəkildə mənimsəmək, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə maraq oyatmaq və onların mahiyyətini başa düşmək istəyi yaratmaq, sosial-siyasi, əxlaqi və estetik baxışlar sistemi, əqidə və idealların formalaşması, eləcə də dialektik təfəkkürün inkişafı. Təlim prosesində şagirdlərə elmi dünyagörüşünü öyrətmək üçün ümumi anlayış və ideyaların mənimsədilməsi böyük rol oynayır. Hər bir fənnin özünəməxsus əsas anlayışları vardır və müəllim bu anlayışların şagirdlər tərəfindən düzgün qavranmasını təmin etməlidir. Bunun üçün faktları diqqətlə seçmək və onları sistemli şəkildə ümumiləşdirmək vacibdir. Elmi dünyagörüşünün tərbiyəsi müəllimin seçdiyi təlim vasitə və metodlarla sıx bağlıdır. Təlimdə şagirdlərin fəal iştirakı, müstəqil düşünməsi və öz fikirlərini ifadə etməsi üçün metod və priyomlara geniş yer verilməlidir. Şagirdlər öyrəndikləri anlayış və ideyaları gündəlik həyat və zehni məsələlərin həllinə tətbiq etməklə təkcə bilik əldə etmir, həm də dialektik və tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu məqsədlə evristik müsahibələr aparmaq, problem vəziyyətləri yaratmaq, düşündürücü suallar vermək faydalıdır. Məsələn, "Fikrini sübut et", "Hansı fikirlə razısan?", "Nəyə görə bu fikri düzgün sayırsan?" kimi suallar şagirdləri fəal düşünməyə sövq edir. Təlimdə problemlərin həlli, yaradıcı axtarışlar və elmi diskussiyalar həm dünyagörüşünü inkişaf etdirir, həm də

şagirdlərdə elmi ideyalara inam yaradır. [2, s.130]

Problemin aktuallığı. Müasir cəmiyyətin elmi biliklərə əsaslanan inkişafı məktəblilərdə rasional düşüncə tərzinin formalaşdırılmasını ön plana çıxarır. İbtidai sinif dövrü uşağın dünyanı dərk etmə prosesində ilkin və həlledici mərhələ hesab olunur. Bu yaşda əldə olunan bilik və təsəvvürlər sonrakı intellektual inkişafın əsasını təşkil edir. Ona görə də elmi dünyagörüşünün mahiyyətinin öyrənilməsi və onun tərbiyə prosesində yerinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqat çərçivəsində elmi dünyagörüşü anlayışı pedaqoji baxımdan yenidən sistemləşdirilir və onun əsas xüsusiyyətləri konkretləşdirilir. Kiçik məktəblilərin psixoloji və idrak imkanları nəzərə alınaraq uyğun formalaşdırma mexanizmləri əsaslandırılır. Təlim məzmunu ilə tərbiyə işinin qarşılıqlı əlaqəsi yeni yanaşma əsasında izah edilir. Həmçinin bu prosesdə sosial mühitin təsiri kompleks şəkildə təhlil olunur

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Araşdırmanın nəticələri ibtidai təhsildə dünyagörüşünün formalaşdırılması məsələsinə nəzəri baxımdan aydınlıq gətirir. İşdə irəli sürülən müddəalar şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı pedaqoji konsepsiyaların zənginləşməsinə xidmət edir. Əldə olunan nəticələr gələcək elmi tədqiqatlar üçün metodoloji istiqamət verə bilər. Tədqiqat materiallarından ali pedaqoji təhsil prosesində və elmi araşdırmalarda istifadə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Əbilova L.A. “Həyat bilgisi” dərsliklərinin tədrisində ibtidai sinif şagirdlərində dünyagörüşünün formalaşdırılması / “Təhsildə mənəvi-əxlaqi dəyərlər: harmonik şəxsiyyətin inkişafı” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2014, s.122.

2. https://journals.arti.edu.az/uploads/f_20240320185035307080956.pdf

3. Kərimova B., Mehdiyeva G. Həyat bilgisi (2-ci sinif dərslik). Bakı, Aspoliqraf, 2018.

4. Zeyniyev R.N., Sultanov R.L., Axundov A.H. Həyat bilgisi və onun tədrisi metodikası: ali məktəblər üçün dərslik / - Bakı: Nərgiz, 2016.

5.https://www.scribd.com/document/827733095/H%C9%99yat-bilgisi

M.Q. Ağayeva

Elmi dünyagörüşünün mahiyyəti, növləri və kiçik məktəblilərin tərbiyəsində rolu

Xülasə

Tədqiqat işi elmi dünyagörüşünün məzmununu, formalarını və ibtidai sinif şagirdlərinin tərbiyəsində tutduğu mövqeni araşdırır. Araşdırmada bu anlayışın uşaqların idrak fəaliyyətinə, düşünmə qabiliyyətinə və dəyərlər sisteminə təsiri elmi-pedaqoji baxımdan şərh olunur. Müəyyən edilmişdir ki, düzgün təşkil olunmuş təlim prosesi şagirdlərdə səbəb-nəticə əlaqələrini anlama, faktlara əsaslanma və müstəqil mühakimə yürütmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bununla yanaşı, ailə və məktəb mühitinin uzlaşması elmi baxışların möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Əldə olunan nəticələr ibtidai təhsil mərhələsində dünyagörüşünün formalaşdırılması istiqamətində yeni yanaşmaların tətbiqinə imkan yaradır.

М.К. Агаева

Сущность, виды и роль научного мировоззрения в образовании младших школьников

Резюме

В данном исследовании рассматриваются содержание, формы и место научного мировоззрения в образовании учащихся начальной школы. Влияние этой концепции на познавательную деятельность детей, их мыслительные способности и систему ценностей интерпретируется с научно-педагогической точки зрения. Установлено, что правильно организованный учебный процесс развивает у учащихся способность понимать причинно-следственные связи, опираться на факты и принимать самостоятельные решения. При этом важную роль в укреплении научного мировоззрения играет гармония семейной и школьной среды. Полученные результаты позволяют применять новые подходы к формированию мировоззрения на уровне начальной школы.

M.Q. Aghayeva

The essence, types and role of the scientific worldview in the education of younger schoolchildren

Summary

The research study examines the content, forms and position of the scientific worldview in the education of primary school students. The study interprets the impact of this concept on children's cognitive activity, thinking ability and value system from a scientific and pedagogical perspective. It was found that a properly organized learning process develops students' ability to understand cause-and-effect relationships, rely on facts and make independent judgments. At the same time, the harmony of the family and school environment plays an important role in strengthening scientific views. The results obtained allow the application of new approaches to the formation of worldview at the primary school level

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2026

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
METHODOLOGY OF TEACHING AZERBAIJANI LANGUAGE

UOT 372.8

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏDRİSİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ BLOK-MODUL TƏLİM SİSTEMİNİN TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Hüseyn Fizuli oğlu Əliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
ORCİD: 0009-0000-1441-2362
E-mail: huseyn022023@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan dili tədrisi, dil bacarıqlarının inkişafı, milli kimlik, innovativ təlim metodları, təlim prosesinin təşkili*

Ключевые слова: *преподавание азербайджанского языка, развитие языковых навыков, национальная идентичность, инновационные методы обучения, организация учебного процесса.*

Keywords: *the Azerbaijani language teaching, language skills development, national identity, innovative teaching methods, organization of the learning process*

Giriş

Müasir qloballaşma və rəqəmsallaşma kontekstində milli dillərin qorunması və inkişaf etdirilməsi məsələsi qlobal miqyasda xüsusilə aktualdır. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, mədəniyyətlərarası əlaqələrin intensivləşməsi və qlobal ünsiyyət imkanlarının genişlənməsi bir tərəfdən dil qarşılıqlı təsirini gücləndirir, digər tərəfdən isə milli dillərin statusuna müəyyən təzyiq yaradır. Buna görə də, Azərbaycan dilinin qorunması, zənginləşdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi təkcə mədəni deyil, həm də strateji əhəmiyyət kəsb edən sosial-pedaqoji məsələdir [6, s. 210].

Azərbaycan dili təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşını, milli-mənəvi dəyərlərini, ədəbi-mədəni irsini əks etdirən mühüm kimlik amilidir. Bu fonda, Azərbaycan dilinin tədrisinin məzmun və metodologiya baxımından yenilənməsi, müasir təhsil tələblərinə uyğunlaşdırılması təhsil sisteminin qarşısında duran prioritet vəzifələrdən biridir. Xüsusilə, ana dilinin effektiv və məqsədyönlü tədrisi gənc nəslin milli kimliyinin formalaşmasında və milli-mənəvi dəyərlərə sadiqliyinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Lakin, uzun illər təhsil sistemində geniş istifadə olunan ənənəvi tədris metodları müasir dövrün tələbləri baxımından bir sıra məhdudiyyətlərə malikdir. Bu metodlar çox vaxt müəllim mərkəzli olur, şagirdləri passiv dinləmə mövqelərinə məcbur edir və onların fərdi xüsusiyyətlərini, maraqlarını və ehtiyaclarını tam nəzərə almır. Nəticədə,təlim prosesində fəal iştirak zəifləyir və yaradıcılıq və tənqidi düşüncə bacarıqlarının inkişafı arxa plana keçir. Bundan əlavə, nəzəri biliklərin dominantlığı praktik dil bacarıqlarının, xüsusən də ünsiyyət bacarıqlarının adekvat inkişafına mane olur [5, s. 185].

Əsas hissə

Azərbaycan dilinin tədrisinin modernləşdirilməsi müasir pedaqoji elmin ən aktual sahələrindən biridir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təhsil prosesinin səmərəliliyi birbaşa onun metodoloji əsaslarının düzgün seçilməsindən asılıdır. Bu baxımdan, Azərbaycan pedaqoji elminin görkəmli nümayəndəsi Prof. A.N. Abbasov qeyd edir ki, müasir təhsil sistemi yalnız biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalı, həm də tələbənin şəxsiyyətinin inkişafına xidmət etməlidir. Professor tələbələrin təlim prosesində iştirakının artırılmasının vacibliyini vurğulayır. Prof. H.M. Əhmədov ana dilinin düzgün və sistemli tədrisinin milli kimliyin formalaşmasının əsas şərtlərindən biri olduğunu nümayiş etdirir. Onun fikrincə, dil tədrisi yalnız ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi vasitəsi deyil, həm də milli və mədəni dəyərlərin ötürülməsi vasitəsidir [1, s. 240].

Müasir pedaqoji ədəbiyyatda təlim prosesinin mərhələli şəkildə strukturlaşdırılması və təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan prof. B.H. Əliyev idrak proseslərinin tədricən inkişafının vacibliyini Abdulla Şaiq XX əsrin əvvəllərində ana dilində tədrisin vacibliyini vurğulamış və qeyd etmişdir ki, dil səhv öyrədilərsə, milli düşüncənin inkişafı zəifləyir [8, s. 160].

Müasir dövrdə prof. A.N. Abbasov ənənəvi pedaqojiyönlü yanaşmaların tələbələrin fəallığını azaltdığını və onların ünsiyyət bacarıqlarının inkişafını ləngitdiyini göstərir. Bu, təhsilin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin tədrisinin səmərəliliyini azaldan əsas amillər müasir tələblərə tam cavab verən tədris resurslarının olmaması, interaktiv materialların çatışmazlığı və fərdiləşdirilmiş təlim üçün məhdud imkanlardır. Azərbaycan dilinin tədrisində modul təlim sisteminin istifadəsi bu problemlərin aradan qaldırılması üçün mühüm imkanlar yaradır.

Metodologiya

Analitik metod tədqiqatın əsas komponentinə çevrildi. Bu mərhələdə Azərbaycan pedaqogikası üzrə akademik monoqrafiyalar, məqalələr, tədris vəsaitləri və tədris proqramları təhlil edildi. Xüsusilə, Akif Abbasov, Ə.Ə. Ağayev, H.M. Əhmədov, B.H. Əliyev, Y.Ş.Kərimov və Ə.Ə. Əlizadənin yanaşmaları sistematik şəkildə araşdırıldı. Onların tədqiqatları təlimin humanistləşdirilməsi, tələbəyə yönəlmiş təhsil modeli, təlimin sistemləşdirilməsi və ardıcıllığı prinsipləri və idrak proseslərinin tədricən inkişafı kimi mövzulara yönəlmişdi. Bu akademik yanaşmalar modul təlim sisteminin nəzəri əsaslarının müəyyən edilməsində mühüm rol oynadı. Sistemli yanaşmadan istifadə edərək modul təlim sistemi vahid təlim sistemi kimi araşdırıldı. Bu sistem daxilində əsas təlim komponentləri – məqsədlər, məzmun, tədris metodları, fəaliyyət formatları, tədris vəsaitləri və qiymətləndirmə mexanizmləri – və onların qarşılıqlı əlaqələri təhlil edildi. Nəticə etibarilə, modul təlim sisteminin yalnız bir sıra metodları deyil, həm də strukturlaşdırılmış və inteqrasiya olunmuş pedaqoji modeli təmsil etdiyi müəyyən edildi. Tədqiqatda ümumiləşdirmə, sintez, induksiya və deduksiya metodlarından da istifadə edilmişdir. İnduktiv metod konkret pedaqoji müşahidələrdən ümumi nəticələr çıxarmaq üçün istifadə edilmişdir, deduktiv metod isə ümumi nəzəri prinsiplərin konkret pedaqoji vəziyyətlərə tətbiqi mexanizmlərini müəyyən etmişdir. Ümumiləşdirmə və sintez metodları müxtəlif elmi mənbələrdən əldə edilən məlumatları sistemləşdirməyə və vahid elmi nəticələr formalaşdırmağa xidmət etmişdir [11, s. 190].

Azərbaycan dilinin tədrisində blok-modul təlim sisteminin tətbiqi: problemlər və perspektivlər

Azərbaycan dili tədrisinin modernləşdirilməsi kontekstində müasir pedaqoji yanaşmalar arasında blok-modul təlim sisteminin istifadəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma və rəqəmsallaşma kontekstində dil tədrisi artıq sadəcə nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır. Bu, təlimin daha funksional, praktik və effektiv şəkildə təşkilini zəruri edir. Blok-modul təlim sistemi bu tələblərə cavab verən müasir pedaqoji modeli təmsil etsə də, onun tətbiqi bir sıra metodoloji və təşkilati çətinliklərlə əlaqələndirilir. Pedaqoji elmlər doktoru Akif Abbasov qeyd edir ki, müasir təhsil prosesi tələbəyə yönəlmiş və fəaliyyətə əsaslanmalı, həmçinin tələbələrin fəal iştirakını təmin etməlidir. Lakin ənənəvi tədris modelinə öyrəşmiş müəllimlər üçün yeni yanaşmalara keçid müəyyən metodoloji çətinliklər yaradır [12, s. 175].

Xüsusilə, tədris planını modullara bölmək, hər bir modul üçün məqsədləri dəqiq müəyyən etmək və nəticəyə əsaslanan qiymətləndirmələrin təşkili əlavə pedaqoji təlim tələb edir. Tədris prosesində interaktivliyin olmaması da böyük bir çətinlikdir. Prof. Ə.Ə.Ağayev müasir dərsin əməkdaşlığa və aktiv təlimə əsaslanmalı olduğunu vurğulayır. Digər vacib çətinlik isə məhdud metodoloji və təhsil resurslarıdır. Prof.Y.Ş. Kərimov ardıcıllığın və ardıcıllığın tədrisin əsas prinsipləri arasında olduğunu vurğulayır.

Nəticə. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycan dilinin tədrisinin modernləşdirilməsi müasir pedaqogikanın əsas sahələrindən biridir. Bu proses yalnız metodologiyadakı dəyişikliklərlə məhdudlaşmır, həm də təlimin idarə olunmasının məzmununun, strukturunun və prinsiplərinin yenilənməsini tələb edir. Bu kontekstdə modul təlim sistemi təlim prosesinin effektivliyini artırmaq üçün innovativ pedaqoji yanaşma kimi xüsusilə vacibdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, modul təlim sistemi Azərbaycan dilinin tədrisində biliklərin sistemli və ardıcıl təşkilini təmin edir. Tədris materialının məntiqi bloklara bölünməsi tələbələrə fənni daha dərindən və addım-addım mənimsəməyə imkan verir. Bu yanaşma təlimi sırf mexaniki prosesdən daha şüurlu və məqsədyönlü prosesə çevirməyə kömək edir.

Lakin, tədqiqat göstərir ki, bu sistemin tətbiqi müəyyən çətinliklərlə əlaqələndirilir. Əsas məsələlərə müəllimlərin yeni təhsil texnologiyalarına kifayət qədər uyğunlaşmaması, kifayət qədər tədris materiallarının çatışmazlığı və bəzi təhsil müəssisələrində texniki və rəqəmsal infrastrukturun qeyri-kafi olması daxildir. Bu amillər modul təlim sisteminin geniş istifadəsini qismən məhdudlaşdırır. Digər mühüm tapıntı isə Azərbaycan dilinin tədrisində dil bacarıqlarının hərtərəfli inkişafının təlim keyfiyyətinə birbaşa təsir etməsidir. Bu inteqrasiyanı təmin etməklə, modul yanaşma oxu, yazı, dinləmə və danışıq bacarıqlarının eyni vaxtda inkişaf etdirilməsinə imkan verir, eyni zamanda praktik dil tətbiqini gücləndirir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə qloballaşma və sürətli rəqəmsallaşma prosesləri fonunda milli kimliyin əsası olan ana dilinin qorunması və gənc nəslə effektiv şəkildə aşılanması hər bir dövlət üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Lakin uzun illər tətbiq olunan ənənəvi, müəllimyönümlü tədris metodları müasir tələbələrin tənqidi düşüncə, fəal iştirak və praktik kommunikasiya ehtiyaclarını tam ödəyə bilmir. Azərbaycan dilinin tədrisində müasir təhsil texnologiyalarının, xüsusilə çevikliyi və nəticəyönlülüyü ilə seçilən blok-modul təlim sisteminin tətbiqi bu problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rola malikdir. Bu baxımdan, dil bacarıqlarının mərhələli və sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi, təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi və mövcud metodoloji çətinliklərin araşdırılması məqalənin mövzusunu yüksək dərəcədə aktual edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada ilk dəfə olaraq Azərbaycan pedaqoji elminin və psixologiyasının görkəmli nümayəndələrinin (AN. Abbasov, H.M. Əhmədov, B.H. Əliyev və b.) nəzəri yanaşmaları ilə müasir blok-modul təlim modelinin prinsipləri sintez edilmiş və vahid pedaqoji sistem halında təhlil olunmuşdur. Tədqiqatda modul sisteminin sadəcə bir metodlar toplusu deyil, dilin dörd əsas bacarığını (oxu, yazı, dinləmə, danışıq) eyni vaxtda və inteqrasiya olunmuş şəkildə inkişaf etdirən strukturlaşdırılmış pedaqoji model olduğu elmi baxımdan əsaslandırılmışdır. Həmçinin bu sistemin Azərbaycan dilinin tədrisinə tətbiqi zamanı yaranan səciyyəvi metodoloji və infrastruktur çətinlikləri kompleks şəkildə müəyyən edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti bilavasitə orta və ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili fənninin kurikulumlarının modernləşdirilməsi və tədris planlarının modullara bölünməsi üçün praktik tövsiyələr təqdim etməsidir. Məqalədə irəli sürülən müddəalar, tədris materiallarının məntiqi bloklara bölünməsi və addım-addım mənimsənilməsi mexanizmləri müəllimlər üçün interaktiv dərs vəsaitlərinin və metodiki rəhbərliklərin hazırlanmasında birbaşa mənbə kimi istifadə edilə bilər. Eyni zamanda, araşdırmanın nəticələri pedaqoji kadrların ixtisasartırma təlimlərində, yeni təhsil texnologiyalarına uyğunlaşma proqramlarında və rəqəmsal tədris resurslarının formalaşdırılmasında praktik tətbiq imkanlarına malikdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika: nəzəriyyə və metodika məsələləri, Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2015. – 240 s.
2. Ağayev, Ə. Müasir təlim texnologiyaları və pedaqoji yanaşmalar. – Bakı: Maarif, – 2012. – 198 s.
3. Əliyev, B. Ə. Psixologiya və təlim prosesləri. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2013. – 220 s.
4. Əhmədov, H.M. Azərbaycan pedaqogika tarixi. – Bakı: Elm, – 2006. – 300 s.
5. Əlizadə, Ə. Pedaqoji prosesdə fərdiləşdirilmiş təlim texnologiyaları. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 185 s.
6. Həsənov, S. Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. – Bakı: Elm, – 2014. – 210 s.
7. Hüseynova, N. Dil tədrisində innovativ *yanaşmalar*. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2018. – 176 s.
8. İsmayılov, C. Azərbaycan dilinin tədrisində kommunikativ yanaşma. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 160 s.
9. Kərimov, Y. Didaktika və təlimin nəzəri əsasları. – Bakı: Təhsil, – 2010. – 230 s.
10. Məmmədov, F. Müasir pedaqoji texnologiyalar və təhsil strategiyaları. – Bakı: Təhsil, – 2016. – 205 s.
11. Qasımov, R. Təlim prosesində modul sistemlərin tətbiqi. Bakı: Maarif, – 2017. – 190 s.
12. Səfərov, T. Müasir pedaqogikada innovativ təlim modelləri. Bakı: Elm, – 2020. – 175 s.

H.F. Əliyev

Azərbaycan dili tədrisinin modernləşdirilməsində blok-modul təlim sisteminin tətbiqi problemləri və perspektivləri

Xülasə

Azərbaycan dilinin tədrisini müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq təhsil sistemi üçün əsas prioritetdir. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və informasiya məkanının sürətli inkişafı dil tədrisinə yeni yanaşmalar tələb edir. Bu kontekstdə, çeviklik, sistemli struktur və nəticələrə yönəlmə ilə xarakterizə olunan müasir təhsil texnologiyası kimi modul təlim sistemi xüsusilə vacibdir. Bu məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisini modernləşdirmək üçün modul təlim texnologiyalarından istifadə, yaranan çətinliklər və gələcək inkişaf perspektivləri ətraflı araşdırılır. Tədqiqatlar göstərir ki, ənənəvi tədris metodları çox vaxt tələbələrin fəal iştirakını, tənqidi düşüncəsini və şəxsi inkişafını kifayət qədər təşviq edə bilmir. Buna görə də, təlim prosesində innovativ yanaşmaların istifadəsi vacibdir. Modul təlim sistemi tədris materiallarını məntiqi və hədəflənmiş vahidlərə bölmək, addım-addım öyrənməni asanlaşdırmaq və daha səmərəli qiymətləndirmə üçün əla imkanlar təqdim edir.

Г.Ф. Алиев

Проблемы и перспективы применения блочно-модульной системы обучения в модернизации преподавания Азербайджанского языка

Резюме

Адаптация преподавания азербайджанского языка к современным требованиям является ключевым приоритетом для системы образования. Глобализация, цифровизация и стремительное развитие информационного пространства требуют новых подходов к преподаванию языка. В этом контексте модульная система обучения, как современная образовательная технология, характеризующаяся гибкостью, систематической структурой и ориентацией на результат, приобретает особое значение. В данной статье подробно рассматривается использование модульных технологий обучения для модернизации преподавания азербайджанского языка, возникающие трудности и перспективы дальнейшего развития. Исследования показывают, что традиционные методы обучения часто не обеспечивают достаточной стимуляции активного участия, критического мышления и личностного развития учащихся. Поэтому использование инновационных подходов в учебном процессе имеет важное значение. Модульная система обучения предоставляет прекрасные возможности для разделения учебного материала на логические и целенаправленные блоки, облегчая поэтапное обучение и более эффективную оценку.

H.F. Aliyev

Problems and prospects of applying the block-module teaching system in the modernization of Azerbaijani language teaching

Summary

Adapting the teaching of the Azerbaijani language to modern requirements is a key priority for the education system. Globalization, digitalization and the rapid development of the information space require new approaches to language teaching. In this context, the modular learning system, as a modern educational technology characterized by flexibility, systematic structure and focus on results, is particularly important. This article examines in detail the use of modular learning technologies to modernize the teaching of the Azerbaijani language, the difficulties that arise and the prospects for further development. Studies show that traditional teaching methods often fail to sufficiently stimulate the active participation, critical thinking and personal development of students. Therefore, the use of innovative approaches in the learning process is important. The modular learning system provides excellent opportunities for dividing teaching materials into logical and targeted units, facilitating step-by-step learning and more effective assessment.

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2026

MUSİQİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МУЗЫКИ
METHODOLOGY OF TEACHING MUSİC

UOT 372.878

РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА АЗЕРБАЙДЖАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

Земфира Султан кызы Султанова
Старший преподаватель Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
ORCİD: 0009-0000-3964-9788
E-mail: zemfirasultanova52@mail.ru

Ключевые слова: *музыка, принцип, развитие, сочинение, цикл*
Açar sözlər: *musiqi, prinsip, inkişaf, əsər, silsilə*
Key word: *music, principle, incompatible, composition, cycle*

Музыкальное искусство Азербайджана в послевоенные годы объёмно, содержательно и индивидуально.

В республике сложилась большая и самобытная композиторская школа.

В статье раскрываются стилистические особенности творчества К.Караева, Д.Гаджиера, Ф.Амирова, Э. Назировой, А.Меликова.

Музыкальное искусство Азербайджана в послевоенные годы объемно, содержательно, индивидуально в своем национальном облике и многогранно в стилистическом отношении. В республике складывается большая и самобытная композиторская школа, с каждым годом завоевывающая все более широкое признание на международной арене. В музыкальном искусстве Азербайджана Кара Караев (1918-1982) являлся ведущей фигурой.

Творчество Караева отразило наиболее характерные процессы развития азербайджанской музыкальной культуры и славно прошло все этапы ее созревания от того уровня, на котором ее некогда оставил Узеир Гаджибеков.

Опираясь на традиции классиков, К.Караев расширяет национально-тематические рамки азербайджанской музыки. Кроме этого, композитор обращается также к фольклору других народов. При этом он не стилизуется, а глубоко постигает природу чужой национальной музыки, сохраняя свое авторское лицо, связанное со всем многообразием музыки своего народа.

Органично связанный с традициями классики (Бак, Бетховен) творчество Караева несет на себе и печать влияния С.Прокофьева и Д.Шостаковича. Особенностью развития национального творчества является обращение к новым системам и композиционным средствам наметившимся в разных течениях двадцатого столетия. Наиболее притягательную силу при атом приобрели додекафония и неоклассицизм в его разных проявлениях. Они привлекают композитора главным образом как определенный род композиционной техники, а не своей эстетикой. Однако, в отношении неоклассицистских моделей, особенно типа барокко, воздействие оказывает и этическая сторона искусства

старинных мастеров.

Эти системы используются не в «чистом» виде, а большей частью в их синтезе. Додекафония соединяется со старинными формами, с классической сонатностыо (система венского классицизма), и все это объединяется с системой или элементами системы народного музыкального мышления. Показатсльнейшим примером такого рода синтеза может быть IV тетрадь прелюдий для фортепиано к которой приложимы все показатели развития национальных музыкальных культур: обобщенность образов, пришедшая на смену жанровой конкретности караевских произведений 50-х годов, обращение к моделям доклассического (барочного) искусства, особенно баховского, причем Караев избирает те баховские интонации, которые допускают возможность сравнивать их с орнаментом восточной мелодики; наконец тенденция синтеза разных систем классического и барочного искусства преимущественно. Необходимо отметить гармоничность, структурную соразмерность в синтетическом использовании упомянутых систем.

Синтез всех систем (додскофония, барокко, венский классицизм) был поставлен у Караева на службу задачам высокого художественного обобщения. И главное - при этом Караев остается подлинно национальным композитором в приобщении указанных систем к системе национального азербайджанского искусства. Такой синтез при обновлении, обогащении содержательной и образно-эмоциональной основы музыки делает музыку более «коммуникабельной».

К. Караев представляет целое направление в музыке, особенно в плане разработки национальных форм искусства. Его творчество, чутко улавливающее главные художественные тенденции развития национальных культур, всегда остается «самим собой». Это композитор яркой' индивидуальности, которому чужд формальный интерес к используемым техническим средствам. Караев безмерно расширяет свою творческую палитру за счет смелых, порой даже дерзких попыток как можно разнообразное, интереснее, органичнее сочетать «традиционность» и творческую самостоятельность; он не боится выйти за рамки «принятой» народности, делает это понятие более широким». (Шостакович Д. Отличная композиторская школа). Караев великолепнейший мелодист. Мелодия его всегда интонационно свежа, естественна. В ней сочетаются кантиленность с речитативностью. В его музыке глубокий трагизм сочетается с драматическим пафосом, философское раздумье с утонченной лирикой.

Гармонический язык композитора соединяет в себе красочность с психологической обостренностью, объединяющей в себе элементы национальной ладовости с закономерностями классической функциональной системы и более сложными современными ладогармоническими средствами.

Большую роль в его музыке играет полифония, необычайно оригинальна метроритмическая сторона музыки композитора.

Композитор Р.Щедрин отмечает, что Караев нашел свой стиль и создал свою школу в музыке, насчитывающую многих последователей.

Именно караевский классицизм 60-х годов, отмечает музыковед Ф.Алиева, явился направляющим руслом в творческих поисках других композиторов.

После Узеира Габджибекова классицизм, пришедший из Европы, очередной этап своего развития в национальной композиторской школе получает в творчестве Караева

и проявляется в новом своем качестве в его стилевом мышлении.

А вот в стиле Дж.Гаджисва, как отмечает Ф.Алиева, классицизм растворяясь проявляется в качестве общего «классического».

Творчество Дж.Гаджисва (1917) формировалось параллельно с путями развития азербайджанской музыкальной культуры, и вполне естественно, что оно отражает процесс становления и развития проблемы национального стиля. На формирование его композиторской индивидуальности воздействовали такие художественные явления, как фольклор, национальная классика, русское, советское музыкальное искусство. Все эти традиции органически сливаются в единый художественно-самобытный сплав - стиль Дж. Гаджиева.

Гаджиев художник-романтик, художник-философ. Образы и чувства, запечатленные в его произведениях опоэтизированы, пропущены сквозь призму личностного осмысления действительности.

Однако предпочтение, отдаваемое им мугаму, объясняется, очевидно, родственностью гаджиевского мышления нормам мугамного жанра, становящегося мощным стимулом творческих идей композитора.

В фольклоре коренится эпический строй мышления композитора, поэтому закономерности мугамного жанра, с его импровизационной повествовательностыо и лирикой оказываются особенно родственными ему. Одновременно следует отметить, что черты фольклорных жанров в музыке Дж. Гаджиева всегда органически синтезируются не только с классическими традициями, но и с лексикой современной музыкальной речи.

Продолжая традиции родного искусства и творчества Узеира Гаджибекова, Дж. Гаджиев сочетает их с органично им усвоенными завоеваниями мировой музыкальной классики (Бах, Моцарт, Бетховен, Бородин, Чайковский, Шостакович).

Главная особенность мышления Гаджиева - это образная яркость и эмоциональная насыщенность его музыки, которая в своей основе имеет пластичность мелоса.

В творчестве композитора мугамно-импровизационный принцип взаимодействует с вариационным и полифоническим. Примечательной чертой полифонического стиля Гаджиева является то, что разнообразные по сложности приемы полифонического письма он применяет к национально яркому по своему колориту интонационному материалу; при этом полифоническое развитие отличается большой органичностью.

Мелодический склад азербайджанской народной музыки играет огромную роль в творчестве композитора, определяя не только строй тсматизма, но и принципы формообразования. Из глубоко заложенных свойств народной музыки извлекает Дж.Гаджиев особенности гармонического, полифонического начал, закономерности ритмической организации. Композитор смело раздвигает изнутри народно-национальную, классическую профессиональную традицию Азербайджана собственными приемами. В своих произведениях композитор, не прибегая к буквальному цитированию фольклорных источников, широко использует различные элементы народных ладов, ладовые попевки и обороты, интонации и ритмы типичные для азербайджанского фольклора. При ярком национальном своеобразии музыки в ней нет узости и ограниченности выражения. На протяжении всего своего творчества, наряду с симфоническими произведениями, немалое число фортепианной музыки.

Стилистическое единство объединяет оркестровые сочинения Гаджиева и многие его камерные сочинения. Тот же эпический размах, драматическая взволнованность, сдержанная сосредоточенность.

Типичным для гаджиевского фортепианного стиля является преобразование тематического материала не только с точки зрения его смысловой нагрузки, но и в колористическом, а соответственно в фактурном плане. Для фортепианного стиля Гаджиева присуща лаконичность высказывания, фактурное, богатство (рельефная фактура в сонате), приемы концертно-виртуозного стиля в балладе.

Из фортепианных произведений следует отметить «балладу», прочно вошедшую в репертуар пианистов и- сонату - один из интересных образцов освоения азербайджанскими композиторами одночастной романтической циклической формы, но преломленной через камерный инструментализм Прокофьева. Характерен в этом смысле и фортепианный колорит: жестковатый, «стеклянный».

Фортепианный цикл «Музыкальные картинки», сюита из восьми небольших картин, связанных с миром детских впечатлений и переживаний. -

Самый яркий представитель традиций национальной романтики Ф.Амиров (1922-1984) обогатил Восточную поэтику новыми. оттенками.

Содержание творчества Амирова огромно, это раскрытие духовного мира своего народа, картины его жизни, это и внутренний мир человека со всеми его радостями ш горестями, духовная его красота.

Ведущей образной сферой его творчества является лирика. Она проявляется многообразием оттенков, и как эмоциональнонасыщенная, и как мягкая лирика; бытового жанрово-характерного плана («12 миниатюр»). Эмоциональная сторона его музыки также имеет несколько традиций - от романтически-патетического до изящной грации.

Амиров принадлежит к плеяде композиторов, выросшей и развившейся под непосредственным воздействием творчества классиков мировой и русской музыки. Но любые традиции и влияние всегда преломляются в его. стиле, где немаловажное место занимает амировская красочность и колоритность. - Музыка его всегда привлекает колоритнейшими тембровыми звучаниями, тонкими находками звукописи. Его музыка легко запоминается. Национальная самобытность музыки Ф. Амирова сказывается во всех компонентах его музыкального языка - лада, мелодии, гармонии, метро-ритма. Он умело использует ладово-интонационную, мелодическую и ритмическую особенность азербайджанской музыки. Мелодическое начало является характерной особенностью его музыкального языка. Сочная, яркая мелодия Амирова вокальна по своей природе и напевна. В мелодии он ближе всего к музыкальному языку своего народа.

Все произведения композитора прочно связаны с песенным, танцевальным и инструментальным фольклором Азербайджана. Неповторимый колорит его произведениям придает ладовое своеобразие музыки, гармоническую основу которой составляет синтез принципов народно-ладоинтонационного мышления и европейской мажоро-минорной системы.

Ф.Амирова считают прямым продолжателем традиций Уз.Гаджибекова в плайе претворения фольклора в классических формах. Он постигает музыкальную речь, музыкальное мышление народа, с той степенью глубины, при которой они становятся элементами

его собственного стиля.

Научный результат работы. Поиск словесных характеристик художественного образа, сравнений и метафор, отражающих его эмоционально-поэтическую сущность, чёткое определение задач технической работы - всё эго активизирует мысль и слух студента, положительно влияет на итоги его работы.

Научная новизна работы. Эмоциональные ощущения, образные ассоциации, порождаемые гармонией, модуляциями; мелодиями и другими музыкальными явлениями следует закреплять с помощью словесных определений. Эти словесные определения, зависящие от индивидуальности и восприимчивости студента, помогают создать в эмоциональной памяти своеобразное «течение», по которым потом «пойдёт» вдохновение.

Практическая значимость работы. Для более глубокого понимания сочинения преподаватель знакомит учащегося с какими-либо фактами из жизни композитора, его воззрениями, характеризует его и эпоху, и творчество в целом, проводит параллели другими произведениями инструментальными, симфоническими, отмечая их специфические черты или, наоборот – находя общее в художественных образах.

Литература

1. Алиева Ф. Стилистические поиски в азербайджанской музыке. Баку, 1996.
2. Мамедова Б. «О некоторых ладовых особенностях гармонии азербайджанских композиторов» Ученые. Зап. серия XIII, №1, Баку, 1973.
3. Шостакович Д. Отличная композиторская школа. «Дружба народов», 1957, №11.

З.С. Султанова

Развитие музыкального искусства Азербайджана в послевоенные годы
Резюме

Музыкальное искусство Азербайджана отличается большим разнообразием и многогранностью как в индивидуальном, так и в стилистическом плане. В этой связи в Республике сформировалась обширная и творчески прекрасная школа композиции.

В статье описываются мастерство, стилистические качества и особенности творчества Г. Гараева, Дж. Гаджиева, Ф. Амирова.

Z.S. Sultanova

Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanda musiqi sənətinin inkişafı
Xülasə

Azərbaycanın musiqi incəsənəti fərdi və üslub bıxımından çox rəngarəng və çoxşaxəlidir. Bununla əlaqədar olaraq Respublikada böyük və yaradıcılıq baxımından gözəl bəstəkarlıq məktəbi qurulmuşdur.

Məqalədə Q.Qarayev, C.Hacıyev, F.Əmirov yaradıcılığının ustalığı, üslub keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri açıqlanır.

Z.S. Sultanova

The development of musical art in Azerbaijan in the post-war years
Summary

There is a big and original composers school. It is Gara Garaev whose works reflected natural trials of development of Azerbaijan musical art: G. Gadjiev is an artist - philosopher; F. Amirov is the brilliant representative of national romantic customs. Manu talented young composers occupied worthy of place in musical art of Republic are away from its inside.

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2026

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HİSTORY

UOT 372.8

TƏLƏBƏLƏRDƏ TARİX DƏRSLƏRİNDƏ FORMALAŞDIRILAN TOLERANTLIQ HİSSLƏRİNİN TƏHSİLALANLARIN ŞƏXSİYYƏT KİMİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Təhmasib Asif oğlu İmaməliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı
ORCİD: 0009-0004-9419-0526
E-mail: tahmasib.imamaliyev@pa.gov.az

Açar sözlər: *tolerantlıq tərbiyəsi, təlimin interaktiv metodları, tələbə şəxsiyyəti, pedaqoji tolerantlıq, sosial adaptasiya, empatiya, əməkdaşlıq mədəniyyəti, vətəndaş məsuliyyəti, tədris strategiyaları, mənəvi dəyərlər*

Ключевые слова: *воспитание толерантности, интерактивные методы обучения, личность студента, педагогическая толерантность, социальная адаптация, эмпатия, культура сотрудничества, гражданская ответственность, образовательные стратегии, духовные ценности*

Keywords: *tolerance education, interactive learning methods, student personality, pedagogical tolerance, social adaptation, empathy, cooperation culture, civic responsibility, teaching strategies, moral values*

Azərbaycan Respublikasının ərazisində bizim xalqımızla bərabər kiçik etnik xalqların nümayəndələri də yaşayır. Azərbaycan xalqı millətlərarası münasibətlərin, çoxmədəniyyətliliyin inkişafı və dəstəklənməsi sahəsində zəngin tarixi təcrübəyə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Azərbaycan tolerant dövlətdir. Tolerantlığın mənəvi, siyasi və hüquqi müstəvidə bərqərar olması təhsildə, mədəniyyətdə, ümumən cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində strateji əhəmiyyətə malik proqramların həyata keçirilməsini tələb edir".

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də uğurla islahatlar aparılır. Bu islahatlar məktəbdə şagirdlərə hazır bilik və bacarıqlar verməyə deyil, onlarda tənqidi düşünmə bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirməyə, təlim materialını sərbəst şəkildə mənimsəməyi, onları təhlil etməyi və təhlil əsasında müstəqil nəticə çıxarmağa yönəlmişdir. Tənqidi düşünmə - müzakirə olunan məsələ ilə bağlı öz mövqeyini bildirmək, onu əsaslandırmaq bacarığı, həmsöhbətini dinləmək qabiliyyəti, dəlilləri diqqətlə götür-qoy etmək və onların daxili qanunauyğunluğunu təhlil etməkdir. Bu halda şagird sadəcə müəllimin təqdim etdiyi məlumatı passiv şəkildə qəbul etmir, həmçinin mütaliə, yazı və müzakirə yolu ilə müstəqil şəkildə öyrənməyə imkan yaradan tədqiqatın xüsusi metodlarından istifadə edir. Şagirdlər lazım olan materialı tapmağı bacarır və onların öyrənilməsi üçün öz bacarıqlarını tətbiq edirlər. Birlikdə işləyərək şagirdlər yoldaşlarını hörmətlə dinləyir, özünə əmin lakin nəzakətli şəkildə öz fikrini bildirir. Əldə olunmuş bacarıqlardan istifadə edərək onlar lazımi mənbələri axtarıb tapır və qrupun məsul üzvi kimi fəaliyyət göstərərək problemin kollektiv həllində iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasının "Təhsil Qanunu"nda irqindən, milliyyətindən, dinə münasibətindən, inancından, partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün insanların təhsil almaq hüququ təmin edilir. 2001-ci ildə Azərbaycan Təhsilinin Modernləşmə Konsepsiyası qəbul edildi və burada tərbiyənin ən vacib vəzifələrindən biri ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mühüm şərti olaraq məktəblilərin şəxsiyyəti, arasında vətəndaş məsuliyyəti və tolerantlığın formalaşdırılması olduğu göstərildi.

Dözümlülük tərbiyəsi probleminə, tolerantlıq tərbiyəsi və təhsilinə bu və ya digər dərəcədə, həm Azərbaycan, həm də bir çox xarici ölkə pedaqoq, psixoloq və filosofları öz elmi nəşrlərində və dissertasiya işlərində toxunmuşlar: filosoflar: R.T. Aslanov, P.P. Valitova, V. Jankeleviç, V.M. Zolotuxin, J. Lokk, A.P. Mçedlov, N.K. Perix, J.-J. Russo, V.A. Tişkov, B. Uilyame və b.; tolerantlıq probleminin həllinin pedaqoji və psixoloji istiqamətlərinə A.N. Abbasovun M.M. Əmirovun, İ.H. Cəbrayılovun, D.M. Musayevin, H.Ə. Əlizadənin, R.İ.Əliyevin, E.Ə.Mollayevanın, K.D.Uşinskinin, O.S.Boqdanovanın, N.V.Bordovskayanın, B.S.Qerşunskinin, N.İ.İlminskinin, P.İ.Kovalevskinin və b. tədqiqatları həsr olunmuşdur.

Hazırda şagird şəxsiyyəti ön plana çəkilir. Təlimdə şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması, onun təlimin subyektinə çevrilməsi şagirdlərdə yaradıcı təfəkkür, idrak fəallığı, müstəqil mülahizələr irəli sürmək, informasiya bolluğunda lazımi informasiyanı seçmək və s. bacarıqları ön plana keçirdi.

Bu gün ümumtəhsil məktəblərində islahatların reallaşdırılması şəraitində şagirdlərin təfəkkürünün və şəxsiyyətinin inkişafına böyük diqqət yetirilir. Bu tələblərin reallaşdırılması Azərbaycan tarixinin interaktiv metodlarla tədrisi zamanı çox faydalı ola bilər. Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqları xüsusi olaraq problemli-axtarış metodlarından istifadə zamanı inkişaf etdirilirdi. Müəllimin "rəhbərliyi" ilə məsələləri həll etdikcə şagirdlər yeni bilikləri fəal şəkildə mənimsəyirlər. Əksər hallarda idraki problemlər düşündürücü, istiqamətverici sualın qoyulması ilə irəli sürülür.

Məktəb pedaqoqları və şagirdlərinin böyük əksəriyyəti informasiya texnologiyaları əsri üçün yalnız bilik əldə etməyin yox, həmçinin mövcud məlumatların mübadiləsinin əhəmiyyətini anlayırlar. Başqa sözlə, tarixin interaktiv metodlarla tədrisi məlumat mübadiləsi və şagirdlər arasında kommunikasiya vasitəsi kimi həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, bəzilərinin interaktiv təlimin mahiyyətini düzgün anlamaması yeni bilik əldə etmək və ya onları mübadilə etmək məqsədi daşıyan təlim-tərbiyə prosesinin bütün subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələri, məhsuldar ünsiyyət qurmağa şərait yaratmır. Belə olduqda interaktiv metodların tətbiqi zamanı məzmun baxımından təhsilverici effekt minimuma enir və təlim prosesinin intensiv maarifləndirmə funksiyasından söhbət gedə bilməz. Təsadüfü deyil ki, bəzi müəllimlər zəruri uzlaşma axtarmaq, buna nail olmaq və dialoq aparmaq bacarığı digərinin fikrinə tolerant münasibət göstərmək, məzunların əməkdaşlığa hazırlığı kimi vacib məsələləri təhsilin yeni keyfiyyətinə aid etmirlər (4, s.68-69).

İnteraktiv fəaliyyət dərslərdə qarşılıqlı əlaqəyə, qarşılıqlı anlayışa, hər bir iştirakçı üçün əhəmiyyətli olan ümumi qərarların verilməsinə aparıb çıxaran dialoq formasında ünsiyyətin təşkilinə və inkişafına şərait yaradır. Dialoq yolu ilə fəal/interaktiv təlim zamanı şagirdlərə məntiqi və tənqidi düşünmək, müvafiq məlumatın təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında mürəkkəb problemi həll etmək, alternativ fikirlər irəli sürmək, ərtaflı, əsaslandırılmış və düşünülmüş qərar qəbul etmək, müzakirələrdə iştirak etmək və insanlarla ünsiyyət qurmağı öyrədir. Bunun

üçün fəal dərslərdə fərdi, cütlərlə və qrup şəklində işləri təşkil olunur, rollu oyunlar, tədqiqat layihələri tətbiq olunur, tarixi sənədlərlə və məlumatın müxtəlif mənbələri ilə iş aparılır, inkişafetdirici və yaradıcı işlərdən istifadə olunur.

"Tolerantlıq" terminin elmə gətirilməsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığına rast gəlinir. M.A. Semaşkonun qənaətincə, "tolerantlıq" anlayışını ilk dəfə elmə XVIII əsrdə fransız filosofu, siyasi xadim və iqtisadçı Antuan Lui Klod Destyud de Trasi daxil etmişdir. N.Q.Kapustinaya görə, "tolerantlıq" termini ingilis immunoloqu Piter Brayan Medavar tərəfindən 1953-cü ildə orqanizmin immun sisteminin köçürülmüş yad toxumalara "dözümlüyünü" sübuta yetirmək üçün elmə gətirilmişdir. Müəllifin fikrincə, tolerantlıq ya tam ola bilər və ya immun cavabının bir formasıdır. Daha sonralar "tolerantlıq" anlayışı sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsinə aid edildi. İndiki zamanda isə psixologiya, sosiologiya, politologiya, konfliktologiya və pedaqogikada da istifadə olunur. Müasir dövrdə elmin ayrı-ayrı sahələrində "tolerantlıq" anlayışının şərhində müxtəlif yanaşmalar formalaşmışdır. Mövcud ədəbiyyatda daha çox iki terminə rast gəlinir: "dözümlülük" və "tolerantlıq" (1, s.24-25).

Ali məktəbin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də tələbələrə seçdikləri ixtisaslar üzrə dərin bilik verməklə, onlarda peşəyə məhəbbət formalaşdırmaq və peşə səriştəliliyi aşılamaqla yanaşı onların tərbiyəsi və özünütərbiyəsi qayğısına qalmaqdan ibarətdir. Bu təxirəsalınmaz işlər sırasında tələbə oğlan və qızlarda tolerantlığın, başqa sözlə dözüm, hövsələ, təmkin və səbrin formalaşdırılması son dərəcə vacibdir. Aşağıda diqqət mərkəzinə gətirilən məsələlərlə istər təlim prosesində – mühazirələrin gedişində və seminar məşğələlərində, istərsə də auditoriyadankənar tədbirlər zamanı tələbələrin tanış edilmələri onlarda tolerantlığın formalaşmasına kömək edir (2, s.24-25).

Tolerantlığın səviyyəsinin qiymətləndirilməsi meyarlarının işlənib hazırlanması üçün tolerant davranış formalarının təsvir olunduğu Betti E. Rierdonun modelinə müraciət etdik. Həmin səciyyəvi xüsusiyyətlər həmçinin tələbə tədris qruplarına və kollektivlərinə aiddir. Tolerant siniflər modeli aşağıdakı kimi qəbul olunub:

— diqqətlə dinləmək və eşitmək bacarığı;
— araşdırmağa, soruşmağa can atmaq;
— məsləhət, təklif;
— tərif, razılıq;
— həvəsləndirmək;
— xeyirxahlıq;
— təsəlli, təskinlik;
— hörmət;
— empatiya;
— Müdafiə (2, s.47).

Sadalamadan görünür ki, tolerant qrupda qarşılıqlı hörmətə və empatiyaya əsaslanan səmimi və mehriban münasibət müşahidə olunur. Odur ki, hər bir qrupda tolerantlığın tərbiyə edilməsi üçün şərait yaratmaq lazımdır. Təhsil müəssisələri isə öz şəxsi nümunələri ilə tolerantlığın dəyərini təsdiq etməli və onları həyata keçirməlidirlər.

Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması xüsusi aktuallıq daşıyan insanların bir-birini qavraması və anlaması problemi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bu, təsadüfi deyildir. Tələbələrin qarşılıqlı münasibətləri gənc oğlan və qızların bir-birini, başqa insanları, başqa millətlərdən,

etnoslardan, başqa irqdən, başqa cinsdən olan şəxsləri qavraması və anlaması prosesində inkişaf edərək formalaşır. Ünsiyyət ayrı-ayrı adamların, tələbələrin bir-birini qavraması nəticəsində baş tutur. Psixologiya elmində qavrayışın həmin növünə sosial persepsiya (lat. sosialis – sosial, perceptio – qavrayış) deyilir.

Həmin göstəricilərə prososial istiqamət, uğurlu sosial adaptasiya, mühitlə fəal yaradıcı qarşılıqlı fəaliyyətə qabillik və s. aiddir.

Tələbələr üçün vacib hesab olunur:

1. Təlim prosesi ilə bilavasitə bağlı olmayan ünsiyyət tolerantlığı;

2. Mütəxəssisi onun bütün peşə keyfiyyətlərinin vəhdətində və çoxcəhətliyində formalaşdıran tolerantlıq;

3. Müəllimlərlə pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyət prosesində meydana gələn tolerantlıq (2, s.54-55).

Müasir tarix müəlliminin dərs formalarının arsenalı, şagird şəxsiyyətinin tədrisdə artan rolunun təsiri altında sadəcə yenilənmir, eyni zamanda materialın yeni təqdimat formalarına çevrilir. Müasir tarix müəllimi mövzunun məzmununa yenidən baxılmasından ilhamlanan vəzifələrlə üzləşir: keçmişin problemlərinin qiymətləndirilməsinə alternativ yanaşmalar, hadisələrin proqnozlaşdırılması, tarixi şəxsiyyətlərin və hadisələrin gedişinin birmənalı olmayan etik qiymətləndirmələri və s. Bu məsələlərin müzakirəsi şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətə cəlb olunmadan, onlar dialoq və müzakirə təcrübəsi qazanmadan mümkün deyildir. Ünsiyyət bacarıqları, bir vəziyyəti simulyasiya etmək bacarığı həyatımızda getdikcə daha vacib hala gəlir.

Tolerantlığa pedaqoji yanaşma dedikdə, təhsil prosesinin bütün subyektləri ilə qarşılıqlı tolerant münasibət bacarıq və vərdişləri, pedaqoq, tələbə, məktəbli və onların valideynlərinin də tolerant şəxsiyyət kimi formalaşdırılması başa düşülür. Pedaqoji tolerantlıq müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin məqsədi, vəzifəsi və xüsusiyyətlərini, müxtəlif pedaqoji situasiyaları özündə birləşdirir və müəllimin vacib peşə keyfiyyəti hesab olunur. Pedaqoji fəaliyyətdə qarşılıqlı münasibətlər bilavasitə tolerantlıqla bağlıdır (2, s.28-29).

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiq edilməsi nəticəsində təhsilalanlar aşağıdakılara fərdi və kollektiv şəkildə yiyələnirlər:

1. informasiya əldə edərək onu qiymətləndirməyə;

2. informasiyanın müzakirəsində iştirak etməyə;

3. tarixi problem haqqında qərar qəbul etməyə;

4. əməkdaşlıq nəticəsində formalaşmış mövqe və nəticəni qiymətləndirməyə imkan yaradan universal standartlardan faydalanmağa;

5. şagirdlər diskussiya aparmaq və öz fikirlərini qrupun digər üzvlərinə çatdırmağı öyrənir;

6. ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün qrupun digər üzvləri ilə əməkdaşlıq edirlər (5, s. 112).

Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması üzrə işin təşkili zamanı müəllimlər aşağıdakı məsələləri bilməli və nəzərə almalıdırlar:

— hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini, ailədə tərbiyənin xüsusiyyətlərini, ailə mədəniyyətinin səviyyəsini;

— tələbə auditoriyasında hökm sürən psixoloji atmosferi;

— tələbə kollektivinin milli tərkibini;

— tələbələr arasında münasibətlərdəki problemləri və onların səbəblərini; Tələbələrdə tole-

rantlığın formalaşdırılması üçün vacibdir:

— tolerantlığın əsasında dayanan psixoloji cəhətləri (fəallıq və məqsədyönlülük; öz üzərinə məsuliyyət götürməyə hazır olmaq) aydın təsəvvür etmək;

— insanları qavramaq;

— qarşılıqlı fəaliyyət situasiyalarının kompleks qavranılması;

— bu işin idrak məzmununun (informasiya) emosional məzmuna köçürülmə mexanizmini aydın təsəvvürə gətirmək;

— əhəmiyyətli və müstəqil dəyər kimi insanların qarşılıqlı münasibətlərinin normal axarda olmasına köməyin göstərilməsi;

— şəxsiyyətin və davranışın fərqləndirilməsi və qiymətləndirilməsi;

— təfəkkürün yaradıcılığı, çevikliyi, kommunikativ səriştəlilik.

— fəaliyyətin və cari psixoloji vəziyyətlərin təhlili;

— tolerantlığın göstəricilərinin diqqət mərkəzində saxlanması.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə multikultural dəyərlərin qorunması, qarşılıqlı hörmət və sosial harmoniyanın təmin olunması baxımından tolerantlıq tərbiyəsinin formalaşdırılması təhsil sisteminin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan interaktiv təlim metodlarının tətbiqi tələbələrdə tolerant düşüncə, əməkdaşlıq və vətəndaş məsuliyyəti keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi baxımından aкtyal əhəmiyyət daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatda tolerantlıq tərbiyəsinin interaktiv təlim metodları ilə əlaqəli şəkildə araşdırılması, pedaqoji tolerantlığın tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirinin elmi əsaslarla təhlil olunması problemin əsas elmi yeniliyi kimi qiymətləndirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri təhsil müəssisələrində tolerantlığın formalaşdırılması, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi və tələbələrdə əməkdaşlıq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində praktik əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, işin nəticələri müasir təhsil mühitində vətəndaş məsuliyyəti və sosial harmoniyanın möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əkbərov, N. Mənəviyyat: Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinifləri üçün eksperimental dərs vəsaiti / N. Əkbərov, A. Bayırlı, E. Qubalı. -Bakı, 2004.

2. Əmirəliyeva İ.B. Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması: Monoqrafiya. – Bakı: Mütərcim, 2024. – s. 144

3. İlyasov M. "Müəllimin pedaqoji ustalığı". Bakı: "Elm və təhsil", 2013, 216 s.

4. Musayev D.M. Tarixin tədrisində interaktiv metodlardan istifadənin imkanları. Monoqrafiya. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2022. –s. 232

5. Johnson, P. As Long as He Needs Me? Toleration and Moral Character // Toleration: Philosophy and Practice, Aldershot, UK and Brookfield, U.S.A., 1992, 147 pp., s. 112

T.A. İmaməliyev

Tələbələrdə tarix dərslərində formalaşdırılan tolerantlıq hisslərinin təhsilalanların şəxsiyyət kimi inkişafına təsiri

Xülasə

Məqalədə tələbə və şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında tolerantlıq tərbiyəsinin rolu elmi-pedaqoji aspektdən geniş şəkildə təhlil olunur. Müəllif Azərbaycan Respublikasında tolerantlığın tarixi-mədəni və sosial əsaslarını nəzərdən keçirərək, təhsil prosesində multikultural dəyərlərin və humanist prinsiplərin sistemli tətbiqinin əhəmiyyətini əsaslandırır. Araşdırmada interaktiv təlim metodlarının və kommunikativ yanaşmaların tələbə-müəllim münasibətlərində qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və empatiya mühitinin formalaşmasına təsiri empirik və nəzəri müstəvidə izah edilir. Məqalə tolerant davranışın struktur komponentlərini – idraki, emosional və fəaliyyətyönlü aspektləri müəyyənləşdirərək, onların təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi meyarlarını pedaqoji sistemin tərkib hissəsi kimi təqdim edir.

Т.А. Имамалиев

Влияние чувства толерантности, формируемого у студентов на уроках истории, на развитие обучающихся как личности

Резюме

В статье всесторонне рассматривается роль воспитания толерантности в формировании личности студентов и учащихся с научно-педагогических позиций. Автор анализирует историко-культурные и социальные основы толерантности в Азербайджанской Республике, обосновывая значимость системного внедрения мультикультурных и гуманистических принципов в образовательный процесс. Исследование раскрывает влияние интерактивных методов обучения и коммуникативных подходов на формирование среды взаимного уважения, сотрудничества и эмпатии между преподавателями и обучающимися. Представлены структурные компоненты толерантного поведения — когнитивный, эмоциональный и деятельностный аспекты, а также критерии их педагогической оценки.

T.A. İmaməliyev

The impact of tolerance developed in students during history lessons on their personal development

Summary

The article provides a comprehensive pedagogical analysis of the role of tolerance education in shaping students' personalities. The author examines the historical, cultural, and social foundations of tolerance in the Republic of Azerbaijan, emphasizing the importance of integrating multicultural and humanistic principles into the educational process. The research elaborates on the influence of interactive learning methods and communicative approaches in

developing an environment of mutual respect, empathy, and cooperation between teachers and learners. The study identifies the structural components of tolerant behavior-cognitive, emotional, and activity-oriented — and outlines pedagogical criteria for their assessment.

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2026

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

UOT 372.881.111.1

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OYUN ƏSASLI TƏLİMİN TƏTBİQİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Fəridə Məşi qızı Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Ümumi Pedaqogika kafedrasının baş müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
ORCID: 0000-0002-0250-3467
E-mail: feridehuseynova21@gmail.com

Açar sözlər: *oyun əsaslı təlim, əməkdaşlıq, idarəetmə, motivasiya, cəlbetmə*
Ключевые слова: *игровое обучение, сотрудничество, управление, мотивация, вовлеченность*
Keywords: *game-based learning, collaboration, management, motivation, engagement*

1. İngilis dili və müasir texnologiyalar

İngilis dilinin tədris metodologiyasında yeni texnologiyaların tətbiqi qlobal istifadəyə görə zəruridir. Məlumdur ki, müasir texnologiyaların təhsilə gəlişi ingilis dilinin tədrisini və öyrənilməsini kökündən dəyişdirmişdir. Son tədqiqatlar göstərir ki, müasir texnologiyalar fərdiləşdirilmiş öyrənmə, immersiv təcrübə və qlobal əməkdaşlıq üçün imkanlar yaratmışdır. *"İnformasiya dövrü"* adlanan bir dövrə qədəm qoyarkən, texnologiyanın həm tədrisin, həm də öyrənmənin keyfiyyətini artırmaq üçün bir fürsət yaratdığını qəbul etməlidir. Bu gün ingilis dili öyrənənlər yeni sözlərin mənasını lüğətdən çox, mobil tətbiqlərdə axtarmağa üstünlük verirlər. Rəqəmsal texnologiyalar və alətlər öyrənməni daha interaktiv, çevik və effektiv edir, hətta dil müəllimlər ev tapşırıqlarını elektron kitablardan verməyə üstünlük verirlər. K. Kapp (2014) təsdiqləyir ki, diqqət müddətinin qısaldığı və doğulduqları gündən bəri smartfon və planşetlərlə böyüyən bir nəsil böyüyür. Tələbələr lüğət ehtiyatlarını, tələffüzlərini, dinləmə və oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün onlayn lüğətlərdən, videolardan, podkastlardan və elektron kitablardan istifadə edirlər [4, s.131].

2. Oyun əsaslı təlim

Oyun əsaslı təlim də müasir təlim metodlarından biri olaraq ingilis dilinin müasir texnologiyalarla istifadəsində tətbiq olunan ən səmərəli təlim üsulu və şifahi nitqin inkişafı üzrə qiymətləndirmə texnikasıdır. Oyunun təhsil kontekstində, öyrənmədə inkişaf məqsədləri kimi istifadəsi heç də yeni bir fenomen deyil [4, s. 143]. Bu vaxta qədər oyun əsaslı öyrənmənin mənalı və faydalı öyrənmə təcrübələrinin qurulmasında effektivliyini sübut edən çoxlu sayda ədəbiyyat və bir çox mülahizələr mövcuddur. Bu üsul ingilis dilinin tədrisində tələbələrin maraqlı çətinliklərin öhdəsindən gələrək, hekayələri izləyərək, əməkdaşlıq edərək, öyrənmə materialını interaktiv yollarla araşdıraraq tətbiq olunur. Oyun əsaslı təlimdə təcrübə bacarıqlarına yiyələnmək üçün uyğun təlim mühitini təmin etmək potensialının olması vacib şərtdir.

R. Setiavati, H. Danial, A.Naldi qeyd edirlər ki, oyun əsaslı təlim, öyrənmə məqsədlərini dəstəkləmək üçün oyunlardan və oyun mexanikasından istifadə edən bir təlim yanaşmasıdır. İngilis dili tədrisində bu təlim öyrənənlərə interaktiv və motivasiyaedici fəaliyyətlər vasitəsilə lüğət, qrammatika, danışıq, dinləmə, oxu və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir [5, s.129]. Oyun əsaslı təlimin effektiv idarə olunması, oyunların maarifləndirici, mütəşəkkil və dərs məqsədlərinə uyğun olmasını təmin etmək vacib şərtdir. İngilis dilində oyun əsaslı təlim oyun və dil təcrübəsini birləşdirərək immersiyanı və motivasiyanı maksimum dərəcədə artırır, tələbələrin narahatlığını azaldır, aktiv əməkdaşlığı təşviq edir və lüğət, qrammatika və tələffüz məşqlərini interaktiv tapşırıqlara çevirməklə səlis danışmağı gücləndirir. Bundan əlavə, oyun əsaslı təlim komanda işini və ünsiyyəti təşviq edir, tənqidi düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və fəaliyyətə ani rəy verir. Həmçinin, oyun əsaslı öyrənmə ingilis dili öyrənənlərə maraqlarını bölüşmək, sinifdə qaydaları müzakirə etmək və həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq etmək kimi digər üstünlüklər də təqdim edir. Oyun əsaslı təlim (OƏT) ingilis dilinin tədrisində son illərdə çox diqqət çəkən təlim metodlarından biridir. Öyrənənləri dilin öyrənilməsində oyunlara cəlb etmək üçün kifayət qədər texnoloji vasitələr vardır.

K. Kapp *"Öyrənmənin oyunlaşdırılması"* adlı kitabında qeyd edir ki, *"Oyun qapalı bir sistemdir"* (2014). Oyunçuların oyun fəaliyyətlərində iştirak etməyə razılıq verdiyi spesifik bir "oyun məkanı" mövcuddur [4, s. 56]. Oxşar fikir başqa bir alim T. Fullerton tərəfindən də irəli sürülür və o, oyunu "oyunçuları strukturlaşdırılmış münaqişəyə cəlb edən və qeyri-bərabər nəticə ilə qeyri-müəyyənliyi həll edən qapalı, formal sistem" kimi müəyyən edir [2, s. 48]. Mühit olaraq oyun bir məkanda baş verən bir kontekstual fəaliyyətdir. Oyun əsaslı öyrənmə, oyun xüsusiyyətlərinin və oyun prinsiplərinin öyrənmə fəaliyyətlərinin özündə yer alması üçün dizaynını əhatə edir. Qısacası, oyunlaşdırma mövcud öyrənmə fəaliyyətlərinə oyun elementlərini və ya oyun çərçivəsini tətbiq edir.

Şəkil 1. Oyun əsaslı təlim elementləri

Şəkildən (şəkil 1) məlum olur ki, ingilis dilinin tədrisində oyun əsaslı təlimin tətbiqi onun təşkili prinsiplərinə, motivasiyanın təşkili və öyrənənlərin cəlbinə əsaslanır.

3. Oyun əsaslı təlimin təşkili və qiymətləndirmə

Oyun əsaslı təlimin təşkili səmərəli idarəetmə üç mərhələni əhatə edir ki, bunlara lüğət lövhə oyunları və ya əlaqələndirilmiş rəqəmsal/analoq fəaliyyətlərin planlaşdırılması, auditoriya vaxtının strukturlaşdırılması və oyunun ingilis dili biliklərini gücləndirdiyinə əmin olmaq üçün təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi daxildir. Təlimin təşkili prinsiplərinə uyğun olaraq, oyun-

lar təlim nəticələri, təlimin məqsədləri, dərsliyin və mövzunun məzmunu, qiymətləndirmə meyarları ilə uyğunlaşdırılır. Təlim nəticələrinə əsasən oyunlar kvizlər, tapşırıqlar, müşahidə və reflektiv fəaliyyətlərlə qiymətləndirilir. İngilis dili sinfində oyun əsaslı təlim idarəetməsi oyun mexanikasının bəzi dil öyrənmə məqsədlərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Beləliklə, ingilis dili tədrisində oyun əsaslı təlimin idarə edilməsi oyun mexanikasının və dil məqsədlərinin inteqrasiyası deməkdir. Uğurlu oyunlar müəyyən öyrənmə nəticələri ilə (məsələn, lüğət və ya danışıq) bağlıdır, aydın qaydalara, vaxtın düzgün idarə olunmasına və oyundan sonrakı düşüncələrə malikdir ki, tələbələr həqiqətən də tətbiq etdikləri ingilis dili bacarıqlarını mənimsəsinlər.

T. Fullerton (2014) öz tədqiqatlarında yazır ki, ingilis dili tədrisində oyun əsaslı təlim oyun mexanikasının və dil məqsədlərinin inteqrasiyasıdır [2, s.56]. Burada oyunlar təşkil edərkən qrupların qiymətləndirmə meyarları və dil səviyyəsi, auditoriyanın ölçüsü, mövcud vaxt və mədəni mənşə nəzərə alınmalıdır. Həmçinin uğurlu oyunların öyrənmə nəticələrinə - məsələn, lüğət əldə etmə və ya danışıq bacarıqlarına - uyğun olması üçün aydın qaydalara sahib olmalı, vaxtı diqqətlə idarə etməli və oyundan sonra mənalı düşüncələrə sahib olmalıdır. Oyunlar yaxşı idarə olunduqda, təlim mühitinə dinamizm və zövq gətirir və beləliklə, tələbələrin dil bacarıqlarını, motivasiyasını və özünəinamını artırır. Beləliklə, oyun əsaslı təlim ingilis dili təhsilini təkmilləşdirmək üçün yaxşı müasir bir yanaşmadır.

4. Motivasiyanın təşkili və tələbələrin cəlbi

Oyun əsaslı öyrənmə təhsili oyun dizayn elementləri vasitəsilə dəyişdirir və xarici təsirlərdən daha çox daxili istəklərdən olan motivasiyanı artırır. Dərsləri biliklərin yadda saxlanılmasını və konseptual mənimsənilməsini əhəmiyyətli dərəcədə artıran əyləncəli, interaktiv təcrübələrə çevirmək üçün çətinlik, müstəqillik və maraq kimi təbii psixoloji elementlərdən istifadə edir. Oyun əsaslı öyrənmənin refleksiv təcrübə hissi yaratdığı və beləliklə, şagirdlərə biliklərini və düşüncələrini inteqrasiya etməyə kömək edə biləcəyi məlumdur. J. Hamari və digərlərinə (2016) görə oyun əsaslı öyrənmədə tələbələr dili öyrənməyə motivasiya olunurlar, çünki "öyrənmə oyun daxilində simulyasiya edilmiş dünya üzərində hipotez irəli sürmək, araşdırmaq və əks etdirmək prosesi vasitəsilə baş verir [3, s. 175].

S.J. Fullaqar, P.A. Nayt və Sovern (2013) göstərir ki, oyun əsaslı təlimdə çətinlik və bacarıq arasında tarazlığın qorunması tələbələrin maraqlarını artırmağa və öz fəaliyyətlərinə diqqət yetirməyə kömək etməklə yanaşı, onların qabiliyyətlərini də genişləndirə bilər [1, s. 237]. Oyun əsaslı təlimdə oyunlaşdırma ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, oyunlaşdırılmış və öyrənməni asanlaşdıran tədris proqramlarının tələbələrin marağını və səlisliyini artırmaq üçün daha çox qəbul edilməsi ehtimalı var. Oyun əsaslı təlim mühitində səriştəlilik daha yaxşı öyrənmə nəticələrinə və təhsil məmnuniyyətinə səbəb olur. Oynamazdan əvvəl tələbələr oyunun qaydalarını və strukturlarını öyrənməlidirlər və bu, onların öyrənmə təcrübələrini rol oyununa çevirir. Beləliklə, iddia edilir ki, tələbələr cəmiyyətimizdə mövcud olan bir çox sistemi anlamağa və şifahi şəkildə ifadə etməyə motivasiya olunmalıdırlar. Bütün bunlara baxmayaraq, oyun əsaslı təlimdə müəyyən problemlər də yarana bilər. Bunlara vaxtın idarə olunması problemləri, öyrənənlərin qeyri-bərabər iştirakı, həddindən artıq səs-küy və həyəcanın olması və texnoloji resursların olmaması daxildir.

Problemin aktuallığı. Oyun əsaslı təlim ingilis dilinin tədrisi üçün çox vacibdir, çünki motivasiyanı artırır, daha effektiv dil təcrübəsi təmin edir və mənalı ünsiyyət üçün imkanlar yara-

dır. Dərslərdə oyunların istifadəsi dil öyrənməsini daha interaktiv, öyrənən mərkəzli və effektiv edə bilər.

Problemin elmi yeniliyi. İngilis dilinin tədrisində oyun əsaslı təlimin elmi yeniliyi dilin əzbər şəkildə qavranılmasından çox, interaktiv, adaptiv və psixoloji cəhətdən cəlbedici bir prosesə çevrilməsindədir. Burada yeni tədqiqatlar dilin öyrənilməsini artırmaq üçün pedaqogika, koqnitiv elm, dilçilik və rəqəmsal texnologiya prinsiplərini birləşdirdiyinə görə innovativ hesab edir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Oyun əsaslı təlim ingilis dili tədrisi üçün praktik yenilik gətirir, çünki bu təlim, tələbələrin dilə yanaşma tərzini, bacarıqları tətbiq etməyi və motivasiyanı qorumağı dəyişdirir. Əzbərləməyə və ənənəvi məşqlərə diqqət yetirmək əvəzinə, mənalı dil istifadəsini asanlaşdırmaq üçün interaktiv çətinliklərdən, müzakirələrdən, simulyasiyalardan və əməkdaşlıqdan istifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Fullagar, C. J., Knight, P. A., & Sovern, H. S. Challenge/skill balance, flow, and performance anxiety. Applied Psychology, 62(2), 2013-236259. https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2012.00494.x

2. Fullerton, T. "Game Design Workshop" by CRC Press, Taylor & Francis Group. 2014. - pp. 44-76.

3. Hamari J., Shernoff D., Rowe E. "Challenging games help students learn: An empirical study on engagement, flow and immersion in game-based learning", in Computers in Human Behavior. Vol. 54, 2016 – pp.170-179.

4. Kapp K. "The Gamification of Learning and Instruction: Game-based Methods and Strategies for Training and Education", Wiley editorial. ISBN: 9781118096345 2014- pp.124-165.

5. Setiawati R., Danial H., Naldi A., Development of Game-Based Learning Applications to Increase Students' Learning Motivation. Al-Fikrah: Jurnal Manajemen Pendidikan, 12(1), 2024 - 123-135. https://doi.org/10.31958/jaf.v10i1.6007, p.131.

F.M. Hüseynova

İngilis dilinin tədrisində oyun əsaslı təlimin tətbiqi və qiymətləndirilməsi

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin tədrisində oyun əsaslı təlimin tətbiqi, təşkili prinsipləri, idarə olunması və qiymətləndirilməsindən bəhs edən nəzəri və praktik müalahizələr təhlil edilir. Məqalənin məqsədi ingilis dili öyrənənlərə oyun əsaslı təlimdə pedaqoji, dilçilik, koqnitiv elm və rəqəmsal texnologiyaların inteqrativliyini təqdim etməkdir.

Ф.М. Гусейнова

Применение и оценивание игр в обучении английскому языку
Резюме

В статье анализируются теоретические и практические аспекты применения, принципы организации, управления и оценивание игрового обучения в преподавании английского языка. Цель статьи – ознакомить изучающих английский язык с интегративным характером педагогики, лингвистики, когнитивной науки и цифровых технологий в игровом обучении.

F.M. Huseynova

Application and evaluation of game-based in teaching english
Summary

The article analyzes theoretical and practical considerations on the application of principles of organization, management, and evaluation of game-based learning in English language teaching. The article aims to introduce English language learners to the integrative nature of pedagogy, linguistics, cognitive science, and digital technologies in game-based learning.

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2026

UOT 372.881.111.1

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК ПУТЬ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ПУБЛИЧНЫХ ВЫСТУПЛЕНИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ровшан Урфан оглы Исмаилов
докторант по программе доктора философии
Азербайджанского Университета Языков
ORCID: 0009-0006-3296-0622
E-mail: rovshan.ismayilov.0218@gmail.com

Açar sözlər: *fəal tədris metodları, xarici dil, ingilis dili, natiqlik, natiqlik bacarıqları*
Ключевые слова: *активные методы обучения, иностранный язык, английский язык, публичное выступление, навыки публичных выступлений*
Key words: *active teaching methods, foreign language, the English language, public speaking, public speaking skills*

В современной лингводидактике все чаще подвергается сомнению устоявшееся представление об уроке иностранного языка как о пространстве, где главенствует исключительно учебная коммуникация, смоделированная преподавателем. Границы аудитории стремительно расширяются: сегодня выпускник как языкового, так и неязыкового вуза должен не просто иметь в наличии теоретические знания по иностранному языку, а быть готовым к спонтанному, аргументированному и эмоционально окрашенному взаимодействию на нем в профессиональной и академической среде. В данном контексте навыки публичных выступлений выходят на передний план, становясь не просто желательным, а критически значимым результатом обучения.

Понятие *«активные методы обучения»* сегодня настолько прочно вошло в лексикон современного педагога, что порой кажется само собой разумеющимся. Их можно отнести к *педагогическим инновациям*, которые меняют роль обучающегося, повышают свою эффективность в процессе обучения, а также дают конкурентное преимущество [2]. Однако за этим термином стоит более чем полувековая история поисков ответа на простой вопрос о том, как заставить учебную аудиторию перестать быть пассивным реципиентом знаний и превратиться в активного участника образовательного процесса.

Исторически, корни активных методов обучения уходят в американскую прагматическую педагогику первой половины XX века, где известный американский педагог Джон Дьюи и его последователи провозгласили принцип *«обучения действием»* (англ. “learning by doing”), то есть происходить через практический опыт, а не только через теорию [8]. Он выступал против традиционного обучения, где весь педагогический процесс строится вокруг учителя и заучивания. Вместо этого он предлагал личностно-ориентированный подход, при котором обучение опирается на интересы и потребности обучающихся. Для методики преподавания иностранного языка это означало решительный разрыв с *грамматико-переводным методом*, при котором язык представал как сплошная система правил, подлежащая заучиванию. Этот метод доминировал вплоть до Второй

Мировой войны и до сих пор применяется в некоторых образовательных учреждениях большинства стран.

К концу XIX века возникла потребность не просто читать, а говорить на современных германских или романских языках, особенно на английском, немецком, французском, испанском, шведском и итальянском. В результате грамматико-переводной метод перестал отвечать на этот запрос и уступил место *прямому методу* (англ. “direct method”), чьей идеей было научить иностранному языку без перевода и без заучивания грамматических правил. Значение слов объяснялось в контексте, а грамматика стала осваиваться индуктивно, то есть на примерах из реального общения. Следующая революция произошла ввиду того, что в годы Второй Мировой войны армии США нужно было быстро научить солдат говорить на языках союзников или врагов. Это дало начало *аудиолингвальному методу*, при помощи которого учащиеся просто слушали и повторяли тексты, рассказы и диалоги из учебников, параллельно отрабатывая грамматические конструкции, а также навыки произношения и устной речи с помощью имитаций и дриллинга (многократного повторения, зубрежки) [14].

Подлинный сдвиг произошел в 1970-е годы с появлением и развитием *коммуникативного подхода*. Осознание того, что язык – это не просто набор правил морфологии, синтаксиса, лексем, а прежде всего средство общения и социального взаимодействия, привело к его зарождению. Здесь важно отметить, что коммуникативный метод обучения стал тем фундаментом, на котором активные методы обучения обрели свой настоящий статус. Так, азербайджанские методисты, такие как Диляра Исмаилова [11], Гюльнар Гусейнзаде [5], Вафа Каздал [1], Амралы Ширалиев [3], а также зарубежные методисты, такие как Сандра Савиньон [15], Джереми Хармер [9], Пенни Ур [17], Джим Скривенер [16] и другие методисты сместили фокус преподавания с теории языка на его функцию, заговорив о необходимости обучать не просто языку, а *«языку в действии»* или *«реальному общению посредством взаимодействия обучающихся»*.

Для формирования навыков публичных выступлений на уроках английского языка этот исторический экскурс имеет немаловажное значение. Публичное выступление – это не просто монологическая речь повышенной сложности. Это акт коммуникации, обладающий всеми признаками реального общения: он направлен на конкретную аудиторию, имеет цель, требует учета контекста и несет ответственность за конечный результат. Именно активные методы обучения, пройдя путь от разрозненных приемов к целостной системе, оказались тем инструментарием, который позволяет смоделировать в учебной аудитории подлинную публичную коммуникацию.

Как известно, в основе любого публичного выступления лежит монологическая речь, но монолог здесь предстает в особой ипостаси. В отличие от учебного монолога-ответа, который адресован исключительно преподавателю и оценивается по определенным формальным критериям (морфолого-синтаксический диапазон, беглость и связность речи, лексический запас, произношение), публичная речь всегда обращена к конкретной целевой группе людей. Более того, публичная речь на английском языке в учебной ситуации редко существует в чистом виде: как правило, она либо предваряется вопросами из зала, либо завершается дискуссией, либо встроен в ролевой сценарий, требующий реакций на реплики других участников. Следовательно, говорить о публичном выступлении как об

изолированном монологическом умении неправомерно.

Арсенал современной методики преподавания настолько обширный, что порой преподавателю сложно сориентироваться в многообразии форм и выбрать те, которые действительно приведут к желаемому результату. Между тем, многолетняя практика позволяет выделить несколько групп активных методов, каждая из которых вносит свой специфический вклад в развитие способности уверенно и убедительно выступать на английском языке как иностранном. Соответственно, роль преподавателя не ограничивается прямой передачей готовых знаний, поскольку он должен направлять обучающихся в процессе поиска новой информации. Чем больше обучающиеся активно занимаются содержательной учебной деятельностью, требующей умственных усилий, тем больше они на самом деле усваивают полученные знания [10].

В качестве отправной точки для формирования навыков публичных выступлений можно предложить *дискуссии*. Нередко наблюдается смешение понятий: дискуссия ошибочно отождествляется с повторением пройденного материала. Ричард Арендс отмечает, что не всякий разговор на уроке можно назвать дискуссией, поскольку дискуссия – это живой обмен мыслями, где преподаватель и обучающиеся высказывают свои мнения, рассуждают определенную тему, а также спорят и аргументируют. Дискуссия по заданной теме способствует не только углублению и систематизации знаний обучающихся, но и стимулирует развитие их аналитических способностей. Эффективность учебной дискуссии во многом зависит от умелого использования *«времени ожидания»* (англ. “wait-time”). Предоставление достаточного времени для обдумывания после вопроса и перед ответом, а также после ответа обучающегося и до комментария учителя, стимулирует более глубокое и осознанное мышление, что является залогом продуктивного обучения [7].

Дебаты как очередной активный метод обучения предоставляют обучающимся возможность выйти за пределы стандартных дискуссий, возникающих при анализе конкретных кейсов или вопросов. Они позволяют избежать ловушек группового мышления и совместного решения проблем, которые могут ограничивать глубину и разнообразие перспектив. В отличие от дискуссий, дебаты жестко регламентированы по времени и требуют четкой структуры публичного выступления. Кроме этого, согласно Балажу Венковиц, участие в дебатах обеспечивает значительные преимущества для каждого обучающегося, включая:

- Развитие навыков устного и письменного общения, а также навыков проведения презентаций;
- Совершенствование навыков критического мышления и предоставлять возможности применять их на практике;
- Укрепление уверенности в себе;
- Прививание навыков сотрудничества и работы в команде;
- Воспитание открытости и терпимости;
- Формирование лидерских качеств;
- Улучшение грамматики, словарного запаса и риторических навыков;
- Понимание быть более чутким к спорным вопросам в их повседневной жизни [18, с.47].

Ролевая игра создает уникальную среду, в которой публичное выступление обретает своеобразный защитный «панцирь» игровой роли. Обучающийся произносит иноязычную речь не от своего имени, а от имени определенного персонажа (политика, ученого, журналиста, героя литературного произведения). Это снижает психологическое давление: ошибка становится ошибкой персонажа, а не личной неудачей выступающего. В ролевой игре также легче рисковать, пробовать незнакомые синтаксические конструкции, экспериментировать со словарным запасом, интонацией и так далее. По мнению профессора Г. Гусейнзаде, ролевая игра представляет собой *«средство выхода за рамки безусловно ценного, обязательно ограниченного аудиторными условиями, общения в классе, и таких видов деятельности, как обзоры, игры и обсуждения»* [5, с.252]. То есть, ролевая игра делает процесс обучения более практико-ориентированным и приближенным к реальному общению, выходя за рамки обычного урока.

Деловая игра представляет собой более структурированный вариант ролевой игры, ориентированный на моделирование профессиональных или общественных ситуаций. Она строится как последовательный процесс, состоящий из трех важных этапов: *(1) этап подготовки (планирование, распределение ролей)*, *(2) проведение игры* и *(3) анализ и обсуждение результатов (рефлексия)*. Пресс-конференция, собрание учителей, заседание кафедры, переговоры, защита проекта или выпускной работы и другие форматы требуют от участников публичных выступлений определенного жанра (презентационного, аргументирующего). В процессе деловой игры обучающиеся начинают по-новому видеть и понимать профессиональные проблемы, способы их решения, а также отношения с коллегами. Овладение новыми знаниями, трансформация существующих знаний, мыслей и чувств относительно профессиональной деятельности, а также повышение профессиональной компетентности [4].

Проектная деятельность занимает особое место в ряду активных методов обучения. Она создает ситуацию, в которой у публичного выступления появляется подлинная цель и подлинная ответственность. В отличие от учебного выступления, которое реализуется лишь «для получения заветной оценки», презентация финального продукта проектной деятельности предполагает, что у аудитории есть реальный интерес к результатам исследования, а у выступающего есть желание эти результаты донести до целевой аудитории. Эта ситуация приближает учебное публичное выступление к аутентичному, что, в свою очередь, активирует все компоненты речевого умения. Когда обучающиеся участвуют в принятии значимых решений и реализуют свои идеи, они чувствуют себя более вовлеченными и мотивированными. Голос и выбор обучающегося повышают ценность проекта, но важно адаптировать их уровень к конкретной ситуации [13].

Как нам известно, в методике преподавания иностранных языков давно перешли к необходимости отойти от традиционной бихевиористической модели *«стимул-реакция»*, где обучающиеся были всего лишь пассивными получателями знаний и акцентировали свое внимание на влиянии внешних факторов, таких как среда обучения и роль учителя. *Обучение путем исследования* (англ. “Inquiry-based learning”) как активный метод обучения кардинально трансформирует эту традиционную модель, предлагая радикально отличающийся подход к структурированию учебного процесса [12]. В рамках данного метода исследовательская деятельность студентов характеризуется как поисковая и, что

особенно значимо, обладает высокой степенью коммуникативной насыщенности. Следует иметь в виду, что данный метод является комплексным и эффективным подходом в формировании навыков публичных выступлений, поскольку он одновременно развивает когнитивные, эмоциональные, языковые и интерактивные аспекты этого процесса. Он способствует глубокому пониманию материала, снижает страх конструктивной критики, расширяет языковые возможности и тренирует навыки ведения диалога и импровизации, что в совокупности приводит к более уверенным и качественным публичным выступлениям.

Особый интерес представляют *кейс-метод* (англ. "case method"), которые в последние годы активно входят в практику преподавания английского языка, особенно на старших этапах обучения. Кейс-метод, хоть и получил широкое распространение в XX веке, особенно благодаря Гарвардской школе бизнеса, остается востребованным инструментом в образовании, особенно в таких областях, как менеджмент, право и медицина [6]. Кейс-метод предполагает анализ реальной или максимально приближенной к реальной ситуации, принятие решения и его публичную защиту. Дело в том, что публичное выступление в рамках кейс-метода имеет четкую структуру: описание ситуации, выявление проблемы, предложение решения, его обоснование, а также ответы на вопросы от слушателей. Эта структура, с одной стороны, облегчает задачу выступающему, то есть он понимает, какие блоки должна включать его речь, а с другой стороны, требует высокой степени аргументированности и владения профессиональной или тематической лексикой.

Нельзя обойти вниманием и *методы, направленные на работу с невербальными компонентами публичного выступления*. Тренинги по технике речи, упражнения на отработку зрительного контакта с аудиторией, задания, связанные с использованием языка тела и мимики, редко встречаются в традиционной методике преподавания иностранных языков, но становятся необходимым элементом при целенаправленном формировании навыков публичных выступлений. Активные методы обучения в этой области часто принимают форму *игровых упражнений*. Например, обучающемуся могут быть предложены такие задания, как установление зрительного контакта при вербальном общении, передача нарратива посредством невербальных средств общения (жесты, мимика, позы, походка), а также вариативное интонирование одной и той же фразы для модификации ее смыслового наполнения. Эти упражнения могут показаться далекими от «серьезного» изучения языка, однако именно они формируют ту самую «ораторскую составляющую», которая отличает просто говорящего на английском языке от уверенного выступающего на английском языке.

Заключение

Подводя итог проведенной работе, стоит вернуться к исходной точке размышлений о том, почему навык публичного выступления на уроке английского языка так долго оставался в тени. Путь, проделанный от анализа теоретических основ до рассмотрения конкретных методов обучения, позволяет сформулировать несколько ключевых выводов, которые, хочется верить, придадут этой проблеме новое звучание.

Прежде всего, анализ эволюции активных методов обучения показал, что их развитие

отнюдь не было случайным. На протяжении десятилетий методика преподавания перемещалась от представления об уроке как о месте прямой передачи знаний к пониманию урока как пространства активного взаимодействия в процессе обучения. Этот сдвиг не был гладким, поскольку он сопровождался спорами, поисками, возвратами к, казалось бы, пройденному. Но именно в этой непростой эволюции сформировался тот инструментарий, который сегодня позволяет говорить об активных методах обучения не просто как о разрозненных приемах, а как о целой системе, в которой дискуссии, дебаты, ролевые и деловые игры, проектная деятельность, обучение путем исследования и кейс-метод выполняют специфические функции в формировании навыков публичных выступлений на английском языке.

Актуальность темы заключается в том, что, во-первых, наблюдается разрыв между академической успеваемостью в вузе и реальной способностью обучающихся удерживать внимание аудитории, структурировать спонтанное высказывание и управлять собственной психоэмоциональной напряженностью во время коммуникации на иностранном языке. Во-вторых, традиционная методика преподавания английского языка как иностранного ориентирована на фронтальный опрос у доски или подготовленные монологические ответы, часто нивелирует индивидуальные особенности говорящего, не оставляя места для импровизации и осмысленной ответственности за сказанное. В-третьих, именно рассмотренные активные методы обучения, такие как дискуссии, дебаты, ролевые и деловые игры, проектная деятельность, обучение путем исследования и кейс-метод обладают особым потенциалом для того, чтобы превратить страх «говорить на публике» в ресурс уверенного иноязычного высказывания перед широкой аудиторией.

Научная новизна статьи определяется тем, что в ней предпринята попытка не просто перечислить активные методы обучения, используемые на уроках английского языка, но и рассмотреть их как последовательную цепочку, в которой каждый метод выступает вспомогательным инструментом при подготовке к публичному выступлению. Впервые делается акцент на том, что активные методы обучения выполняют не только обучающую, но и тренировочную функцию в процессе формирования навыков публичных выступлений в благоприятной образовательной среде.

Практическая значимость и применение работы заключается в том, что ее материалы могут быть использованы в практической деятельности преподавателей английского языка в средних школах, лицеях, гимназиях, а также в системе высшего и дополнительного профессионального образования.

Литература

На азербайджанском языке:

1. Kazdal V.T. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ yanaşma və onun tətbiqinə təsir göstərən amillər: Ped.ü.fəl.dok. ... dis. Bakı, 2006, 144 s.

2. Məmmədova B.G. Təhsil, tədris və təlimdə innovasiyalar: Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2020, 112 s.

3. Şirəliyev Ə.Ş. Xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi / "Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın

materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 132-135.

На русском языке:

1. Вербицкий А.А. Деловая игра как форма контекстного обучения и квазипрофессиональной деятельности студентов // Педагогика и психология образования. 2009. №4. С. 73-84.
2. Гусейнзаде Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 316 с.
3. Красикова Е.Н. Кейс-метод как дидактическое средство в условиях профессиональной подготовки в вузе // Вестник Ставропольского государственного университета. 2007. № 53. С. 55-61.

На английском языке:

1. Arends, R. Learning to Teach (9th ed.). New York: McGraw-Hill Inc. 2012ş
2. Dewey, J. The School and Society: The Child and The Curriculum. University of Chicago Press. 1990.
3. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching (5th ed.). Pearson Longman. 2015.
4. Isaeva, R., Ratinen, I., & Uusiautti, S. Understanding Student Success in Higher Education in Azerbaijan: The Role of Student Engagement. Studies in Higher Education, 48(12), 1918-1936. https://doi.org/10.1080/03075079.2023.2217208. 2023.
5. Ismailova D.A. English Teaching Methodology. Teaching Manual. Baku: Mutarjim, 2021, 320 p.
6. Khalaf, B. K., & Mohammed Zin, Z. B. Traditional and Inquiry-Based Learning Pedagogy: A Systematic Critical Review. International Journal of Instruction, 11(4), 545-564. https://doi.org/10.12973/iji.2018.11434a. 2018.
7. Larmer, J., & Mergendoller, J. R. Seven Essentials for Project-Based Learning. Educational Leadership, 68(1), 34-37. 2010.
8. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. A Brief History of Language Teaching. In Approaches and Methods in Language Teaching (pp. 3-17). Cambridge: Cambridge University Press. 2001.
9. Savignon, S. Communicative Language Teaching: Linguistic Theory and Classroom Practice. Yale University Press. 2002.
10. Scrivener, J. Learning Teaching. The Essential Guide to English Language Teaching. Macmillan Education. 2011.
11. Ur, P. A Course in English Language Teaching (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 2012.
12. Venkovits, B. Debating In and Outside the Classroom: Key Benefits, Challenges, and How We May Help. Werkstatt, 13, 44-58. 2018.

Р.У. Исмаилов

Активные методы обучения как путь формирования навыков публичных выступлений на уроках английского языка

Резюме

Статья посвящена теоретическому обоснованию активных методов обучения как эффективного механизма формирования навыков публичных выступлений на уроках английского языка. Рассматривается историческая эволюция методов обучения как в отечественной, так и в зарубежной методической литературе. В научной работе установлено, что активные методы обучения представляют собой целостную систему, способствующую формированию навыков публичных выступлений на английском языке. В совокупности результаты статьи подтверждают, что активные методы обучения выполняют не только обучающую, но и тренировочную функцию, обеспечивая эффективную подготовку к публичному выступлению на английском языке.

R.U. İsmayılov

İngilis dili dərslərində fəal tədris metodları natiqlik bacarıqlarının formalaşmasında bir yol kimi

Xülasə

Məqalə ingilis dili dərslərində natiqlik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün effektiv mexanizm kimi fəal tədris metodlarının nəzəri əsaslandırılmasını təqdim edir. O, həm yerli, həm də beynəlxalq metodik ədəbiyyatda tədris metodlarının tarixi təkamülünü araşdırır. Elmi işdə müəyyən edilir ki, fəal tədris metodları ingilis dilində natiqlik bacarıqlarının inkişafını asanlaşdıran vahid sistemi təmsil edir. Birgə götürdükdə, məqalənin nəticələri təsdiq edir ki, fəal təlim metodları təkcə tədris funksiyasını deyil, həm də treninq funksiyasını yerinə yetirir, ingilis dilində ictimai nitq üçün effektiv hazırlığı təmin edir.

R.U. Ismayilov

Active teaching methods as a way to develop public speaking skills in English lessons

Summary

The article is devoted to the theoretical justification of active teaching methods as an effective mechanism for developing public speaking skills in the English language classes. It examines the historical evolution of teaching methods as described in both national and foreign methodological literature. The study establishes that active teaching methods constitute a comprehensive system, which facilitates the formation of public speaking skills in English. Taken together, the findings of the article confirm that active teaching methods perform not only an educational but also a training function, ensuring efficient preparation for public speaking in English.

Redaksiyaya daxil olub: 11.04.2026

UOT 372.881.111.1

XARİCİ DİL TƏDRİSİ VƏ PSİXOLOGİYA: QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏR

Nərminə Nərman qızı Rəcəbova
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
ORCİD: 0000-0003-2558-5458
E-mail: narmina_87@yahoo.com

Açar sözlər: *qavrama yanaşması, dil anbarı, affektiv filter, motivasiya.*
Ключевые слова: *перцептивный подход, языковое хранилище, аффективный фильтр, мотивация.*
Key words: *perceptual approach, language storage, affective filter, motivation.*

Dil bacarıqları fikir və ideyaları dəqiq ifadə etmək üçün istifadə olunan ünsiyyət bacarıqlarıdır. Kommunikasiya zamanı dildən istifadə edilir. Tələbənin akademik uğur qazanmasının ilkin göstəricilərindən biri də kommunikasiya bacarıqlarıdır.

Danışma mental prosesdir, çünki danışan mental konseptləri söz, söz birləşməsi və cümlələr kimi linqvistik formalarla birləşdirən psixoloji prosesdir. H. D. Brauna [5, s. 120] görə danışma istehsal, qavrama və məlumat mübadiləsini özündə əks etdirən interaktiv prosesdir. D. Nunan [8, s. 87-92] isə bildirir ki, ikinci dildə danışmanın asanlaşması yalnız aktiv kommunikasiya zamanı mümkündür. Sammer qeyd edir ki, danışma öz fikir və ideyalarını ifadə edərkən dediklərimizdir. Çaniyin fikrincə müxtəlif kontekslərdə verbal və qeyri-verbal simvollardan istifadə edərək mənaların yaradılması və bölüşdürülməsi prosesinə danışma deyilir. J. Riçards [9] qeyd edir ki, xarici dilin tədrisinin əsas məqsədi kommunikasiyadır. Lakin xarici dili öyrənənlər üçün ən çətin bacarıq da məhz danışıqdır. Çünki, onlar danışarkən səhv etməkdən qorxurlar. Buna görə də müəllim rol oyunu, qrup işi, müxtəlif layihələrlə tələbələri danışmağa həvəsləndirməlidir. Ünsiyyət üçün hər iki bacarıq – danışma və dinləmə inkişaf etdirilməlidir, çünki danışarkən məlumat ötürülür və qarşı tərəf dinləyib məlumatı əldə edir. Buna görə də bu, qarşılıqlı (interaktiv) prosesdir. Yaxşı danışma bacarığı həyatın müxtəlif sferalarında insanın köməyinə gəlir. Akademik dildə bu üsulları həm ritorik, həm də diskurs üsul da adlanır. Danışma bacarığının iki növü var: rəsmi və qeyri-rəsmi. Yaxınlarımızla danışarkən, hiss və emosiyalarımızı ifadə edərkən qeyri-rəsmi, dərsdə olarkən, təqdimatlar nümayiş etdirərkən rəsmi danışıqdan istifadə edirik.

Xarici dil tədrisində psixoloji amillərin rolu. Kommunikativ qrammatikanın tədrisi Qavrama (Cognitivism) adlanan psixoloji yanaşmaya əsaslanır. Onun əsas prinsiplərinə görə insan düşünməyi, çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi bacaran və hər cür təhlükəni - analiz, emal edən və məlumatı dinamik assimilyasiya edən şəxsdir. "Qavrama" əqli proses və ya qabiliyyət deməkdir ki, onlar vasitəsilə də bilik əldə edilir.

F. İbrahimbəyova [1, s. 15] görə isə dil anbarı beynin iki mühüm hissəsinin inteqrasiyası vasitəsilə əldə edilir: söz anbarı mərhələsi və anlama mərhələsi. Birinci mərhələdə söz formaları (tələffüz, vurğu, izahı, cins, hecaların sayı, səs və hərf və s.) ehtiyat anbarında saxlanılır, digər mərhələdə isə sözlərin anlamları və obrazları uyğunlaşır. Anlamlar real həyatdakı situasiyalarda olduğu kimi şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsində mənalanır. Tələbələr dili kommunikativ məqsədlərlə istifadə etdikdə öz beyinlərində qrammatikanın, quruluş və situasiyaların obraz və anlamlarını

real situasiyada istifadə etdikləri formada yaradırlar. Buna görə də qrammatikanı əzbərləmək vacib deyil, çünki əzbərləmək dilin nəzəri aspektinə aid olan birinci mərhələyə çatır. Məsələni praktikada və kommunikativ istəklə kontekstdə öyrənmək beyində bu iki mərhələnin inteqrasiya etməsinə kömək edir. Müəyyən qrammatikanı öyrənməyi təmin etmək üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır və bu müəyyən vaxt tələb edir. Əgər tələbə yalnız birinci mərhələyə çatsa demək öyrənmə əldə edilməmişdir, çünki dili yadda saxlamaq kifayət deyil, bu iki mərhələni birləşdirmək üçün strategiya da tapılmalıdır. Element o zaman yadda saxlanılır ki, müəyyən bir vaxt ərzində və bir neçə müxtəlif kontekstlərdə tətbiq edilir.

Öyrənmə fəaliyyəti üçün dil inkubasiya prosesi yaradılmalıdır. Bu tələbələrə qrammatikanı mənimsəmək üçün kontekstdə daimi praktika ilə təmin etməlidir. Tələbələr inkubasiya prosesində nə qədər çox müəyyən bir modellə işləyərlərsə o qədər də çox öyrənərlər.

D.Nunan bildirir ki, fəaliyyət tələbələrdə yaratdığı qavrama və yerinə yetirilməsinə görə dərəcələrə bölünür. Tədris ardıcıllığında aşağıdakı mərhələlər mümkündür ki, bu da tələbələrə irəliləyiş etmək üçün daha böyük öhdəliklər götürməlidilər. Sadə başa düşülən çalışmalardan idarə edilən produktiv çalışmalara keçməlidilər və nəhayət real kommunikativ qarşılıqlı əlaqəyə girməlidilər:

A. Reseptiv

1. Mətni oxu və ya dinlə - açıq cavab.

2. Mətni oxu və ya dinlə və şifahi yox, fiziki cavab ver (məsələn, tələbələr hər dəfə açar sözü eşitdikdə əl qaldırırlar).

3. Mətni oxu və dinlə və nə şifahi, nə də fiziki cavab vermə (məs. Hər dəfə açar sözü eşitdikdə qutuya və ya cədvələ işarə et).

4. Mətni oxu və dinlə və şifahi cavab ver (açar sözləri eşidəndə onları ya təkrar et, ya da yaz).

B. Produktiv

5. İşarə edilmiş söyləmi, dialoq parçasını dinlə və təkrar et.

6. İşarəni dinlə və əvəzetməni və çevrilməni tamamla.

7. İşarəni dinlə (məs, sual) və mənalı cavab ver (tələbə üçün doğru olanı).

C. İnteraktiv

8. Simulyasiya (məs. İnsanların öz ailələri haqqında söhbətlərin dinləmək, rol kartları üzərində işləmək və ailənin digər üzvlərini tapmaq).

9. Müzakirə (məs, kiçik qruplarda tələbələr öz ailələri haqqında söhbət edirlər).

10. Problem həlli (məs, İnformasiya boşluğu tapşırığında uşaqlar üç qrupa bölünür; hər qrup tamamlanmayan ailə təsvirini dinləyir; tələbələr yenidən birləşdirirlər və ailə ağacın tamamlanmalıdılar, şəkildəki alternativ nümayəndələrdən hansının ailə üzvü olduğunu müəyyən etməlidilər).

Bu on mərhələli ardıcıllıqda tələbələrdən tələblər getdikcə artır. İlkin mərhələlərdə bilik və bacarıqlar əldə edilir və praktikada həyata keçirilir, sonra isə kommunikativ məqsədlərdə daha geniş istifadə edilir.

Psixoloqları və psixolinqvistləri maraqlandıran məsələlərdən biri də qrammatik qaydaların və cümlələrin hafizədə necə saxlanılması və onların mənimsənilməsində hansısa məhdudiyyətlərin olmasıdır. İnsanlar qrammatik qaydaları zəncirvari düzülüş kimi deyil, konkret mənalı şəkildə yadda saxlayır və təsadüfi ardıcıllıq tez unudulan xarakter daşıyır. Sintaktik strukturlar

və məna qrammatik qaydaların yadda saxlanılmasında çox böyük rol oynayır. Məsələn, qısa müddətdən sonra cümləyə qulaq asan insan onun ümumi məzmununu təkrar etmək gücünə malik olur, baxmayaraq ki, bəzi strukturlar unudulur: başqa sözlə insan yenicə eşitdiyi bəzən dərk etməyərək sözbəsöz xatırlaya bilər. Adətən isə biz tezliklə mənanı tuturuq və sintaksisi unuduruq. Məna üçün mahiyyət daşımayan formalar hafizədə saxlanılmır. Cümlənin formal strukturu hafizədə çox qısa müddətə saxlanılır. Amma ifadənin məna ilə bağlı formasında kiçik dəyişmələr hiss olunur. Alınan nəticələr göstərir ki, qavrayış nəzəriyyəsinə uyğun olaraq – cümlənin mənası birinci söz zəncirindən aktiv şərh prosesinin köməyilə aşkarlanır. Qavranılan çıxış cümlələr tez unudulur, hafizədə cümlədə olan informasiya saxlanılır.

Cümlə sadə söz silsiləsi deyil, strukturlaşmış silsilədir və vahidlərin ierarxiyasından ibarətdir.

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, "müxtəlif qrammatik əlamətli cümlələr-neqativ, passiv transformasiyalar vasitəsiz hafizədə cümlədən aralı müxtəlif cür kodlaşırlar". Belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan dilin qrammatikası haqqında biliklərə uyğun eşidir və yadda saxlayır.

Anderson [4, s. 13-15] belə bir eksperiment aparmışdır:

Passiv cümlənin iki tipi:

1. Gloves were made by tailors. - Əlcəklər dərzi tərəfindən tikilib.

2. Gloves were made by hand. - Əlcəklər əllə tikilib.

Birinci cümlədə belə bir təsdiq var ki, dərzi əlcək düzəldir. İkinci cümlənin əsasında belə bir təsdiq var ki, kimsə əlcək düzəldir və bu əllə icra olunur.

Anderson resipientə kömək edərək sonuncu ismi (tailors) işlətməyi təklif etmişdir. O, müəyyən etmişdir ki, subyektə uyğun gələn dərinlik strukturu (tailors) yadda saxlanılanın xatırlanmasına daha yaxşı kömək edir. "Hand" tipli isimlər- bu əsas dərinlik strukturuna daxil olmur və "by hand" ikinci dərəcəli üzvə aid olmaqla əsas struktura birləşib. Başlanğıc isim "gloves" hər iki cümlədə eyni effekt doğurmaqla obyekt rolunu oynayır.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İngilis dilinin qrammatikasını öyrənmək və onu özününküləşdirmək üçün aşağıdakı psixoloji əsasların mühüm rolu vardır:

Qavrama; Diqqət; Yaddaş; Fikirləşmə; Yaradıcı fəaliyyət; Təsəvvür

Yeni qrammatik qaydanı başa düşmək üçün ilk növbədə onu qavramaq lazımdır. Bunun üçün isə yalnız qrammatik qaydaları əzbərləmək yox, onun mənasını başa düşmək də lazımdır.

İndiki Davamedici zamana aid cümləyə diqqət yetirək.

The child is sleeping. Do not make noise.

Tələbələr yalnız İndiki Davamedici zamanının "to be +v+ing" kimi düzəlməsini bilmək kifayət deyil. Tələbə həm də onun mənasını-yəni hərəkətin hal-hazırda da davam etdiyini bilməsi lazımdır.

Bu zaman tələbələrdən tələb olunan digər bir psixoloji halət onların diqqətli olmalıdır. Əgər onların diqqəti təqdim olunan qrammatik qaydalarda və onun mənasında cəmləndirə bilməsə heç bir nəticə əldə edə bilməz.

Reseptiv və potensial informasiya eşidən tərəfindən subyektiv olaraq anlanılır, mövzudan asılı olaraq, qavrayışın şəraiti, məlum və naməlum qrammatikanın qarşılıqlı əlaqəsi və bir sıra mümkün fərziyyələrlə istifadə olunur.

Əvəzləyici dil vasitələri (əlavə sözlər, təkrar, ritorik suallar, sinonimk ifadələr, rabitəli sözlər) məlumatın uzunluğunu artırmaq və dil formalarını mürəkkəbləşdirmədən proqnozlaşdırma

ehtimalının vaxt ehtiyatını artırır. Surətli inteqrasiyanın vasitəsi olaraq onlar nitqi qavramağı və anlamağı asanlaşdırır [6, s. 125].

Proqnozlaşdırmanın inkişafı tələbənin dil hazırlığı ilə deyil, həm də onun həyat təcrübəsi ilə, ana dilindəki vərdiş və bacarığı xarici dilə keçirməklə bağlıdır. Belə keyfiyyətləri dinləmək və hər hansı kommunikasiya siqnallarına tez cavab vermək bacarığı, məlumatın məzmununu tez tapmaq bacarıqları aiddir.

Qrammatik qaydaların eşidib-anlanılması hafizə fəaliyyəti ilə bağlıdır. Tələbələr mənimsədikləri qaydaları yadda saxlamalıdır. Bildiyimiz kimi hafizə qısa müddətli və uzun müddətli olur. Qısa müddətli hafizə yeni informasiya üçün bilavasitə yaddaşdır, buna əks olan uzun hafizə yaddaş informasiya anbarıdır, yeni olmayan, yəni əvvəllər əldə edilmiş informasiyanın xatırlanılmasında iştirak edir. İlk öncə onlar öyrəndikləri qrammatik qaydaları qısa müddətli hafizədə saxlayır. Sonra isə həmin qrammatik qaydalardan təkrar-təkrar istifadə edir və uzun müddətli hafizəyə göndərir. Bu zaman isə bu qaydaları artıq beyninə həkk etmiş olur və uzun müddət yaddan çıxartmır. Lazım olanda yada sala və istifadə edə bilir. Artıq tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşır.

Qısamüddətli hafizə qavrayış proseslərinin bütün fazalarında daxil olan informasiyanı saxlamağa şərait yaradır və onun uzunmüddətli hafizədə informasiyanın daxil olmasına və emalına şərait yaradır. Uzunmüddətli hafizə eşitmə artikulyasiyalı söz obrazlarını, söz birləşmələrini, sintaksis konstruksiyaları, qayda və sxemləri və onların biliklərini hafizədə saxlayır. Ona görə cümlələrin kommunikativ tipləri və frazanın strukturlarının anlanılması baş verir.

Əksər psixoloqlar hesab edir ki, qısa müddətli hafizənin formasiyasının unudulması interferensiyasının nəticəsi ola bilər – müəyyən qavrayış elementlərinin oxşarlığı ifadəsindən asılıdır. Qısamüddətli hafizənin xarakter əlamətləri uzunmüddətlidən onunla fərqlənir, onun üçün qavranılan materialın yaxınlığı vacibdir.

Qrammatikanın qaydanın qavranılması prosesi hafizənin mərkəzləşmə səviyyəsindən asılıdır.

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində birləşmələrin strukturu danışanlara birləşmələrin düzülməsində onlara kömək edir. Bu da öz növbəsində qısa müddətli yaddaşın həcmində özünü göstərir.

Beyinlərdə travmadan əziyyət çəkən böyüklərdə idraki qabiliyyətlərin pozulması "aqrammatizm" adlanır." Aqrammatizm" dedikdə əsasən funksiya sözlərin buraxılması nəzərdə tutulur. Bu cür sözlərin semantik cəhətdən, eyni zamanda sintaktik təşkil olunması üçün çox vacibdir. Aqrammatizmin baş verməməsi nəyinki qısa müddətli hafizəni tam tələb edir, eyni zamanda eyniləşdirmək, fərqləndirmək, əlaqə yaratmaq, sıralamaq və inteqrasiya etmək kimi bacarıqların iyerarxiyasını bilməyi tələb edir [2, s. 56-71].

Tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdıqdan sonra digər mərhələ yaradıcılıqdır. Onlar öz təsəvvür və təxəyyüllərindən istifadə edərək heç bir nəzarət olmadan cümlələr və mətnlər yarada bilər.

Qrammatik biliklər əldə edildikdən sonra qrammatik bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq lazımdır.

Qrammatik vərdişlər müxtəlif növ nitq fəaliyyətinin komponentidir və bir-birindən nitq kommunikasiyasının növləri kimi fərqləndirilir. Qrammatik vərdişlər özünü danışmada və yazıda göstərə bilər.

Danışmanın qrammatik vərdişi dedikdə şifahi nitqdə stabil, düzgün və avtomatlaşmış, kommunikativ cəhətdən motivləşmiş qrammatik hadisələrin istifadəsi nəzərdə tutulur. Dilin qrammatik vasitələrinə belə yiyələnmə dinamik nitq stereotip formalarına, onların mənaları ilə vahidliyə səslənmə və mənanın vahidliyinə əsaslanır. Qrammatik vərdişin əsas keyfiyyəti onun avtomatlaşması, qrammatik əməliyyatları yerinə yetirmədə tamlığı, situativ və kommunikativ şərtlənmə ilə müşayiət olunur. Şifahi nitqdə forma yaratma və sözlərin formal işlətməsinin avtomatlaşması nitqin morfoloji vərdişləri adlanır. Bu vərdişlərə şifahi nitqdə hal şəkilçilərini, cəm və cins şəkilçilərini işlətmə, felin şəxs sonluqları aiddir.

Morfoloji və sintaktik nitq vərdişləri yazılı nitqi mənimsəyərkən eyni mexanizmlərə malik olurlar, lakin onlara qrafik və orfoqrafik vərdişlər də əlavə etmək lazım gəlir.

Reseptiv nitq fəaliyyətinin növləri içərisində qrammatik vərdişlər reseptiv qrammatik vərdişlər adlanır – morfoloji və sintaksis konstruksiyaların tanınması və anlanılmasının avtomatlaşdırılması deməkdir. Oxu, eşidib anlama zamanı istifadə olunan qrammatik vərdişlər reseptiv-aktiv qrammatik vərdişlərdir. Reseptiv-aktiv qrammatik vərdişlər görmə-qrafik rabitələrin və nitq motor obrazlarının rabitələrinə əsaslanır.

Reseptiv-passiv qrammatik vərdişlərə mətində qrammatik hadisələrin tanıma və anlama hadisələrini əhatə edir, bu hal həmçinin dilin qrammatik vərdişlərini ehtiva edir.

Qrammatik vərdişlərin və bacarıqların yaradılması psixoloji cəhətdən əqli hərəkətlərin mərhələlərdə formalaşdırılması ideyası ilə izah olunur.

İlkin olaraq qrammatik hadisələr mərhələlərlə təqdim olunur və bu vərdişlərin yaranması üçün əsas rol oynayır. Daha sonra ilkin əqli hərəkət daha yüksək fazaya daxil olaraq qrammatik vərdişləri şifahi nitqdə avtomatlaşdıraraq qrammatik nitq vərdişləri formalaşdırır. Yeni yaranmış vərdişlər müxtəlif nitq növlərinə daxil edilir və nitq bacarığı inkişaf etdirilir.

Reproduktiv qrammatik bacarıq və vərdişlər qrammatik hərəkətlərə yiyələnməyi nəzərdə tutur ki, onlarla da şifahi və yazılı formada fikri ifadə etmək mümkündür. Aktiv qrammatik materialın ardıcıl olaraq təlim materialları sırasına yeridilməsi nitqin kommunikativliyinə kömək edir və reproduktiv qrammatik bacarıq və vərdişlər sırasındadır.

Yuxarıda sadalanan psixoloji təsirlərlə yanaşı xarici dilin öyrənilməsində "motivasiya" amilini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. S.İ.Seyidovun [3, s.109] fikrincə "insanın fəallığını yaradan və onun davranışını istiqamətləndirən bu amillərin, meyllərin topluluğu motivasiya adlanır". Motivasiyanın əsasında duran fundamental faktor isə tələbatdır. Tələbatlar bioloji, sosial və idraki olmaqla üç qrupa bölünür. Sosial tələbata insanın məxsus olduğu mədəni – tarixi mühiti və təhsil amilləri, idraki tələbata isə insanın fərdi – psixoloji xüsusiyyətləri daxildir. Yuxarıda qeyd edilənlərdən məlum olur ki, xarici dilin öyrənilməsi sosial və idraki tələbatları ödəməklə mümkündür. Həm xarici, həm də daxili motivasiya tələbənin uğurlu nəticələr əldə etməsinin təminatıdır.

Xarici dildə nitqə yiyələnmək üçün əsas qrammatik bacarıqlar bunlardır:

1. Xarici nitqdə söz və söz birləşmələrini işlətmək üçün qrammatik hərəkətləri bir dildən digər dilə keçirmək bacarığı.
2. Düzgün qrammatik formanın seçilməsi bacarığı.
3. Qrammatik hadisəni düzgün işlətmək bacarığı.
4. Şüurlu tətbiq etmə və s.

Tapşırıqlar xarici dilə yiyələnmədə təlimin məzmunun əsas komponentlərindən biridir və xarici dili mənimsəmək üçün tapşırıqlar vərdişlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Nitq və dil tapşırıqları "vərdiş-bacarıq" xətti ilə qarşı-qarşıya da qoyula bilir. Aşağı səviyyəli tapşırıqlar vərdişlərin yaradılmasına, yuxarı səviyyəli tapşırıqlar nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Nitq tapşırığı konkret dil materialına istiqamətlənməlidir ki, o da xarici dili dərinliklə mənimsəməyə kömək etsin.

Psixoloji xüsusiyyətləri əsas götürən dil tədrisi metodları. *Ümumi fiziki reaksiya metodu.* Əvvəllər mövcud olmuş metodlar yalnız dil ilə əlaqəli olduğu halda XX əsrdə ABŞ məktəbinin nümayəndəsi Ceyms Aşer dil tədrisini həm də hərəkətlə əlaqələndirən ümumi fiziki reaksiya metodunu təklif etmişdi. O, yeni dil öyrənməkdə əsas maneənin təzyiq və narahatçılıq olduğunu qeyd edir. Belə ki, tələbə ana dilini öyrənərkən səhv etməkdən qorxmur, lakin xarici dil öyrənərkən çox narahat olur və nəticə etibarilə səhvlər edir. Bu baxımdan müəllim tələbə üçün həyəcansız şərait yaratmalıdır. Eşidib anlamaya əsaslanan bu metodda tələbə müəllimin dediyini həyata keçirir, yəni dil materialının tədrisi əmrlərlə yerinə yetirilir. Məsələn, dur, otur, qapını ört, və ya müxtəlif obrazları canlandırmaq. Tədris prosesində yalnız bu metoddan istifadə mümkün olmadığından, Ümumi fiziki reaksiya metodu digər metodlarla birgə istifadə edilir.

Ümumi fiziki reaksiya metodu təzyiq və narahatçılığı maneə hesab edirdisə, Sacestopedia metodunun tərəfdarları qeyd edirdi ki, dil yalnız heç bir mental maneə olmasa öyrənilə bilər. Müxtəlif yollarla tələbələrə göstərirdilər ki, dil öyrənmək asandır, beləliklə də mental maneələr aradan qaldırılır.

S. Kraşenin "Affektiv Filter" nəzəriyyəsi. S. Kraşen [7] dil öyrənilməsi prosesində affektiv filterin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamışdır. Belə ki, affektiv filter və dil öyrənmə bir-birinə tərs mütənasibdir, yəni affektiv filter (stress, narahatlıq) yüksək olduğu halda dildən istifadə aşağı, əksinə affektiv filter aşağı səviyyədə olarsa tələbə dildən o qədər rahat və səlis istifadə edir. Affektiv filteri aşağı salmağın yolları aşağıdakılardır:

- tələbələrlə əlaqə yarat – empatik ol;
- səhvləri normal hal kimi göstər – mühakimə etmə;
- formativ qiymətləndirmə növündən istifadə;
- bəzən özünü gülünc göstər.

S. Kraşen eyni zamanda qeyd edir ki, tələbəyə bildiyindən yalnız bir səviyyə daha çətin material tədris etmək olar. Əks halda tələbə həmin materialı qavraya bilməz. O, bu qaydanı əks etdirən "L+1" modelini müəyyən etmişdir.

Göründüyü kimi, qrammatikanın tədrisinin psixoloji əsasları çox mürəkkəb bir prosesdir. Tədris işi ilə məşğul olan müəllim bu əsasları bilməli və öz işində nəzərə almalı və tətbiq etməlidir. Müəllimlərdən tələb olunan əsas iş də elə məhz budur.

Kommunikativ Dil Tədrisi. Robert Di Pietro kommunikativ səriştəni 4 qrupa ayırır: qrammatik, idiomatik, sosiomədəni və psixoloji. O, qrammatik və idiomatik səriştəni formal səriştə adı altında birləşdirir.

Qrammatik səriştə qrammatik formanın cümlə səviyyəsinə aid olub, dilin leksik, morfoloji, sintaktik və fonetik xüsusiyyətlərini tanımaq, bu xüsusiyyətlərdən istifadə etməklə izah etmək, söz və cümlə yaratmaq bacarığını formalaşdırır.

Nitq səriştəsi ayrılıqda təcrid olunmuş söz və ya söz birləşməsinə aid deyil, deyimlər sıralanmasının və ya yazılı sözlərin və söz birləşmələrinin tam bir məna-mətnin yaradılmasına

aiddir. Mətn şeir, e-mail, telefon danışığı və ya roman ola bilər.

Nitq səriştəsinə aid olan digər iki məsələ mətndə əlaqə və birləşmədir. Mətn əlaqəsi bütün cümlələrin və deyimlərin vahid bir fikirlə əlaqələnməsidir. Cümlələr arasında yerli əlaqələndiricilər və struktur birləşdiriciləri mətn birləşmələrini yaradır.

Sosiomədəni səriştəni M. Kaneyl və M. Sveyn sosiolinqvistik səriştə adlandırmışlar. Sosiomədəni səriştə dedikdə dilin sosial konteksti nəzərdə tutulur: iştirakçıların rolu, onların bölüşdüyü informasiya və qarşılıqlı əlaqənin funksiyası. Biz onlardan müxtəlif şəraitdə müvəffəqiyyətli kommunikasiya etmək üçün istifadə edirik.

Əlbəttə ki, tələbələrdən hər bir situasiyada lazımi hərəkət etmələrini gözləmək düzgün olmazdı. Bunun əsas səbəbi kimi, hər bir xalqın öz mədəniyyətini göstərmək olar. Belə ki, müxtəlif xalqların nümayəndələrinin fərqli situasiyalarda öz fikirlərini bildirmələri və hərəkət etmələri də fərqlidir.

Kommunikativ səriştə həmişə nisbidir. Tanış olmayan kontekstdə qaydalardan əldə edilmiş natamam bilikdən yaranan süniliklə və ya yorulma, diqqəti yayınma kimi maneələrlə strategiyaların köçürülməsi strateji səriştə kimi başa düşülür. Təcrübə və eksperiment nəticəsində biz qrammatik, nitq və sosiomədəni səriştə əldə edirik. Strateji səriştənin nisbi vacibliyi aşağıdır, lakin strategiyaların köçürülməsinin effektiv istifadəsi bütün kontekstlərdə kommunikativ səriştə üçün vacibdir.

Problemin aktuallığı. Uzun illərdir xarici dillərin tədrisi, onun nəzəri və praktiki əsaslarının müəyyən edilməsi alim və metodistlərin əsas tədqiqat obyektidir. Elm və texnikanın inkişaf etdiyi müasir qloballaşan dünyada xarici dil bilmək bir zərurət kimi meydana çıxmışdır. Xarici dil öyrənmənin müsbət və ya mənfi nəticəsi öyrənənin psixoloji durumundan asılıdır. Psixologiya həm öyrədənlərin, həm də öyrənənlərin psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırır. Dil tədrisində nailiyyət əldə etmək üçün psixologiya və xarici dil tədrisinin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılması həm elmi, həm də pedaqoji baxımdan aktual mövzudur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə motivasiya, narahatlıq və münasibət kimi psixoloji halətlərin dil öyrənmə prosesinə əhəmiyyətli təsiri göstərilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, yüksək motivasiyalı, az narahatlığı olan tələbə dili daha yaxşı qavrayır. Yaddaş dil öyrənmə prosesində xüsusi rol oynayır. Xarici dil öyrənmə prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir:

- dil tədrisində innovativ təlim yanaşmalarından istifadə;
- öyrənmə prosesini interaktiv və kommunikativ metoddan istifadə edərək asanlaşdırmaq;
- motivasiya və digər psixolji halətlərdən istifadə edərək öyrənmə prosesini sürətləndirmək;
- xarici dil tədrisində yeni metod və yanaşmaları araşdırmaq və tətbiq etmək.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə psixologiya və dil tədrisinin qarşılıqlı əlaqəsi dərindən araşdırılmışdır. Ümumi Fiziki reaksiya metodu, S. Kraşenin Təbii metodu və Kommunikativ Dil Tədrisi yanaşmalarında xarici dillərin tədrisində psixologiyanın əhəmiyyətli rolu vurğulanmışdır. Psixologiya sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər dil tədrisi metodikasının da inkişafına səbəb olmuşdur. Qavrama və mental proseslərin, eyni zamanda dilin sosial və mədəni aspektlərin başa düşülməsi daha mənalı dil öyrənmə konteksinin formalaşmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Alıyev C. Fuad İbrahimbəyov - Seçilmiş Elmi Əsərləri və haqqındakı xatirələr / C. Alıyev. - Bakı: Mütərcim, – 2017. - 512 s.

2. Rəcəbova N. N. Qrammatikanın kommunikativ tədrisinin psixo-linqvistik əsasları. Azərbaycan Dili Və Ədəbiyyat Tədrisi, Elmi-Metodik Jurnal, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, № 3 / - Bakı: A Print, - 2024. - s. 56-71.

3. Seyidov S.İ. Menecmentin Psixologiyası / S.İ. Seyidov. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, - 2011. - 184 s.

4. Anderson J. R. Cognitive psychology and its implications. / J. R. Anderson 2nd ed. New -York: W. H. Freeman and Co., - 1985. - 333 p.

5. Brown, H. Douglas. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy Second Edition. / H. Douglas Brown. - San Fransisco: Longman, İSBN 0-13-028283-9, - 2001. - 480 p

6. Dörnyei, Z. The psychology of the language learner: Individual differences in second language acquisition. / Z. Dörnyei. - Lawrence Erlbaum Associate, London. – 2006. – 270 p.

7. Krashen, S. D. Natural approach, / S. D. Krashen. - New York: Pergamon, - 1983. - 196 p.

8. Nunan, D. Second Language Acquisition, // The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages, - Cambridge University Press, - 2001. - p. 87-92

9. Richards J.C. Approaches and Methods in Language Teaching. 12th edition. / J.C. Richards, T. S.Rodgers. - Cambridge: Cambridge University Press, - 2007. - 169 p.

N.N. Rəcəbova

Xarici dil tədrisi və psixologiya: qarşılıqlı əlaqələr

Xülasə

Dil tədrisi mürəkkəb dinamik bir sistemdir. Belə ki, o, özündə yalnız mikro və makro bacarıqları ehtiva etmir, eyni zamanda qavrama, emosional və sosial aspektlərin təsirinə də məruz qalır. Dil tədrisi digər elm sahələri, xüsusilə psixologiya ilə sıx bağlıdır. Psixologiya tələbələrin dili necə qavradıqlarını, mənimsədiklərini, yadda saxladıqlarını və tətbiq etdiklərini araşdırır. Məqalə dil öyrənmə prosesində psixologiyanın rolunu, yadda saxlama mexanizmlərini, qavrama, motivasiya və sosial qarşılıqlı əlaqənin də daxil olduğu müxtəlif aspektləri araşdırır. İngilis dilinin qrammatikasını öyrənmək və onu özününküləşdirmək üçün qavrama, diqqət, yaddaş, fikirləşmə, yaradıcı fəaliyyət, təsəvvür kimi psixoloji əsasların mühüm rolu vardır.

Burada F. İbrahimbəyovun "dil anbarı"na, S. Seyidovun "motivasiya"sına, S. Kraşenin "affektiv filter"inə, D. Nunanın "reseptiv, produktiv və interaktiv çalışma növləri"nə istinad edilmişdir. Əldə edilmiş nəticələr onu göstərir ki, dilə tam yiyələnmək üçün interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməli və daxili və xarici motivasiya yüksək olmalıdır. Psixoloji prinsipləri bilən müəllim dərsi daha effektiv, aydın və tələbələr üçün anlaşıqlı tədris edir.

Н.Н. Раджабова

Преподавание иностранных языков и психология: взаимосвязи

Резюме

Преподавание языка представляет собой сложную динамическую систему. Оно включает в себя не только микро- и макронавыки, но также подвергается влиянию когнитивных, эмоциональных и социальных аспектов. Преподавание языка тесно связано с другими областями науки, особенно с психологией. Психология изучает, как учащиеся воспринимают язык, усваивают его, запоминают и применяют на практике. В статье рассматривается роль психологии в процессе изучения языка, механизмы запоминания, а также различные аспекты, включая восприятие, мотивацию и социальное взаимодействие. Такие психологические основы, как восприятие, внимание, память, мышление, творческая деятельность и воображение, играют важную роль в изучении и усвоении грамматики английского языка.

В статье приводятся ссылки на «языковое хранилище» Ф. Ибрагимбекова, «мотивацию» С. Сеидова, «аффективный фильтр» С. Крашена, а также на «рецептивные, продуктивные и интерактивные виды упражнений» Д. Нунана. Полученные результаты показывают, что для полного овладения языком необходимо использовать интерактивные методы обучения, а также поддерживать высокий уровень внутренней и внешней мотивации. Преподаватель, владеющий психологическими принципами, проводит занятия более эффективно, ясно и доступно для студентов.

N.N. Rajabova

Teaching foreign language and psychology: ınterrelationship

Summary

Language teaching is a complex and dynamic system. It not only encompasses micro and macro skills, but is also influenced by perceptual, emotional, and social aspects. Language teaching is closely connected with other fields of science, especially psychology. Psychology investigates how students perceive, acquire, retain, and apply language. The article examines the role of psychology in the language learning process, including various aspects such as memory mechanisms, perception, motivation, and social interaction. Psychological foundations such as perception, attention, memory, thinking, creative activity, and imagination play an important role in learning and internalizing English grammar.

The article refers to F. Ibrahimbayov's "language storage," S. Seyidov's "motivation," S. Krashen's "affective filter," and D. Nunan's "receptive, productive, and interactive types of activities." The obtained results show that, in order to achieve full language proficiency, interactive teaching methods should be used and both intrinsic and extrinsic motivation should be high. A teacher who is familiar with psychological principles can teach lessons more effectively, clearly, and understandably for students.

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2026

UOT 372.881.111.1

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ BƏDİİ MƏTNLƏRDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Leyla Elşad qızı Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı
ORCİD: 0009-0009-3565-4710
E-mail: leyllaaliyeva28@gmail.com

Açar sözlər: *mətnin növləri, yanaşmalar, təlim fəaliyyətləri, ədəbi mətnlər, müasir metodlar*
Ключевые слова: *типы текстов, подходы, учебные мероприятия, литературные тексты, современные методы*
Keywords: *types of text, approaches, learning activities, literary texts, innovative methods*

Xarici dillərin tədrisinə mədəni yanaşma prinsipi onun milli dəyərlərini aşkara çıxarmağı tələb edir. Tələbələrin hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün həmin dilin daşıyıcısı olduğu xalqın mədəni nümunələrini, elmi nailiyyətlərini və sosial həyat tərzini əks etdirən materiallardan istifadə etmək lazımdır. Bu məlumatları əks etdirən mətnlər təhsilalanlara həmin dilin yaşadığı mühitə inteqrasiya edərək ətraflı təhlil aparmasına imkan yaradır. Bu baxımdan ingilis dili dərslərində tələbələrlə bədii mətnlərdən istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bədii mətnlərin müəyyən parçasını işləyən tələbələr ingilis dili biliklərini təkmilləşdirməklə yanaşı tənqidi və yaradıcı düşüncə bacarıqlarını da inkişaf etdirirlər. Onlar mətni şərh edir, ona başqasının gözü ilə baxa bilir, empatiya qurmaq bacarığına yiyələnir və baş verənlərə öz münasibətini ifadə edir. Beləliklə, tələbələr bədii mətnlər üzərində iş aparan zaman ünsiyyətə cəlb olunur və sosial bacarıqlarını formalaşdırırlar.

Bədii mətnlərdən istifadənin müxtəlif yolları vardır: məzmunun təkrar emal edilməsi, boşluqları doldurmaq, müzakirə aparmaq, mətnin sonluğuna dair fərziyyələr irəli sürmək, məlumatı dəyişərək hekayənin sonluğunu yenidən yazmaq, uyğun başlıq müəyyənləşdirmək, rollu oyunlar və ya simulyasiyadan istifadə və s. Burada əsas məsələlərdən biri də mətnin struktur və semantik xüsusiyyətlərinə uyğun diskursiv təhlil aparılmasıdır. Bu zaman tələbələr dilə nüfuz edərək onun özəlliklərini dərindən araşdırır. Qeyd etməliyik ki, bədii mətnlər dil resursu kimi istifadə oluna bilər və bu mənbələr dilin stilistik xüsusiyyətlərini də geniş araşdırmağa imkan verir.

Ali məktəblərdə təhsilalanlar öz ixtisaslarını geniş təhlil etmək üçün təhsillərindəki ədəbi boşluqları doldurmağa cəhd etmir və bunun faydalarını görmürlər. Əslində, bu prosesə maraq orta məktəblərdən başlanmalıdır. Mütaliəni sevən gənclər yetişdirmək üçün orta məktəblərdə kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulan bədii nümunələr təqdim olunur və onların içərisindən bir neçəsi oxumaq üçün dilöyrənənlərə təklif edilir. Bu yolla təhsilalanların dünyagörüşü və oxumağa marağı artır.

Müəllimlərin tələbələrlə qarşılıqlı əməkdaşlığı oxuma sürətinin də artırılmasına kömək edir. Onlar öz təklif və tövsiyələri ilə tələbələrin əsərə marağını artıra bilər. Bədii mətnlərin təhlil edilməsi zamanı tələbələrdə maraq yaratmaq üçün mətni təhlil etməyə başlamazdan əvvəl müəllim tərəfindən aşağıdakı sual nümunələri təqdim oluna bilər:

1. Əsərin kluminasiya nöqtəsi nədir?

2. Baş qəhrəmanın bu işi yerinə yetirərkən heç kimə demədiyi əsas səbəb nədir?
3. Sonda nə üçün hadisələr fərqli nəticələnir?
4. Əsərdə müəllif ən çox hansı sosial məsələyə diqqət çəkir?
5. İnsanların inkişafı baxımından əsərin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

Yuxarıda da bildirdiyimiz kimi qeyd olunan suallar tələbələrdə əsəri oxumağa və ətraflı təhlil aparmağa maraq yaradır. Lakin bu maraq müvəqqəti ola bilər. Bunun üçün tələbələri daim düşündürən fərqli suallarla onların diqqətini əsərə yönəltmək lazımdır. Təhsilalanlar üçün müxtəlif düşündürücü tapşırıqlar hazırlamaqla bədii ədəbiyyat nümunələri ilə təhlil aparılır.

Ədəbiyyat nümunələrini təhlil etmək üçün müasir metodlardan istifadə əvəzolunmazdır. Təlimdə interaktivlik, aktivlik, tələbəyönlülük və yaradıcılıq prinsiplərinin tələblərinə əməl etməklə öyrənmə keyfiyyətini artırmaq mümkündür. Təlim prosesində səmərəliliyi artırmağa kömək edən əsas məsələlərdən biri də xarici dildə bədii mətnlərin təqdim olunmasıdır. Əldə ediləcək bilikləri təkmilləşdirmək, dil səriştəsinə yiyələnmək üçün bədii mətnlər tələbələrə effektiv şəkildə çatdırılır [1, s.738].

Dil tədrisi mətnlərlə əlaqəlidir. Xarici dil bacarıqlarından olan oxunun tədrisi mətnlər olmadan səmərəli nəticə ilə yekunlaşa bilməz. Xüsusilə, bədii mətnlərin bu prosesdə əhəmiyyəti olduqca yüksəkdir.

Mətn eni fikir və mövzuları əhatə edən cümlələrdən ibarət topludur. Mətn ardıcıllıqla düzülmüş məna, struktur və intonasiya baxımından bir-biri ilə əlaqəli olan sintaksis vahiddir [2, s.45]. Mətn ən böyük nitq vahididir və burada cümlələr leksik baxımdan bir-biri ilə bağlıdır. Mətnin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti onun tam məzmuna malik nitq parçası olmasıdır [3, s.8]. Mətni şərtləndirən vacib xüsusiyyətlər məzmuna malik olması, ardıcıl, əhatəli, əlaqəli, tam və məntiqli olmasıdır.

Mətnin 3 əsas növü fərqləndirilir: nəqli, təsviri və mühakimədici

Nəqli mətnlər müəyyən hərəkət və hadisələrdən ibarətdir. Kim?, nə?, necə?, neçə?, harada?, nə edir? və s. suallar vasitəsilə məzmun müəyyənləşdirilir.

Təsviri mətnlərdə əşyaları, məkanları, obyektləri, subyektləri və s. əks olunur. Necə?, neçə? və s. suallar vasitəsilə mətnin mənası aydınlaşdırılır.

Mühakimə xarakterli mətnlər hadisələrin, prosesin səbəblərini aşkara çıxarır və situasiyaları əlaqələndirir. Burada niyə?, nə üçün? və s. sualların köməyi ilə mətnin məzmunu şərh edilir.

Nəqli mətnləri şifahi nitq vasitəsilə, yəni danışmaqla və ya nəql etməklə diqqətə çatdırırıq. Təsviri mətnlər mənanı izah etmək, təsvir etməklə verilən fikri çatdırır. Mühakimədici mətnlər isə məzmunu isbata etməklə çatdırılır. Mətnlər, ümumilikdə, giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olur.

Autentik mətnlər xarici dillərin tədrisində ən çox istifadə edilən mətnlər içərisindədir. Həmin mətnlərdə real linqvistik informasiyanı kommunikativ prinsiplərlə ötürən orijinal mətnlərdir. Qəzet məqalələri, V. Şekspirdən verilən bir nümunə, şeir, ictimai bildiriş, təlimatlandırma, fərman, dövlət sənədləri və s. bu mətnlərə nümunədir.

Tələbələrə orijinal mətn nümunələrini təhlil etmək və məzmunu çatdırmaq üçün başqa növ mətnlərdən də istifadə oluna bilər. Bunlar belədir:

- didaktik məqsədlər üçün hazırlanmış mətnlər – dərsliklərdə söz ehtiyyatını artırmaq üçün verilən mətnlər nəzərdə tutulur;
- yaş və bilik səviyyəsinə uyğun tərtib edilən mətnlər - əsərdən götürülən hissəni öyrə-

nənlərin dil səviyyəsinə uyğun tərtib etməkdir;

- autentik mətnlərə yaxın olan mətnlər – real mühiti əks etdirən mətnləri işlətməkdir;
- ümumi dil səviyyəsini artırmaq üçün ingilis dilində hazırlanan asan mətnlər – ümumi bilikləri zənginləşdirmək üçün istifadə olunur.

Bədii mətnlərin dil tədrisində əhəmiyyətini nəzərə alaraq onlardan istifadəyə geniş imkanlar yaradılır. Bu barədə aparılan araşdırmalarda bədii mətnlərin əhəmiyyəti açıqlanır. Qeyd olunur ki, çoxlu mətnlər vardır. Üslub, məzmun və istiqamətinə görə mətnlərin müxtəlif növləri vardır. Nümunə olaraq bədii, elmi, epistolyar, publisistik və s. mətnləri göstərmək olar. Bunların içərisində ən geniş yayılan bədii mətnlərdir. Buraya bədiiliklə xarakterizə edilən yazılı və şifahi ədəbiyyat daxildir [3, s.8].

Müəllifin dilini, hiss və duyğularını əks etdirən bədii mətnlər xarici dillərin tədrisində mühüm rol oynayır. Belə mətnlərdə jarqonlara, ümumi ifadələrə rast gəlinir və tələbələr bu mətnləri daha asan qəbul edirlər [4].

Tələbələrə ingilis dilinin tədrisində müxtəlif metodlardan istifadə olduqca əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə araşdırma aparan mütəxəssis T. Van ingilis dilinin bədii mətnlər vasitəsilə tədrisində 6 əsas yanaşmanı qeyd edir:

1. Stilistik yanaşma,
2. Oxucu-cavab yanaşması,
3. Strukturalizm,
4. Tənqidi savadlılıq yanaşması,
5. Dilə əsaslanan yanaşma,
6. Yeni tənqidi yanaşma [5, s.9].

2006-cı ildə apardığı araşdırmalarda Ş.Simon stilistik yanaşma ilə əlaqəli qeyd edir ki, o əvvəlcə ədəbiyyata diskurs kimi diqqət yetirir və onu bədii mətnlərin dil sistemi üçün nümunə hesab etdiyi linqvistik bir perspektiv kimi araşdırır [6].

Ədəbiyyat mətn ilə oxucu arasında qarşılıqlı əməkdaşlığı təmin edir. Mətndə əks olunan linqvistik amillərə diqqət etmədən məzmunu anlamaq üçün oxuyarkən oxucunun beynində, düşüncələrində müəyyən dəyişikliklərin olması gözləniləndir. U. Eko oxucunu mətnin təsvirinin bir parçası hesab edir [7].

Mətnlərin tədris prosesində əhəmiyyətini vurğulayan və onun keyfiyyətli nəticə verməsinə təkan verən amillərdən biri də uyğun metodların seçilməsidir. A.Durant xarici dil dərslərində mətnlərin tədrisi üçün 4 metodoloji yanaşmanı fərqləndirir: mühazirə, qeyri-rəsmi dialoq, müstəqil öyrənmə və seminarlar. O, sinifdə aşağıda verilən fəaliyyətləri yerinə yetirir:

- səssiz oxu,
- dinləmə tapşırıqları,
- qavramanı yoxlayan tapşırıqlar,
- şəxsi fikirlər,
- dil bacarıqları və lüğətlə iş,
- lüğətin mənimsənməsi,
- öyrənilən dildə ünsiyyət qurmaq,
- stilistik təhlil,
- yaradıcı yanaşma və ona yazılı cavab [8].

Xarici dil dərslərində ədəbiyyatın tədrisində mövcud olan problemlər təhlil edilir, onun bədii mətnlərin öyrədilməsində əhəmiyyəti araşdırılır və ən sonda tələbələrin bu mənbələr vasitəsilə qazanacağı bilik və bacarıqlarla bağlı məsələlər tədqiq edilir. Bu barədə mövcud tədqiqatlarda qeyd edilir ki, bədii mətnlər oxu və ya eşidib-anlama üçün nəzərdə tutulsa da, tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir, dil bacarıqlarının formalaşdırılması, başqa mədəniyyətlərə dair dəyərləri araşdırmaq və tətbiq etməklə bərabər, eyni zamanda, öyrənmə həvəsini artırır [9, s.30].

Həmin öyrənmə prosesini mədəni və ensiklopedik bilik olmaqla iki cür tamamlanır. Oxumaq tələbələri başqa mədəniyyətlərə xas olan ideologiya, mentalitet, adət-ənənə və emosiyaları başa düşmək üçün həvəsləndirə bilər [9, s.30]. Onlar mədəni dəyərləri araşdırmaqla həmin xalqın həyatına nüfuz edir və orada empatiya quraraq prosesi dəyərləndirir.

Tədqiqatçılar ədəbi mətnləri müəyyən bir kateqoriyaya aid edirlər. Qeyd olunur ki, həmin mətnlər universal ölçüyə malikdir, özündə çoxmənalılığı təmin edir, zaman və məkandan asılı olmayaraq hamı ilə danışır [10, s.15].

Xarici dil dərslərində ədəbiyyat sərhədsizdir. Burada tələbələr müxtəlif xalqlara məxsus bədii mətnləri öyrənir, həmin ölkəyə virtual səyahət edirlər. Ədəbi mətnlər öz estetikliyi, çoxmənalılığı və mədəni dəyərləri daşıması ilə seçilir. Dillərin tədrisində linqvistik, mədəni və intellektual ehtiyaclar qarşılanır. Bunları, ümumilikdə, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ədəbiyyat ilə bağlı tədqiqatlar və onların didaktik istifadəsi

Nəzəriyyələrin yenidən işlənib hazırlanması dövrü kimi xarakterizə edilir. Poetika, semiotika, nəqletmə, elmi tədqiqatlar, struktur və formal təhlil dövrü kimi qiymətləndirilir. Burada oxu ilə əlaqəli ritorika, stilistika, mətn dilçiliyi, poetika və s. nəzərdə tutulur. Bədii mətnlərlə iş üzrə aparılan pedaqoji fəaliyyətlər mənimsəmə nəzəriyyələrinin tələblərinə uyğun seçilir. Mətn nəzəriyyələrinin tədrisi oxu materiallarına təhlil və tənqidi yanaşmaya üstünlük verirsə, müxtəlif komponentləri yeni formada analiz edən qəbuletmə nəzəriyyələri tələbələrə oxucu kimi düşünüb fikir bildirməyə və diqqəti mətnə təkrar yönəltməyə imkan verən çərçivə təşkil edir.

Ədəbi təhlil aparmaq əsər və onun müəllifi ilə əlaqəli araşdırma etməyə fokuslanır. Ötürənin ədəbi mesajı oxucunun fikrini cəlb edir. Bədii mətnlər, əsərlər həm struktur baxımından, həm də oxucu tərəfində anlaşıqlı olması baxımından dəyərləndirilir və dil mühitində istifadə olunur.

2. Metodik oxu və ya mətnlərin bədii təhlili

1980-ci ildə meydana gələn "Metodik mütaliə" adlı mətn pedaqogikasında təklif olunan yanaşma hətta qeyri-bədii mətnlərə də tətbiq edilə bilərdi. Ədəbi təhlil aparılan zaman getdikcə mürəkkəb struktura malik iki yanaşmanı bir neçə aspektdə birləşdirir ki, bunlar arasında ən vacibi tələbə müstəqilliyinin təşviq olunmasına kömək edir. Tələbə fərdi şəkildə araşdıracağı məsələni müəyyənləşdirməlidir.

Metodik oxu sistemləri aydınlaşdırmağa, təsdiq və ya təkzib etməyə imkan verən düşündürücü fəaliyyətləri özündə ehtiva edir. Mətni oxuyarkən ilk reaksiya və təəssüratı formalaşdırmaq xüsusi rola malikdir. Bu, ədəbi mətnlərin təhlilində fərdi yanaşma nümayiş etdirməyə, analitik vasitələri əldə etməyə imkan verən, xüsusi mərhələləri əks etdirən yanaşma təklif edir. Oxu vasitəsilə mənanın açılması üçün bu vasitələrdən istifadə mənimsəməni sürətləndirir.

3. Bədii mətnlərin tədrisi xüsusiyyətləri, onun pedaqogikası və universitetin bu mətnlərə qoyduğu tələblər

Metodik təhlil tələbələrə mətnin nəzəri əsaslarını aşkara çıxaran yollar təqdim edir. Bu yol-

lar vasitəsilə tələbə müstəqilliyinin təmin edilməsi əsas hədəf kimi qarşıya qoyulur. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə mütəxəssislər bu prosesi obyektiv hesab edir. Ədəbi əsərlərə maraq yaratmaq, digər tərəfdən vacib elmi bilikləri mənimsətmək, tələbələrdə real həyati bacarıqlar formalaşdırmaq bədii mətnlərin tədrisində əsas hədəflərdəndir. Bu baxımdan yeni təlim texnologiyaları ilə təşkil edilmiş ingilis dili dərslərinin təşkilinə ehtiyac vardır.

İngilis dili dərslərinin müasir təlim metodları ilə təşkili tələbələrin uğurlarını artırır, onların daha məhsuldar olmasını təmin edir. Belə metodlara aşağıda verilənləri nümunə göstərmək olar:

1. Beyin həmləsi üsulu – tələbələrə mətnə yaradıcı yanaşaraq kim, nə, nə üçün və s. tipli suallar ünvanlayır;
2. 4N1KH – verilən nümunəyə uyğun nə, nə üçün, necə, nə zaman, kim, harada sualları ilə başlayan sorğu təşkil edilir. Tələbələr mətnə əsasən həmin sualları cavablandırırlar;
3. Rollu oyunlar - tələbələri rollar üzrə mətnlə əlaqəli müzakirələrə cəlb edir;
4. Səhnələşdirmə - təlim prosesində müvafiq personajların canlandırılmasına əsaslanır;
5. Diskussiya – bədii mətnlərin tədrisində tələbələr öz fikirlərini yoldaşları ilə paylaşır, faktları araşdırır, baş verən problemlərin həlli yollarını düşünür və onları aradan qaldırmağa cəhd edirlər;
6. Situativ praktikum - əsərdə verilən müxtəlif situasiyaları təhlil edir, onlara tənqidi münasibət nümayiş etdirirlər;
7. Problemhəlletmə - problem yaradan situasiyalar yaradılır, ziddiyyətli məqamlar müzakirə olunur və həll yolları təklif edilir;
8. Dəyirmi masa – bədii mətnlərə uyğun müxtəlif həyati məsələlər müzakirə olunur, ictimai və mənəvi dəyərlərə münasibət bildirilir;
9. Sketç – bədii obrazların davranışlarını, onların real mühitdə xüsusiyyətlərini problemli vəziyyət yaratmaqla qısa tamaşa şəklində təqdim edilir;
10. Debat – arqumentlər vasitəsilə öz fikrini isbat etmək və baş verən hadisələrlə əlaqəli fərziyyə irəli sürməklə mətn analiz edilir;
11. Müsahibə - tələbələr sorğu vərəqləri hazırlayaraq sualları bir-birinə ünvanlayır və müzakirə edirlər.

Dərslik və proqramların təhlil edilməsi onun kommunikativ məqsədinə diqqətin ön plana çəkilməsini vurğulayır. İngilis dilinin tədrisi üçün təqdim olunan mətnlər təkcə qrammatikanın mənimsənməsi üçün deyil, həmçinin ünsiyyətin qurulmasına təkan verən bir vasitədir. Burada təqdim olunan tapşırıq və çalışmalar sponton nitqə kömək edir, monoloji və dialoji nitq vərdişlərini formalaşdırır.

Tələbələrin adaptasiya olunduğu və ya olunmadığı mətn parçalarını qəbul etmək formasını, monoloji nitq bacarığının formalaşmasını, bu nümunələr vasitəsilə dil strukturlarını öyrənməsi ehtimallarını araşdırmaq üçün tədqiqatlar araşdırılmışdır. Onun nəticələri aşağıdakı kimidir:

- ingilis dilinin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş bədii mətnlərdə qrammatik aspektə yiyələnmək mümkündür;
- tələbələrin hazırlıq səviyyəsi, dil bilikləri və təlimin mərhələrindən asılı olaraq ingilis dili dərslərində mətnlər müxtəlif uyğunlaşma dərəcəsinə uyğun təqdim edilməlidir. Yuxarı kurslarda adaptə olunmayan mətnlərdən istifadəyə imkan yaradılmalı, aşağı kurslarda isə orta səviyyədə uyğunlaşma olan mənbələrə üstünlük verilməlidir;

- ali məktəblərdə yuxarı kurs tələbələrinə nəqli xarakterə malik mətnlər verilməlidir. Burada povest, roman, təsviri və əsaslandırıcı elementləri özündə ehtiva edən mənbələr üstünlük təşkil edir. Təqdim olunan tapşırıqlar tələbələrə yeni formada təklif olunur. Dilöyrənənlərin hazırlıqsız nitq bacarıqlarını formalaşdırmasına imkan yaradılır.

Problemin aktuallığı. Tələbələrin rahat dil mühitində tədris alması və onun elementlərini real kontekst daxilində müzakirə edərək mənimsəməsi üçün mətnlərdən istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Verilənləri müxtəlif situasiyalarda təhlil edərək həmin xalqın dil bilikləri ilə bərabər onların mədəni dəyərlərini araşdırmaq üçün belə mənbələrin təlim prosesində tətbiq olunması lazımdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə bədii mətnlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin müxtəlif innovativ metodlarla tədrisi yolları araşdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bədii mətnlər asandan çətinə prinsipinə əsasən seçilir. Tələbələrin bilik səviyyəsindən asılı olaraq onlara təqdim olunan mənbələr dilöyrənənlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirməsinə və öyrənənlərin real mühitdə davranışları analiz etməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Carrell, P.L. Facilitating ESZ reading by teaching text structure. // TESOL Quarterly, 1985, №19, – p. 727-752

2. Богданова, О.Ю. Развитие мышления старшеклассников на уроках английского языка: Пособие к спецкурсу- М.- 2008. С.132.

3. Qurbanov, A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. / A.Qurbanov. – Bakı: – 552 s. 2019.

4. Гуревич С.А., Организация чтения учащихся старших классов - М., АРКТИ, - 2004. - 127 с

5. Van, T.T.M. The Relevance of Literary Analysis to Teaching Literature in the EFL Classroom//English Teaching Forum, (3)// 2009. - pp.2-9.

6. Simon, Sh. Teaching Literature in ELT/TESOL Classes. - New Dehli, - Sarup and Sons, 2006, - 144 p.

7. Eco, Umberto. The Role of the reader. - Bloomington – İndian University Press, 1984.– 288 p.

8. Durant, A., Fabb, N. New Courses in the Linguistics of Writing: Arguments between Language Literature - Manchester - Manchester University Press, 1987. – 325 p.

9. Lucas, M. Four İmportant Factors in Reading// Forum, 28 (3), 1990, pp.26-30.

10. Krashen, S. Explorations in Language Acquisition. – Heinemann, 2003, - 93 p.

L.E. Əliyeva

Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində bədii mətnlərdən istifadə imkanları

Xülasə

İngilis dilinin tədrisində tələbələrin dilə nüfuz etməsi və onların birbaşa həmin mühitə inteqrasiya olunması üçün bədii mətnlərin təqdim olunması vacibdir. İngilis dilinin zəngin dil

strukturlarını mənimsəmək, onları uyğun məqamda düzgün istifadə etmək üçün mətnlər üzərində iş aparılmasına ehtiyac vardır. Real mühitdə baş verən hadisələri əks etdirən mətnlərdən istifadə tələbələrə bilik verməklə yanaşı onların dünyagörüşünü də inkişaf etdirir. Aparılan araşdırmada belə mətnlərin dilöyrənmə prosesinə təsiri, oxu materiallarının xüsusiyyətləri, eləcə də onların tədrisi üsulları təqdim olunmuşdur. Burada müxtəlif alimlərin fikirləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir və ona münasibət bildirilir. Təqdim olunan məqalədə eksperiment nəticəsində əldə olunan faktlar da öz əksini tapır.

Л.Э. Алиева

Возможности использования художественных текстов в преподавании английского языка в средних школах

Резюме

В преподавании английского языка важно представлять студентам литературные тексты, чтобы они могли проникнуть в язык и непосредственно интегрироваться в языковую среду. Необходимо работать с текстами, чтобы овладеть богатыми языковыми структурами английского языка и правильно использовать их в нужное время. Использование текстов, отражающих события, происходящие в реальной жизни, не только дает студентам знания, но и развивает их мировоззрение. В исследовании представлено влияние таких текстов на процесс изучения языка, характеристики учебных материалов, а также методы их преподавания. Здесь в сравнительном порядке анализируются мнения различных ученых и выражается их позиция. В представленной статье также отражены факты, полученные в результате эксперимента.

L.E. Aliyeva

Possibilities of using fiction texts in teaching english in higher education

Summary

In teaching English, it is important to present literary texts for students to penetrate the language and integrate them directly into that environment. There is a need to work on texts in order to master the rich language structures of the English language and use them correctly at the appropriate time. Using texts that reflect events occurring in a real environment not only provides students with knowledge, but also develops their worldview. The study presents the impact of such texts on the language learning process, the characteristics of reading materials, as well as their teaching methods. Here, the opinions of various scholars are analyzed in a comparative manner and their attitude is expressed. The presented article also reflects the facts obtained as a result of the experiment.

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2026

İNFORMASİYA KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
USE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES

UOT 372.891

STRATEJİ PLANLAŞDIRMADA Aİ-DƏN İSTİFADƏNİN ETİK PRİNSİPLƏRİ

Lalə Məmməd qızı Əliyeva
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosent
ORCİD: 0000-0001-9791-763X
E-mail: lala.aliyeva@sdu.edu.az
Aytən Vüqar qızı Xəlilova
Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı
ORCİD: 0009-0008-3368-8645
E-mail: ay.xalilova.91@gmail.com

Açar sözlər: *strateji planlaşdırılma, qlobal çağırış, gender bərabərliyi, Gender Bərabərliyi İndeksi, pozitiv və neqativ meyllər.*
Ключевые слова: *стратегическое планирование, глобальный вызов, гендерное равенство, Индекс гендерного равенства, позитивные и негативные тенденции.*
Key words: *strategic planning, global challenge, gender equality, Gender Equality Index, positive and negative trends.*

Giriş

Strateji planlaşdırma müasir cəmiyyətin istənilən fəaliyyət sahəsini əhatə edən müəssisə və təşkilatların uzunmüddətli və uğurlu nəticə əldə etməsi şərtlərini formalaşdıran qlobal prosesdir. Bu prosesdə konkret fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı gözlənilən nəticənin əldə edilməsi istiqamətində tələb olunan tendensiyaların və inkişaf istiqamətlərinin proqnozlaşdırılması, bu zaman labüd olaraq özünə yer ala biləcək aktual rəqabətin elmi səviyyədə əsaslandırılmış təhlili, fəaliyyətin gedişində labüd olaraq istifadə ediləcək resursların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından həcminin, çeşidinin və paylanmasının yüksək səviyyədə optimallaşdırılması, ehtimal edilən (qaçılmaz) risklərin qiymətləndirməsi və onların minimuma endirilməsi baxımından müxtəlif ssenarilərin modelləşdirilməsi kimi mərhələlər yer alır.

Bu sahədə süni intellektin (Aİ) tətbiqi yüksək pozitiv inqilabi dəyişiklik yaradır. Belə ki, onun tətbiqi böyük həcmli zəruri məlumatların sürətli və keyfiyyətli təhlilinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsini təmin edir, konkret fəaliyyətin həyata keçirilməsi istiqamətində ehtimal olunan proqnozların dəqiqliyini yüksəldir və nəticə etibarilə, konkret praktiki əhəmiyyətli qərarların qəbulu prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, strateji planlaşdırmada Aİ-nin istifadəsi ciddi və danılmaz etik risklər də doğurur, məs.: alqoritmik qərəzlilik, məxfilik pozuntuları, insan nəzarətinin zəifləməsi, qeyri-şəffaf qərarların verilməsi və potensial ədalətsiz nəticələr və s. Bu baxımdan Aİ-nin, ondan strateji planlaşdırmada istifadə olunması zamanı, meydana gətirdiyi sözü gedən

qaçılmaz etik risklərin təsirinin qarşısının alınması və ya minimuma endirilməsinə yönəlmiş konkret etik prinsiplər formalaşmışdır.

Bu etik prinsiplər artıq sadəcə "yaxşı təcrübə" deyil, fəaliyyətin məqsədinin əldə edilməsinə aparan yolda strateji uğurun əldə edilməsinin və onun hüquqi uyğunluğunun özülünü təşkil edir, desək yanılmarıq. Aİ-nin tətbiqi zamanı, məqalədə araşdırılacaq etik prinsiplərin (onlaın tələblərinin) gözlənilməsi bütövlükdə onun tətbiqinə etibarlı yanaşma formalaşdırır, labüd riskləri (onların ehtimal olunan neqativ təsirini) minimuma endirir, fəaliyyətdə qarşıya qoyulan məqsəd baxımından davamlılıq təmin edir və, nəhayət, prosesdə rəqabət üstünlüyü qazanmağa kömək edir.

Təqdim edilən məqalə strateji planlaşdırmada Sİ-nin istifadəsinin əsas etik prinsiplərinin, onların qlobal əhatə çərçivələrinin, bu baxımdan praktiki tövsiyələrin, həmçinin aktual tendensiyaların şərhinə yönəlmişdir.

Strateji planlaşdırmada Sİ-nin rolu və etik zərurət

Strateji planlaşdırmada süni intellektin (Aİ) tətbiqi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir [1,2]:

- *Ssenari planlaşdırması və modelləşdirmə* — Aİ böyük həcmdə məlumatları təhlil edərək müxtəlif yönlü (optimist, pessimist, neytral) gələcək ssenariləri simulyasiya edir;
- *Strateji analiz və intellektual dəstək* — SWOT, PESTEL, Porterin beş qüvvəsi kimi analizləri avtomatlaşdırır, rəqabətçi intellekt (competitive intelligence) yaradır və bazar trendlərini proqnozlaşdırır. Aİ, strateji sessiyalarda "ikinci pilot" rolunu oynayaraq, qərar qəbuletməni sürətləndirir;
- *Proqnozlaşdırma və investisiyanın optimallaşdırması* — Aİ qeyri-müəyyən şəraitdə investisiya proseslərini optimallaşdırır, riskləri qiymətləndirir və resursları effektiv şəkildə paylayır;
- *Real-time strategiya yenilənməsi* — Aİ illik planlardan daimi dinamik planlaşdırmaya keçidi təmin edir;
- *Qərar qəbuletmə və risklərin idarə edilməsi* — Rasional qərarlar üçün məlumat əsaslı dəstək verir, innovativ inkişaf strategiyalarını formalaşdırır və dövlət/sənaye səviyyəsində idarəetməni təkmilləşdirir.

(Yeri gəlmişkən, Azərbaycanda, "Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt strategiyası" çərçivəsində, Aİ-nin strateji planlaşdırmaya inteqrasiyası prioritet təşkil edir [3].

Süni intellektdən strateji planlaşdırmada istifadə edilməsi "qara qutu" effekti yarada, qərəzli məlumatlara söykənə və ya insan nəzarəti olmadan işləyə bilər. Bu halda strateji qərarlar ədalətsiz və ya zərərli xarakter ala bilər. Etik yanaşma Aİ-ni insan mərkəzli edir və təşkilatın dəyərləri ilə müvafiq qaydada uyğunlaşdırır. (Yeri gəlmişkən, hazırda sözü gedən etik prinsiplər artıq "əlavə" xarakterli deyil, daha çox Aİ-dən istifadə strategiyasının mərkəzində dayanırlar).

Strateji planlaşdırma sahəsində süni intellektin istifadəsinin etik prinsipləri UNESCO, OECD, AB-nin Aİ Qanunu və biznes təcrübələrinə əsaslanır [4,5]. Əsas etik prinsiplər kimi aşağıdakılar fərqləndirilir:

1. *Şəffaflıq və aydın izah oluna bilmək.* Aİ-nin qərar mexanizmi istifadəçi üçün aydın olmalıdır. İrəli sürülən strateji tövsiyələrin hansı məlumatlara (mənbələrə) söykəndiyi izah edilməli və aydın məntiqə əsaslanmalıdır. Bu prinsip Aİ-nin qərar mexanizmini "qara qutu"dan çıxarmağı tələb edir: model hansı məlumatlara, istinadlara və məntiqə əsasən nəticə verir?

Bu tələbin yerinə yetirilməsi süni intellektin istifadəsinə (onun proqnozları, tövsiyələri və s. baxımından) etibarı artırır və bu da, öz növbəsində, fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə bağlı strateji və taktiki addımların atılması üzrə qərarların auditi üçün vacibdir. Bu prinsip strateji planlaşdırmanın bilavasitə subyektləri arasında işgüzar etibar yaradır, qərarların qəbulu üçün vacibdir və hüquqi riskləri azaldır.

2. *Ədalətlilik və qərəzsizlik*. Tətbiqə yönəlmiş fərqli xarakterli məlumatların labüd şəkildə daşıya biləcəyi "qərəzlər" (onu təqdim edən subyektlərin irqi, cinsi mənsubiyyəti, sosial status fərqləri və s.) strateji qərarların qəbul edilməsinə (məs., işə qəbul zamanı, vəzifə və öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi prosesində, resursların paylanmasının gedişində) diskriminasiyaya (ayrı-seçkiliyə) səbəb ola bilər.

Aİ alqoritmləri təlim məlumatlarındakı qərəzləri (*bias*) təkrarlamamalıdır. Strateji planlaşdırmada bu, resurs paylanmasını, işə qəbulu və ya bazar seqmentləşdirməsini ədalətli etmək deməkdir. Müxtəlif məlumat dəstləri, müntəzəm *bias* (bias – (sürüşmə, təhrifedilmə, qərəz) - əldə edilən nəticələrin (tədqiqatların, Aİ modellərinin, proqnozların) həqiqi qiymətlərdən fərqlənən, konkret istiqamətə yönəlmiş sistematik, qeyri-təsadüfi yanlışlıqları.)* auditləri və müxtəlif komandalar bu riski minimuma endirir. (onu da qeyd edək ki, UNESCO və OECD bu prinsipi insan hüquqlarının əsası kimi qəbul edirlər [4,5,6]. Bu etik prinsipin həyata keçirilməsində (ona riayət olunmasında) əsas çətinliklərə texnologiyaların sürətli inkişafını, verilənlər bazasında toplanan məlumatda qərəzliliyi, prosesin optimal həyata keçirilməsi üçün zəruri olan resursların qeyri-qənaətbəxşliyini və yaxud çatışmazlığını, habelə strateji planlaşdırmada tətbiq olunan lokal və qlobal qaydaların fərqliliyini göstərmək olar. Həll yolu – sözü gedən konkret etik prinsipin strateji planlaşdırma prosesinin əvvəlindən inteqrasiya edilməsinə nail olmaq və və "etika bolt-on" deyil, "etika built-in" prinsipinə** riayət etməkdir.

3. *Məsuliyyət və hesabatlılıq.* Strateji planlaşdırmanın həyata keçirilməsi zamanı süni intellekt tərəfindən verilən qərarlara və tövsiyələrə görə bu prosesin bilavasitə subyekti kimi çıxış edən insan (insan qrupu) və ya konkret təşkilat məsuliyyət daşımalıdır. Məsələ burasındadır ki, strateji planlaşdırmanın həyata keçirilməsində Aİ yalnız dəstək alətidir; istənilən halda son qərar prosesi həyata keçirən insan tərəfindən verilməlidir. Yəni, bu zaman aydın və dəqiq rol (vəzifə) bölgüsü və etik prinsipə riayət olunmalıdır. Bu prinsipin başlıca əhəmiyyəti ondadır ki, o ehtimal olunan hüquqi və etik riskləri idarə edir. Bu prinsipin gözlənilməməsində irəli gələ biləcək əsas risk isə ondan ibarətdir ki, məsuliyyətsizlik halında verilən, verifikasiya olunmamış səhv strateji qərarlar böyük miqyasda itkilərə səbəb ola bilərlər.

4. *Məxfilik və məlumat bazasının mühafizəsi.* Strateji planlaşdırma böyük məlumat həcmlərinin (müşahidəçiyə dair, müştəri haqqında, rəqabət xarakterli və s. məlumatları) formalaşmasını tələb edir. Bu baxımdan, anonimləşdirilmə, məlumat bazasından icazəli istifadə edilməsi və kənara minimal məlumat sızılması prinsipi tətbiq edilməlidir. Mövcud olan risklər: məlumat bazasının məzmununun məxfiliyinin pozuntusu labüd qaydada nəinki hüquqi cəzalar, hətta ciddi reputasiya itkiləri ilə nəticələnə bilir. Böyük həcmli məlumatla işləyərkən GDPR*** və digər qanunlara uyğun anonimləşdirmə, icazə mexanizmləri və minimal məlumat prinsipi tətbiq edilməlidir.

5. *İnsan nəzarəti və muxtariyyət.* Aİ tövsiyə verir, strateji planlaşdırmanın həqiqi subyekti olan insan isə bu tövsiyəni araşdırır, onu təsdiqləyir və ya rədd edir

** Built-in ifadəsi tamın hissəsinin, Bolt-on ifadəsi isə tama kənardan əlavəni göstərir. Belə

ki, "built-in" prinsipi keyfiyyətin təmin edilməsində üstünlük təşkil edirsə, "bolt-on" prinsipi mövcud imkanların çevik şəkildə genişləndirilməsinə işarə edir.

*** GDPR — (General Data Protection Regulation – verilənlərin mühafizəsi üzrə ümumi reqlament. Avropa İttifaqı tərəfindən 2018-ci ilin may ayının 28-də qüvvəyə minmiş ciddi qanunudur, rezidentlərin fərdi verilənlərinin qorunub saxlanmasına və emalına yönəlmişdir. Məqsədi — informasiya məxfiliyinin qorunması və insanlara özləri haqqında informasiya üzərində nəzarət təqdim edilməsidir.

("human-in-the-loop"). Bu zaman insan labüd şəkildə muxtariyyətini, xüsusilə yüksək riskli strateji qərarların (məs., səhiyyə, maliyyə, təhsil sahələrində) qəbul edilməsi və icrası prosesində qoruyur. Ehtimal olunan risk: tam avtomatlaşdırma prosesi nəticə etibarilə "bilik atrofiyası" yarada bilər – menecerlər strateji düşünmə bacarığını itirəbilərlər. Bu zaman "human-in-the-loop" (*Human-in-the-Loop (və yaxud «dövrədə insan») — maşın təlimi metodudur, bu zaman insan təcrübəsindən, konkret olaraq, neyroşəbəkələrin sazlanması və onlardan istifadə zamanı fəal istifadə edilir)* modelinin tətbiqi zəruri hala çevrildi. Bu, xüsusilə yüksək riskli strateji qərarlarda vacibdir.

6. *Daxilolma və müxtəliflik.* Strateji planlaşdırma prosesinin gedişində süni intellektin (Aİ-nin) tətbiqi prosesin iştirakçısı olan hər kəsə (yaşından, gender xüsusiyyətlərindən, irsindən və regional mənsubiyyətindən, sağlamlıq səviyyəsindən və bu kimi diferensial xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq) fayda verməlidir; prosesin bilavasitə iştirakçıları arasında ehtimal olunan (və yaxud real mövcud olan) rəqəmsal uçurumu aradan qaldırmalıdır. Bu prinsipin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o sosial ədaləti real olaraq təmin edir, prosesin innovasion mahiyyətini artırır. Bu prinsipin pozulmasından (ona riayət olunmamasından) irəli gələ bilən risk: müxtəliflik nəzərə alınmazsa, həyata keçirilmək məqsədilə irəli sürülən strategiyalar yalnız "əsas" qruplara xidmət edər. Süni intellektdən strateji planlaşdırma prosesində istifadə edilməsi bu prosesə bilavasitə aidiyyəti olan hər bir kəsə fayda verməlidir. Bu fayda hər bir iştirakçının məlumat bazasına sərbəst daxil olmasını təmin etməli və bu zaman müxtəlif insan qruplarının aidiyyətli ehtiyacları nəzərə alınmalıdır.

7. ***Davamlılıq və ətraf mühitə təsir.*** Aİ-nin yüksək enerji sərfiyyatı (xüsusilə generativ modellərdə) mütləq nəzərə alınmalı, "yaşıl Aİ" texnologiyaları seçilməlidir. Əhəmiyyəti: Ekoloji riskləri minimuma endirir, bu tələb UNESCO-nun əsas dəyərlərindən biridir [6]. Risklər: Strateji planlaşdırma üçün Aİ istifadəsi karbon izini artırarsa, davamlılıq hədəfləri pozula bilər. Aİ-nin tətbiqi prosesində ehtimal olunan yüksək enerji sərfiyyatı nəzərə alınaraq, "yaşıl Aİ" texnologiyalarına keçid və ehtimal olunan ekoloji risklərin qiymətləndirilməsi Aİ-nin etik prinsiplərinin gözlənilməsi baxımından zəruri öhdəlikdir.

8. Etibarlılıq, təhlükəsizlik və davamlılıq. Aİ sistemləri səhvlərə, kiber hücumlara və gözlənilməz vəziyyətlərə qarşı davamlı olmalıdır. Əhəmiyyəti: Yanlış proqnozlar strateji itkilərə səbəb olmamalıdır. McKinsey və ISO standartları bunu vurğulayır. Risklər: zəif sistemlər strategiyanı çökdürə bilər. Strateji planlaşdırma sistemləri ehtimal olunan (proqnozlaşdırılan və ya fors-major xarakterli) səhvlərə, Aİ-nin tətbiqi ilə bağlı potensial kiberhücumlara və hətta ilk baxışdan gözlənilməz xarakter daşıyan vəziyyətlərə qarşı davamlı olmalıdır.

Strateji planlaşdırmada süni intellektin (Aİ) istifadəsi müasir idarəetmənin ən güclü alətlərindən birinə çevrilmişdir [7]. O, optimal ssenarinin modelləşdirməsini, proqnozlaşdırmanı, risklərin qiymətləndirilməsini və qərar qəbuletmə proseslərini əhəmiyyətli dərəcədə optimallaş-

dırır. Lakin bu texnoloji üstünlük yalnız və yalnız etik prinsiplərə əsaslandıqda həqiqi dəyər qazanır.

Məqalədə ətraflı təhlil olunduğu kimi, Aİ-nin strateji idarəetməyə inteqrasiyası şəffaflıq, ədalətlilik, məsuliyyət, məxfilik və insan nəzarəti kimi prinsiplər olmadan potensial risklər yarada bilər – alqoritmik qərəz, qeyri-şəffaf qərarlar, məlumat sui-istifadəsi və sosial-iqtisadi bərabərsizliklər kimi. Bu risklərin qarşısının alınması strateji planlaşdırmanın etibarlılığını, davamlılığını və cəmiyyətə faydasını təmin edir.

Bu prinsiplər UNESCO-nun Süni İntellektin Etik Aspektlərinə dair Tövsiyələri, Avropa İttifaqının Aİ Aktı və digər beynəlxalq standartlarla tam uyğundur.

Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası [3] bu məsələyə xüsusi diqqət yetirir. Sənəddə süni intellektdən "etik dəyərlər çərçivəsində və məsuliyyətlə istifadə"nin təmin olunması, şəffaflığın, ədalətliliyin və etik prinsiplərə uyğunluğun hüquqi mexanizmlərlə qorunması birbaşa prioritet kimi qeyd olunur. Strategiya eyni zamanda qanunvericilikdə etik prinsiplərin və standartların formalaşdırılmasını, əhalinin Aİ-nin potensialı və riskləri barədə maarifləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma ölkəmizin rəqəmsal transformasiya prosesində etik Aİ-ni strateji inkişafın əsasına çevirir.

Strateji planlaşdırmada Aİ-nin etik tətbiqi yalnız risklərin minimuma endirilməsi deyil, həm də yeni imkanların açılması deməkdir. O, təşkilatlara və dövlət qurumlarına etibar qazanmağa, maraqlı tərəflərin (işçilər, vətəndaşlar, investorlar) dəstəyini artırmağa və uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı təmin etməyə kömək edir. Eyni zamanda, etik prinsiplərə əsaslanan Aİ innovasiyaları sosial ədaləti gücləndirir, ətraf mühitə təsiri azaldır və insan ləyaqətini qoruyur.

Beləliklə, strateji planlaşdırmada Aİ-dən istifadənin etik prinsipləri texniki innovasiyanın mənəvi və sosial ölçüsünü təşkil edir. Bu prinsiplərin sistemli şəkildə tətbiqi – təşkilati siyasətlərdən tutmuş milli qanunvericiliyə qədər – gələcəyin rəqəmsal iqtisadiyyatında Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətini və cəmiyyətin rifahını təmin edəcək əsas amildir.

Etik Aİ yalnız "necə" deyil, "nə üçün" və "kim üçün" suallarına cavab verən strateji idarəetmənin yeni paradiqmasıdır. Onun uğurlu tətbiqi üçün elm, biznes və dövlət arasında əməkdaşlıq, daimi monitorinq və maarifləndirmə işləri davam etdirilməlidir. Yalnız bu halda süni intellekt strateji planlaşdırmanı həqiqətən insan mərkəzli və davamlı inkişaf alətinə çevirə biləcək.

Problemin aktuallığı. Məqalə strateji planlaşdırmada Aİ-nin istifadəsinin həyata keçirilməsinin əsas etik prinsiplərinin, onların qlobal əhatə çərçivələrinin, bu baxımdan praktiki tövsiyələrin, həmçinin pozitiv tendensiyaların şərhinə yönəlmişdir. Mövzunun aktuallığı onun predmetinin müasir cəmiyyətin fəaliyyətinin istənilən sahəsində (elmdə, istehsalatda, təhsildə) strateji planlaşdırma və bu zaman Aİ-dən istifadənin danılmaz məqamlarının vurğulanması ilə bağlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə strateji planlaşdırma prosesində süni intellektdən istifadənin həyata keçirilməsi zamanı labüd şəkildə meydana çıxan və bu prosesin pozitiv nəticə verməsinin başlıca şərti kimi qəbul edilən etik risklərin araşdırılmasına yönəlmişdir. Nətisədə bu risklərin qarşısını alınması (və ya onların təsirinin minimuma endirilməsi) baxımdan yerinə yetirilməli olan etik prinsiplər vurğulanırlar.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Materialda yer almış araşdırmalar Aİ-nin tətbiqi ilə bağlı etik riskləri və onların təsirinin minimuma endirilməsi baxımından riayət olunmalı

olan etik prinsipləri müəyyən edir. İstənilən sahədə strateji planlaşdırmada Aİ-dən istifadə edilməsinə diqqəti artırır və onun istifadəsi ilə bağlı zəruri məlumat təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Алитойть В.О. Искусственный интеллект как средство развития планирования на предприятии, 2024.

2. Шевченко М.О. Искусственный интеллект в стратегическом управлении: оптимизация инвестиционных процессов в условиях неопределенности // КиберЛенинка, 2025.

3. Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt strategiyası.

4. UNESCO. *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380455. 2021.

5. European Union. *Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act)*. Official Journal of the European Union. 2024.

6. UNESCO. Рекомендация об этических аспектах искусственного интеллекта, 2021.

7. Белая книга этики в сфере искусственного интеллекта / Под ред. А.В. Незнамова. М., Nova Creative Group, 2024, 200 с.

L.M. Əliyeva, A.V. Xəlilova

Strateji planlaşdirmada Sİ-dən istifadənin etik prinsipləri
Xülasə

Strateji planlaşdırmada süni intellekdən istifadə inqilabi proseslərə rəvac verir: böyük həcmdə verilənlərin sürətli və dəqiq emal olunmasını təmin edir, konkret fəaliyyət sahələrində qərarların verilməsinin dəqiqliyini təmin edir və qərar qəbulu prosesini sürətləndirir.

Strateji planlaşdırmada süni intellektdən istifadə edilməsi etik prinsiplərlə bağlıdır, məsələn: alqoritmik determinizmlə, məxfiliyin pozulması ilə, insan nəzarətinin zəifləməsi ilə, qərarların qəbul edilməsində qeyri-şəffaflıqla və potensial ədalətsiz tədbirlərlə.

Bu prinsiplərin sistematik olaraq tətbiq edilməsi Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin və çiçəklənməsinin təmin olunmasının aparıcı amilidir.

Л.М. Алиева, А.В. Халилова

Этические принципы использования ии в стратегическом планировании
Резюме

Применение искусственного интеллекта в стратегическом планировании создает революционные процессы: оно обеспечивает быструю и точную обработку больших объемов данных, повышает точность решений в конкретных областях деятельности и ускоряет процесс принятия решений.

Использование ИИ в стратегическом планировании сопряжено с этическими риска-

ми, например: алгоритмическим детерминизмом, нарушением конфиденциальности, ослаблением человеческого контроля, непрозрачностью принятия решений и потенциально несправедливыми мерами.

Систематическое применение этих принципов является ключевым фактором, обеспечивающим конкурентоспособность и процветание Азербайджана в цифровой экономике будущего.

L.M. Aliyeva, A.V. Khalilova

Ethical principles for using ai in strategic planning
Summary

The use of artificial intelligence in strategic planning is revolutionizing processes: it enables the rapid and accurate processing of large volumes of data, improves the accuracy of decisions in specific areas, and accelerates decision-making.

Systematic application of these principles is a key factor in ensuring Azerbaijan's competitiveness and prosperity in the digital economy of the future.

The use of AI in strategic planning is associated with ethical risks, such as algorithmic determinism, privacy violations, weakening human oversight, opaque decision-making, and potentially unfair measures.

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2026

UOT 372.891

WEB SƏHİFƏLƏRİN YARADILMASI ZAMANI DİQQƏT EDİLMƏLİ MƏQAMLAR

Rəmziyyə Ədalət qızı Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı
ORCİD: 0009-0002-3698-2619
E-mail: remziyyequliyeva2003@gmail.com

Açar sözlər: *dizayn, veb səhifə, istifadəçi, idarəetmə düymələri, dizayn modeli, istifadəçi modeli, sistem obrazı, xəta dizaynı, standartlaşdırma*

Ключевые слова: *Ключевые слова: дизайн, веб-страница, пользователь, кнопки управления, модель дизайна, модель пользователя, образ системы, проектирование ошибок, стандартизация.*

Keywords: *design, web page, user, control buttons, design model, user model, system image, error design, standardization*

Dizayn psixologiyasının məqsədi istifadəçi mərkəzli dizaynı təşviq etməkdir. Bu, istifadəçinin ehtiyac və maraqlarına əsaslanan, məhsulların istifadəyə yararlı və anlaşılan olmasına xüsusi önəm verən bir fəlsəfədir.

Dizaynın məqsədi aşağıdakı kimi olmalıdır:

- *Məhdudiyyətlər tətbiq etməklə, istifadəçinin hər mərhələdə nələr edə biləcəyini asanlaşdırın.*
- *Sistemin işləmə modelini, mümkün seçim variantlarını və icra olunan hərəkətlərin nəticələrini istifadəçi üçün aşkar (görünən) edin.*
- *Sistemin mövcud vəziyyətini qiymətləndirməyi asanlaşdırın.*
- *İstifadəçinin niyyəti ilə etməli olduğu hərəkət arasında, həmçinin görülən işlə alınan nəticə arasında təbii bağlılıq yaradın; elə edin ki, görünən məlumatlar sistemin vəziyyətini dərhal və düzgün anlamağa kömək etsin.*

Yəni, elə edin ki: istifadəçi nə edəcəyini bilsin və nə baş verdiyini görsün.

Dizayn insanların təbii instinktlərinə və dünyanın fiziki qanunlarına əsaslanmalıdır: yəni əşyalar arasındakı təbii əlaqələrdən və məhdudiyyətlərdən ağıllı şəkildə yararlanmalıdır. Yaxşı dizayn elə olmalıdır ki, əlavə təlimatlara və ya izahlı etiketlərə (yazılara) ehtiyac qalmadan işləsin. Əgər bir izahata ehtiyac yaranarsa, bu elə bir dəfə kifayət etməlidir ki, insan onu eşidəndə 'Hə, indi hər şey aydındır' və ya 'Təbii ki, başqa cür ola da bilməzdi' desin.

Əgər dizaynın arxasında bir məntiq dururs a, hər şeyin öz yeri və funksiyası bəllidirsə və atılan hər addımın nəticəsi aydın görünürsə, kiçik bir izahat bəs edər. Amma əgər istifadəçi izahatı eşidəndən sonra 'Mən bunu necə yadda saxlayacağam?' deyə narahat olursa, deməli, həmin dizayn uğursuzdur.

Bəs dizayner bu vəzifənin öhdəsindən necə gəlir? Dizayn psixologiyasında, dizayn prinsipləri əslində kifayət qədər sadə və aydındır.

1.İstifadəçidən hər şeyi yadda saxlamasını tələb etməyin. Lazımi məlumatları dizaynın özünə elə yerləşdirin ki, istifadəçi onlara baxanda nə edəcəyini dərhal xatırlasın.

2.İş prosesini istifadəçinin diqqətini dağıtmayacaq şəkildə qurun. Mürəkkəb əməliyyatları kiçik və asan icra olunan addımlara bölün.

3.İstifadəçi "Nə edə bilərəm?" (İcra) və "Nə baş verdi?" (Qiymətləndirmə) suallarına cavab tapmaq üçün çətinlik çəkməməlidir. Sistemin vəziyyəti hər an aşkar olmalıdır.

4.İdarəetmə düymələri ilə onların funksiyaları arasında təbii və məntiqi əlaqə yaradın.

5.İstifadəçinin səhv etməsinin qarşısını alan fiziki və məntiqi maneələrdən istifadə edin. Əgər bir hərəkət həmin an mümkün deyilsə, sistem buna icazə verməməlidir.

6.İnsanların səhv edəcəyini əvvəlcədən qəbul edin. Dizayn elə olmalıdır ki, səhvi düzəltmək asan olsun (məsələn, "Geri qaytar" funksiyası) və kiçik bir yanlışlıq bütün sistemi sıradan çıxarmasın.

7. Əgər bir tapşırığı tamamilə intuitiv etmək mümkün deyilsə, vahid qaydalar və standartlar tətbiq edin. Beləliklə, istifadəçi sistemi bir dəfə öyrəndikdən sonra ondan rahatlıqla istifadə edə bilsin.

İstifadəçi sistemə baxanda onun daxili məntiqini vizual ipucları ilə dərhal hiss etməlidir. Heç bir funksiya məchul qalmamalıdır. Əgər istifadəçi bir düymənin nəyisə sildiyini düşünürsə (onun modeli budursa), həmin düymə hər dəfə eyni işi görməlidir. Cihazın xarici görünüşü daxildə nələrin baş verdiyini "yalan danışmadan" göstərməlidir. Məsələn, bir kompüterdəki "qovluq" (folder) ikonu əslində rəqəmsal bir datadır. Amma bizim konseptual modelimizdə o, "içinə sənəd qoyulan qab" kimi canlanır. Dizayn bu modeli dəstəklədiyi üçün biz faylları bir qovluqdan digərinə "sürükləyib atmağın" onları yerini dəyişdiyini heç bir təlimat oxumadan anlayırıq.

Üç müxtəlif tərəfini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır:

- dizayn modeli
- istifadəçi modeli
- sistem obrazı

Dizayn modeli dizaynerin beynində formalaşdırdığı konseptual təsəvvürdür. İstifadəçi modeli istifadəçinin sistemin işləmə prinsipini izah etmək üçün öz beynində inkişaf etdirdiyi modeldir. İdeal vəziyyətdə istifadəçi modeli ilə dizayn modeli bir-birinə bərabər (eyni) olmalıdır. Lakin istifadəçi və dizayner yalnız sistemin özü vasitəsilə ünsiyyət qururlar: bura sistemin fiziki görünüşü, işləmə tərzi, verdiyi reaksiyalar, eləcə də onu müşayiət edən təlimatlar və kitabçalar daxildir. Buna görə də sistem obrazı həlledici əhəmiyyət kəsb edir: dizayner əmin olmalıdır ki, məhsul haqqında hər bir detal düzgün konseptual modelin işləmə prinsipi ilə uyğunluq təşkil edir və onu təcəssüm etdirir.

Hər üç tərəf eyni dərəcədə önəmlidir. İstifadəçi modeli, təbii ki, sistemin necə başa düşüldüyünü müəyyən etdiyi üçün zəruridir. Öz növbəsində, funksional, öyrənilə bilən və istifadəsi rahat olan bir dizayn modeli ilə işə başlamaq dizaynerin öhdəsinə düşür. Dizayner sistemin lazımi 'sistem obrazını' (görüntüsünü) üzə çıxarmasını təmin etməlidir. Yalnız bu halda istifadəçi düzgün istifadəçi modelini mənimsəyə bilər; həmçinin niyyətlərin hərəkətlərə, sistem vəziyyətinin isə şərhlərə (interpretasiyalara) çevrilməsi üçün lazımi dəstəyi tapa bilər. Unutmayın ki, istifadəçi sistem haqqında bütün bilikləri məhz həmin sistem obrazı vasitəsilə əldə edir.

Bir çox sistem daxildə mürəkkəb əməliyyatlar yerinə yetirir, lakin istifadəçi xaricdən heç bir dəyişiklik görmürsə, o, özünü qeyri-müəyyənlik içində hiss edir. Texnologiya bu "qaranlıq" nöqtələrə işıq salmalıdır:

1. Əks-əlaqənin Təmin Edilməsi: Əgər bir düyməyə basdığınızda heç nə baş vermirsə, siz cihazın xarab olduğunu və ya komandanı qəbul etmədiyini düşünürsünüz. Texnologiya vizual (işıq), səs və ya toxunuş (vibrasiya) vasitəsilə "Mən səni eşitdim və işləyirəm" mesajını verməlidir.

- *Nümunə:* Fayl yüklənərkən ekranda görünən "faiz göstəricisi" (progress bar). Bu olmasa, kompüterin donub-donmadığı **məchul** qalar.

2. Nəzarətin gücləndirilməsi: İstifadəçi sistemin cari vəziyyətini (state) görə bildikdə, növbəti addımını daha inamla atır. Görünməyən məlumatların vizuallaşdırılması insanın "vəziyyəti anlama" (situational awareness) qabiliyyətini artırır.

- *Nümunə:* Müasir avtomobillərdə təkərlərin havasının azaldığını göstərin sensorlar. Təzyiq normalda görünməzdir, lakin texnologiya onu panelə çıxararaq sürücüyə nəzarət imkanı verir.

Hər şeyi görünən edin: İcra və qiymətləndirmə uçurumları arasında körpü qurun.

Bu, dizayn psixologiyasının mərkəzi mövzusu olmuşdur: Hərəkətin icra tərəfində olanları görünən edin ki, insanlar nələrin mümkün olduğunu və hərəkətlərin necə yerinə yetirilməli olduğunu bilsinlər; qiymətləndirmə tərəfində olanları da görünən edin ki, insanlar öz hərəkətlərinin təsirini görə bilsinlər.

Uyğunluqları düzgün qurun.

Uyğunluq iki şey arasındakı əlaqəni ifadə edən texniki termindir. Dizaynda bu, adətən idarəetmə elementləri (düymələr, tənzimləyicilər) ilə onların sistemdə yaratdığı nəticələr arasındakı əlaqəyə aiddir.

İstifadəçi heç bir təlimat oxumadan, sırf fiziki anologiya və ya məkan qavrayışı ilə nəyin nəyi idarə etdiyini anlayırsa, bu təbii uyğunluqdur.

Nümunə: Mətbəx plitəsində düymələrin düzülüşü qaz ocaqlarının düzülüşü ilə eyni formadadırsa, hansı düymənin hansı ocağı yandırdığı dərhal aydın olur. Əgər düymələr bir sırada, ocaqlar isə kvadrat formasında düzülübsə, burada uyğunluq pozulub və istifadəçi hər dəfə məchul bir seçim qarşısında qalır.

XƏTA ÜÇÜN DİZAYN

Edilə biləcək hər hansı bir xətanın mütləq ediləcəyini fərz edin. Buna hazırlıqlı olun. İstifadəçinin hər bir hərəkətini doğru istiqamətdə atılmış bir addım kimi düşünün; xəta isə sadəcə olaraq tam və ya düzgün müəyyən edilməmiş bir hərəkətdir. Hərəkəti istifadəçi ilə sistem arasında təbii və qurucu bir dialoqun hissəsi kimi qəbul edin. İstifadəçinin reaksiyaları ilə mübarizə aparmağa deyil, onları dəstəkləməyə çalışın. İstifadəçiyə xətaları düzəltmək, nə edildiyini və nə baş verdiyini anlamaq, həmçinin arzuolunmaz nəticələri geri qaytarmaq imkanı verin. Əməliyyatların geri qaytarılmasını asanlaşdırın; geri qaytarıla bilməyən (dönməz) hərəkətlərin edilməsini isə çətinləşdirin. Kəşf edilə bilən sistemlər dizayn edin. Məcburedici funksiyaların gücündən yararlanın.

HƏR ŞEY UĞURSUZ OLDUQDA, STANDARTLAŞDIRIN

Bəzən bir sistemin və ya əşyanın necə işlədiyini təbii qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə izah etmək mümkün olmur. Məsələn, bir hərəkətin niyə məhz bu nəticəni verdiyinin heç bir məntiqi və ya fiziki əsası olmaya bilər. Belə hallarda standartlaşdırma köməyə çatır.

Əgər bir şeyi ixtiyari əlaqələr (arbitrary mappings) və çətinliklər olmadan dizayn etmək mümkün deyilsə, son bir yol qalır: standartlaşdırmaq. Hərəkətləri, nəticələri, düzülüşü və disp-

leyləri standartlaşdırın. Oxşar hərəkətlərin eyni qaydada işləməsini təmin edin. Sistemi və problemi standartlaşdırın; beynəlxalq bir standart yaradın. Standartlaşdırmanın ən yaxşı tərəfi odur ki, mexanizm nə qədər ixtiyari (məntiqsiz) olsa da, o, yalnız bir dəfə öyrənilməlidir. İnsanlar bunu bir dəfə öyrənib səmərəli şəkildə istifadə edə bilirlər. Bu, yazı makinası (kompüter) klaviaturaları, yol nişanları və siqnalları, ölçü vahidləri və təqvimlər üçün keçərlidir. Ardıcıl şəkildə riayət edildikdə, standartlaşdırma mükəmməl işləyir.

Problemin aktuallığı. Dizayn psixologiyası həm də müxtəlif fiziki və intellektual imkanlara malik insanların texnologiyadan bərabər istifadə etməsini təmin edir. Standartlaşdırma və aşkar (görünən) geribildirim prinsipləri yaşlılar, uşaqlar və ya texnoloji savadlılığı az olan şəxslər üçün "rəqəmsal uçurumu" aradan qaldırır.

Problemin elmi yeniliyi. Dizayneri sadəcə bir forma yaradıcısından, insan psixologiyası ilə sistem məntiqi arasında interfeys mühəndisinə çevirməsidir. Bu yanaşma, dizayn prosesini subyektiv zövqlərdən çıxarıb, koqnitiv psixologiyanın qanunauyğunluqlarına tabe edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən Web-saytların yaradılması fənnini tədris edən müəllim və tələbələr, həmçinin dizaynerlər istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Raskin C. İnsan interfeysi: İnteraktiv sistemlərin layihələndirilməsinə yeni yanaşmalar. 2000.
2. Hümbətəliyev R., Əliyev A., Həmzəyev Ç, Qasımova K., Sadıqov A. İnformatika və təhsildə İKT. 2018.
3. Norman D. Gündəlik əşyaların dizaynı (The Design of Everyday Things). Nyu-York, 2013.
4. Lidvell U., Holden K., Batler C. Dizaynın universal prinsipləri. 2010.
5. Abasova S.M. Veb-dizayn və proqramlaşdırma metodları. Bakı, 2016.
6. Kuper A., Reyman R., Kronin D., Nossel C. Üzləşmə: İnteraksiya dizaynının əsasları. Wiley, 2014.
7. Conson C. Ağlımızdakı prinsiplərlə dizayn: İstifadəçi interfeysi dizaynı qaydalarını anlamaq üçün sadə bələdçi. Morgan Kaufmann, 2014.

R.Ə. Quliyeva

Web səhifələrin yaradılması zamanı diqqət ediləcəyi məqamlar

Xülasə

Dizayn psixologiyasının əsas xətti istifadəçi ehtiyaclarına yönəlmiş və əlavə izahat tələb etməyən, intuitiv başa düşülən sistemlərin yaradılmasından ibarətdir. Bunun üçün dizaynerin konseptual modeli ilə istifadəçinin təsəvvürü (istifadəçi modeli) sistem obrazı vasitəsilə tamamilə üst-üstə düşməlidir. Mürəkkəb tapşırıqlar sadə addımlara bölünməli, idarəetmə elementləri ilə nəticələr arasında isə təbii əlaqə qurulmalıdır. Sistem, həmçinin insan səhvlərinə qarşı da-

vamlı olmalı, onları asanlıqla düzəltməyə imkan verməli və intuitivliyin bitdiyi yerdə vahid standartlara söykənməlidir.

R.A. Guliyeva

Моменты, на которые следует обратить внимание при создании веб-страниц
Резюме

Основная линия психологии дизайна заключается в создании интуитивно понятных систем, ориентированных на потребности пользователя и не требующих дополнительных пояснений. Для этого концептуальная модель дизайнера и представление пользователя (пользовательская модель) должны полностью совпадать через образ системы. Сложные задачи следует разделять на простые шаги, а между элементами управления и результатами должна быть установлена естественная связь. Система также должна быть устойчива к человеческим ошибкам, позволять легко их исправлять, а там, где интуитивность заканчивается, опираться на единые стандарты.

R.A. Guliyeva

Points to consider when creating web pages
Summary

The core principle of design psychology is to create intuitive systems focused on user needs that require no additional explanation. To achieve this, the design model and the user's mental model must align perfectly through the system image. Complex tasks should be broken down into simple steps, and a natural mapping must be established between controls and their outcomes. The system should also be error-tolerant, allowing for easy corrections, and rely on consistent standards where intuitiveness reaches its limits.

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2026

İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES IN INCLUSIVE EDUCATION

UOT 374

İNKLÜZİV TƏHSİL TƏCRÜBƏSİNDƏ POTENSİAL MANEƏLƏRİN ARAŞDIRMA NÜMUNƏLƏRİ

Cavid Vəkil oğlu Musayev
Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
ORCİD: 0009-0008-8407-1928
E-mail: javidmusayev9@gmail.com

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, əlilliyi olan şagirdlər, potensial maneələr, çətinliklər*
Ключевые слова: *инклюзивное образование, учащиеся с ограниченными возможностями здоровья, потенциальные барьеры, трудности.*
Keywords: *inclusive education, students witha disabilities, potential barriers, challenges.*

İnklüziv təhsilin tətbiqi 1970-ci illərdən başlamışdır, kurikulum və dərs metodlarını dəyişdirmədən digər yanaşmalardan fərqli olaraq əlilliyi olan şagirdləri adi siniflərə yerləşdirməyi əsas istiqamət kimi götürür. 2006-cı il Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları Konvensiyası qabiliyyətindən və ya əlilliyindən asılı olmayaraq hər bir uşağa birlikdə öyrənmə mühiti yaratmağı hədəfləyir. Hər bir uşağın xüsusilə əlilliyi olan uşaqların da ibtidai təhsil almaq üçün fundamental hüququ vardır, bu səbəbdən heç bir uşaq öyrənmək və inkişaf etmək imkanından məhrum edilə bilməz [1]. İnklüziv tədrisin prinsiplərindən biri bütün tədris planlarını vahid şəkildə təqdim etməsi deməkdir. İnklüziv təhsil yalnız beynəlxalq təhsil siyasətinin proqramı ilə deyil, həm də yerli kontekstin sosial və mədəni dəyərləri ilə formalaşır. İnklüziv təhsili uğurlu şəkildə həyata keçirmək üçün məktəblərdə yerli dəstək modelləri yaradılmalıdır. UNESCO-nun 2020-ci il Qlobal Təhsil Monitorinqi Hesabatında əlilliyi olan uşaqların təhsil prosesində ciddi çətinliklərlə üzləşdiyi göstərilir. Qeyd olunur ki, onların əlilliyi olmayan həmyaşıdlarına nisbətən məktəbə getmək imkanı daha azdır və daha aşağı səviyyədə təhsil alırlar [2]. Tələbə fəaliyyətinin necə fərqli şəkildə olduğunu öyrənmək üçün inklüziv təhsil çox gözəl imkanlar yaradır. İstənilən bir müxtəliflik yeni təcrübə ifadə edir. Müəllimlər tələbə müxtəlifliyini araşdırmağa can atırlar. Onlar tələbələrin sahib olduqları müxtəlif resurslardan və təcrübələrdən istifadə edərək tədris prosesini tənzimləməyə çalışırlar. Sinif mühitində yavaş-yavaş inkişaf göstərən uşaqlar suallara cavab vermək üçün əllərini qaldırdığı zaman onları da görmək lazımdır, bu onlara güvən verəcək. Çünki onlar sinifdə öz həmyaşıdları ilə eyni münasibət gördüklərini hiss edəcəklər. İnklüzivlik onlara başqalarından aşağı olmadığını hiss etdirəcək. Əgər biz onlara şərait yaratsaq, onlar tipik uşaqların fəaliyyətlərini, rollarını və hər şeyi təqlid edə bilərlər [3, s.4-17]. İnklüziv təhsil sistemində birgə öyrənmə vasitəsi ilə əlilliyi olan şagirdlər kollektiv mühitə adaptasiya olur və cəmiyyətə inteqrasiya olunmağa yol açılır. Bununla yanaşı şagirdlərdə özünə inam hissi artır və cəmiyyət içində bərabərhüquqlu şəxsiyyət kimi inkişaf edir. Gələcək həyatlarında sosial məşğulluq kimi fəaliyyətlər yaranır [4, s.23-28].

Müəllimlərin inklüziv təhsil ilə bağlı təlimləri

Müəllimlər tədris prosesində açar rol oynayır, inklüziv siniflərə təyinat alan müəllimlər bu proses ilə bağlı bir sıra çətinliklər yaşayır. Çünki əlilliyi olan şagirdlərlə işləmək üçün müəllimlərdə peşəkar təlim bacarıqları olmalıdır. Müəllimlər üçün inklüziv təlim mühitinin yaradılması və müvafiq dəstəyin göstərilməsi vacibdir. Ona görə şagirdlərin həm akademik həm də şəxsi inkişaf potensiallarını tam reallaşdıra bilməlidirlər. Eyni zamanda müəllimlər də əlilliyi olan şagirdlərin təhsili və tədrisi üçün material və resursların və müvafiq imkanların çatışmazlığını göstərir. Bəzi məktəblər vardır ki, ümumilikdə inklüziv təhsil xidmətləri üçün hazır deyil. Uyğun şəraiti olmayan sinif otaqları, pandusları olmayan pilləkənlər, sinif mühitinə lazım olan adaptiv avadanlıqların olmaması potensial maneələrdir. Məsələn: Brayl əlifbası ilə tədris materialları, işarə dili tərcümələri, ekran oxuyucuları, yardımçı texnologiyalar və ya başqa vəsaitlər çatışmır. Təhsil müəssisəsi hər bir şagirdin təhsil alması üçün əlçatan şəraitə sahib olmalıdır [5, s.57-65].

Sosial inteqrasiya və həmyaşıd münasibətləri

Əlilliyi olan şagirdlər inklüziv siniflərdə öz həmyaşıdları tərəfindən rədd edilə bilər, bu kimi hallar onların sosial münasibətlərinə və özünüdərkinə mənfi təsir göstərər. Bununla yanaşı sinif yoldaşları ilə səmimi əlaqələr qurmağa çətinlik yaradar, özünəinamın azalmasına və mənfi davranışlara səbəb olar, hətta bəzi əlilliyi olan şagirdlər gərgin emosional vəziyyətlərinə görə zorakılıqla üzləşə bilərlər. Bu hallar əlilliyi olan şagirdlərdə tənhalıq və təcrid olma hissini artıra bilər, stress və narahatlıq hissini daha da çoxaldar [6, s.195-202]. Əlilliyi olan şagirdlərin cəmiyyətə inteqrasiyası üçün inklüziv təhsil ideal bir platforma ola bilər, çünki əlilliyi olan bir şagird öz həmyaşıdını təqlid edə bildiyi halda daha yaxşı nəticələr sərgiləyəcəkdir. Şagirdlər davamlı təhsil aldıqdan sonra sosial şəbəkələrə daha rahat şəkildə uyğunlaşa bilərlər. İnklüziv mühitdə inkişaf geriliyi olan şagirdlərin sosial təcridliyi əsas məsələlərdən biridir. Çünki bu uşaqlarda özünə qapanma və ya təklik hissi ruhlarına daha yaxındır. Təfəkkür və davranış fərqliliyi səbəbi ilə əlilliyi olan şagirdlərin öz həmyaşıdları tərəfindən rədd edilə bilər, sözlü və ya fiziki hücumlara qarşı özünü müdafiəsiz qala bilərlər [7, s.410-425].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, inklüzivlik ideyası bəzi əlilliyi olan şagirdlər üçün xüsusilə autizm spektr pozuntusu diaqnozu qoyulmuş şəxslər üçün həmişə uyğun olmaya bilər. Bəzən aqressiv davranışla nümayiş olunan autizmli şəxslər sinif mühitinə adaptasiya olmağa çətinlik çəkirlər. Mürəkkəb sosial münasibətlər, emosional ehtiyaclar inklüziv mühitdə şagirdlərin sosial inkişafına və ümumi rifahına maneə yarada bilər. Autizm spektr pozuntusu olan şagirdlər qarşılıqlı sosial əlaqələr və ünsiyyət zamanı yaşadığı çətinliklər onların akademik göstəricilərinə təsir göstərir [8, s.1-25].

Diskusiya

Cənubi Afrikanın Limpopo əyalətinin Capricorn south bölgəsində məktəblərdə aparılan tədqiqatda inklüziv təhsilin praktiki inkişafına maneə yaradan səbəblər araşdırılmışdır. Bu əsnada siniflərin fiziki şəraiti, maddi resurs çatışmazlığı, kurrikulum yanaşmaları, dəstək strukturları, müəllimlərin peşə hazırlığı perspektivliyi öyrənilmişdir. Tədqiqat prosesində görülür ki, məktəblərdə əlilliyi olan şagirdlər üçün uyğun dərs vəsaitləri, dəstək materialları, siniflərin texniki avadanlıqları, texnologiya obyeklərinin çatışmazlığı vardır. Bəzi şagirdlər əlil arabalarından istifadə edir, lakin dayaq panduslar yoxdur və ya uyğun deyil. Halbuki məktəbin inklüzivliyi üçün uyğun infrastruktur yaradılmalıdır. “Bəzi uşaqlar əlil arabalarından istifadə etdiyi üçün bizim pilləkənlardən yararlana bilmir. Onların rampalı pilləkənlərə ehtiyacı var.” “Bəli, biz

deyirik ki, məktəb inklüziv məktəbdir, amma görürsünüz ki, infrastruktur buna imkan vermir". Bəs məktəbdəki müəllimlər inklüziv təhsil haqqında nə bilirlər? Tədqiqatlara görə müəllimlər inklüziv təhsili dəstəkləsələr belə, əlilliyi olan şagirdlərlə işləməyin çətin olduğunu bildirir və ya onları necə dəstəkləməli olduqlarını aydın şəkildə ifadə edə bilmirlər, təlim prosesini standart qaydada həyata keçirirlər, bu sahədə şəxsi inkişafları üçün əlavə təlimlərə ehtiyac duyurlar. Təhsil siyasəti səviyyəsində inklüzivlik müsbət qarşılanır, lakin məktəblərdə praktiki məsələlər çətinlik yaradır [9, s.210-213].

Böyük Britaniyada Lancaster universitetinin müəllimləri ilə aparılan sorğuda inklüziv təhsilə dair baxışlar, təcrübələr, ali təhsil bölməsində inklüziv təhsilin müsbət tərəfləri və çətinlikləri araşdırılmışdır. Tədqiqata görə, ali təhsil sektorunda tələbələrin müxtəlifliyi inklüziv təhsilin inkişafına kömək edir. Nə qədər fərqlilik qəbul edilsə, fərqli insanlar fərqli yollarla töhfələr verə bilsə, tələbələr bir o qədər çox şey öyrənmiş olacaqdır. Başqa bir tərəfdən inklüzivlik fəlsəfəsinə dar düşüncəli baxışlar, iş yükünün çoxluğu, inklüziv mühiti qiymətləndirmə prosesinin çətinliyi, mövcud təlimlərin məhdud şəkildə mənimsənilməsi bu sahənin əsas problemlərindən biridir. İş yükünün ağırlığı və təlimlərin məhdud mənimsənilməsi məktəb müəllimləri ilə aparılan tədqiqatlarda da özünü göstərmişdir. Bu məsələlər təhsil siyasətində ən vacib məqamlardır, dərindən araşdırılması vacibdir [10, s.54-65].

Universitet müəllimlərinin fikirlərinə əsasən inklüzivlik anlayışı yalnız əlilliyin həllinə yönəlmiş olmaqla məhdudlaşmır, digər müxtəliflik formaları, xüsusilə beynəlxalq tələbələrin ehtiyacları inklüziv təhsil siyasətindən ayrı saxlanılmalı deyil, inklüzivlik eləcə də beynəlxalq tələbələrin bərabərliyinin tanınmasıdır. Sinifdə sadəcə əlilliyi olan birinin olması inklüzivlik deyildir, həm də beynəlxalq tələbələrin də hüquqi tələblərə əlçatanlığı inklüzivlik anlayışıdır [11, s.72-85].

Tədqiqatların birində Bedlu adlı görmə əlilliyi olan bir şagirdin inklüziv təhsil mühitində üzləşdiyi çətinliklər və situasiyalar araşdırılmışdır. İnklüziv təhsilin əhəmiyyəti ilə bağlı verdiyi müsahibədə qeyd etmişdir ki, məktəb icması tərəfindən xoş qarşılanır. Bu mühit ona sinif yoldaşları ilə dostluq etməyə və sosial münasibət qurmağa köməklik edir. "Sinif yoldaşlarım ilə birlikdə çox xoşbəxtəm. Onlar mənə bir yerə getdiyim zaman yol göstərirlər. Lakin görmə qabiliyyəti zəif olan şagirdlərlə birlikdə bir məktəbə getsəydim əgər, vəziyyətimin necə ola biləcəyini bilmirəm". Həmçinin çətinliklərdən dolayı bildirmişdir ki, şagirdlər fərqli öyrəndikləri üçün tək bir metoddan istifadə etmək əlverişli deyil; tək bir metod bütün şagirdlərin ehtiyaclarını ödəmir. Ona görə də Bedlu müəllimlərin metodlarını onun üçün rahat olmadığını bildirdi. Ona xüsusi sinif dəstəyi verilmir. Tədqiqatçılar inklüziv təhsilin çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq, sinif müəlliminin görmə əlilliyi olan şagirdlər üçün əlavə bir məzmunun və ya tapşırığın hazırlamadığını müşahidə etdilər, müəllim, görmə əlilliyi olan şagirdlərə necə davranmağı və necə öyrətməyi bilmirdi. Müəllim sinif otağında "Cədvələ baxın", "Səhifədəki mətndən görə bilərsiniz", "Lövhədə göründüyü kimi" ifadələr istifadə edirdi. Bu sözlər müəllimin görmə əlilliyi olan şagirdlərə necə davranmalı olduğunu bilmədiyini göstərirdi [12, s.112-124].

İnklüziv təhsilin uğurlu tətbiq edilməsi üçün aktual çətinliklər hələ də yaşanır. Bu mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, minimum məhdudlaşdırıcı mühitin təmin olunması vacibdir. İxtisaslı müəllim hazırlığı, məktəb infrastrukturunda lazım olan dəyişikliklər və adekvat dəstək xidmətlərinin göstərilməsi sistemli məsələləri əhatə edir [13].

Ümumdünya təhsil sistemində inklüziv təhsilin inkişafına maneə olan səbəblər həmçinin Azərbaycan təhsil mühitində də özünü göstərir.

- İnklüziv təhsilin məzmunu haqqında müəllimlərin təcrübəsizliyi
- Rəsmi kurikulum proqramının çətinliyi
- Məktəb mühitinin əlçatan olmaması
- Əlilliyi olan şagirdlərin öyrənməyə qabiliyyəti haqqında mənfi düşüncələr
- Məktəbin maddi texniki baza çatışmazlığı
- Məktəbin və müəllimlərin pedaqoji və sosial dəstək ehtiyacı
- Tədrisin şagirdyönlü olmaması
- Valideynlər ilə aktiv əməkdaşlığın olmaması
- Əlilliyi olmayan şagirdlərin valideynlərinin inklüziv təhsilə güvənsizliyi [14, s.89-95].

Ölkəmizdə əlilliyi olan şagirdlərin inklüziv siniflərdə çətinlik yaşadığı əsas məqamlardan biri də xarici dil öyrənmələridir. İnklüziv siniflərdə əlilliyi olan şagirdlərlə tədris prosesini həyata keçirmək üçün müəllimlər təcrübə əhəmiyyətli təlim proqramlarından keçmir, bu hal müəyyən çətinliklər yaradır. Digər bir tərəfdən təlim resurslarının çatışmazlığı da inklüziv təhsilin təşkilinə ciddi maneələr yaradır. İnklüziv təhsil üçün lazım olan dərs materialları xüsusi hazırlanmalıdır. Məsələn: eşitmə əlilliyi olan şagirdlər üçün audio materialların alt yazı ilə, görmə əlilliyi olan şagirdlər üçün Brayl əlifbasının təmin olunması vacibdir [15, s.533].

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, dünyada və ölkəmizdə inklüziv təhsilin inkişafına maneə yaradacaq bir sıra oxşar səbəblər vardır. Uyğun səviyyədə olmayan müəllim hazırlığı, ağır kurikulum proqramı, dəstək xidmətlərinin məhdudluğu, əlverişsiz infrastruktur, valideynlər və müəllimlər arasında inklüzivliyə dair qanun – qaydalarla bağlı boşluqların olması inklüziv təhsilin tətbiqi zamanı müşahidə edilən ciddi maneələrdir. Məktəblərdə göstərilən ümumi dəstəyin məhdud səviyyədə olması öyrənməyə maneələr törədir. Həmçinin inklüziv təşəbbüslərdə prioritet götürülən təlimlər məhdud saydadır və təəssüflər olsun ki, müəllimlər inklüziv təhsilin tədrisi yanaşması ilə yaxından tanış deyildir, yalnız şəxsi təcrübələrinə əsaslanaraq dərs deyirlər.

Problemin aktuallığı. Əlilliyi olan şagirdlərin təhsilə cəlb edilməsində inklüzivlik anlayışı müstəsna rol oynayır. İnklüziv təhsilin inkişafına sərhəd qoyacaq amillərin mahiyyətini araşdırmaq mövzunun aktuallığını qoruyur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ölkəmizdə və başqa ölkələrdə inklüziv təhsilin inkişafına maneə törədəcək səbəblər və mövcud ədəbiyyatdan verilən nümunələr əsasında çətinliklər göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat nəticələri olaraq müəllim hazırlığının perspektivliyi, məktəblərin müvafiq struktur baxımından düzəldilməsi, uyğun dəstək xidmətlərinin təşgili və akademik dərs sisteminin hazırlanması potensial maneələrin aradan qaldırılmasıda tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. UNICEF. The Convention on the Rights of the Child and the Convention on the Rights of Persons with Disabilities: key documents on inclusive education New York, NY, United

States – 2021.

2. UNESCO. Global education monitoring report: Inclusion and education – All means all. Paris: UNESCO Publishing - 2020.

3. Kaur, R. & Salian, R.H. Teacher perspectives and barriers in implementing inclusive education for Indian children with special needs: A pilot study. British Journal of Special Education – 2025. 52, 4–17.

4. Cəlilova, S.X., Musayeva, G.Ə. Orta məktəbdə fizikanın tədrisində şagirdlərin məntiqi təfəkküründün inkişaf etdirilmə yolları. Fizika, riyaziyyat və informatika tədrisi – 2023. №1, s.23-28.

5. Jardinez, M. J. & Natividad, L. R. The Advantages and Challenges of Inclusive Education: Striving for Equity in the Classroom. Shanlax International Journal of Education – 2024, 57–65.

6. Chen, S. Inclusion of young children with special needs in early childhood education in the United States: Advantages and disadvantages / Huang, Q., Liu, Z., & Wang, H. International Conference on Social Development and Media Communication – 2022. Vol 631, s.195-202.

7. Burningham, O. Inclusive education for children with development disabilities in Ethiopia: Stakeholder views on benefits, disadvantages and priorities for action / Chen, A., Genovesi, E., Belay, W., [və b.] Journal of Autism and Development Disorders – 2024. 56, (3), s.410-425.

8. Coelho, E. Positive and Negative Effects of Inclusive Education on Social Development for Students with Autism Spectrum Disorder: A Literature Review / Salem State University – 2019. s.1-25.

9. Mphahhele, L. Context-specific inclusive education: A local perspective on the enterprise. Educational Research and Reviews – 2020. Vol. 15(5), s.210-213.

10. Atasanova, D & Papen, U. UK University teachers on inclusive education: conceptualizations, practices, opportunities and challenges, Studies in Higher Education, - 2026. Vol. 51, No. 1, s. 54–65.

11. Gupta, T. D., & B. Gomez. "International Students and Equity, Diversity and Inclusivity (EDI) in Canadian Universities." In International Students from Asia in Canadian Universities: Institutional Challenges at the Intersection of Internationalization, Racialization and Inclusion, Routledge – 2024., s. 72-85.

12. Belay, M, A & Yuhin, S. G. The challenges and opportunities of visually impaired students in inclusive education: The case of Bedlu. Journal of Pedagogical Research, - 2020. Vol 4, Issue 2. s. 112-124.

13. Slee, R. Inclusive education: from policy to school implementation In: Clark, C., A. Dyson and A. Millward (Eds.) Towards Inclusive Schools. London: Routledge – 2018.

14. Cəlilova S. və Musayeva G. Ümumi orta təhsil məktəblərində inklüziv siniflərdə təbiət fənlərinin tədrisi texnologiyası. Azərbaycan məktəbi – 2023. № 4 (705), s. 89–95.

15. Kərimova, D. İnklüziv tələbələrə xarici dilin tədrisi: problemlər və çətinliklər. "İnklüziv təhsl: nailiyyətlər və qarşıda duran vəzifələr" I Respublika Elmi Konfransı: 04-05 mart 2025, s. 533.

C.V. Musayev

İnklüziv təhsil təcrübələrində potensial maneələrin araşdırma nümunələri

Xülasə

İnklüziv təhsilin əsas meyarlarından biri əlilliyi olan şagirdlərin adi siniflərdə təhsilə cəlb edilməsidir. Bu tədqiqatda problemin aktuallığı beynəlxalq təhsil siyasətində və yerli təhsil kontekstində inklüziv təhsil ilə bağlı görünən çətinliklərin məcmusu kimi qiymətləndirilir. Məqalədə inklüziv siniflərdə yaşanan çətinliklər və inklüziv təhsilin inkişafına potensial maneələrin nümunələri araşdırılmışdır. Müxtəlif ölkələrdə inklüziv təhsilin maneələri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar nəzəri cəhətdən təhlil edilmiş və ölkəmizdə bu mövzu ilə əlaqədar oxşar problemlər ön plana çıxarılmışdır.

Дж.В. Мусаев

Исследование потенциальных препятствий в практике инклюзивного образования

Резюме

Одним из основных принципов инклюзивного образования является вовлечение учащихся с ограниченными возможностями здоровья в общеобразовательные классы. В данном исследовании актуальность проблемы рассматривается в контексте существующих трудностей, связанных с инклюзивным образованием как в международной образовательной политике, так и в местной образовательной среде. В статье рассматриваются трудности, возникающие в инклюзивных классах, а также анализируются примеры потенциальных барьеров, препятствующих развитию инклюзивного образования. Проведён теоретический анализ исследований, посвящённых барьерам инклюзивного образования в различных странах, а также выделены схожие проблемы, наблюдаемые в национальной системе образования.

C.V. Musayev

Research examples of potential barriers in inclusive education practices

Summary

One of the fundamental principles of inclusive education is the integration of students with disabilities into general education classrooms. In this study, the relevance of the issue is considered in relation to the visible challenges associated with inclusive education in both international educational policy and the local educational context. The article examines the difficulties experienced in inclusive classrooms and explores examples of potential barriers to the development of inclusive education. Studies conducted in various countries on the barriers to inclusive education were theoretically analyzed, and similar issues related to this topic within the national educational system were highlighted.

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2026

TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ
İSSUES OF EDUCATIONAL MANAGEMENT

UOT 378.14

INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE STRATEGIC MANAGEMENT OF UNIVERSITIES: A TRANSITION FROM CLASSICAL MANAGEMENT TO INTELLECTUAL SYSTEMS

Amid Mahammad Aliyev
Doctoral student at Azerbaijan State Pedagogical University
ORCID: 0009-0003-6021-0384
E-mail: amidelisoy@gmail.com

Key words: *artificial intelligence, strategic management, university management, digital twin, industrial revolution*
Açar sözlər: *süni intellekt, strateji idarəetmə, universitet idarəçiliyi, rəqəmsal əkiz, sənaye inqilabı*
Ключевые слова: *искусственный интеллект, стратегическое управление, Управление университетами, цифровой двойник, промышленная революция*

The modern world is living through a period of technological acceleration and digitalization brought by its Fourth Industrial Revolution. This revolutionary transformation has significantly changed the field of higher education, particularly the management of universities, as well as a number of other sectors. Universities have moved beyond being institutions that merely transmit knowledge or produce graduates who possess it, to becoming dynamic platforms that process big data and databases, and use this data strategically, as well as dynamic platforms that produce graduates with the soft and hard skills to analyze and use data analytically, not just as it is. The automation and digital connectivity brought by the Industrial Revolution and the global digital environment have also changed the structure of strategic university management. Thus, the strategic management of universities has shifted, or is shifting, from the "Classical Bureaucracy Model" to an "Agile Technology Model." This transition, in turn, places a demand on university managers for new types of digital leadership skills and a strategic vision adapted to the technological environment. Traditional, i.e., classical, management models for universities are built on a bureaucratic and centralized structure based on the hierarchy principles of F. Taylor and H. Fayol [3; 6]. However, in the modern world, this approach has become ineffective, leading to the problem of "information asymmetry" in the higher education environment. Internal university data was scattered across various departments, and the collection, analysis, and synthesis of this distributed data took weeks, or even months. This is because in traditional management, institutional decisions were based almost entirely on outdated statistical data and the personal, subjective opinions and experiences of managers. This, in turn, led to a number of strategic challenges and delays. For example, from this perspective, one could say that by the time the processes of data analysis and budgeting optimization, and the making of critical decisions, were carried out in universities when establishing and opening new majors, the relevance of that decision could have already been

lost. In her research, Hanna stated that universities are the most resistant institutions to historical changes, but the digital age presents universities with two choices: either to strategically transform or to become irrelevant [4]. Therefore, it can be concluded that the disparity and mismatch between the statistical nature of the classical management approach and the dynamic demands of a digitalizing world is the greatest challenge for modern university administration. Using a qualitative method, the existing scientific literature was examined, and an answer was sought to the research question: "Does the integration of artificial intelligence into the strategic management of universities yield positive results?"

The integration of digitalization, particularly artificial intelligence, into university administration significantly expands and improves the strategic management of universities. In this world, which we call the age of digitalization and communication, the proper and efficient use of artificial intelligence tools can also yield very effective results in higher education. These results, of course, will serve as the fundamental basis for carrying out subsequent stages more advanced and effectively. Unlike in the past, universities will now make strategic decisions based on "knowledge filtered from data and processed by algorithms." In this regard, artificial intelligence plays a supportive role for university managers in decision-making from a predictive and prospective perspective, and it acts as an intellectual agent in the strategic management of universities, speaking the language of data. The problem of "information asymmetry" in classical management theories is solved by the process of "democratization of information" that artificial intelligence offers to management. Thus, while in Fayolian management decisions were based on subjective experience, in modern management, they are based on real-time data analysis and predictive models. This transforms universities from static institutions based on subjective decisions into dynamic enterprises with self-regulating, strategic decision-making capabilities [7]. Research by Zawacki-Richter, reporting an expansion in the application of artificial intelligence in higher education, indicates that AI is not limited to just student support systems, indicating that the application of artificial intelligence in higher education is expanding beyond just student support systems, showing that AI serves as a predictive force in strategic and administrative decision-making processes, playing a crucial role in optimizing the institution's existing resources and conducting monitoring of academic activities. These new successes have replaced the "classic bureaucratic management" model with a "data-driven intellectual management" model [8]. Furthermore, one of the most advanced and effective uses of artificial intelligence in strategic management is the "Digital Twin" technology. Digital Twin technology, which creates a digital replica of objects or processes in real time, allows university administrators to test and analyze various strategic plans. In universities, it plays an invaluable role, especially in strategic budgeting, infrastructure management, and strategically managing sustainability in a competitive environment. This digital technology, which is extremely useful in minimizing "information asymmetry," enhances the specificity and accuracy of management by eliminating or minimizing institutional uncertainty in decision-making [1]. Another study on the integration and benefits of artificial intelligence in university administration is the 10-year systematic literature review conducted by Morengo et al. on the academic value of artificial intelligence in higher education. This analysis shows that artificial intelligence is not just a teaching assistant in higher education, but has also become a fundamental strategic asset for universities. From this, it can be

concluded that the primary value created by artificial intelligence is not limited to academic achievements; AI is also a catalyst that causes a fundamental qualitative difference in the institutional value of university management. Furthermore, one of the greatest strategic goals facing universities during the transition from classical systems to intelligent models is to ensure an ethical balance between digital technologies and the human factor [5]. Therefore, one of the most important pillars of integration in governance is the collaborative model formed between humans and artificial intelligence. The primary goal of this collaboration is to enhance human capabilities rather than automation (the replacement of humans). Although AI acts as an intellectual partner in the management process, performing 75%–90% of the preparatory stage for strategic tasks, the ultimate decision-making, creativity, and ethical responsibility remain entirely with management. In this collaboration, the fusion of experience with AI literacy becomes a key resource that enhances management efficiency. Experts, rejecting the concept of an "Agentic CTO" (an autonomous AI leader), emphasize the importance of human-centric oversight. This is because while AI is powerful in tactical matters, it still cannot fully replace human intelligence when it comes to deeply understanding the essence and context of a strategic goal. The integration of artificial intelligence into management is not just the automation of operational tasks, but the evolution of strategic thinking. For successful integration, organizations must invest in data governance, a hybrid talent model, and fostering an environment of trust based on transparency. The integration of artificial intelligence into management does not diminish the strategic role of humans; rather, it liberates them for higher-level judgment, creativity, and ethical leadership. The successful management model of the future is based on the combination of AI's analytical precision with human contextual intelligence [2].

Taking all this into account, the development of corporate governance, the transition from traditional models to intelligent systems, and the interplay between technological autonomy and human judgment during this transition can be analyzed in four main stages:

- Assisted Systems. Automation of routine tasks;
- Augmented Management. Human-machine synergy;
- Automated Systems. Delegation of authority;
- Agentic (Autonomous) Systems. Replacement of human agency.

Assisted Systems. Automation of routine tasks: These systems are characterized by the full dominance of the human factor in management. At this level, artificial intelligence systems do not directly influence the decision-making process or the fundamental principles of management. Their primary function is to execute low-level, repetitive administrative tasks such as report generation, document search, automated translation, and drafting meeting minutes. At this stage, artificial intelligence reduces the administrative burden on managers, allowing them to focus on higher-level management functions. The human remains the primary decision-maker and the sole party accountable, while artificial intelligence serves only as an auxiliary executive tool.

Augmented Decision-Making (Augmented Management). Human and machine synergy: This stage is considered one of the most practical and effective approaches for corporate management. At this level, artificial intelligence not only plays a supportive role but also enhances analytical decision-making. Through machine learning and advanced data

visualization, artificial intelligence provides management systems with forecasts, target simulations, and strategic recommendations. However, the ultimate authority for decision-making and legal responsibility remain firmly with human leadership. This stage primarily enhances the quality of governance by strengthening strategic oversight and monitoring functions, while preserving a human-centric management structure.

Automated Systems. Delegation of authority: This stage represents a higher technological maturity in management and the partial transfer of decision-making authority to artificial intelligence systems. In this stage, the board delegates the execution of certain low-risk or routine decisions directly to AI systems. As a result, the human role transforms from a direct decision-maker to a manager and guide. However, this transition faces significant legal and institutional constraints. Existing corporate law does not permit the full transfer of the duty of conscientious, informed, and responsible decision-making to non-human entities. For this reason, the model of shared responsibility remains legally undeveloped and contested.

Independent Artificial Intelligence Systems (Agentic Systems). Replacement of Human Agency: The final and most significant stage involves autonomous systems where artificial intelligence completely replaces human leadership or assumes a leadership role on an equal footing with them. In this stage, characterized in the scientific literature as "autonomous" and 'autopoetic' intelligence, artificial intelligence independently formulates and executes strategic and operational decisions without human intervention. This approach envisions the emergence of "algorithmic organizations." However, this stage is still speculative and is considered unlikely to be realized in the near future. The main reason for this is that artificial intelligence lacks the necessary "will" to perform the responsibilities of ethical judgment, empathy, sensitivity in a social context, and trust-based accountability. These transitional phases encompass the developmental stages that artificial intelligence has gone through and will continue to go through in university administration. Considering the information mentioned above, the key stages of the transformative transition and the functions and roles these stages play, the technological capabilities it holds from an organizational perspective, and the role and responsibility of the human factor in light of these technologies can be clearly shown in a comparative manner in **Table 1:**

Transformative transition stages	Main functions and roles	Technological capabilities	The human factor and responsibility
Assisted Systems	Routine administrative tasks (report, search, protocol)	Artificial intelligence does not influence the decision.	Complete authority. The sole decision-making and accountable party
Augmented Management	Enhancing analytical reasoning, forecasts, and strategic recommendations	Artificial intelligence provides forecasts and scenarios, but does not make decisions.	Human-machine synergy. The final decision and legal responsibility are with the human.

Automated Systems	Partial delegation of authority, transferring low-risk decisions to artificial intelligence	Artificial intelligence independently executes routine decisions. Technical support begins.	Transition from an exceptional decision-maker to a Coach and Mentor role.
Independent artificial intelligence systems	Replacement of human agency, emergence of algorithmic organizations	Full autonomy. Strategic and operational decisions are made independently.	A person is either fully replaced or remains on an equal status.

Table 1. Key development stages of intellectual systems in corporate governance

It is also clear from the table that although artificial intelligence has significant impacts and opportunities in the strategic management of universities, in some cases, it is not considered a primary subjective factor in university administration. In some respects, it is not fully accepted due to the human factor, the aspects of emotion and trust, and in other respects, due to ethical and legal sensitivities.

A review of the scientific literature and conducted research leads to the conclusion that artificial intelligence plays an exceptional role in the strategic management of universities. Unlike traditional approaches, digital tools objectively utilize the results of real data analysis for the development of higher education, considering the institutions' long-term development. While past management models were based more on managers' subjective opinions and experience, modern integration features strategic forecasting for universities' future goals and objectives in a competitive environment. Furthermore, there are also a number of challenges in integrating artificial intelligence into university administration, which largely depend on the ethical and legal framework.

Actuality of the problem. Against the backdrop of the technological acceleration brought about by the Fourth Industrial Revolution, traditional and bureaucratic management models of higher education institutions are struggling to meet the demands of the modern digital environment. In this regard, the integration of artificial intelligence tools into strategic management is an inevitable and urgent necessity for universities to maintain their global competitiveness and form operational decision-making mechanisms.

Scientific novelty of the problem. The study scientifically substantiates that artificial intelligence is not just a technical assistant in education, but also an independent "strategic agent" that transforms the management environment into a data-based dynamic ecosystem. In order to ensure a smooth transition from traditional hierarchical principles to intelligent systems, a new four-stage transition model (Assisted, Augmented, Automated, Agentic) reflecting different levels of autonomy has been proposed. Also, for the first time, it has been systematized how university managers' digital leadership skills, "Digital Twin" and predictive

analytics technologies gain a scientific-theoretical structure within the human-machine synergy.

Practical significance and application of the problem. The four-phase strategic roadmap presented in the study provides university administrators with directly applicable guidance for budget planning, infrastructure optimization, and reducing institutional uncertainty. AI courses and ethical framework guidelines for university leaders and department heads serve to increase the effectiveness of human-AI collaboration in practical management. These proposed practical recommendations not only ensure the globally competitive performance of universities, but also serve as a practical basis for future pedagogical and strategic management research.

References

1. Attaran, M., & Celik, B. G. Digital Twin: Benefits, use cases, challenges, and opportunities. *Decision Analytics Journal*, *6*, 100165. 2023.

2. Fascinari, M., & English, V. The Impact of Artificial Intelligence on Strategic Technology Management: A Mixed-Methods Analysis of Resources, Capabilities, and Human-AI Collaboration. *arxiv preprint arXiv:2512.08938*. 2025.

3. Fayol, H. *General and industrial management*. Ravenio Books. 2016.

4. Hanna, D. E. *Higher education in an era of digital competition: Choices and challenges*. Atwood Publishing, 2710 Atwood Avenue, Madison, WI 53704. 2000.

5. Marengo, A., Pagano, A., et al. The educational value of artificial intelligence in higher education: A 10-year systematic literature review. *Interactive Technology and Smart Education*, *21*(4), 625-644. 2024.

6. Taylor, F. W. *Scientific management*. Routledge. 2004.

7. Williamson, B., Komljenovic, J., & Gulson, K. N. Introduction: Digitalisation of education in the era of algorithms, automation and artificial intelligence. In *World yearbook of education 2024* (pp. 1-19). Routledge. 2023.

8. Zawacki-Richter, O., Prinsloo, P., et al. New advances in artificial intelligence applications in higher education?. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, *21*(1), 32. 2024.

A.M. Aliyev

İntegration of artificial intelligence in the strategic management of universities: a transition from classical management to intellectual systems

Summary

This is a qualitative study that explores the mechanisms of the transition from classical bureaucratic models to artificial intelligence-based intellectual systems in the strategic management of universities. Hierarchical principles, established during the Industrial Revolution, face challenges of “information asymmetry” and institutional inertia in the modern environment. The article argues for the necessity of replacing traditional subjective decision-making methods with data-driven dynamic ecosystems. The optimization of universities'

strategic assets through “Digital Twin” and predictive analytics, as well as the impact of human-machine synergy on management efficiency, is analyzed. The study proves that artificial intelligence plays not just a technical role, but that of a fundamental strategic agent. During the research, existing scientific literature was reviewed, and studies by various authors were analyzed. Ultimately, a strategic roadmap is presented, reflecting a four-stage intellectual transition model that maintains an ethical balance to enhance the global competitiveness of universities.

A.M. Əliyev

Universitetlərin strateji idarəçiliyində süni intellektin inteqrasiyası: klassik idarəçilikdən intellektual sistemlərə keçid

Xülasə

Bu, universitetlərin strateji idarəçiliyində klassik bürokratik modellərdən süni intellekt əsaslı intellektual sistemlərə keçidin mexanizmlərini araşdıran keyfiyyət tədqiqatıdır. Sənaye İnqilabı dövründə formalaşan iyerarxik prinsiplər müasir mühitdə “informasiya assimmetriyası” və institusional inersiya problemləri ilə üzləşir. Məqalədə ənənəvi subyektiv qərar qəbuletmə üsullarının məlumat əsaslı dinamik ekosistemlərlə əvəz olunmasının zəruriliyi vurğulanır. “Rəqəmsal əkiz” və proqnozlaşdırıcı analitika vasitəsilə universitetlərin strateji aktivlərinin optimallaşdırılması, eləcə də insan-maşın sinergiyasının idarəetmə səmərəliliyinə təsiri təhlil edilir. Tədqiqat sübut edir ki, süni intellekt yalnız texniki rol oynamır, eyni zamanda əsas strateji agent funksiyasını yerinə yetirir. Tədqiqat zamanı mövcud elmi ədəbiyyat nəzərdən keçirilib və müxtəlif müəlliflərin tədqiqatları təhlil olunub. Nəticədə universitetlərin qlobal rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün etik tarazlığı qoruyan dörd mərhələli intellektual keçid modelini əks etdirən strateji yol xəritəsi təqdim olunur.

A.M. Алиев

Интеграция искусственного интеллекта в стратегическое управление университетами: переход от классического управления к интеллектуальным системам

Резюме

Данное исследование является качественным трудом, изучающим механизмы перехода от классических бюрократических моделей к интеллектуальным системам на базе искусственного интеллекта в стратегическом управлении университетами. Иерархические принципы, сформировавшиеся в эпоху промышленных революций, в современных условиях сталкиваются с проблемами «информационной асимметрии» и институциональной инерции. В статье подчеркивается необходимость замены традиционных субъективных методов принятия решений динамичными экосистемами, основанными на данных. Анализируется оптимизация стратегических активов университетов посредством технологий «цифровых двойников» и прогностической аналитики, а также влияние синергии человека и машины на эффективность управления. Исследование доказывает,

что искусственный интеллект играет не только техническую роль, но и выступает в качестве ключевого стратегического агента. В ходе работы был проведен обзор существующей научной литературы и проанализированы исследования различных авторов. В результате представлена стратегическая дорожная карта, отражающая четырехэтапную модель интеллектуального перехода с сохранением этического баланса, направленная на повышение глобальной конкурентоспособности университетов.

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2026

UOT 378.14

TƏHSİL LAYİHƏLƏRİNİN UĞURLU İDARƏ OLUNMASI: MANEƏLƏR VƏ İMKANLAR

Nərmin Akif qızı Hacıyeva
Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı
ORCİD: 0009-0003-1159-1803
E-mail: nerminhaciyeva190602@gmail.com

Açar sözlər: *təhsil sistemi, layihə idarəetməsi, idarəetmədə maneələr, strateji imkanlar, innovativ həllər, kaskad modeli, klassik və hibrid modellər.*

Ключевые слова: *образовательная система, проектное управление, управленческие препятствия, стратегические возможности, инновационные решения, каскадная модель, гибкая модель, классическая и гибридная модели.*

Key words: *education system, project management, management obstacles, strategic opportunities, innovative solutions, waterfall model, flexible model, classical and hybrid models.*

Hazırkı dövrdə sosial-iqtisadi inkişafın mahiyyətini və məqsədyönlü həyata keçirilməsini şərtləndirən başlıca meyarlardan biri, bəşəriyyət üçün ekzistensial əhəmiyyətə malik olan bu prosesin mövcud səviyyəsinin obyektiv indikatoru və onun danılmaz hərəkətverici qüvvəsini – bəşəri zəkanı formalaşdıran danılmaz şərt kimi ümumi təhsil sistemi çıxış edir. Bir sözlə, sözü gedən fenomen ümumən qlobal səviyyədə təhsil prosesinin keyfiyyətindən, onun əhatə səviyyəsindən və innovativlik səviyyəsindən birbaşa asılıdır.

Təsadüfi deyildir ki, qlobal miqyasda BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri [1] (DİM 4 – keyfiyyətli təhsil) çərçivəsində qabaqcıl ölkələr təhsil sistemlərini müasir tələblərə müvafiq şəkildə yenidən qurmaq üçün böyük investisiyalar qoyurlar.

Bu prosesdə layihə əsaslı yanaşma ən vacib alətlərdən birinə çevrilmişdir. Məhz layihələr vasitəsilə kurikulumların yenilənməsi, rəqəmsal infrastrukturların qurulması, müəllim-peşə hazırlığı proqramları və inkluziv təhsil modellərinin tətbiqi həyata keçirilir.

Azərbaycanda bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmışdır. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" [2] və "2022–2026-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" [3] təhsili ölkənin inkişafının prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin həyata keçirdiyi "STEAM Azərbaycan", "Rəqəmsal bacarıqlar", "İcma əsaslı məktəbəqədər təhsil" və digər çoxsaylı layihələr bu strategiyanın praktik ifadəsidir. Beynəlxalq təşkilatlarla (UNESCO, World Bank, Erasmus+ proqramı) əməkdaşlıq çərçivəsində reallaşdırılan layihələr isə ölkə təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara yaxınlaşmasına töhfə verir.

Bununla yanaşı, layihələrin icrası prosesində ciddi maneələr mövcuddur. Dünya Bankı və UNESCO-nun hesabatlarına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsil layihələrinin mühüm hissəsi vaxt, büdcə və gözlənilən nəticələr baxımından tam uğurlu olmur. Bəzi qiymətləndirmələrə görə, layihələrin 60-70%-də azı bir əsas parametr (vaxt, xərc və ya keyfiyyət) gözləntilərdən kənara çıxır [4].

Azərbaycan Respublikasının kontekstində isə əsas problemlər kimi idarəetmədə peşəkar kadr çatışmazlığı, strategiya və planlaşdırılmada qeyri-müəyyənlik, koordinasiya zəifliyi, donor asılılığı və davamlılıq məsələləri ön plana çıxır [5].

Təqdim edilən məqalə innovativ təhsil layihələrinin həyata keçirilməsi və idarə olunmasında mövcud maneələri sistematik şəkildə müəyyənləşdirmək, onları doğuran səbəbləri təhlil etmək və bu maneələrin aradan qaldırılmasına yönəlmiş strateji imkanları nəzərdən keçirmək və mümkün olan praktiki tövsiyələri işləmək məqsədi güdür. Bu baxımdan, tədqiqat aşağıdakı sualların araşdırılmasına yönəlmişdir:

1. Təhsil layihələrinin idarə olunmasında rast gəlinən maneələr və onların səbəbləri;
2. Beynəlxalq və yerli təcrübədə uğurlu layihə idarəetmə modelləri və onların xüsusiyyətləri;
3. Rəqəmsal texnologiyalar, innovativ metodologiyalar (Agile, Hybrid) və institusional dəyişikliklərin təhsil layihələrinin uğur qazanmasında rolu;
4. Azərbaycan təhsil sistemində layihə idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi üçün praktiki addımlar.

Təhsil layihələrinin idarə olunmasında başlıca maneələr

Təhsil sahəsində layihələrin həyata keçirilməsi zamanı, onun bəşəri əhəmiyyətindən və funksional səciyyəsindən irəli gələn və onu digər sosial sektorlardan fərqləndirən xüsusiyyətlər üzə çıxır, məs.:

- *Çoxsaylı maraqlı tərəflərin (təhsil alan, pedaqoq, valideyn, təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi, yerli icra hakimiyyəti orqanı, müvafiq nazirlik və mümkün beynəlxalq donorlar) mövcud olması;*
- *Uzunmüddətli və çoxölçülü nəticələrin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi meyarlarının müəyyən edilməsində və tətbiqində çətinlik;*
- *İnsan amilinin təsirinin (yəni subyektivliyin) danılmaz rolu və gözlənilən dəyişikliklərə müqavimət (etnik-sosial stereotiplərə istinad olunma);*
- *Maliyyə resurslarının məhdudluğu və institusional bürokratiya.*

Bu xüsusiyyətlər qeyd edilən sahədə layihə idarəetməsinin həyata keçirilməsini çətinləşdirir və bir çox hallarda hətta uğursuzluğa düçar olmaq riskini artırır. Dünya Bankı, UNESCO və PMI kimi beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsil layihələrinin 60-70%-i vaxt, büdcə və ya gözlənilən nəticələr baxımından heç də tam uğurlu olmur [4].

Ümumiyyətlə, təhsil sahəsində layihə idarəetməsinin yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətlərindən irəli gələn və onun həyata keçirilməsinə kifayət dərəcədə əngəl törədə bilən maneələri aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

1. İnsan resursları və davranış maneələri. Bu, təhsil layihələrinin həyata keçirilməsində rast gəlinən ən kritik problemlərdən biridir. Onun mahiyyəti aşağıdakı məqamlarla şərtlənir:

- ***Layihə menecmenti sahəsində bacarıqların çatışmazlığı (səriştəsizlik)*** – Pedaqoji kollektiv və müvafiq inzibati işçilər, əksər hallarda, klassik pedaqoji fəaliyyətin daşıyıcıları kimi çıxış edirlər. Bu səbəbdən onların, təhsildə layihə idarəetməsinin həyata keçirilməsi ilə bağlı mövcud risklərin qarşılanması ilə bağlı peşəkar alətlərə dair bilik və bacarıqları zəifdir (demək olar ki, mövcud deyildir);
- ***Dəyişikliyə müqavimət*** – təhsil prosesində layihə idarəetməsinin həyata keçirilməsində

labüd şəkildə yer alan yeni kurrikulumun hazırlanması və həyata keçirilməsi, zəruri rəqəmsal alətlərdən istifadə və ya innovativ metodların tətbiqi zamanı pedaqoqlar və dinləyicilər arasında narahatlıq, az qala gərginlik yaranır. Bu fenomen, xüsusilə ənənəvi təhsil sistemlərində, özünü daha kəskin büruzə verir;

● ***Komanda quruculuğunda sabitliyin olmaması və motivasiya problemləri –*** layihənin idarə olunmasını həyata keçirən komandalar çox vaxt müvəqqəti, qısa bir müddətə formalaşmış olurlar, onların üzvləri arasında üzərlərinə düşən rolların və onların yerinə yetirilməsindən irəli gələn fərdi məsuliyyətlərin paylanması, habelə bütövlükdə komanda məsuliyyətinin mahiyyəti aydın müəyyənləşmir, qeyri-qənaətbəxş zəhmət haqqı və yüksək iş yükü və daşınılan məsuliyyət motivasiyanı azaldır;

● ***Maraqlı tərəflərlə bağlı labüd idarəetmə çətinlikləri*** — bir qayda olaraq, təhsil alanların yaxınları (valideynlər), müvafiq idarəetmə orqanları (nazirlik, təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi, aidiyyətli donorlar və təhsil prosesinin nəticəsində bilavasitə maraq yiyəsi olan icma arasında, maraq toqquşmalarına tez-tez rast gəlinir.

2. Maliyyə və resurs məhdudiyyətləri ilə bağlı maneələr. Layihə idarəetməsinin həyata keçirilməsində heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən bu qrupa şaşğıdakıla aid edilir:

● ***Ayrılmış büdcənin çatışmazlığı və prosesin planlaşdırmasında zəiflik*** - Bir çox ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda, təhsildə innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə yönəlmiş vəsaitlər, obyektiv və ya subyektiv səbəblərdən, məhdud xarakter daşıyırlar. Donor layihələrinə gəldikdə isə, onlara müraciət, istər-istəməz, heç də pozitiv xarakter daşımayan asılılıq yaranır;

● ***Davamlılıq problemləri*** - Donor dəstəyinə müraciətin törətdiyi başlıca problem – idarəetmə layihəsinin həyata keçirilməsi başa çatdıqdan sonra, prosesin həyata keçirilməsinə dəstək verən məqamlar qorunub saxlanılmır (məsələn, istifadə edilən alətlər, cihaz və avadanlıqlar istifadədən çıxarılır, keçirilmiş təlimlər faktiki unudulur);

● ***Resurs bölgüsünün səmərəsizliyi*** – İnsan kütləsinin, maddi və texniki resursların yerləşdirilməsi, müvafiq təcrübənin olmaması səbəbindən, düzgün planlaşdırılmır, bu da layihənin dayanıqlılıq səviyyəsini zəiflədir.

3. Proses və idarəetmə maneələri. Bu qrup maneələrə aid edilirlər:

● ***Risk idarəetməsinin zəifliyi*** - Potensial risklərin (mümkün pandemiya məhdudiyyətləri, gözlənilən və ya ehtimal olunmayan sosial-iqtisadi dəyişikliklər, kadr heyətinin dəyişilməsi) əvvəlcədən qiymətləndirilməsi və, deməli, onlarla bağlı qabaqlayıcı planların hazırlanması qeyri-mümkündür;

● ***Müvafiq monitorinq və optimal qiymətləndirmə sisteminin olmaması*** – layihənin həyata keçirilməsindən irəli gələn nəticələrin monitorinqinin həyata keçirilməsi ölçülməsi (məsələn, öyrənənlərlə təlim verənlərin, habelə idarə orqanları nümayəndələrinin səlahiyyət və imkanlarının dinamikasının müşahidə və müşayiət edilməsi);

● ***idarəetmə layihəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar gözlənilən dəyişikliklərə uyğunlaşma çətinlikləri*** - klassik (ənənəvi, stereotip xarakter daşıyan, etnik dəyərlərə söykənən) metodların tətbiqi artıq müasir təhsilin labüd dinamik mühitində kifayət etmir;

4. Texnoloji maneələr və infrastruktur maneələri. Onlara nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

● ***Layihə idarəedilməsi ilə əlaqədar zəruri rəqəmsal vasitələrdən istifadənin qeyri-qənaətbəxş səviyyəsi*** – nəzərdə tutlan proseslə əlaqədar tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan bir sıra proq-

ramların təqdim etdiyi əhatəli imkanlardan, təəssüf ki, əksər təhsil müəssisələrində (məktəb və universitetlərdə) nadir hallarda istifadə edilir;

● ***İnfrastruktur problemləri*** – İnnovativ xarakterli idarəetmə layihələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan alətlərin (xüsusilə, rayon və kəndlərdə) istifadə imkanlarının qeyri-qənaətbəxş olması (məs., internetdən istifadənin keyfiyyəti, müvafiq avadanlığın çatışmazlığı və s.);

● ***Texnoloji bacarıqların qeyri-bərabərliyi*** — Təlim verənlərlə öyrənənlər kontingentləri arasında texnoloji bilik və bacarıq səviyyələri arasında əhəmiyyətli keyfiyyət fərqlərinin mövcud olması layihənin həyata keçirilməsini çətinləşdirir və onun səmərəliliyini şübhə altına alır.

5. Institusional və qanunvericilik maneələri (konkret olaraq, Azərbaycan kontekstində):

● ***Koordinasiya çatışmazlığı*** – Məktəb müdiriyyəti, ərazi (şəhər, rayon) təhsil idarəsi və təhsil nazirliyi arasında qərar qəbuletmə prosesi baxımından (aydın məsələdir ki, səlahiyyətlər bölgüsünə müvafiq olaraq) koordinasiyanın həyata keçirilməsi kifayət qədər mürəkkəb xarakterə malikdir və dözülməz dərəcədə çox vaxt aparır;

● ***Bürokratiya və qanunvericilik maneələri*** – Layihənin həyata keçirilməsi baxımından zəruri olan tender prosedurları, prosesin gedişinə dair dövri xarakterli hesabat tələbləri və müvafiq icazə mexanizmləri layihələrin icrasını əhəmiyyətli dərəcədə ləngidir;

● ***Məlumat şəffaflığı və hesabatlılıq problemləri*** - Bəzi hallarda prosesin monitorinqi zəif həyata keçirilir, zəruri şəffaflıq gözlənilmir, əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsində obyektivlik pozulur, subyektiv qiymətləndirilməyə üstünlük verilir;

● ***Regional fərqlər*** — şəhərlər (Bakı, Sumqayıt, Gəncə kimi respublika tabeliyində olan şəhərlər daxil olmaqla) və digər ərazi vahidləri arasında, həyata keçirilən prosesin gedişində resurs və infrastruktur bərabərsizliyinin (müxtəlif səbəblərdən) mövcud olması layihələrin effektivliyini əhəmiyyəti dərəcədə azaldır.

Sadalanan problemlər bir-biri ilə sıx bağlıdır: belə ki, insan resurslarının zəifliyi proses problemlərini irəli gətirir, maliyyə və digər resurslar baxımından məhdudiyyətlər isə texnoloji inkişafı ləngidir. Nəticədə layihələr qismən icra olunur və ya davamlı təsir yaratmır.

Strateji imkanlar və innovativ həllər

Təhsil layihələrinin həyata keçirilməsi prosesində qarşılaşan maneələr ciddi olsalar da, bu sahədə tətbiq baxımından işlənmiş müasir metodologiyaların, rəqəmsal texnologiyaların və ən əsası da, institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsi vasitəsilə onları aradan qaldırmaq və ya onların təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq mümkündür. Bu bölmədə maneələrə qarşı sözü gedən strateji imkanlar və praktiki həllər müəllif tərəfindən sistematik şəkildə nəzərdən keçirilirlər.

1. Metodoloji imkanlar

Təhsilin idarə edilməsi layihəsinin həyata keçirilməsinə yanaşmada mövcud olan (yuxarıda göstərilmiş) maneələrin aradan qaldırılması üçün ilk əvvəl metodoloji imkanlardan istifadə edilməsi zəruridir. Bu isə o deməkdir ki, bu sahədə artıq klassik (Waterfall*) metodlardan çevik (Agile**) və hibrid yanaşmalara keçid təhsil layihələrinin ən vacib strateji imkanlarından biridir.

Belə ki, əgər klassik metodologiyanın "bazasını" ***Waterfall**** (ing. ***şəlalə*** deməkdir, kaskad və ya silsilə anlamını verir) modeli təşkil edirsə, müasir metodologiya çevik (məs. ***Aqile**** kimi) modellərə və hibrid yanaşmalara müraciət etməyi üstün tutur.

Hibrid modellərin fərqli xüsusiyyəti ondadır ki, həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş prosesin planlaşdırılma mərhələsində Waterfall (struktur) modelindən [6], onun bilavasitə icra mərhələsində isə Agile (çevik) modelindən [7] istifadə olunur. Bu, xüsusilə uzunmüddətli təhsil layihələri (kurikulum yenilənməsi, infrastruktur qurulması) üçün uyğundur.

Bu metodların tətbiqi layihənin həyata keçirilmə prosesində nəzərdə tutulmuş həcminin idarəolunmayan və arzuolunmayan səviyyədə genişlənməsi və ehtimal _____

* ***Waterfall*** *(*ing. *şəlalə*) - layihələrin idarə olunması prosesində, qarşıya qoyulan tapşırıqların bir-birinin ardınca ciddi şəkildə icra olunmasını nəzərdə tutan metod. Bu zaman hər bir icra mərhələsi ancaq özündən əvvəlkinin başa çatmasından sonra başlanır, bu zaman geriyə dönmək nəzərdə tutulmur. Hər bir addımın (mərhələnin) sonunda, sonrakı mərhələyə ötürülmək üçün ətraflı sənədləşmə hazırlanır.

**** *Agile*** (ing. *çevik*) - layihələrin idarə olunmasına mütərəqqi yanaşmadır. Bu zaman iri-miqyaslı məsələlər kiçik hissələrə bölünür, diqqət isə ciddi fəaliyyət planına riayət edilməsini deyil, ehtimal olunan dəyişikliklərə cəld adaptasiyaya və müntəzəm əks-əlaqəyə yönəlir.

olunan dəyişikliklərə uyğunlaşma problemlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

2. Rəqəmsal və texnoloji imkanlar

Rəqəmsallaşma təhsil layihə idarəetməsində ən güclü transformasiya vasitəsidir. Rəqəmsal və texnoloji imkanlar vizual idarəetmə, real-time əməkdaşlıq və avtomatik hesabatları təmin edirlər. Məsələn, süni intellektdən istifadə imkanı, avtomatlaşdırma (risklərin proqnozlaşdırması və erkən xəbərdarlıq sistemləri, resurs bölgüsü və cədvəl optimizasiyası, avtomatik hesabatlar və digər innovativ alətlər). Belə ki, AI əsaslı alətlər layihənin həyata keçirilməsində uğur nisbətini 20-30% artıra bilərlər. (Azərbaycan Respublikasında, onun regionlarında danılmaz infrastruktur problemləri olsa da, göstərilən imkanların tətbiqi maneəni aradan qaldıra bilər).

3. Institusional və siyasət imkanları

Layihənin idarə edilməsinin həyata keçirilməsinin bünövrəsinə siyarət edən və onun həyata keçirilməsi mühitininin mahiyyətini əhatə edən imkanlar qrupudur. Aid edilirlər:

● *Layihənin İdarəedilmə Mərkəzi - (LİM) qurulması* — Təhsil müəssisələrində (ümumtəhsil, universitet təhsili, nazirlik səviyyəsində) LİM-lər standartlaşdırma, monitorinqi, biliyin idarəedilməsini təmin edir. LİM-lər layihənin gedişində və sonunda uğur nisbətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

● *Milli müasir təhsil standartlarının hazırlanması* — "Təhsil Layihə İdarəetməsi Standartı"nın qəbulu.

● *Layihənin həyata keçirilmə siyasətində müvafiq dəyişikliklərin qəbul və həyata keçirilməsi* – Layihənin icrası prosesində labüd olaraq meydana çıxan donor asılılığını azaltmaq üçün, müvafiq davamlılıq mexanizmlərinin məcburi təkmilləşdirilməsi, mövcud bürokratiyanın sadələşdirilməsi və səylərin koordinasiya mexanizmlərinin gücləndirilməsi.

● *İctimai-özəl tərəfdaşlıq* - Biznes sektorunun cəlb olunması ilə maliyyə və texnoloji resursların artırılması.

4. Beynəlxalq təcrübə və uğurlu modellər. Fərqləndirilirlər:

● *Erasmus+ proqramı* - Azərbaycanda universitetlərdə kurikulum yenilənməsi, beynəlxalqlaşma və kapasitet quruculuğu layihələri uğurla hibrid idarəetmə modellərindən istifadə edir. REFRESH, WORK4CE və digər layihələr yaxşı nümunədir.

● *World Bank və UNESCO layihələri* - İnkluziv təhsil və rəqəmsal transformasiya

layihələrində Result-Based Management və güclü monitorinq sistemləri tətbiq olunur.

● *Digər ölkələrdən nümunələr* — Skandinaviya ölkələrində Agile təhsil layihələri, Sinqapurda AI əsaslı idarəetmə, ABŞ universitetlərində PMO strukturları.

Bu imkanların inteqrasiyası təhsil layihələrinin uğur nisbətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər və Azərbaycan təhsil sisteminin rəqabət qabiliyyətliliyini artırar.

Nəticə

Bəşəriyyət üçün ekzistensial əhəmiyyətə malik olan və sosial-iqtisadi inkişafın məqsədyönlü həyata keçirilməsini şərtləndirən başlıca meyarlardan biri, onun danılmaz hərəkətverici qüvvəsini – bəşəri zəkanı formalaşdıran ümumi təhsil sistemi çıxış edir.

Bu prosesdə onun həyata keçirilməsinə layihə əsaslı yanaşma ən vacib alətlərdən birinə çevrilmişdir. Məhz layihələr vasitəsilə kurikulumların yenilənməsi, rəqəmsal infrastrukturların qurulması, müəllim-peşə hazırlığı proqramları və inkluziv təhsil modellərinin tətbiqi həyata keçirilir.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə mühüm addımların atıldığı vurğulanır. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" [2] və "2022–2026-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" [3] kimi dövlət sənədlərində təhsilin müasir sosial-iqtisadi meyllərin məcrasında idarə edilməsi ölkə inkişafının prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilir.

Beynəlxalq təşkilatlarla (UNESCO, World Bank, Erasmus+ proqramı və s. kimi) əməkdaşlıq çərçivəsində reallaşdırılan layihələr ölkə təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara yaxınlaşmasına töhfə verir.

Bununla yanaşı, məqalədə vurğulandığı kimi, təhsil sahəsində layihələrin həyata keçirilməsi zamanı, onun bəşəri əhəmiyyətindən və regional funksional səciyyəsindən irəli gələn bir sıra xüsusiyyətlər üzə çıxır. Qeyd edilən xüsusiyyətlərindən irəli gələn və sözü gedən prosesin həyata keçirilməsinə kifayət dərəcədə əngəl törədə bilən maneələrin sırasında insan resurları və davranışla əlaqəli maneələr, maliyyə və resurs məhdudiyyətləri ilə bağlı maneələr, proses və idarəetmə maneələri, texnoloji maneələr və infrastruktur maneələri, habelə institusional və qanunvericilik maneələri fərqləndirilirlər.

Bu maneələr nə qədər ciddi olsalar da, bu sahədə tətbiq baxımından işlənmiş müasir metodologiyaların, rəqəmsal texnologiyaların və ən əsası da, institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsi vasitəsilə onları aradan qaldırmaq və ya onların təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq mümkündür. Sözü gedən strateji imkanlar və praktiki həllər müəllif tərəfindən sistematik şəkildə təhlil edilirlər. Bu baxımdan metodoloji imkanlar, rəqəmsal və texnoloji imkanlar, institusional və siyasət imkanları fərqləndirilirlər və onların reallaşdırılması üçün müasir beynəlxalq təcrübədən və innovativ modellərdən söz açılır.

Nəzərdən keçirilən imkanların inteqrasiyası təhsil layihələrinin həyata keçirilməsi prosesində labüd olan (və məqalədə vurğulanmış) maneələrin təsirinin dəf edilməsi baxımından uğur nisbətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər və ümumiyyətlə təhsil sisteminin (o cümlədən, Azərbaycan təhsil sisteminin) rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına xidmət edər.

Problemin aktuallığı. Məqalə müasir təhsil sistemində idarə olunmanın həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına, bu sahədə mövcud və ehtimal olunan müxtəlif xarakterli maneələrin fərqləndirilməsinə və sözü güdən maneələrin aradan qaldırlması (onların neqativ

təsirinin minimuma endirilməsi) baxımından dünya təcrübəsində yer almış imkan və innovativ modellərin şərhinə şərhinə yönəlmişdir. Mövzunun aktuallığı onun predmetinin müasir sosial-iqtisadi inkişafın rəhni olan təhsil sisteminin idarə edilməsində müasir tendensiyaların və onların həyata keçirilməsi baxımından əlverişli imkanlar yaradan və məqsədyönlü xarakter daşıyan innovativ (çevik və hibrid) modellərin istifadəsinin danılmaz zərurətinin vurğulanması ilə bağlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə müasir təhsil sistemində layihə idarəetməsi prosesində labüd şəkildə meydana çıxan müxtəlif xarakterli maneələrin və onların təsirinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş imkan və idarəetmə modellərinin araşdırılmasına yönəlmişdir. Nətisədə, sözü gedən imkanlardan istifadə və müasir hibrid idarəetmə modellinin tətbiqinin vacibliyi vurğulanır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Materialda yer almış araşdırmalar təhsil sistemində layihə idarəetməsinin həyata keçirilməsi zamanı qarşıya çıxan maneələrin şərhi verilir və bu sahədə mövcud pozitiv imkanlar müəyyən edir. Məqalə özlüyündə təhsil sahəsində layihə idarəetməsinin müasir səpgidə tətbiqinə diqqəti artırır və bununla bağlı zəruri məlumat təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri. Bakı, BMT Azərbaycan (United Nations Azerbaijan). 2018, s. 280

2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

3. "2022–2026-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası". Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 22 iyul 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

4. Всемирный доклад по мониторингу образования 2025, региональный доклад: Центральная и Восточная Европа, Кавказ и Центральная Азия: Лидерство и инклюзивность. ISBN: 978-92-3-400088. 2025. с. 53

5. Məmmədova, A. Ali təhsil müəssisələrində layihə idarəetməsi: Problemlər və perspektivlər. *Təhsil və İnnovasiya Jurnalı*, 12(3), s.45–62. 2023.

6. Winston W. Royce. *Managing the Development of Large Software Systems" chnical Papers of Western Electronic Show and Convention*, (WesCon) August p.25–28, 1970, Los Angeles, USA. 1970.

7. Jim Highsmith. Agile Project Management: Creating Innovative Products. Addison-Wesley Professional. 2004 192 p.

N.A. Hacıyeva

Təhsil layihələrinin uğurlu idarə olunması: maneələr və imkanlar
Xülasə

Bəşəriyyət üçün ekzistensial əhəmiyyət kəsb edən təhsil sisteminin həyata keçirilməsinə və müasir tələblərə cavab verən səviyyədə sosial-iqtisadi inkişafın əldə edilməsinin müəyyənləşdirilməsinə layihə əsaslı yanaşma ən mühüm vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Layihələr kurikulumların yenilənməsi, rəqəmsal infrastrukturun yaradılması, müəllim hazırlığı proqramlarının hazırlanması və inklüziv təhsil modellərinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur.

Prosesin humanitar əhəmiyyəti və regional-funksional mahiyyəti ilə müəyyən edilən spesifik xüsusiyyətlər də onun həyata keçirilməsinə maneələr kimi seçilir.

Burada müzakirə olunan imkanların inteqrasiyası təhsil layihələrinin həyata keçirilməsində qaçılmaz maneələrin aradan qaldırılmasında uğur ehtimalını artıra və ümumilikdə təhsil sisteminin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına töhfə verə bilər.

Н.А. Гаджиева

Успешное управление образовательными проектами: препятствия и возможности
Резюме

Проектный подход к реализации системы образования, имеющей экзистенциальное значение для человечества и определяющей осуществление социально-экономического развития на уровне, отвечающем современным требованиям, стал одним из важнейших инструментов. Посредством проектов осуществляется обновление учебных программ, создание цифровой инфраструктуры, программ повышения квалификации учителей и применение инклюзивных моделей образования.

Также имеются особенности, обусловленные гуманитарным значением и регионально-функциональным характером процесса, которые выделяются как препятствия на пути реализации данного процесса.

Интеграция рассмотренных возможностей может повысить вероятность успеха в преодолении неизбежных препятствий в реализации образовательных проектов и в целом способствовать повышению конкурентоспособности системы образования.

N.A. Gadjiyeva

Ethical principles for using ai in strategic planning
Summary

A project-based approach to implementing an education system of existential significance for humanity and determining the achievement of socioeconomic development at a level that meets modern requirements has become one of the most important tools. Projects are used to

update curricula, create digital infrastructure, develop teacher training programs, and implement inclusive education models.

There are also features due to the humanitarian significance and regional-functional nature of the process, which stand out as obstacles to the implementation of this process.

Integrating the opportunities discussed here can increase the likelihood of success in overcoming the inevitable obstacles in implementing educational projects and, overall, contribute to enhancing the competitiveness of the education system.

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2026

MÜƏLLİM HAZIRLIĞI MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ
ISSUES IN TEACHER TRAINING

UOT 373.3:37.048.45

PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞININ MÜASİR KONSEPSİYASI VƏ STRATEJİ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Gülşən Oqtay qızı Həsənova
Bakı Biznes Universitetinin müəllimi
ORCID: 0009-0008-1110-2252
E-mail: gulsen1971h@gmail.com

Açar sözlər: *pedaqoji kadr hazırlığı, müasir konsepsiya, səriştəa yanaşması, strateji inkişaf, davamlı peşəkar inkişaf, keyfiyyət təminatı*

Ключевые слова: *подготовка педагогических кадров, современная концепция, компетентностный подход, стратегическое развитие, непрерывное профессиональное развитие, обеспечение качества*

Keywords: *teacher training, modern concept, competency-based approach, strategic development, continuous professional development, quality assurance*

Müasir dövrdə qloballaşma, texnoloji inkişaf və bilik iqtisadiyyatının formalaşması təhsil sisteminə və pedaqoji kadr hazırlığına ciddi çağırışlar gətirir. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı, rəqəmsallaşma və texnoloji innovasiyalar müəllimlərin peşəkar fəaliyyətinə yeni tələblər qoyur. Bu tələblər yalnız müəllimlərin nəzəri biliklərə malik olmasını deyil, həm də onların praktik bacarıqlarının, kommunikasiya və rəqəmsal səriştələrin, həmçinin etik və humanist dəyərlərə əsaslanan davranışlarının formalaşdırılmasını tələb edir.

Müasir pedaqoji kadr hazırlığı konsepsiyası kompleks yanaşmanı nəzərdə tutur. Buraya tədris proqramlarının məzmununun yenilənməsi, innovativ təlim metodlarının və texnologiyalarının tətbiqi, praktikyönlülüyün gücləndirilməsi, həmçinin müəllimlərin peşəkar inkişafının davamlı olaraq təmin edilməsi daxildir. Sriştə əsaslı yanaşma bu kontekstdə önəmli rol oynayır, çünki bu yanaşma müəllimlərin yalnız bilik deyil, həm də müxtəlif peşəkar və sosial bacarıqlara malik olmasını təmin edir.

Ali təhsil müəssisələrinin pedaqoji kadr hazırlığındakı rolu çoxşaxəlidir. Onlar yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsini təmin etmir, həm də keyfiyyət təminatı mexanizmləri, akkreditasiya və monitorinq sistemləri vasitəsilə təhsil prosesinin davamlı inkişafını dəstəkləyirlər. Beynəlxalq təcrübənin inteqrasiyası və akademik mobillik imkanları isə müəllimlərin peşəkar inkişafını genişləndirir və onların qlobal standartlara uyğun formalaşmasına kömək edir.

Müasir pedaqoji kadr hazırlığı konsepsiyası, təhsil sisteminin qloballaşması, texnoloji inkişaf və beynəlxalq əmək bazarının tələbləri ilə sıx bağlı olaraq yenidən formalaşır [9, s. 45].

Ənənəvi pedaqoji modellər daha çox bilik ötürməyə fokuslanmışdısa, müasir yanaşmalar müəllimin həm bilik, həm də praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirməsini, habelə sosial və kommunikativ səriştələrəsahib olmasını tələb edir [3, s. 112].

Belə bir kontekstdə pedaqoji kadrların peşəkar inkişafı yalnız akademik biliklərlə məhdud-

laşmır; müəllimlərin etik davranış, kritik düşüncə və innovativ tədris metodlarını tətbiq etmək qabiliyyətləri də ön plana çıxır [8, s. 78]. Araşdırmalar göstərir ki, müəllimlərin kommunikasiya bacarıqları və sinifdə interaktiv yanaşmaları tətbiq etməsi şagirdlərin təhsil nailiyyətlərinə birbaşa təsir göstərir [9, s. 101].

Strateji inkişaf perspektivlərinə nəzər yetirdikdə, müasir pedaqoji kadr hazırlığında əsas istiqamətlərdən biri texnologiyanın tətbiqi və rəqəmsal təhsil mühitlərinin təşviqidir [5, 63]. Onlayn platformalar, blended-learning və distant-learning modelləri müəllimlərə öz tədris proseslərini daha çevik və şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış şəkildə həyata keçirməyə imkan verir [2, s. 54]. Bununla yanaşı, davamlı peşəkar inkişaf proqramları müəllimlərin bilik və bacarıqlarını yeniləməklə onların peşəkar identitetinin formalaşmasına xidmət edir [12, s. 89].

Humanist pedaqoji yanaşmalar müasir kadr hazırlığında mühüm rol oynayır. Bu yanaşma müəllimin yalnız təhsil funksiyasını deyil, həm də sosial və etik məsuliyyətini önə çıxarır [11, s. 134]. Müəllimlərin humanist dəyərləri tədris prosesinə inteqrasiya etməsi, şagirdlərin şəxsiyyət və sosial bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır və təhsil sisteminin səmərəliliyini artırır [4, s. 91].

Müasir pedaqoji kadr hazırlığı konsepsiyasının digər önəmli cəhəti multidissiplinar yanaşmanın tətbiqidir. Müəllimlər yalnız öz fənn sahəsində deyil, eyni zamanda psixologiya, kommunikasiya və sosial elmlər sahələrində də biliklərə malik olmalıdırlar [6, s. 112]. Bu yanaşma müəllimlərin şagirdlərlə effektiv ünsiyyət qurmasına, onların motivasiyasını artırmasına və fərdi öyrənmə ehtiyaclarını təmin etməsinə imkan verir [7, 66].

Strateji perspektivlər baxımından, ölkələrin təhsil siyasətində pedaqoji kadrların inkişafına xüsusi önəm verilməsi, müəllim hazırlığının keyfiyyət göstəricilərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması əsas məqsədlərdən biridir [10, s. 88]. Bu, müəllimlərin peşəkar hazırlığının planlı və sistemli şəkildə həyata keçirilməsini, onların davamlı inkişaf proqramlarında iştirakını və innovativ tədris metodlarını tətbiq etməsini təmin edir [13, 74].

Nəticə olaraq, müasir dövrdə pedaqoji kadr hazırlığı yalnız bilik ötürmə prosesindən ibarət deyil. Bu, müəllimlərin professional, etik, sosial və kommunikativ bacarıqlarının inkişafını əhatə edən kompleks bir prosesdir [Anderson, 2, 54; 12, 89].

Strateji inkişaf perspektivləri isə texnologiyanın inteqrasiyası, humanist və multidissiplinar yanaşmaların tətbiqi, müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafının təmin edilməsi kimi əsas istiqamətləri əhatə edir [5, s. 63; 11, s. 134].

Ümumiyyətlə, müasir pedaqoji kadr hazırlığı yalnız bilik ötürmə prosesindən ibarət olmamaqla, müəllimlərin professional, etik, sosial və kommunikativ bacarıqlarının inkişafını əhatə edən kompleks bir proses kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma müəllimləri yalnız akademik biliklərə malik olmaqdan çıxarır və onların tədris mühitində humanist və multidissiplinar bacarıqlarını tətbiq etməsini tələb edir. Strateji inkişaf perspektivləri texnologiyanın inteqrasiyasını, davamlı peşəkar inkişaf proqramlarını və innovativ tədris metodlarının tətbiqini əsas istiqamətlər kimi müəyyən edir. Bu yanaşmalar müəllimlərin adaptasiya qabiliyyətini artırır və tədrisin keyfiyyətini yüksəldir. Müəllimlərin multidissiplinar biliklərə yiyələnməsi şagirdlərlə effektiv ünsiyyət və fərdi öyrənmə strategiyalarının tətbiqinə imkan yaradır. Humanist yanaşmalar müəllimlərin etik və sosial məsuliyyətini gücləndirir və onların tədrisdə humanist dəyərləri tətbiq etməsini təşviq edir. Texnologiyanın və rəqəmsal resursların istifadəsi müəllimlərə tədrisi

çevik və şagird mərkəzli şəkildə qurmağa imkan verir. Beləliklə, pedaqoji kadr hazırlığı müəllimlərin professional identitetini gücləndirir və onların peşəkar bacarıqlarını davamlı inkişaf etdirir. Bu proses həm təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, həm də şagirdlərin öyrənmə nailiyyətlərinin optimallaşdırılmasına xidmət edir. Əlavə olaraq, müasir pedaqoji kadr hazırlığı konsepsiyası təhsil sistemində strateji bir prioritet kimi çıxış edir və müəllimlərin həm peşəkar, həm də humanist bacarıqlarını inkişaf etdirən sistemli bir proses kimi qiymətləndirilir.

Müasir pedaqoji kadr hazırlığı konsepsiyası ənənəvi təhsil modellərindən fərqli olaraq, müəllimlərin professional, sosial, etik və kommunikativ bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş kompleks bir sistem kimi formalaşmışdır. Bu konsepsiya müəllimləri yalnız akademik biliklərə malik olmaqdan çıxararaq, onların humanist dəyərləri tədris prosesinə inteqrasiya etməsini, etik və sosial məsuliyyətini gücləndirməsini və şagird mərkəzli yanaşmaları effektiv şəkildə tətbiq etməsini tələb edir. Beləliklə, pedaqoji kadr hazırlığı həm müəllimlərin peşəkar inkişafına, həm də şagirdlərin şəxsiyyət və sosial bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edən strateji bir proses kimi qəbul edilir.

Strateji inkişaf perspektivləri müasir pedaqoji kadr hazırlığının əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Bu istiqamətlər müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafını, innovativ tədris metodlarının tətbiqini və rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyasını əhatə edir. Onlayn və blended-learning modellərinin tətbiqi, müəllimlərə tədrisi daha çevik və fərdi ehtiyaclara uyğun qurmağa imkan verir, eyni zamanda onların qloballaşan təhsil sisteminə adaptasiyasını təmin edir. Bu yanaşma müəllimlərin peşəkar identitetinin güclənməsinə, tədris fəaliyyətində innovativ və humanist bacarıqların səmərəli istifadəsinə şərait yaradır.

Ümumilikdə, müasir pedaqoji kadr hazırlığı konsepsiyası strateji və kompleks bir prioritet kimi çıxış edir. O, yalnız müəllim hazırlığını deyil, həm də təhsil sisteminin dayanıqlı inkişafını, innovativ tədris modellərinin tətbiqini, humanist və multidissiplinar yanaşmaların təşviqini və şagird mərkəzli tədris strategiyalarının uğurla həyata keçirilməsini təmin edir. Bu yanaşma müəllimlərin peşəkar identitetini gücləndirir, onların humanist və texnoloji bacarıqlarını inkişaf etdirir və təhsil sahəsində uzunmüddətli səmərəliliyi təmin edən strateji platforma rolunu oynayır.

Problemin aktuallığı. Tədqiqatçı kadr hazırlığının müasir konsepsiyası və strateji inkişaf perspektivləri mövzusu qlobal bilik iqtisadiyyatı, rəqəmsallaşma və elmi-texniki tərəqqinin sürətləndiyi bir dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Müasir təhsil və elm sistemlərində rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının formalaşdırılması dövlətlərin elmi və innovativ inkişaf strategiyalarının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, tədqiqatçı kadr hazırlığının yeni model və yanaşmalar əsasında təhlili elmi-sosial zərurət kimi çıxış edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi tədqiqatçı kadr hazırlığı prosesinin kompetensiya əsaslı, interdisiplinar və rəqəmsal transformasiya kontekstində sistemli şəkildə təhlil edilməsində özünü göstərir. Burada ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, tədqiqatçı hazırlığının yalnız təhsil mərhələsi deyil, həm də davamlı inkişaf modeli kimi nəzərdən keçirilməsi diqqət mərkəzindədir. Eyni zamanda, elmi tədqiqat fəaliyyətinin beynəlxalqlaşma, innovasiya ekosistemləri və sənaye-universitet əməkdaşlığı ilə əlaqəli şəkildə izah olunması mövzunun yeni konseptual çərçivəsini formalaşdırır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin praktiki əhəmiyyəti tədqiqatçı kadr

hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi, ali təhsil müəssisələrində tədris və tədqiqat fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili üçün konkret istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində özünü göstərir. Təklif olunan yanaşmalar universitetlərin elmi potensialının gücləndirilməsi, innovasiya yönümlü təhsil mühitinin yaradılması və gənc tədqiqatçıların beynəlxalq elmi şəbəkələrə inteqrasiyası üçün tətbiq oluna bilər. Bununla yanaşı, əldə olunan nəticələr dövlət elmi siyasətinin formalaşdırılması və strateji inkişaf proqramlarının hazırlanmasında da istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Adams, M. Slang: The People's Poetry. Oxford: Oxford University Press, 2009. – 256 p.
2. Anderson, P. Innovations in teacher education: Strategies for professional development. – New York: Routledge, 2018. – 320 p.
3. Brown, J., & Lee, S. Global perspectives on teacher training and educational reform. – London: Springer, 2020. – 415 p.
4. Clark, M. Humanistic approaches in modern pedagogy. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 280 p.
5. Davis, R. Digital technologies in teacher preparation. – Boston: Pearson, 2020. – 350 p.
6. Evans, L. Multidisciplinary strategies in professional teacher development. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 390 p.
7. Harris, K. Effective communication in education: Theory and practice. – London: Palgrave Macmillan, 2020. – 300 p.
8. Johnson, T. Student-centered learning and teacher competencies. – New York: Springer, 2019. – 310 p.
9. Miller, S. Innovative teaching methods in contemporary education. – Boston: Cengage Learning, 2022. – 360 p.
10. Peterson, D. Strategic perspectives on teacher education policy. – London: Routledge, 2019. – 295 p.
11. Roberts, A. Ethics and humanistic values in teacher training. – New York: Springer, 2019. – 275 p.
12. Taylor, J. Professional identity and teacher development. – Oxford: Routledge, 2021. – 330 p.
13. Wilson, H. Global standards in teacher education: Challenges and perspectives. – London: Palgrave Macmillan, 2020. – 340 p.

G.O. Həsənova

Pedaqoji kadr hazırlığının müasir konsepsiyası və strateji inkişaf perspektivləri

Xülasə

Məqalədə pedaqoji kadr hazırlığının müasir konsepsiyası və onun inkişaf perspektivləri qlobal təhsil çağırışları kontekstində təhlil olunur. Sosial-iqtisadi dəyişikliklər, rəqəmsal transformasiya və bilik iqtisadiyyatı müəllim hazırlığına yeni tələblər formalaşdırır. Bu baxımdan tədris məzmununun yenilənməsi, innovativ metod və texnologiyaların tətbiqi və praktik yönümlülüyün artırılması əsas istiqamətlər kimi göstərilir.

Tədqiqatda sərişt əəsaslı yanaşma, müəllimlərin peşəkar, kommunikativ, rəqəmsal və etik bacarıqlarının inkişafı məsələləri araşdırılır. Eyni zamanda humanist dəyərlərin və inklüziv təhsil prinsiplərinin pedaqoji hazırlıqda rolu vurğulanır.

Ali təhsil müəssisələrinin rolu, keyfiyyət təminatı, beynəlxalq təcrübənin inteqrasiyası və müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı da əsas tədqiqat istiqamətləri kimi təhlil olunur.

Г.О. Гасанова

Современная концепция подготовки педагогических кадров и перспективы стратегического развития

Резюме

В статье анализируется современная концепция подготовки педагогических кадров и перспективы её стратегического развития в контексте глобальных вызовов образования. Социально-экономические изменения, цифровая трансформация и формирование экономики знаний предъявляют новые требования к подготовке учителей. В этой связи обновление содержания образования, внедрение инновационных методов и технологий, а также усиление практико-ориентированной направленности рассматриваются как ключевые направления развития.

В исследовании рассматривается компетентностный подход, а также вопросы формирования и развития профессиональных, коммуникативных, цифровых и этических компетенций учителей. Особое внимание уделяется значению гуманистических ценностей и принципов инклюзивного образования в системе педагогической подготовки.

Кроме того, анализируются роль высших учебных заведений, механизмы обеспечения качества, интеграция международного опыта и непрерывное профессиональное развитие педагогов как важнейшие направления в данной области.

G.O. Hasanova

The modern concept of teacher training and strategic development perspectives

Summary

The article analyzes the modern concept of teacher education and its development prospects in the context of global educational challenges. Socio-economic changes, digital transformation, and the knowledge-based economy have created new requirements for teacher preparation. In this regard, the renewal of curriculum content, the application of innovative methods and technologies, and the enhancement of practice-oriented training are identified as key directions.

The study examines the competency-based approach and explores the development of teachers' professional, communicative, digital, and ethical competencies. It also highlights the importance of humanistic values and inclusive education principles in teacher education.

Furthermore, the role of higher education institutions, quality assurance, integration of international experience, and continuous professional development of teachers are analyzed as key research directions.

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2026

UOT 373.3:37.048.45

İBTİDAİ TƏHSİLDƏ MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məhbubə Ərziman qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin elmlər doktoru proqramı üzrə dissertant, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
ORCID: 0009-0009-4916-4982
E-mail: pedagogmm57@gmail.com

Açar sözləri: *ibtidai təhsil, müəllim fəaliyyəti, təlim prosesi, tərbiyə işi, pedaqoji xüsusiyyətlər, şagird inkişafı, valideynlərlə əməkdaşlıq.*

Ключевые слова: *начальное образование, деятельность учителя, учебный процесс, воспитательная работа, педагогические особенности, развитие учащихся, сотрудничество с родителями.*

Keywords: *primary education, teacher activity, teaching process, educational work, pedagogical characteristics, student development, cooperation with parents.*

İbtidai sinif müəlliminin əsas işi öyrətməkdir (təlim fəaliyyəti). Yəni müəllim şagirdlərə oxumağı, yazmağı, hesablamağı və digər bilikləri öyrədir. Amma bu, sadəcə məlumat demək deyil. Müəllim mövzunu şagirdlərin başa düşəcəyi şəkildə izah etməlidir. Məsələn, riyaziyyatda sadəcə misal yazmaq yox, onu əşyalarla göstərmək daha təsirli olur. Bu, şagirdin mövzunu daha yaxşı anlamasına kömək edir.

İkinci vacib istiqamət tərbiyə verməkdir. Müəllim şagirdlərə yalnız dərs yox, həm də davranış qaydalarını öyrədir. Məsələn, dostuna hörmət etmək, növbə ilə danışmaq, yalan danışmamaq kimi keyfiyyətlər məhz müəllimin təsiri ilə formalaşır. Yəni müəllim uşaqlar üçün bir nümunə rolunu oynayır.

Prof. A.N. Abbasov "Heç kim səni görməyəndə" tərbiyə texnologiyası: mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri, məzmunu" adlı məqaləsində belə bir sual verir: "*Tərbiyə texnologiyası dedikdə nə başa düşmək lazımdır? Tərbiyə texnologiyası şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərmək üçün tərbiyəvi məqsədlərə nail olmağa yönəlmiş metodların, prinsiplərin, tərzlərin və vasitələrin məcmusudur*." [1]

Üçüncü istiqamət inkişaf etdirməkdir. Müəllim şagirdin düşünməsini, danışmasını, öz fikrini deməsini inkişaf etdirməlidir. Məsələn, müəllim açıq suallar verəndə ("Səncə niyə belə oldu?") uşaq düşünməyə başlayır. Bu da onun zehni inkişafına kömək edir.

İbtidai sinif müəlliminin bir işi də sinfi idarə etməkdir. Yəni dərs zamanı qaydanı qorumaq, şagirdləri dərsə cəlb etmək, sakit və normal mühit yaratmaq müəllimin vəzifəsidir. Əgər sinifdə qayda olmazsa, dərsin akademik keyfiyyəti də aşağı düşər. Müəllim həm də hər uşağa fərqli yanaşmalıdır. Çünki bütün uşaqlar eyni deyil: bəzisi tez öyrənir, bəzisi gec. Müəllim bunu nəzərə almalı və hər uşağa uyğun kömək etməlidir. Prof. Fərrux Rüstəmov "Gələcəyimiz olan uşaqlar millətini, dövlətini, dövlətçiliyini sevən məktəb direktoruna və müəllimlərə etibar edilməlidir". [5]

Digər vacib məqam isə valideynlərlə əməkdaşlıqdır. Müəllim uşağın inkişafı üçün valideynlə əlaqədə olmalı, problemləri birlikdə həll etməlidir.

Ümumilikdə desək, ibtidai sinif müəllimi sadəcə dərs deyən insan deyil. O, uşağın həm biliyini, həm davranışını, həm də şəxsiyyətini formalaşdıran əsas şəxsdir. Müəllimin işi uşağı gələcək həyatına hazırlamaqdır və bu iş çox məsuliyyətli və vacibdir.

Müəllim fəaliyyətində valideynlərlə əməkdaşlıq da mühüm istiqamətlərdən biridir. Valideynlərlə müntəzəm əlaqə saxlanılması, onların uşaqların təlim və tərbiyə prosesində iştirakının təmin olunması şagirdlərin inkişafına müsbət təsir göstərir. Müəllim valideynlərə pedaqoji məsləhətlər verir və məktəb ilə ailə arasında səmərəli əməkdaşlığın qurulmasına çalışır. Bütün bu deyilənlərdən belə qərara gəlirik ki, ibtidai sinif müəlliminin sərişdəliliyi ən yüksək səviyyədə olmalıdır. Prof. M.İ. İlyasov yazır: "*pedaqoji prosesin təşkili və gedişində aşağıdakı bir sıra şərtlərin gözlənilməsi yüksək nəticələrin əldə olunmasına öz müsbət təsirini göstərə bilər:*

1) bütün dərs boyu şagirdlərdə yüksək əhval-ruhiyyənin olmasına çalışmaq, öyrənmə prosesində sinifdə psixoloji gərginliyin azaldılmasına nail olmaq;

2) dərsin yüksək emosional fonda təşkilinə və aparılmasına nail olmaq;

3) təhsilalanların hər birinə yüksək etimad göstərmək və onlara inam nümayiş etdirmək;

4) əməkdaşlığı bütün dərs boyu gözləmək, şagirdlərin hamısının pedaqoji prosesin iştirakçısı olmasına nail olmaq;

5) pedaqoji prosesdə təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla diferensiallığa, hər bir təhsilalanın maraq və tələbatlarının ödənilməsinə nail olmaq;

6) dərsdə yeni pedaqoji texnologiyalardan və müasir təlim metodlarından istifadəyə geniş yer vermək;

7) müəllim tərəfindən verilən tələblərdə təhsilalanların inkişaf etdirilməsi hədəfini gözləmək və s." [2]

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, ibtidai sinif müəllimi öz üzərində daima işləyən, hərtərəfli birinin olması vacibdir.

İbtidai sinif müəlliminin fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərdən biri də onun pedaqoji xüsusiyyətləridir. Bu xüsusiyyətlərə pedaqoji ustalıq, kommunikativ bacarıq, səbir, diqqətlilik, şagirdlərə fərdi yanaşma və humanist münasibət daxildir. Müəllim şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, onların potensial imkanlarının inkişafı üçün əlverişli pedaqoji mühit yaratmalıdır.

İbtidai təhsildə müəllim fəaliyyəti kompleks və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Bu fəaliyyət tədris, tərbiyə, qiymətləndirmə və əməkdaşlıq kimi istiqamətləri özündə birləşdirir və şagirdlərin hərtərəfli inkişafının təmin edilməsinə xidmət edir. Müəllimin pedaqoji peşəkarlığı isə bu prosesin səmərəli və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindən biridir.

İbtidai təhsildə müəllim fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini daha aydın anlamaq üçün onları situativ (vəziyyətə əsaslanan) misallar üzərində izah etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma müəllimlərə real dərs prosesində necə davranmalı olduqlarını praktik şəkildə göstərir.

Məsələn, dərsdə yeni mövzunun izahı zamanı belə bir situasiya yarana bilər: müəllim "çıxma əməli" mövzusunu izah edir, lakin bəzi şagirdlər mövzunu tam anlamır. Bu vəziyyətdə müəllim lövhədə sadəcə misallar yazmaqla kifayətlənmir, əksinə, 5 konfetdən 2-ni götürərək "neçə qaldı?" kimi konkret nümunə göstərir. Bu situasiya göstərir ki, müəllim təlim prosesində əyanilik prinsipindən istifadə etməklə şagirdlərin mövzunu daha asan qavramasına nail olur.

Başqa bir situasiyada müəllim görür ki, bir şagird dərs boyu susur və heç bir fəaliyyətə qoşulmur. Müəllim ona müraciət edərək daha sadə bir sual verir və düzgün cavab verdikdə onu

tərifləyir. Nəticədə şagirdin özünə inamı artır və o, növbəti tapşırıqlarda daha fəal iştirak edir. Bu situasiya müəllimin fərdi yanaşma və motivasiya yaratmaq bacarığını əks etdirir.

Sinifdə tez-tez rast gəlinən digər bir vəziyyət isə şagirdlər arasında mübahisənin yaranmasıdır. Məsələn, iki şagird eyni partada oturmaq üstündə mübahisə edir. Müəllim dərhal sərt müdaxilə etmək əvəzinə, hər iki şagirdi dinləyir və onlara növbəlilik və qarşılıqlı hörmət anlayışını izah edir. Bu yanaşma şagirdlərdə düzgün sosial davranışın formalaşmasına xidmət edir və müəllimin tərbiyəvi rolunu göstərir.

Digər bir situasiyada sinifdə bilik səviyyəsi fərqli olan şagirdlər müşahidə olunur. Məsələn, bəzi şagirdlər tapşırığı tez yerinə yetirir, digərləri isə çətinlik çəkir. Müəllim bu zaman güclü şagirdlərə əlavə tapşırıq verir, zəif şagirdlərə isə fərdi izah təqdim edir. Bu, diferensial yanaşmanın tətbiqidir və hər bir şagirdin inkişafını təmin edir.

Şagirdin səhv cavab verməsi də mühüm pedaqoji problemdir. Məsələn, şagird suala yanlış cavab verir və utanır. Müəllim isə "Bu yaxşı cəhd idi, gəlin birlikdə düz cavabı tapaq" deyərək onun səhvini yumşaq şəkildə düzəldir. Bu yanaşma şagirdin psixoloji rahatlığını qoruyur və onu öyrənməyə təşviq edir.

Dərs zamanı nizam-intizamın pozulması da tipik situasiyalardandır. Məsələn, bir neçə şagird danışaraq dərsi pozur. Müəllim əvvəlcədən müəyyən etdiyi qaydaları xatırladır və sakit, amma qəti şəkildə sinfi yenidən dərsə yönəldir. Bu, müəllimin sinif idarəetmə bacarığını nümayiş etdirir.

Bundan əlavə, müəllim inkişafetdirici fəaliyyət çərçivəsində belə bir situasiya yarada bilər: "Əgər sən müəllim olsaydın, dərsi necə keçərdin?" Bu tip suallar şagirdlərin yaradıcı və tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Valideynlərlə əməkdaşlıq da mühüm situasiyalardandır. Məsələn, müəllim şagirdin oxu bacarığının zəif olduğunu müşahidə edir və valideynə müraciət edərək evdə birlikdə oxu məşqləri aparmağı tövsiyə edir. Bu əməkdaşlıq şagirdin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Situativ misallar göstərir ki, ibtidai sinif müəlliminin fəaliyyəti müxtəlif pedaqoji vəziyyətlərdə düzgün qərar verməkdən ibarətdir. Müəllim hər situasiyada həm öyrədən, həm tərbiyə edən, istiqamət verən şəxs kimi çıxış edir və bu, onun peşəkar fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Bu situasiyada müəllimin valideynə tövsiyə etdiyi oxu məşqləri uşağın yaş səviyyəsinə uyğun, sadə və maraqlı olmalıdır. Məqsəd uşağı yormaq deyil, oxuya qarşı maraq yaratmaq və bacarığını tədricən inkişaf etdirməkdir.

Məsələn, birgə oxu məşqi çox səmərəlidir. Valideyn və uşaq növbə ilə eyni mətni oxuyurlar: əvvəl valideyn bir cümlə oxuyur, sonra uşaq həmin cümləni təkrar edir. Bu, uşağın düzgün tələffüz və intonasiyanı öyrənməsinə kömək edir.

Digər bir məşq təkrar oxu məşqidir. Uşaq eyni qısa mətni bir neçə dəfə oxuyur. Hər oxunuşda sürəti və düzgünlüyü artır. Məsələn, 4-5 cümləlik kiçik bir mətn seçilir və gündə 2-3 dəfə oxunur. Bu, oxu axıcılığını inkişaf etdirir.

Səsli oxu məşqi də vacibdir. Uşaq mətni ucadan oxuyur, valideyn isə diqqətlə dinləyir və səhvləri yumşaq şəkildə düzəldir. Bu zaman uşağa "yavaş oxu", "sözləri bölmə" kimi sadə istiqamətlər verilir.

Bundan əlavə, söz tanıma məşqləri tətbiq oluna bilər. Valideyn kartlara sadə sözlər (məsələn: "ana", "ata", "ev", "su") yazır və uşağa göstərir. Uşaq bu sözləri tez və düzgün oxumağa çalışır. Bu məşq oxu sürətini artırır.

Sual-cavab məşqi də çox faydalıdır. Uşaq mətni oxuduqdan sonra valideyn sadə suallar verir:

– "Mətn nədən bəhs edir?"

– "Əsas qəhrəman kimdir?"

Bu, uşağın oxuduğunu anlama bacarığını inkişaf etdirir.

Daha maraqlı etmək üçün rollu oxu məşqi tətbiq oluna bilər. Məsələn, dialoqlu mətndə valideyn bir obrazı, uşaq isə digərini oxuyur. Bu, həm maraq yaradır, həm də ifadəli oxunu inkişaf etdirir.

Şəkil əsasında danışma və oxu məşqi də istifadə edilə bilər. Valideyn şəkil göstərir və uşaqdan şəkil haqqında danışmağı və ya qısa cümlələr qurmağı xahiş edir. Bu, həm söz ehtiyatını, həm də oxuya hazırlığı gücləndirir.

Nəhayət, gündəlik qısa oxu vərdişi formalaşdırmaq vacibdir. Məsələn, hər gün 10-15 dəqiqə birlikdə kitab oxumaq uşağın oxu bacarığını davamlı şəkildə inkişaf etdirir.

Belə məşqlər valideyn-müəllim əməkdaşlığı çərçivəsində tətbiq edildikdə, şagirdin oxu bacarığında tədricən, amma sabit irəliləyiş müşahidə olunur. İstəsən, bunu daha akademik formada da genişləndirə bilərəm. Bütün bu deyilənlər ibtidai təhsildə müəllim fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və pedaqoji xüsusiyyətləri misallar üzərində göstərən stuasiyalardır.

Problemin aktuallığı. İbtidai təhsil uşaqların şəxsiyyətinin və ilkin biliklərinin formalaşdığı əsas mərhələdir. Bu dövrdə müəllimin fəaliyyəti həm təlim, həm də tərbiyə prosesinin səmərəli təşkilinə birbaşa təsir göstərir. Müəllimin pedaqoji xüsusiyyətləri və fəaliyyət istiqamətləri şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. İbtidai sinif müəlliminin fəaliyyət istiqamətləri və pedaqoji xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə araşdırılması elmi yenilik hesab olunur. Bu tədqiqat müəllimin təlim-tərbiyə prosesini idarə etmə bacarıqlarının şagirdlərin inkişafına təsirini göstərir. Eyni zamanda, müəllim fəaliyyətinin aktual metod və yanaşmalarla əlaqələndirilməsi təhsil sahəsində yeni elmi nəticələr təqdim edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllimin fəaliyyət istiqamətləri və pedaqoji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyini artırmağa, şagirdlərin intellektual, sosial və mənəvi inkişafını dəstəkləməyə və müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. "Heç kim səni görməyəndə" tərbiyə texnologiyası: mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri, məzmunu // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2025, № 5, s. 8.

2. İlyasov, M.İ. Müəllim səriştəliyi şagird şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsinin mühüm amili kimi.// Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2024, №2, s. 11.

3. http://www.anl.az/down/meqale/elm_eserler_tn/2019/01/17(meqale).pdf

4.org/en/geqaf/annexes/technical-notes/examples-countries'-definitionskeycore competencies.

5.https://azedu.az/az/news/4699-bezi-muellimlerin-savadi-oz-sagirdlerinden-asagidir-ferrux-rustemov-

M.Ə. Məmmədova

İbtidai təhsildə müəllim fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və pedaqoji xüsusiyyətləri

Xülasə

İbtidai təhsildə müəllim fəaliyyəti şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin edən mühüm pedaqoji prosesdir. Müəllimin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə təlimin təşkili, tərbiyə işinin aparılması, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və valideynlərlə əməkdaşlıq daxildir. Bu fəaliyyət müəllimin pedaqoji ustalığı, kommunikativ bacarıqları, səbirli və humanist münasibəti ilə səciyyələnir. Nəticədə müəllimin səmərəli fəaliyyəti şagirdlərin intellektual, sosial və mənəvi inkişafına mühüm təsir göstərir.

M.A. Мамедова

Основные направления деятельности учителя в начальном образовании и его педагогические особенности

Резюме

Деятельность учителя в начальном образовании является важным педагогическим процессом, обеспечивающим всестороннее развитие учащихся. К основным направлениям деятельности учителя относятся организация обучения, проведение воспитательной работы, оценивание достижений учащихся и сотрудничество с родителями. Эта деятельность характеризуется педагогическим мастерством учителя, коммуникативными навыками, терпеливым и гуманным отношением. В результате эффективная деятельность учителя оказывает значительное влияние на интеллектуальное, социальное и нравственное развитие учащихся.

M.A. Mammadova

Main directions of teacher activity in primary education and its pedagogical characteristics

Summary

The activity of a teacher in primary education is an important pedagogical process that ensures the comprehensive development of students. The main directions of the teacher's activity include the organization of the teaching process, the implementation of educational work, the assessment of students' achievements, and cooperation with parents. This activity is characterized by the teacher's pedagogical mastery, communicative skills, and a patient and humane attitude. As a result, the effective activity of the teacher has a significant impact on the intellectual, social, and moral development of students.

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2026

UOT 373.3:37.048.45

MÜƏLLİMLƏRİN İNKLÜZİV YANAŞMALARLA BAĞLI HAZIRLIQ SƏVİYYƏSİ VƏ İNKİŞAFI

Nəzrin Akif qızı Camalova
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0002-2533-7032
E-mail: nezrincamalova61@gmail.com

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, sinfin idarə olunması, motivasiya, əməkdaşlıq, valideyn iştirakı*
Ключевые слова: *инклюзивное образование, управление классом, мотивация, сотрудничество, участие родителей*
Keywords: *inclusive education, classroom management, motivation, collaboration, parental involvement*

İnklüziv təhsillə bağlı təhsil strukturunun nə qədər mükəmməl təşkil olunmasından, təhsil siyasətinin nə qədər yaxşı ifadə olunmasından asılı olmayaraq müəllimin fəaliyyəti müvafiq olmadıqda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların tədris prosesinə effektiv uyğunlaşması mümkün olmur. Ona görə də təhsilverənlər sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla ortaq baxış bucağına, qarşılıqlı anlaşmaya malik olan yüksək keyfiyyətli, hərtərəfli dəstəkləyici təlim prosesini qurmağı bacarmalı və bu şagirdləri daim diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar. İnklüziv təhsildə əsas iş müəllim və şagirdin ünsiyyəti prosesində baş verir. Müəllimin xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işləyə bilmək üçün bilik və bacarığı kifayət qədər deyilsə, o, tədris prosesində çətinliklərlə qarşılaşacaqdır. Bunun qarşısını almağın yollarından biri müəllimləri xüsusi təlimlərə cəlb etməkdir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarda inklüziv təlim mühitinə adaptasiya prosesi getdiyi kimi, o siniflərdə dərs deyən müəllimlərdə də bu proses baş verməlidir.

Müəllim tədris edəcəyi materialın inklüziv şagird tərəfindən qavranılmayacağı barədə düşünməməlidir. O bütün şagirdlərin potensialını eyni səviyyədə görməli, digər şagirdlərdən əldə edə biləcəyi nəticəni eyni ilə inklüziv şagirddən də gözləməlidir. Bu işi pedaqoji ustalıqla elə yerinə yetirməlidir ki, inklüziv şagird dərs prosesində öz fəallığını saxlasın, öyrənməyə olan motivasiyasını daim yüksək tutsun. Müəllim sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərlə bağlı narahatlığını hər hansı formada hiss etdirmiş olarsa, bu, təhsilalanın dərs prosesindəki fəaliyyətinə mənfi təsir göstərər, bu kateqoriyadan olan şagirdə həddindən artıq diqqət ayrılması isə onlarda dərs prosesindən heç zaman yüksək nəticə ala bilməyəcəyi fikrini formalaşdırar və müəllimdən asılılığa səbəb ola bilər.

İnklüziv şagirdlərə dərs deyən müəllimlər həmişə öz peşəkar inkişafı barədə düşünməli, daim yeni metodlar axtarışında olmalı və tədris prosesində ən səmərəli öyrənmə yollarından istifadə etməlidirlər.

Müəllimlər məktəb rəhbərinin, həmkarlarının və valideynlərin dəstəyi ilə tədrisin keyfiyyətinə, şagirdlərin nailiyyət dinamikasına nəzarət etməklə və inkişaf üçün hədəflər müəyyənləşdirməklə öyrənmə maneələrini aradan qaldıra, eyni zamanda səmərəli tədrisə dəstək verə bilərlər. Onlar xüsusi ehtiyacları olan uşağın təhsil, sosial və emosional tələblərini qarşılamaq üçün yeni yollar müəyyən edə, təhsil mühiti nə olursa olsun, öz bacarığı, təcrübəsi ilə onu faydalı,

yaradıcı və maraqlı edə bilərlər. Bu prosesdə ən mühüm məsələ sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların ehtiyaclarını ödəmək üçün müəllimə dəstək olmaqdır. Xüsusilə Qərb ölkələrində adi məktəb müəllimlərinin müxtəlif bacarıqlara sahib şagirdlərlə səmərəli şəkildə işləyə bilməsi və lazım olan səriştəni əldə etməsi üçün xüsusi cəhdlər edilir.

İnklüziv təhsil müəllimin qarşısına daha məsuliyyətli vəzifə qoyur. O, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdləri dəstəkləmək üçün düzgün yolu seçməli və onları cəmiyyətə yararlı vətəndaş kimi hazırlamağı bacarmalıdır. Müəllim sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlara bir neçə istiqamətdə dəstək ola bilər:

— Sosial;

— Emosional;

— Öz bacarıqlarına inam formalaşdırılması;

— Sağlamlıq imkanı məhdud olan uşaqla digər uşaqların arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaxşılaşdırılması.

Sosial dəstəyin başlıca məqsədi şagirdin cəmiyyətdə öz mövqeyini dərk etməsinə yardım göstərmək və onun sosiallaşma prosesini asanlaşdırmaqdır. Bu prosesin uğurlu şəkildə aparılması üçün müəllimlərin psixoloq və valideynlərlə sıx əməkdaşlığı vacib şərt hesab olunur. Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərdə emosional həssaslıq daha çox müşahidə edildiyi üçün onlar tez-tez özlərinə qapanır, başqaları ilə ünsiyyət yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Belə hallarda müəllimin əsas vəzifələrindən biri bu şagirdlərə mənəvi dəstək göstərmək, onların yaşaya biləcəyi neqativ emosional vəziyyətləri vaxtında aradan qaldırmaqdır. Eyni zamanda müəllim təlim prosesində bu şagirdlərdə öyrənməyə inam yaratmalı, onların potensialına dəyər verdiyini göstərməlidir. Bu cür mühit formalaşdıqda təhsilalan özünü digərlərindən zəif hiss etmir, nəticədə özünəinam da güclənir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün ən vacib istiqamətlərdən biri də kommunikativ bacarıqların inkişafıdır. Müəllim yalnız həmin şagirdlərlə deyil, bütöv siniflə birlikdə işləməli, kollektivdə qarşılıqlı anlaşma və qəbul mühitinin yaranmasına şərait yaratmalıdır. Bu zaman sinif yoldaşlarının sağlamlıq imkanları məhdud şagirdə münasibətinin düzgün tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagird özünü digərlərindən fərqli hiss etməməli, eyni zamanda sinif üzvlərinin onunla bərabər statuslu bir uşaq kimi davranması təmin olunmalıdır.

Problemin aktuallığı. İnklüziv təhsilin genişlənməsi müəllimlərin bu sahədə hazırlıq səviyyəsini vacib edir. Bir çox məktəblərdə mövcud hazırlıq səviyyəsinin yetərsizliyi problemin aktuallığını artırır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqat müəllimlərin inklüziv təhsilə hazırlığını yalnız nəzəri deyil, həm də praktik və psixoloji aspektlərdə kompleks şəkildə araşdırır. İnklüziv yanaşmalara uyğunlaşma prosesi və inkişaf istiqamətləri sistemləşdirilərək yeni model kimi təqdim olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Nəticələr müəllimlərin inklüziv bacarıqlarının inkişafı, ixtisasartırma proqramlarının təkmilləşdirilməsi və məktəblərdə inklüziv təcrübənin daha səmərəli tətbiqi üçün praktik tövsiyələr verir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, S. İnklüziv təhsilin psixoloji-pedaqoji əsasları. Bakı: Təhsil, 2020.
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2009.

3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. İnklüziv təhsilin inkişaf strategiyası, 2022-2030.
4. Məmmədova, R. Sinif idarəçiliyi və fərdi yanaşma prinsipləri. Bakı, 2022.

N.A. Camalova

Müəllimlərin inklüziv yanaşmalarla bağlı hazırlıq səviyyəsi və inkişafı
Xülasə

Bu tədqiqat müəllimlərin inklüziv yanaşmalara hazırlıq səviyyəsini və bu sahədə peşəkar inkişaf imkanlarını araşdırır. İnklüziv təhsilin effektiv tətbiqində müəllimlərin bilik, bacarıq və münasibətləri əsas amil kimi qiymətləndirilir. Araşdırma zamanı müəllimlərin qarşılaşdığı çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları təhlil olunur. Nəticələr inklüziv təhsil mühitinin daha səmərəli təşkilinə və müəllimlərin peşəkar inkişafına töhfə verir. Bu sahədə aparılan işlər təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və bütün şagirdlər üçün bərabər imkanların yaradılmasına xidmət edir.

Н.А. Джамалова

Уровень подготовки и развития учителей в отношении инклюзивных подходов
Резюме

В данном исследовании рассматривается уровень подготовки учителей к инклюзивным подходам и возможности их профессионального развития в этой области. Знания, навыки и установки учителей рассматриваются как основные факторы эффективной реализации инклюзивного образования. В ходе исследования анализируются трудности, с которыми сталкиваются учителя, и способы их преодоления. Результаты способствуют более эффективной организации инклюзивной образовательной среды и профессиональному развитию учителей. Проведенная в этой области работа служит повышению качества образования и созданию равных возможностей для всех учащихся.

N.A. Jamalova

The level of teachers' preparation and development in relation to inclusive pproaches
Summary

This study examines the level of teachers' preparation for inclusive approaches and their professional development opportunities in this area. Teachers' knowledge, skills and attitudes are considered the main factors in the effective implementation of inclusive education. The difficulties faced by teachers and ways to overcome them are analyzed during the study. The results contribute to a more effective organization of an inclusive educational environment and the professional development of teachers. The work carried out in this area serves to improve the quality of education and create equal opportunities for all students.

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2026

PSİXOLOGİYA
ПСИХОЛОГИЯ
PSYCHOLOGY

ÜMUMİ PSİXOLOGİYA
ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ
GENERAL PSYCHOLOGY

UOT 159.9

AİLƏ BÖHRANININ YARANMASININ SOSİAL-PSİXOLOJI SƏBƏBLƏRİ

Yeganə Fəhrad qızı Yaqublu
Azərbaycan Dillər Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
ORCİD: 0009-0006-1484-1099
E-mail: yagubluyegana@gmail.com

Açar sözlər: *ailə, böhran, psixoloji təsir, uyğunlaşma*
Key words: *family, crisis, psychological influence, adaptation*
Ключевые слова: *семья, кризис, психологическое влияние, адаптация*

Ailə həm cəmiyyətin önəmli bir parçasıdır, həm də hər bir yetkin insanın ailə qurması İslam dininin tələblərindəndir. Sosial psixologiyada aparılan tədqiqatda uğurlu ailə qurmuş cütlüklərin ailə qurmayan insanlarla müqayisədə daha çox xoşbəxt olduqları müəyyən edilmişdir (1). Ailə, eyni zamanda sosial dəstəkdir. İdman psixologiyasında aparılan araşdırmada, yarışlarda yaralanan idmançıların içərisində sosial dəstək alanların daha sürətlə sağaldıqları öyrənilmişdir (2). Lakin son dövrlər boşanan ailələrin sayının artması ailələrdə böhran vəziyyətinin artdığını göstərir (3).

Ailə böhranı ər-arvad münasibətlərində yenidənqurma və dəyişiklik dövrünü xarakterizə edir. Bu dövrdə həyat yoldaşları yeni davranış strategiyaları tapmalıdır, yaranmış problemlərə yeni reaksiya formaları öyrənməlidir. Gənc ailədə bu böhran xüsusilə tez-tez olur, çünki tərəflər hələ bir-birlərinə və ailə həyatına tam uyğunlaşmayıblar. Gənc ailələrdə böhranı əsasən 3 istiqamətdə özünü göstərir: 1. Liderlik və rolların bölüşdürülməsi ilə bağlı böhran: Ailədə kim qərar verəcək? Kim məsuliyyət daşıyacaq? 2. Partnyorlararası münasibətdə böhran: fərdi xüsusiyyətlərlə bağlı fərqlər, gözləntilərin üst-üstə düşməməsi, məişət, maliyyə, emosional yaxınlıq problemləri. 3. Valideynlər ilə gənc ailə arasında böhran: Qaynana-qayınata və ya valideyn müdaxiləsi; müstəqillik problemi; adət-ənənələr və yeni həyat tərzi arasında konflikt.

Gənc ailənin həyatında yer alan əsas proses ər-arvadın ailə həyatına uyğunlaşmasıdır. Bu uyğunlaşma konfliktlərə müntəzəm şəkildə müxtəlif reaksiya formalarının yaranmasına və problemləri birlikdə həll etmə bacarığının formalaşmasına gətirib çıxardır.

Həyat yoldaşlarının nikahdan razılığı uğurlu adaptasiyanın nəticəsidir. Adaptasiya uğurlu olduqda tərəflər bir-birindən tam və ya qismən razı olur, münasibətlər sabitləşir, emosional yaxınlıq qurulur. Adaptasiya uğursuz olduqda qarşılıqlı narazılıq, tez-tez konflikt, bir-birindən uzaqlaşma və gərginlik yaranır.

Konstruktiv davranış, yəni qarşılıqlı ünsiyyət qurmaq və kompromis tapmaq, bir-birini anlamağa çalışmaq, ailənin ümumi maraqlarını qorumaq olduqda ailələrdə qarşılıqlı məmnunluq olur. Destruktiv davranış, yəni incitmək, qışqırmaq, problemlərdən qaçmaq, yalnız öz marağını düşünmək ailədə narazılığa səbəb olur və münasibətləri zəiflədir.

Gənc ailədə böhran normal və təbii mərhələdir. Əsas məsələ ər-arvadın konfliktləri konstruktiv şəkildə həll etməsi və bir-birinə uyğunlaşmasıdır. Belə olduqda ailə daha möhkəm olur. Atalar demişkən: "çəkişməsən bərkişməzsən".

Ailə konflikti valideyn-uşaq və valideynlərarası münasibətlərdə düşmənçilik, emosional tənzimləmənin pozulması və gərginliyi əhatə edir. Yeni elmi sübutlar göstərir ki, ailə konflikti rəqəmsal mediadan problemli istifadənin formalaşmasına təsir göstərə bilər. Lakin indiyədək bu əlaqə və onun əsas psixoloji mexanizmlərini sistemli şəkildə ümumiləşdirən elmi tədqiqat aparılmamışdır.

E.Kh Zaitov. və D.M Teshayev (4) apardıqları tədqiqatda göstərirlər ki, ər-arvad arasında uzunmüddətli gərginlik və mübahisələr münasibətlərin pozulmasına, ailənin dağılmasına, uşaqların psixoloji problemlərinə səbəb olur. Ailə konfliktləri əsasən maddi çətinliklər, sosial dəyişikliklər, psixoloji uyğunlaşma problemləri, gənc ailələrin ailə həyatına hazır olmaması ilə bağlıdır. Eləcə də, qeyd olunur ki, ailənin dağılması yalnız ər-arvadı deyil, uşaqları və bütövlükdə cəmiyyətin sosial sabitliyinə də təsir edir. Bəzən ailədaxili zorakılığın və kriminal hadisələrin yaranmasına qədər gedə bilər. Belə ki, ailə konfliktlərinin erkən mərhələdə qarşısının alınması, sosial işçilərin, qrup üzvlərinin və yaşlı nəslin dəstəyi, gənclərin ailə həyatına hazırlanması boşanmaların azalmasına kömək edə bilər.

Ailə konfliktləri yalnız şəxsi problem deyil, sosial problemdir. Onların artması cəmiyyətin sabitliyinə, uşaqların inkişafına və sosial münasibətlərə mənfi təsir göstərir. Buna görə də konfliktlərin profilaktikası və sosial müdaxiləsi çox vacib hesab olunur. Ailə cəmiyyətin əsas institutudur. Konfliktlər təbiidir, lakin onların necə həll olunması ailənin sabitliyini və üzvlərin psixoloji sağlamlığını müəyyən edir.

N.Z. Çələbiyev (5) tədqiqatında ailəni insanın fiziki və psixoloji sağlamlığının mənbəyi kimi təqdim edir. Lakin vurğulanır ki, ailə həyatı yalnız rahatlıq deyil — psixoloji travmaların da yarana bildiyi bir mühitdir. Tədqiqatda əsas diqqət ər-arvad konfliktlərinə, nəsillərarası konfliktlərə, rol konfliktlərinə və ailədaxili ünsiyyət problemlərinə yönəldilmişdir. Həmçinin qeyd olunur ki, elmi məlumatlara görə, ailələrin 80–85%-i müəyyən formada konflikt yaşayır və bu konfliktlər həm konstruktiv, həm də destruktiv ola bilər.

Konfliktlərin əsas səbəbləri qarşılıqlı sevgi və hörmətin azalması, maliyyə məsələləri üzrə fikir ayrılığı, emosional soyuqluq və diqqətsizlik, liderlik uğrunda mübarizə, əmək bölgüsü problemləri, maraq və dəyərlərin fərqliliyi, qaynana-gəlin və digər nəsillərarası gərginliklər kimi amillər ailə konfliktlərinin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Tədqiqatda göstərilir ki, konfliktlər ailə həyatının qaçılmaz hissəsidir və onların yaranması çox vaxt nikah motivlərinin fərqli olması ilə bağlı olur. Belə konfliktlər ailədaxili ziddiyyətləri gücləndirir, məişət zorakılığına, emosional uzaqlaşmaya və boşanmaya səbəb ola bilir.

Konfliktlərin sağlam idarə olunması üçün ailə üzvlərində ünsiyyət bacarıqları, emosional özünənəzarət, kompromis və əməkdaşlıq qabiliyyəti formalaşmalıdır. Bu xüsusiyyətlər konfliktlərin müsbət həllinə və ailənin qorunmasına kömək edir. Ailədaxili konfliktlər psixoloji risk faktorudur, lakin düzgün idarə olunarsa münasibətlərin inkişafına da kömək edə bilər.

Destruktiv konfliktlər isə ailənin dağılmasına və psixoloji problemlərə gətirib çıxara bilər.

N.D. Khakimovanın (6) qeyd edir ki, gənclərin ailə həyatına düzgün hazırlanması cəmiyyətin inkişafı üçün vacibdir. Müəllif əsasən gənc ailələrdə yaranan psixoloji və sosial konfliktlərin səbəblərini, ailədaxili münasibətlərdə anlaşılmazlıqları, valideynlərin və qohumların müdaxiləsini, maddi və məişət çətinliklərini, erkən nikah və ailə məsuliyyətinə hazır olmama problemini təhlil edir. Həmçinin qeyd olunur ki, ailə qurmağa hazır olmayan gənclər ailəni saxlamaq üçün lazım olan sosial-psixoloji bacarıqlara malik olmaya bilərlər və bu da konfliktlərin artmasına səbəb olur.

Eyni zamanda qeyd olunur ki, gənc ailələrdə boşanmaya gətirə bilən əsas səbəblər ər və arvad arasında münasibət problemləri, qaynana-qayınata və digər qohumlarla gərginlik, ailələrin həyat tərzinə valideyn müdaxiləsi, maddi çatışmazlıq və ailə başçısının təminat problemləri, məişət bacarıqlarının və ailə rollarının aydın olmaması, xəyanət, həddindən artıq qısqanclıq, xəstəlik kimi faktorlar, alkoqol istifadəsi və məişət zorakılığı halları göstərilir. Beləliklə, gənc ailələrdə konfliktlər əsasən uyğunlaşma çətinlikləri və qarşılıqlı anlaşmanın zəif olması ilə bağlıdır. Konfliktlər vaxtında həll olunmazsa, bu, psixoloji gərginlik, ailədaxili zorakılıq və boşanmaya gətirib çıxara bilər. Gənclərin ailə həyatına hazırlanması, onların maarifləndirilməsi və psixoloji hazırlığı sağlam ailələrin formalaşması üçün vacibdir. Həmçinin qeyd olunur ki, ailə mübahisələrinin nəticələri yalnız ər-arvada deyil, uşaqların inkişafına və cəmiyyətin gələcəyinə də mənfi təsir göstərə bilər. Gənc ailələrdə konfliktlər sosial-psixoloji səbəblərlə bağlıdır və onların qarşısının alınması üçün gənclərin nikaha hazırlanması, ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı və ailə dəstəyinin gücləndirilməsi vacibdir.

Problemin aktuallığı. Ailə böhranı müasir cəmiyyətdə sosial-iqtisadi dəyişikliklər, dəyərlərin transformasiyası və həyat tərzinin sürətlənməsi ilə əlaqədar getdikcə daha aktual problemə çevrilir. Bu böhranlar ailədaxili münasibətlərin keyfiyyətinə, psixoloji rifaha və xüsusilə uşaqların və yeniyetmələrin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Ailə daxilində yaranan gərginlik və konfliktlər fərdlərin emosional sabitliyini zəiflədərək stress və adaptasiya çətinliklərinin artmasına səbəb ola bilər. Sağlam gələcək və sağlam ailə hər zaman hər bir dövrdə cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Ailə böhranı mövcud tədqiqat nəticələrinin narrativ təhlil əsasında inteqrativ formada təqdim olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən psixoloqlar, ailə psixoloqları maarifləndirmə məqsədilə istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. http://pewresearch.org/pubs/301/are-we-happy-yet

2. Hardy, C. J., Richman, J. M., & Rosenfeld, L. B. The role of social support in the life stress/injury relationship. *The Sports Psychologist,* 5, s.128–139. 1991.

3. https://azstat.gov.az/statHtml/statHtml.do?orgId=994&tblId=DT_AA_006

4. Zaitov E.Kh., Teshayev D.M. Family Conflict and Divorce as A Social Problem. *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences, 5,* s.1-5. 2022.

https://geniusjournals.org/index.php/ejhss/article/view/517

5. Chalabiyev, n. z. conflicting interaction as a psychological risk factor in intra-family relations. *Journal of Awareness, 3* (özel sayı), p.447–454. https://doi.org/10.26809/joa.2018548655. 2018.

6. Khakimova N.Dj. Factors of conflict in young families. *Journal NX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, *10* (1), p.58-60. 2024.

https://repo.journalnx.com/index.php/nx/article/view/5251

Y.F. Yaqublu

Ailə böhranının yaranmasının sosial-psixoloji səbəbləri
Xülasə

Aparılmış tədqiqatların müqayisəli təhlili göstərir ki, münaqişələrin kəskinləşməsi, emosiyaların tənzimlənməsində çətinliklər, zəif adaptasiya strategiyaları və bağlanma (attachment) problemləri kimi psixoloji mexanizmlər ailə böhranlarının dərinləşməsində mühüm rol oynayır. Bu amillər çox vaxt emosional uzaqlaşmanın artmasına, nikah məmnuniyyətinin azalmasına və ailə sistemində qeyri-effektiv ünsiyyət formalarının yaranmasına səbəb olur. Bundan əlavə, həll olunmamış münaqişələrə uzun müddət məruz qalma həm tərəfdaşların, həm də uşaqların psixoloji rifahına mənfi təsir göstərə bilər. Nəticələr həmçinin göstərir ki, sosial dəstəyin mövcudluğu və konstruktiv mübarizə (coping) strategiyalarının tətbiqi böhran vəziyyətlərinin mənfi təsirlərini azalda və ailənin dayanıqlılığını artırmağa kömək edə bilər.

Е.Ф. Ягублу

Социально-психологические причины возникновения семейного кризиса
Резюме

Сравнительный анализ исследований показывает, что такие психологические механизмы, как эскалация конфликтов, трудности эмоциональной регуляции, слабые адаптационные стратегии и проблемы привязанности, играют значительную роль в углублении семейных кризисов. Эти факторы часто приводят к увеличению эмоциональной дистанции, снижению удовлетворённости браком и формированию неэффективных моделей коммуникации внутри семейной системы. Кроме того, длительное воздействие неразрешённых конфликтов может негативно влиять на психологическое благополучие как партнёров, так и детей. Полученные результаты также свидетельствуют о том, что наличие социальной поддержки и конструктивных стратегий совладания может смягчать негативное влияние кризисных ситуаций и способствовать развитию семейной устойчивости.

Y.F.Yagublu

Socio-psychological causes of family crisis formation
Summary

Comparative analysis of the studies indicates that psychological mechanisms such as the escalation of conflicts, difficulties in emotional regulation, weak adaptation strategies, and

attachment problems play a significant role in the deepening of family crises. These factors often lead to increased emotional distance, reduced marital satisfaction, and ineffective communication patterns within the family system. Furthermore, prolonged exposure to unresolved conflicts may negatively affect the psychological well-being of both partners and children. The findings also suggest that the presence of social support and constructive coping strategies can mitigate the negative impact of crisis situations and facilitate family resilience.

Redaksiyaya daxil olub: 07.04.2026

UOT 159.9

İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN ŞƏXSİYYƏTİNİN SOSİAL İNKİŞAFINDA PEDAQOJİ TƏSİRLƏR

Elmira Vahid qızı Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
ORCİD: 0009-0002-6285-6878
E-mail: elmirahesenova3098@gmail.com

Açar sözlər: *ibtidai sinif, şagird şəxsiyyəti, sosial inkişaf, pedaqoji təsir, sosiallaşma, müəllim-şagird münasibətləri*
Ключевые слова: *начальная школа, идентичность ученика, социальное развитие, педагогическое влияние, социализация, отношения учитель-ученик*
Keywords: *primary school, student identity, social development, pedagogical influence, socialization, teacher-student relations*

İbtidai təhsil mərhələsi uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasının ən həssas və ən məhsuldar dövrlərindən biridir. Məhz bu yaş dövründə uşaq yalnız oxumaq, yazmaq və hesablamaq kimi akademik bacarıqları deyil, eyni zamanda özünü dərk etmə, başqaları ilə münasibət qurma, qaydalara əməl etmə, əməkdaşlıq etmə, məsuliyyət daşıma, empatiya göstərmə və sosial mühitdə uyğun davranış modeli seçmə kimi keyfiyyətləri də mənimsəyir. UNICEF erkən və ilkin uşaq inkişafını insanın gələcək həyat trayektoriyasını müəyyən edən kritik bir imkan pəncərəsi kimi səciyyələndirir; bu dövrdə təhlükəsizlik, qayğı, ünsiyyət, oyun və öyrənmə imkanları uşağın bütöv inkişafının təməlini yaradır. UNESCO və CASEL də məktəb yaşlı uşaqlar üçün sosial və emosional öyrənmənin yalnız əlavə istiqamət deyil, təhsilin ayrılmaz hissəsi olduğunu vurğulayır [1].

İbtidai sinif şagirdinin sosial inkişafı spontan proses deyil; bu, ailə, məktəb, müəllim, həmyaşıd qrupu və daha geniş ictimai mühitin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşan mürəkkəb bir hadisədir. Bu təsirlər içərisində pedaqoji təsir xüsusi yer tutur. Çünki məktəb ilk institusional sosiallaşma məkanıdır və müəllim burada sadəcə məlumat verən şəxs deyil, davranış nümunəsi, dəyər daşıyıcısı, sosial münasibətləri tənzimləyən vasitəçi və uşaq inkişafını istiqamətləndirən peşəkar subyektdir [2]. Məhz buna görə ibtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyətinin sosial inkişafında pedaqoji təsirlərin mahiyyətinin, mexanizmlərinin və səmərəli tətbiq yollarının araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktualdır.

İbtidai məktəb yaşında şəxsiyyət və sosial inkişafın mahiyyəti

Şəxsiyyət anlayışı pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda fərdin sosial münasibətlər sistemi daxilində formalaşan sabit keyfiyyətləri, dəyərləri, motivləri, davranış meylləri və özünütənzimləmə bacarıqları ilə əlaqələndirilir. İbtidai məktəb yaşında şəxsiyyətin inkişafı daha çox sosial təcrübənin genişlənməsi ilə səciyyələnir. Uşaq ailədaxili münasibətlərdən çıxaraq nisbətən daha mürəkkəb məktəb mühitinə daxil olur, burada yeni qaydalar, yeni rollar və yeni gözləntilərlə qarşılaşır. Bu mərhələdə "mən" anlayışı tədricən "biz" anlayışı ilə zənginləşir; uşaq öz davranışının başqalarına təsirini anlamağa başlayır, dostluq, ədalət, paylaşma, qarşılıqlı hörmət və məsuliyyət kimi sosial kateqoriyaları təcrübə yolu ilə mənimsəyir. UNESCO sosial-emosional öyrənməni emosiyaları tanımaq və idarə etmək, başqalarına qayğı göstərmək, müsbət

münasibətlər qurmaq, məsuliyyətli qərarlar vermək və çətin vəziyyətlərlə səmərəli mübarizə aparmaq bacarıqlarının mənimsənilməsi kimi izah edir [3].

Sosial inkişafın bu yaşda intensiv getməsinin başlıca səbəblərindən biri uşağın identifikasiya ehtiyacının güclü olmasıdır. O, müəllimi, valideyni və həmyaşıdlarını müşahidə edir, onların davranış nümunələrini mənimsəyir və özünü həmin münasibətlər çərçivəsində sınayır. Buna görə ibtidai sinif dövründə verilən pedaqoji təsirlər uşağın davranışında, dəyər sistemində və sosial özünüdərkində uzunmüddətli iz buraxa bilir. Uşağın nəyi düzgün, nəyi yanlış, nəyi ədalətli, nəyi qəbuledilməz hesab etməsi təkcə nəsihətlə deyil, məktəbdə yaşadığı gündəlik təcrübə ilə formalaşır. Təlim prosesi burada bilikvermə funksiyası ilə yanaşı sosial norma və dəyərlərin mənimsənməsi funksiyasını da daşıyır.

Pedaqoji təsirin məzmunu və sosial inkişafda rolu

Pedaqoji təsir müəllimin, məktəbin və ümumilikdə təhsil mühitinin şagirdin inkişafına məqsədyönlü, sistemli və dəyərəsaslı müdaxiləsi kimi başa düşülür. Bu təsir sadəcə tapşırıq vermək və ya davranışı nəzarətdə saxlamaq demək deyil. Pedaqoji təsir uşaqla münasibətin tərzi, sinifdə qurulan emosional iqlim, motivasiya mexanizmləri, tətbiq olunan təlim üsulları, qiymətləndirmə formaları, mükafat və intizam yanaşmaları, əməkdaşlıq imkanları və məktəb mədəniyyəti ilə bütöv şəkildə bağlıdır [4].

Pedaqoji təsirin sosial inkişaf baxımından ən mühüm funksiyalarından biri normativ funksiyadır. Məktəb uşağa sosial qaydaları öyrədir: başqasının sözünü kəsməmək, ümumi əmlaka qayğı ilə yanaşmaq, qrup işində üzərinə düşən rolu yerinə yetirmək, fikir ayrılığını zorakılığa çevirməmək, müəllimə və həmyaşıda hörmətlə yanaşmaq və s. Lakin bu qaydalar yalnız elan edildikdə deyil, müəllim tərəfindən ardıcıl, ədalətli və humanist şəkildə tətbiq olunduqda şagird tərəfindən qəbul edilir. Əgər müəllim bir qaydanı özü pozursa və ya eyni davranışa fərqli şagirdlərdə fərqli reaksiya verirsə, uşağın ədalət duyğusu zədələnir və sosial norma inandırıcılığını itirir. Deməli, pedaqoji təsirin gücü onun məzmunundan çox, həyata keçirilmə keyfiyyətindədir.

Pedaqoji təsirin digər mühüm funksiyası inkişafetdirici funksiyadır. Şagirdin sosial bacarıqları "öz-özünə" formalaşmır; bunlar təlim prosesində qurulan situasiyalarla inkişaf etdirilir. Məsələn, qrup işi uşağa danışmaqdan daha çox dinləməyi, öz fikrini əsaslandırmağı, başqasının baxışını nəzərə almağı, mübahisəni qaydaya salmağı öyrədə bilər [5]. Rollu oyunlar uşağın empatiyasını, konflikt həlli bacarığını və müxtəlif sosial mövqeləri anlamasını gücləndirə bilər. Birgə layihələr və sinifdə sosial məsuliyyət tapşırıqları isə kollektivçilik, əməkdaşlıq və cavabdehlik hissini artırır. Sosial-emosional öyrənmə üzrə aparılmış yeni meta-analitik icmallar məktəb əsaslı universal proqramların akademik nailiyyət, məktəb funksionallığı, sosial-emosional bacarıqlar, davranış və məktəb iqlimi göstəricilərində müsbət nəticələr verdiyini göstərir.

Müəllim şəxsiyyəti sosial inkişafın əsas amili kimi

İbtidai sinifdə müəllim şagirdin gözündə təkcə tədris aparan peşəkar deyil, nüfuz sahibi, davranış modeli və çox zaman emosional dayaq nöqtəsidir. Buna görə müəllimin şəxsi mədəniyyəti, ünsiyyət tərzi, ədalət hissi, empatik münasibəti və peşə etikası uşağın sosial inkişafına birbaşa təsir edir. Tədqiqat icmallarında müəllim–şagird münasibətinin keyfiyyəti ilə uşağın sosial, emosional və akademik nəticələri arasında sabit əlaqələr qeyd olunur; emosional bağlılıq və müəllim dəstəyi yüksək olduqda uşağın məktəbə aidlik hissi, motivasiyası və adaptasiyası güclənir [6].

Müəllimin uşaqla münasibətdə isti, lakin ardıcıl olması çox vacibdir. Yalnız qayğıkeş olmaq kifayət etmir; uşağın sərhəd və gözlənti hissinə də ehtiyacı var. Həddindən artıq sərt müəllim qorxu yaradır, həddindən artıq yumşaq müəllim isə qaydaların zəifləməsinə səbəb olur. Sosial inkişaf üçün optimal model müəlliflik deyil, avtoritetdir; yəni müəllim həm qəbul edən, həm istiqamətləndirən, həm də ədalətli çərçivə yaradan şəxs olmalıdır. Belə şəraitdə uşaq intizamı zorakılıq kimi deyil, birgə yaşayışın qaydası kimi qəbul edir. Bu, onun daxili nəzarət mexanizminin, məsuliyyət duyğusunun və özünütənzimləmə bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir [7].

Müəllimin ünsiyyət dili də sosial inkişafda güclü vasitədir. Aşağılama, müqayisə, damğalama və ictimai qınaq uşağın mənlik dəyərinə və sosial cəsarətinə mənfi təsir edir. Əksinə, hörmətli müraciət, dəstəkləyici geribildirim, konkret davranışa yönəlmiş düzəliş və uğurun görünən edilməsi uşağın özünəinamını artırır. Məsələn, "Sən həmişə səs-küy salırsan" ifadəsi uşağa mənfi identiklik yükləyir, "İndi hamı danışanda sənin səsini eşitmək çətin olur, gəlin növbə ilə danışaq" tipli ifadə isə davranışı tənzimləyir, amma uşağı damğalamır. Sosial-emosional öyrənmənin etik əsaslarından biri də məhz münasibətin uşağın ləyaqətini qoruyaraq qurulmasıdır.

İbtidai sinif şagirdləri müəllimin davranışını çox diqqətlə müşahidə etdikləri üçün müəllimin "gizli tədris" effekti də böyükdür. Müəllim sinifdə dinləməyi tələb edib özü uşağın fikrini kəsirsə, tolerantlıq haqqında danışıb fərqli uşaqlara laqeyd davranırsa, əməkdaşlıqdan bəhs edib kollegial münasibət nümayiş etdirmirsə, onda şagird nitqdən yox, müşahidə etdiyi real modeldən öyrənəcək. Buna görə müəllim üçün peşəkar özünənəzarət, refleksiya və emosional savadlılıq sosial inkişafın ayrılmaz şərtidir [12].

Sinif mühiti və məktəb iqliminin təsiri

Şagirdin sosial inkişafı fərdi təsirdən çox, yaşadığı mühitin keyfiyyətindən asılıdır. Təhlükəsiz, dəstəkləyici və inklüziv sinif mühiti uşağın açıq ünsiyyətə, təşəbbüsə və əməkdaşlığa meylini artırır. UNICEF təhlükəsiz təlim mühitini hər bir uşağın damğalanmadan, ayrı-seçkilikdən və zorakılıqdan uzaq şəkildə öyrənə bilməsinin əsas şərti kimi qiymətləndirir. OECD məlumatları da məktəbə aidlik hissi, təhlükəsizlik və münasibətlərin keyfiyyəti ilə şagird rifahı və motivasiyası arasında güclü əlaqə olduğunu göstərir. Məktəbdə özünü "kənarda qalmış" hiss edən şagirdlərin həyat məmnunluğu və akademik göstəriciləri daha aşağı ola bilir [8].

Sinif mühitinin sosial inkişaf üçün əlverişli olması ilk növbədə psixoloji təhlükəsizlik deməkdir. Uşaq bilməlidir ki, sual versə, səhv etsə, cavab tapa bilməsə və ya fərqli fikir söyləsə, buna görə alçaldılmayacaq. Psixoloji təhlükəsizlik uşağın sosial fəallığını artırır, çünki o, özünü ifadə etməkdən qorxmur. Belə mühitdə şagird başqasının da eyni hüquqa malik olduğunu qəbul etməyə başlayır. Bu isə dözümlülük, müxtəlifliyə hörmət və birgə öyrənmə mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. İnklüziv təhsil yanaşmaları da məhz bütün uşaqların eyni sinifdə real öyrənmə imkanına malik olmasını sosial ədalətin vacib şərti kimi qəbul edir [10].

Sinif iqlimi müəllimin idarəetmə tərzi ilə sıx bağlıdır. Əgər qaydalar uşaqlarla birlikdə formalaşdırılırsa, onların mənası izah olunursa və tətbiq zamanı ardıcıllıq qorunursa, bu, uşaqlarda kollektiv məsuliyyət və özünə nəzarət yaradır. Əksinə, qaydalar birdən-birə elan olunur, səbəbi izah edilmir və seçməli tətbiq edilirsə, şagirdlər bunu ədalətsizlik kimi qavrayır [9]. İbtidai sinifdə demokratik iştirak elementləri – məsələn, sinif qaydalarının birgə hazırlanması, növbətçilik, sinif şurası, "günün köməkçisi" kimi sosial rollar – uşaqların özünü kollektivin üzvü kimi hiss etməsinə və sosial məsuliyyət daşımasına kömək edir.

Məktəb iqliminin daha geniş səviyyədə rolu da nəzərə alınmalıdır. Təkcə sinifdə deyil, məktəbin ümumi mədəniyyətində hörmət, əməkdaşlıq və təhlükəsizlik dəyərləri yaşanmalıdır. Əgər məktəbin bir hissəsində qayğıkeş yanaşma, digər hissəsində isə sərt və təhqiramiz münasibət hökm sürürsə, uşağın sosial oriyentasiyası qarışır [10]. Buna görə sosial inkişafı dəstəkləyən pedaqoji təsir fərdi müəllim təşəbbüsündən çıxaraq məktəb siyasətinə və gündəlik təcrübəsinə çevrilməlidir. UNESCO bunun sistemli yanaşma tələb etdiyini, yəni kurikulum, müəllim hazırlığı, məktəb rəhbərliyi və ailə tərəfdaşlığının eyni istiqamətdə işləməli olduğunu vurğulayır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə təhsil yalnız bilik verməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşdırılmasına xidmət edir. Xüsusilə ibtidai sinif dövrü uşağın sosial davranış normalarını, ünsiyyət bacarıqlarını, kollektivdə fəaliyyət vərdişlərini, mənəvi dəyərlərini və özünüdərkini mənimsədiyi ən mühüm inkişaf mərhələlərindən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ibtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyətinin sosial inkişafına təsir edən pedaqoji amillərin sistemli şəkildə təhlil edilməsindədir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr ibtidai sinif müəllimlərinin, sinif rəhbərlərinin, məktəb psixoloqlarının və valideynlərin fəaliyyətində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Cipriano C., Strambler M.J., Naples L.H., The state of evidence for social and emotional learning: A contemporary meta-analysis of universal school-based SEL interventions // Child Development. – 2023. – p. 1181–1204.

2. Education Endowment Foundation. Improving social and emotional learning in primary schools: Guidance report. – London: EEF, 2019.

3. Durlak J.A., Weissberg R.P., Dymnicki A.B., The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions // Child Development. – 2011. – p. 405–432.

4. Osher D., Berg J., School climate and social and emotional learning: The integration of two approaches. – University Park, PA: Edna Bennett Pierce Prevention Research Center, The Pennsylvania State University, 2017.

5. Poling D.V., Van Loan C.L., Garwood J.D., Enhancing teacher-student relationship quality: A narrative review of school-based interventions // Educational Research Review. – 2022. – 37.

6. Roorda D.L., Koomen H.M.Y., Spilt J.L., Oort F.J., The influence of affective teacher-student relationships on students' school engagement and achievement: A meta-analytic approach // Review of Educational Research. – 2011. – 81(4). – p. 493–529.

7. Schonert-Reichl K.A., Social and emotional learning and teachers // The Future of Children. – 2017. – p. 137–155.

8. Taylor R.D., Oberle E., Durlak J.A., Weissberg R.P., Promoting positive youth development through school-based social and emotional learning interventions: A meta-analysis of follow-up effects // Child Development. – 2017. – p. 1156–1171.

9. UNESCO. Mainstreaming social and emotional learning in education systems: Policy

guide. – Paris: UNESCO, 2024.

10. UNICEF. Programme guidance for early childhood development. – New York: UNICEF, 2017.

11. Wigelsworth M., Verity L., Mason C., Social and emotional learning in primary schools: A review of the current state of evidence // British Journal of Educational Psychology. – 2022. – p. 898–924.

E.V. Hasanova

Pedagogical influences in the social development of the personality of primary students

Summary

This article examines the role of pedagogical influences in the social development of the personality of primary school students. It is shown that the primary school period is an important stage in which the child's communication skills, social behavior norms, cooperation habits, moral values, and self-awareness are formed. The article analyzes the influence of the teacher's personality, classroom environment, organization of the educational process, use of interactive methods, and family-school cooperation on the social development of the student.

E.V. Həsənova

İbtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyətinin sosial inkişafında pedaqoji təsirlər

Xülasə

Bu məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyətinin sosial inkişafında pedaqoji təsirlərin rolu araşdırılır. Göstərilir ki, ibtidai məktəb dövrü uşağın ünsiyyət bacarıqlarının, sosial davranış normalarının, əməkdaşlıq vərdişlərinin, mənəvi dəyərlərinin və özünüdərk səviyyəsinin formalaşdığı mühüm mərhələdir. Məqalədə müəllimin şəxsiyyəti, sinif mühiti, təlim-tərbiyə prosesinin təşkili, interaktiv metodlardan istifadə və ailə-məktəb əməkdaşlığının şagirdin sosial inkişafına təsiri təhlil olunur.

E.B. Хасанова

Педагогическое влияние на социальное развитие личности учащихся начальной школы

Резюме

В данной статье рассматривается роль педагогического влияния на социальное развитие личности учащихся начальной школы. Показано, что начальная школа является важным этапом формирования у ребенка коммуникативных навыков, норм социального поведения, навыков сотрудничества, моральных ценностей и самосознания. В статье анализируется влияние личности учителя, обстановки в классе, организации учебного процесса, использования интерактивных методов и сотрудничества семьи и школы на социальное развитие ученика.

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2026

UOT 159.9

AĞARƏHİM RƏHİMOVUN HEKAYƏLƏRİNDƏ AİLƏ TƏRBİYƏSİNİN PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Nərgiz Vüqar qızı Yeliyeva
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0001-4489-6705
E-mail: nergizyeliyeva4@gmail.com

Açar sözlər: *ailə, dəyərlər, tərbiyə, ailədaxili konfliktlər, yazıçı, davranış motivləri*
Ключевые слова: *семья, ценности, образование, внутрисемейные конфликты, писатель, поведенческие мотивы*
Key words: *family, values, nurture, intra-family conflicts, writer, behavioral motives*

Ailə tərbiyəsi cəmiyyətin mənəvi inkişafında həlledici rol oynayan əsas amillərdən biridir. Çünki şəxsiyyətin ilkin formalaşma mərhələsi məhz ailə mühitində baş verir və uşağın dünyagörüşü, əxlaq normaları, davranış stereotipləri, ünsiyyət mədəniyyəti, sosial münasibətlərə yanaşması ilk növbədə valideynlərin mövqeyi və davranış modeli vasitəsilə müəyyənləşir. Bu baxımdan ailədə aparılan tərbiyə-təlim işlərinin səmərəliliyinə nail olmaq, gələcəkdə cəmiyyət üçün faydalı vətəndaş yetişdirmək məqsədilə valideynlərin pedaqoji mərifətə yiyələnməsi mühüm şərt kimi çıxış edir. Pedaqoji mərifət valideynə yalnız uşağa nəzarət etməyi deyil, onun ruhi aləminə nüfuz etməyi, psixoloji xüsusiyyətlərini düzgün anlamağı, ehtiyaclarını və duyğularını nəzərə alaraq ünsiyyət qurmağı öyrədir. Çünki uşağa münasibətdə yalnız sərtlik və tələbkarlıq deyil, eyni zamanda həssaslıq, anlayış və psixoloji incəlik də tərbiyənin ayrılmaz hissəsidir.

Uşaqla elə danışmaq lazımdır ki, ata və ya ananın sözləri onun qəlbini sıxmasın, ruhunu sarsıtmasın, özünəinamını məhv etməsin. Ailə tərbiyəsində kobud söz, təhqir və zorakılıq uşağın psixoloji dünyasında dərin iz buraxır və bu izlər gələcəkdə şəxsiyyətin disharmonik inkişafına gətirib çıxara bilir. Bu kontekstdə Əbül Həsən Bəhmənyarın "qarşımıza çıxan iki şeydən biri səbəb, digəri nəticədir" fikri ailə tərbiyəsinin mahiyyətini izah etmək üçün olduqca yerinə düşür. Çünki ailədə səslənən hər bir söz, göstərilən hər bir davranış tərbiyəvi səbəb rolunu oynayır və bu səbəb gec-tez nəticə şəklində uşağın davranışında, xarakterində, həyat mövqeyində özünü göstərir. Valideynin sərtliyi və kobudluğu uşağın iç dünyasında qorxu, qapanıqlıq, aqressiya və ya itaətkarlıq kimi müxtəlif nəticələr doğura bilər. Bu səbəb-nəticə əlaqəsi ailə tərbiyəsinin elmi mahiyyətini daha aydın şəkildə göstərir.

Kiçik yaşlı uşaqların tez küsəyən və həssas olması psixoloji reallıqdır. Lakin bəzi ailələrdə uşaqlara qarşı kobud rəftar, qışqırmaq və hətta fiziki zorakılıq hallarına rast gəlinməsi ciddi pedaqoji və sosial problem kimi qiymətləndirilməlidir. Bu hal təkcə pedaqoqları deyil, eyni zamanda həkim-psixiatrları da narahat edir. Psixiatriyada didaktogeniya anlayışı məhz valideyn və müəllimlərin kobud sözləri, yanlış münasibəti nəticəsində yaranan psixoloji zədələnmə kimi izah olunur. Prof. F.Q. Uqlovun kobud sözün insanın sinir sisteminə, ürək-damar fəaliyyətinə və ümumilikdə orqanizmə mənfi təsiri haqqında fikirləri göstərir ki, ailədə sərt söz və təhqir yalnız emosional narahatlıq yaratmır, həm də fizioloji reaksiyalara səbəb olur. Deməli, ailə tər-

biyəsində nitq mədəniyyəti, ünsiyyət etikası və emosional nəzarət təkcə mənəvi deyil, eyni zamanda psixofizioloji sağlamlıq məsələsi kimi çıxış edir.

Bu pedaqoji və psixoloji reallıqlar Ağarəhim Rəhimovun hekayələrində bədii təhlil predmetinə çevrilir. Yazıçının hekayələrində ailə tərbiyəsi yalnız məişət problemi kimi deyil, cəmiyyətin gələcəyini müəyyən edən mənəvi-sosial mexanizm kimi təqdim olunur. Müəllif uşaqların davranış xüsusiyyətlərini, onların nadincliyini, psixoloji ehtiyaclarını və ailə münasibətlərindəki ziddiyyətləri təsvir etməklə valideyn məsuliyyətini ön plana çəkir.

"Balaca Nicat" hekayəsi bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir. Nicat nadinc uşaq kimi təqdim edilsə də, onun daxili dünyasında xeyirxahlıq və yardımsevərlik kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər mövcuddur. O, davranışları ilə daim narazılıq doğurur, hətta "yalançı" damğası alır. Lakin yazıçı göstərir ki, bu nadincliyin arxasında uşağın təmiz qəlbi və sosial həssaslığı dayanır. Nicatın dostlarına armud aparması, onların ala bilmədiyi bir şeyi paylaşmaq istəyi onun daxilində mərhəmət hissinin güclü olduğunu sübut edir. Nicatın anasının dediyi "Vallah, pis uşaq deyil... Ürəyi açıqdı. Qəlbi təmizdi... Hamıya özü kimi baxır... Xəstədi. Desək də, sözümüzə 'hə', 'hə' deyəcək, sonra öz bildiyini edəcək" (2, s.478) fikri ailənin uşağı yalnız "nadinc" kimi damğalamasının yanlış olduğunu göstərir. Burada ana obrazı övladını müdafiə etsə də, eyni zamanda onun davranışını tərbiyə etməyin çətinliyini etiraf edir. Bu isə bir daha sübut edir ki, nadinclik hər zaman pislik və mənəvi pozuntu deyil, bəzən uşağın psixoloji enerjisinin düzgün istiqamətə yönəldilməməsinin nəticəsidir. Yazıçının yanaşmasında əsas ideya ondan ibarətdir ki, tərbiyə uşağın xarakterini sındırmaq deyil, onun müsbət keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək və mənfi davranışını düzgün metodlarla tənzimləməkdir.

Müəllifin "Atamın səhvi", "Dəvə dərisi" kimi hekayələrində də nadinc uşaq həyatına toxunması təsadüfi deyildir. Bu əsərlərdə ailədə ata obrazının məsuliyyəti, valideyn davranışının uşağın psixologiyasına təsiri və ailə mühitində yol verilən səhvlərin sonrakı nəticələri bədii şəkildə açılır. Yazıçı belə nümunələrlə göstərir ki, valideynin yanlış addımı uşağın həyatında "kiçik səhv" kimi qalmır, əksinə, onun gələcək xarakterini müəyyənləşdirən əsas amilə çevrilir. Bu isə ailə tərbiyəsinin nə qədər diqqət tələb edən məsuliyyətli proses olduğunu bir daha sübut edir.

Valideynin övladı ilə uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə daha çox vaxt keçirməsi, onunla ünsiyyət qurması, problemlərinə biganə qalmaması tərbiyə işində mühüm nəticələr verir. Əksinə, uşaqlara qarşı diqqətsizlik, qayğısızlıq və kobudluq acı nəticələr doğurur. Valideynlər arasındakı mübahisə, ailədaxili söz-söhbətlər uşağın uşaqlıq sevincini əlindən alır, onun emosional sabitliyini pozur və ailəyə olan inamını zəiflədir. Belə hallarda ailə uşağın inkişafı üçün təhlükəsiz mühit olmaqdan çıxır, stress məkanına çevrilir.

Ailə tərbiyəsi yalnız uşağın kiçik yaş dövründə davranışına nəzarət etmək, ona müəyyən qaydalar öyrətmək və gündəlik ehtiyaclarını təmin etmək demək deyildir. Əslində ailə tərbiyəsinin əsas məqsədi uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasına, mənəvi dəyərləri mənimsəməsinə, valideynə hörmət və minnətdarlıq hissinin inkişafına nail olmaqdır. Ailə tərbiyəsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də nəsillərarası münasibətlərin düzgün qurulmasıdır. Bu münasibətlər ailənin daxili mənəvi bütövlüyünü qoruyur, insanı məsuliyyətə, qayğıya və empatiyaya yönəldir. Ağarəhim Rəhimovun "Nəvə dərsi" hekayəsi məhz bu istiqamətdə ailə tərbiyəsinin əhəmiyyətini açan, nəsillərarası əlaqələrin mənəvi-psixoloji mahiyyətini üzə çıxaran təsirli bədii nümunədir.

Hekayədə baba və nəvə arasında qurulan dialoq sadəcə ailədaxili söhbət kimi deyil, tərbiyə

prosesinin canlı modeli kimi təqdim olunur. Bu dialoq vasitəsilə müəllif ailə tərbiyəsinin necə həyata keçirildiyini, böyüklərin uşaqlara yalnız sözlə deyil, həyat təcrübəsi və mənəvi örnək yolu ilə dərs verdiyini göstərir. Baba nəvəsinə həyat həqiqətlərini atalar sözləri vasitəsilə çatdırmağa çalışır. Onun dilindən səslənən "Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına" (2, s.297) fikri tərbiyəvi məzmun daşıyan dərin mənalı bir ifadədir. Bu atalar sözü insanın həyata münasibətinin, ailədə göstərdiyi davranışın və etdiyi əməllərin gec-tez özünə qayıdacağını bildirir. Baba bu fikirlə nəvəyə həm həyat dərsi verir, həm də ailədə münasibətlərin qarşılıqlı məsuliyyət üzərində qurulduğunu anlatmağa çalışır.

Lakin hekayədə diqqət çəkən əsas məqam nəvənin babanın dediyi atalar sözünə cavab olaraq "Nə əkərsən, onu da biçərsən" (2, s.297) məsəlini söyləməsidir. Bu cavab dialoqu daha da dərinləşdirir və hekayənin ideya xəttini gücləndirir. Çünki nəvə tərəfindən verilən bu cavab təkcə təsadüfi bir məsəldə deyil, artıq uşağın ailə tərbiyəsi nəticəsində müəyyən mənəvi biliklərə sahib olduğunu göstərir. Eyni zamanda bu cavab baba üçün "dərs" xarakteri daşıyır. Burada müəllif bir növ göstərir ki, tərbiyə prosesi yalnız böyüyün kiçiyə təsiri ilə məhdudlaşmır; bəzən uşağın sözləri də böyüyün düşüncəsini oyadır, onu keçmişi və indiki vəziyyəti yenidən dəyərləndirməyə vadar edir.

"Nəvə dərsi" hekayəsində əsas ideya ailədə valideynə və yaşlı nəslə qayğının tərbiyənin ayrılmaz hissəsi olmasıdır. Baba nəvəyə ailə həyatının mənəvi əsaslarını izah edərkən vurğulayır ki, valideynin zəhməti unudulmamalıdır. Uşaq böyüdükcə, həyatın qayğıları artdıqca bir çox insanlar valideynlərin və babaların çəkdiyi əziyyəti unutmağa başlayır, onların yaşlandıqdan sonra diqqətə ehtiyacı olduğunu nəzərə almırlar. Bu məsələ hekayədə babanın daxili kədəri və incikliyi fonunda verilir. Baba üçün əsas ağrı fiziki qocalıq yox, mənəvi tənha qalmaqdır. O, övladlarının böyüyəndə uşaqlıq dövrünü unutmasını, ata-ana qayğısının dəyərini bilməməsini acı bir həqiqət kimi qəbul edir.

Əsərdə babanın kədəri ailə tərbiyəsinin zəifləməsi problemini ortaya qoyur. Çünki uşağa yalnız təhsil vermək, onu təmin etmək kifayət etmir; əsas məsələ ona mənəvi borc hissini aşılamaqdır. Ailə tərbiyəsi uşağa öyrətməlidir ki, valideynin əməyi müqəddəsdir və bu əməyi qiymətləndirmək insanlıq borcudur. Valideynlər övladını böyütmək üçün öz həyatından, sağlamlığından, arzularından keçir, lakin bəzi övladlar böyüdükdən sonra bu zəhməti unutmaqla həm ailə bağlarını zəiflədir, həm də mənəvi deqradasiyaya uğrayır. Baba obrazı bu mənəvi boşluğun simvoluna çevrilir.

Hekayənin ideya mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ailə tərbiyəsi yalnız uşağın uşaqlıq dövrü üçün nəzərdə tutulmuş qaydalar sistemi deyil, bütövlükdə insanın həyat boyu daşımalı olduğu mənəvi davranış modelidir. Nəvəyə verilən dərs əslində gələcək üçün mesajdır: insan bu gün valideyninə necə münasibət göstərirsə, sabah özü də övladından eyni münasibəti görəcək. Bu baxımdan babanın dediyi atalar sözü və nəvənin cavabı ailə tərbiyəsinin fəlsəfi əsasını ifadə edir. Hər iki məsəlin məzmunu bir həqiqəti təsdiqləyir: insanın davranışı onun taleyini müəyyən edir və ailə münasibətlərində göstərilən münasibət gec-tez öz əksini tapır.

"Nəvə dərsi" hekayəsində tərbiyənin bir mühüm tərəfi də yaşlı nəslin ailədə nüfuz daşıyıcısı olmasıdır. Baba burada yalnız qoca bir insan deyil, ailə yaddaşının və mənəvi dəyərlərin qoruyucusu kimi çıxış edir. O, nəvəsinə ailə haqqında danışmaqla yalnız bir şəxsi fikir bildirmir, həm də nəsillərarası mənəvi ənənəni ötürür. Bu, ailə tərbiyəsinin əsas mexanizmlərindən biridir: ailə dəyərləri nəsildən-nəslə ötürülərək yaşadılır. Əgər bu əlaqə qırılarsa, ailə institutunun bü-

tövlüyü pozular, cəmiyyətin mənəvi dayaqları zəifləyər.

Beləliklə, Ağarəhim Rəhimovun "Nəvə dərsi" hekayəsi ailə tərbiyəsinin nəsillərarası münasibətlərə təsirini, valideyn əməyinin qiymətləndirilməsinin zəruriliyini və qocalara qayğının mənəvi borc olduğunu bədii şəkildə təqdim edir. Hekayə sübut edir ki, ailə tərbiyəsinin əsas məqsədi təkcə övladı böyütmək deyil, onu insan kimi yetişdirmək, ona vicdan, məsuliyyət və minnətdarlıq hissini aşılamaqdır. Baba və nəvə dialoqu isə bu tərbiyə prosesinin canlı ifadəsi kimi çıxış edir və oxucuya belə bir nəticə təqdim edir: valideynə qayğı göstərmək təkcə ailə borcu deyil, həm də insanın mənəvi yetkinliyinin göstəricisidir.

Problemin aktuallığı. Müasir cəmiyyətin sosial-mənəvi inkişafında ailə institutu aparıcı rol oynamaqda davam edir. Qloballaşma, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, sosial münasibətlərin transformasiyası və ailədaxili ünsiyyətin zəifləməsi fonunda uşaqların psixoloji inkişafı və tərbiyəsi daha həssas məsələyə çevrilmişdir. Bu baxımdan ailə tərbiyəsinin psixoloji aspektlərinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ağarəhim Rəhimovun hekayələri ailədaxili münasibətlərin, valideyn davranışının və uşağın psixoloji dünyasının incə məqamlarını bədii formada əks etdirdiyi üçün bu mövzunun tədqiqi həm pedaqoji, həm də psixoloji baxımdan əhəmiyyətlidir.

Problemin elmi yeniliyi. Ağarəhim Rəhimovun hekayələri ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə ailə tərbiyəsinin psixoloji aspektləri kontekstində təhlil edilir. Əsərlərdəki obrazlar və hadisələr yalnız ədəbi baxımdan deyil, eyni zamanda psixoloji-pedaqoji yanaşma əsasında şərh olunur, ünsiyyət etikası, valideyn davranış modeli kimi anlayışlar bədii material üzərində əsaslandırılır. Həmçinin tədqiqatda səbəb-nəticə əlaqəsi prizmasından ailə tərbiyəsinin uşağın xarakterinin formalaşmasına təsiri konkret nümunələrlə izah edilir. Bu yanaşma ədəbiyyat və psixologiya elmlərinin inteqrasiyası baxımından yeni elmi istiqamət kimi çıxış edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Əldə olunan nəticələr valideynlər, müəllimlər və pedaqoqlar üçün metodik tövsiyə xarakteri daşıyır. Araşdırmada ailə tərbiyəsində düzgün ünsiyyətin qurulması, uşağın psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, kobud davranışın qarşısının alınması və müsbət keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi yolları müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda tədqiqat materialları ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində pedaqogika və psixologiya fənlərinin tədrisində əlavə vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Akif Abbasov, A.N., Məmmədli, L.A. Ailə dəyərləri: Dərslik. -Bakı, -Mütərcim, 2023.
2. Rəhimov A.N. Əsərlər. 10 cilddə I cild (hekayələr). Bakı:" BQU" nəşriyyatı, 2008.
3. Rəhimov A.N. Səfalət. Roman. Bakı: BAPQS, 2004.
4.https://www.scribd.com/document/574207651/C%C9%99l%C9%99biyev-Ail%C9%99-Psixologiyas%C4%B1-KI

N.V. Yeliyeva

Ağarəhim Rəhimovun hekayələrində ailə tərbiyəsinin psixoloji aspektləri
Xülasə

Ağarəhim Rəhimovun hekayələri əsasında ailə tərbiyəsinin psixoloji aspektləri təhlil olunur. Şəxsiyyətin formalaşmasında ailə mühitinin həlledici rolu vurğulanır, uşağın davranışı, dünyagörüşü və emosional vəziyyətinin valideyn münasibəti ilə sıx bağlı olduğu göstərilir. "Balaca Nicat", "Atamın səhvi", "Dəvə dərisi" və "Nəvə dərsi" hekayələri əsasında valideyn davranışının səbəb-nəticə əlaqəsi fonunda uşağın xarakterinə təsiri açıqlanır.

Н.В. Елиева

Психологические аспекты семейного воспитания в рассказах Агарахима Рахимов
Резюме

На основе рассказов Агарахима Рахимова анализируются психологические аспекты семейного воспитания. Подчеркивается решающая роль семейной среды в формировании личности и показывается тесная связь поведения, мировоззрения и эмоционального состояния ребенка с отношениями с родителями. На основе рассказов «Маленький Ниджат», «Ошибка моего отца», «Верблюжья шкура» и «Урок внука» объясняется влияние поведения родителей на характер ребенка на фоне причинно-следственной связи.

N.V. Yeliyeva

Psychological aspects of family upbringing in the stories of Agarahim Rahimov
Summary

Based on the stories of Agarahim Rahimov, the psychological aspects of family upbringing are analyzed. The decisive role of the family environment in the formation of personality is emphasized, and it is shown that the behavior, worldview and emotional state of the child are closely related to the parental relationship. Based on the stories "Little Nijat", "My Father's Mistake", "Camel's Skin" and "Grandson's Lesson", the impact of parental behavior on the child's character is explained against the background of a cause-and-effect relationship.

Redaksiyaya daxil olub: 09.04.2026

UOT 159.9

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFININ TƏCRÜBİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aynur Kamil qızı Mehdiyeva
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0008-0515-7556
E-mail: aynurmehdiyava92@gmail.com

Açar sözlər: *Musiqi təlimi, inteqrasiya, yaradıcı şəxsiyyət, inteqrativ təhsil, kiçikyaşlı məktəblilər, bədii özünüifadə, idrak fəallığı.*

Ключевые слова: *Музыкальное обучение, интеграция, творческая личность, интегративное образование, младшие школьники, художественное самовыражение, познавательная активность.*

Key words: *Music education, integration, creative personality, integrative education, primary school students, artistic self-expression, cognitive activity.*

Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafının formalaşdırılması təlim prosesinin əsas pedaqoji vəzifələrindən biridir. Bu yaş dövrü insan həyatında məsuliyyət, əməksevərlik, davranış mədəniyyəti, kollektivçilik və mənəvi dəyərlərin təməlini qoyan kritik mərhələdir. Ona görə də ibtidai təhsil yalnız biliklərin mənimsədilməsi ilə kifayətlənmir, həm də uşağın sosial, emosional və əxlaqi inkişafını hədəfləyir.

Təlim uşağın idrak fəaliyyətini aktivləşdirir, onun özünüifadə imkanlarını genişləndirir. Müəllimin rəhbərliyi altında şagird fikrini sərbəst ifadə etməyi, başqalarının fikrinə hörmət göstərməyi və kollektivdə işləmə bacarığını öyrənir. Bu prosesdə müəllimin pedaqoji üslubu və münasibəti uşağın sosial-emosional inkişafına birbaşa təsir göstərir. Fəal təlim metodları –müzakirə, oyun, layihə fəaliyyəti, qrup işi və tədqiqat tapşırıqları – uşaqların müstəqil düşünmə, qərarvermə və özünə inam bacarıqlarını gücləndirir.

Psixoloqlar qeyd edirlər ki, bu dövrdə uşağın "mən" obrazı formalaşmağa başlayır. Təlim uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşırsa və maraqlarını nəzərə alırsa, uşaqda özünəinam və müsbət motivasiya inkişaf edir; əks halda, davamlı tənqid və müqayisə şəraitində özünüqiymətləndirmə aşağı səviyyədə qalır. Məktəbin sosial mühiti də şəxsiyyət formalaşmasında mühüm rol oynayır. Dərsdə və dərsdənkənar fəaliyyətlərdə –ekskursiyalar, yarışlar, yaradıcı layihələr və ictimai tədbirlərdə – uşaqlar həmrəyliyi, əməkdaşlığı və qarşılıqlı hörməti öyrənirlər. Bu təcrübələr onların gələcək sosial adaptasiyasına və məsuliyyətli vətəndaş kimi yetişməsinə zəmin yaradır. Təlim prosesi yalnız bilik ötürmə funksiyasını daşımır; o, uşağın şəxsiyyətinin kompleks inkişafını təmin edən çoxşaxəli sosial-pedaqoji sistem kimi çıxış edir.

Müasir pedaqogikanın məqsədi bilikli, düşünən, yaradıcı və mənəvi dəyərlərə sadiq fərdlərin formalaşdırılmasıdır. Uşağın şəxsiyyət inkişafına müəllim-şagird münasibətləri də böyük təsir göstərir. Qarşılıqlı hörmət, etimad və anlayış üzərində qurulan münasibətlər uşağın fərdi potensialını üzə çıxarır, avtoritar və emosional uzaqlıq isə qorxu və passivlik yaradır. Bu səbəbdən diferensial və fərdi yanaşma prinsipləri əsas götürülməlidir; müəllim uşağın inkişaf tempi və qabiliyyətlərinə uyğun təlim tapşırıqları təqdim etməlidir.

Emosional komponent – uşağın dərsdən aldığı maraq və zövq – şəxsiyyət formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Monoton və qiymət yönümlü təlim marağı azaldır; oyun üsulları, yaradıcı tapşırıqlar və simulyasiya metodları isə idrak fəallığını və yaradıcılığı artırır.

Uğurlu şəxsiyyət formalaşması müəllim, şagird, təlim mühiti, metodika, ailə və ictimai təsirlərin harmonik qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində baş verir. Beləliklə, təlim prosesi şəxsiyyətin inkişafında çoxşaxəli və qarşılıqlı təsirli sistem kimi çıxış edir. Hər bir müsbət təcrübə uşağın gələcək həyat mövqeyinin, davranış üslubunun və dəyərlər sisteminin təməlini qoyur.

Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafında təlim mühitinin strukturlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Uşaqların hər bir fəaliyyət növü – həm dərsdə, həm də dərsdənkənar proseslərdə –onların sosial bacarıqlarını və emosional zənginliyini formalaşdırır. Məsələn, qruptapşırıqları və kütləvi kollektiv layihələr uşaqların birgə qərar qəbul etmə, fikir mübadiləsi aparma və məsuliyyət paylaşma bacarıqlarını gücləndirir. Belə fəaliyyətlər həm də uşaqlar arasında empatiya, səbir və qarşılıqlı anlaşmanı təşviq edir. Uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında müstəqil fəaliyyət imkanları da böyük rol oynayır.

Təlim prosesi şagirdin yalnız verilən tapşırıqları yerinə yetirməsi ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda onları araşdırma, eksperiment və problem həllinə təşviq etməlidir. Bu, uşaqlarda yaradıcı düşüncənin inkişafına və qərarvermə bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır. Məsələn, müəllim bir mövzunu izah etdikdən sonra uşaqlara onu praktik şəkildə tətbiq etmə imkanı verir və nəticələr üzərində müzakirə aparırsa, şagird həm bilikləri mənimsəyir, həm də özünü ifadə etməyi öyrənir. Əlavə olaraq, tərbiyəedici amillərin təlimlə inteqrasiyası şəxsiyyətin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Məktəbdə həyata keçirilən sosial layihələr, könüllü fəaliyyətlər və yarışlar uşaqlarda əməksevərlik, ədalətlilik və kollektiv məsuliyyət hissi yaradır. Uşaqlar bu fəaliyyətlər zamanı həm şəxsi uğurlarını, həm də kollektiv nailiyyətləri qiymətləndirməyi öyrənirlər ki, bu da onların özünütənqid və özünüinkişaf bacarıqlarını inkişaf etdirir. Müəllimin rolu da burada əvəzsizdir. Müəllim təkcə bilik ötürən şəxs deyil, həm də davranış nümunəsi təqdim edən mentor rolunu oynayır. Müəllimin davranışları, emosional reaksiyaları və şagirdlərlə münasibəti uşaqların sosial davranışlarını formalaşdırır. Məsələn, müəllim səbirli, ədalətli və qayğıkeş olduqda, uşaqlar da empatiya və münasibət mədəniyyətini daha asan qavrayır və gündəlik davranışlarında tətbiq edirlər. Daxili motivasiyanın formalaşması da təlim prosesində kritik əhəmiyyətə malikdir. Xarici mükafatlar (məsələn, qiymət və ya tərif) qısa müddətli motivasiya təmin etsə də, uzunmüddətli şəxsiyyət inkişafı üçün uşağın öz daxilində öyrənməyə maraq və öyrəndiyi biliklərin həyati əhəmiyyətini dərk etməsi vacibdir. Müəllim mövzunu uşağın maraq dairəsinə uyğun seçərək və real həyat nümunələri ilə əlaqələndirərək daxili motivasiyanı gücləndirə bilər. Təlim prosesində əks əlaqənin düzgün qurulması da vacibdir.

Müəllimin şagirdlərə verdiyi konstruktiv rəy onların səhvlərini düzəltməyə və özünü inkişaf etdirməyə şərait yaradır. Tənqidedici və sərt rəy isə uşağın özünəinamını zəiflədə və təhsil prosesində marağını azalda bilər. Bu səbəbdən müəllim geribildirim zamanı obyektivlik və psixoloji həssaslığı qorumağı bacarmalıdır. Nəticədə, kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin formalaşması yalnız akademik biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır; o, uşağın sosial bacarıqlarının, əxlaqi dəyərlərinin, emosional zənginliyinin və yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını da əhatə edir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafında sinif daxilində interaktiv təlim üsullarının

rolu xüsusilə vacibdir. Sosial və əxlaqi dəyərlərin inteqrasiyası təlim prosesinin vacib elementidir. Əməksevərlik, dürüstlük, qarşılıqlı hörmət və ədalət kimi dəyərlər yalnız sözlə deyil, həm də praktik fəaliyyətlərlə uşaqlara öyrədilməlidir. Məsələn, sinifdə kollektiv layihələrdə uşaqların bir-birinə kömək etməsi, tapşırıqları paylaşması və nəticələrə birlikdə nail olması onların sosial bacarıqlarını və məsuliyyət hissini gücləndirir.

Ailənin rolu və ictimai mühitin təsiri də şəxsiyyətin formalaşmasında vacibdir. Uşaq məktəbdə öyrəndiyi bacarıq və davranışları evdə təkrarladıqda, bu onun şəxsiyyətinə möhkəm təsir edir. Eyni zamanda, məktəbin təşkil etdiyi sosial layihələr, müsabiqələr, yaradıcılıq festivalları və könüllü fəaliyyətlər uşaqlarda əməksevərlik, komanda işinə uyğunlaşma və ictimai məsuliyyət hissini inkişaf etdirir.

Refleksiya və özünüqiymətləndirmə uşaqların şəxsiyyət inkişafına təsir edən başqa mühüm amildir. Şagirdlər öz fəaliyyətlərini analiz etməyi, uğurlarını və səhvlərini qiymətləndirməyi öyrəndikdə məsuliyyət, özünüinkişaf və özünütənqid bacarıqları güclənir. Uşaqlar qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və etimad mühitində özlərini dəyərli hiss edir, fikir bildirməkdən çəkinmir və məsuliyyət daşımağa hazır olurlar. Sərt və tənqidedici mühit isə uşaqlarda qorxu, utancaqlıq və passivlik yaradır, öyrənmə marağını azaldır. Nəticədə, kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafı çoxşaxəli, kompleks və qarşılıqlı təsirli bir prosesdir. Uşağın gələcək həyat mövqeyi, davranış üslubu və dəyərlər sistemi məhz bu kompleks təsirlərin nəticəsi olaraq formalaşır.

Dəyərlərin öyrədilməsi və sosial davranışların təşviqi təlim prosesində əsas elementlərdən biridir. Uşaqlar həm müəllimin nümunəsi, həm də dərslik və tədris materialları vasitəsilə əməksevərlik, dürüstlük, qarşılıqlı hörmət və əxlaqi məsuliyyət kimi dəyərləri mənimsəyirlər. Məsələn, sinifdə birgə layihə həyata keçirən uşaqlar tapşırıqları paylaşmaq, başqalarına kömək etmək və nəticələrə kollektiv şəkildə nail olmaq vərdişlərini inkişaf etdirirlər. Emosional intellekt və sosial bacarıqların inkişafı da şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Təlim prosesində uşaqların emosional vəziyyəti diqqətlə nəzərə alınmalıdır. Uşağın uğurlarına diqqət yetirilməsi, səhvlərindən qorxmadan öyrənməsi və təşviq edilməsi onun öyrənmə motivasiyasını və özünəinamını artırır. Əksinə, sərt və tənqidedici mühit uşaqlarda qorxu, passivlik və utancaqlıq yaradır.

Reflektiv təlim uşaqların öz fəaliyyətlərini qiymətləndirməsinə və səhvlərdən nəticə çıxarmasına şərait yaradır. Bu proses uşaqlarda məsuliyyət, özünüinkişaf və həlledici düşünmə bacarıqlarını gücləndirir. Məsələn, hər dərsin sonunda şagirdlərə "Bu gün nələri öyrəndim?" və "Hansı bacarıqlarımı inkişaf etdirməliyəm?" kimi suallar verilməsi onların özünüqiymətləndirmə və təhlil qabiliyyətlərini artırır. Müəllim-şagird münasibətləri şəxsiyyətin inkişafında əsas təsir göstəricisidir. Müəllim şagirdləri diqqətlə dinləyir, onların fikirlərinə qiymət verir və inkişaflarını dəstəkləyir. Bu cür münasibətlər uşaqlarda etimad, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq mədəniyyətinin formalaşmasına yardım edir. Şagirdlər müəllimin səbirli, qayğıkeş və ədalətli davranışını müşahidə edərək empatiya və sosial bacarıqlar öyrənirlər.

Reflektiv fəaliyyət və özünüqiymətləndirmə uşağın şəxsiyyət inkişafına mühüm təsir göstərir. Şagird öz fəaliyyətini təhlil etməyi, uğurlarını və səhvlərini qiymətləndirməyi öyrəndikcə məsuliyyət hissi, həlledici düşünmə və özünüinkişaf bacarıqları inkişaf edir. Müəllimin konstruktiv geribildirimi bu prosesi dəstəkləyir və uşaqların motivasiyasını artırır. Sinifdə interaktiv və layihəyə yönəlmiş təlim üsulları şəxsiyyətin inkişafını sürətləndirir.

Məsələn, problem əsaslı öyrənmə şagirdlərə konkret situasiyaları analiz etməyə, həll yolları

tapmağa və nəticələri müzakirə etməyə imkan verir, oyun və rol fəaliyyətləri isə empatiya, sosial bacarıq və emosional intellekti inkişaf etdirir. Evdə və məktəbdə təcrübə olunan davranışlar, sosial layihələr və könüllü fəaliyyətlər uşaqlarda məsuliyyət, əməkdaşlıq və ictimai fəaliyyətə maraq yaradır. Təlim mühiti təhlükəsiz, dəstəkləyici və motivasiyaedici olarsa, uşaqlar səhv etməkdən qorxmadan öyrənir, özünü ifadə edir və daxili motivasiya inkişaf edir.

Nəticə etibarilə, kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafı çoxşaxəli və qarşılıqlı təsirli prosesdir. Müəllim, təlim metodları, sinif mühiti, interaktiv fəaliyyətlər, ailə və sosial layihələr bir-biri ilə harmonik şəkildə işlədikdə uşaq həm idrak, həm sosial, həm emosional, həm də əxlaqi inkişafını təmin edir. Bu kompleks təsirlər uşağın gələcək həyat mövqeyini, davranış üslubunu və dəyərlər sistemini formalaşdırır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə təhsil sistemi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şəxsiyyətin formalaşması və onun hərtərəfli inkişafının təmin edilməsidir. Qloballaşma proseslərinin sürətləndiyi, informasiya axınının genişləndiyi və sosial münasibətlərin mürəkkəbləşdiyi bir zamanda hər bir cəmiyyət gələcək inkişafını insan kapitalının keyfiyyəti ilə müəyyən edir. Bu baxımdan təhsil sisteminin əsas hədəfi yalnız bilik vermək deyil, eyni zamanda yaradıcı, çevik düşüncəyə malik, sosial baxımdan yetkin və mənəvi dəyərlərə sadiq olan şəxsiyyət yetişdirməkdir. Bu missiyanın həyata keçirilməsi isə uşaqlara, xüsusilə də kiçikyaşlı məktəblilərə yönəlik təlim-tərbiyə fəaliyyətinin elmi əsaslarla qurulmasını tələb edir. Kiçikyaşlı məktəbli dövrü insan həyatının ən dinamik, dəyişkən və həssas mərhələlərindən biridir. Uşağın məktəbə qədəm qoyduğu ilk illər onun psixoloji inkişafında dönüş nöqtəsi hesab edilir. Bu dövrdə təkcə intellektual bacarıqlar deyil, həm də emosional sabitlik, sosial münasibətlər, davranış vərdişləri və özünütənzimləmə kimi mühüm psixoloji komponentlər formalaşır. Hər bir məktəbli üçün bu yaş mərhələsi yeni sosial mühitə daxil olma, yeni normalarla tanışlıq və özünü cəmiyyətdə dərk etmə prosesinin başlanğıcıdır. Məhz buna görə də tədqiqatçılar və pedaqoqlar bu yaş dövrünü şəxsiyyətin gələcək inkişaf xəttini müəyyən edən əsas mərhələlərdən biri kimi qiymətləndirirlər

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi:

– Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafına təsir edən amillər Azərbaycandakı sosial-pedaqoji reallıqlar fonunda yenidən sistemləşdirilmişdir.

– Şəxsiyyətin formalaşmasında sosial-emosional öyrənmə elementlərinin rolu geniş şəkildə əsaslandırılmışdır.

– İnkişaf problemlərinin erkən aşkarı və aradan qaldırılması üçün yeni elmi-metodik model hazırlanmışdır.

– Müəllim-şagird-valideyn üçbucağının qarşılıqlı təsir mexanizmi tədqiqat çərçivəsində yenidən şərh edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat iş şəxsiyyət inkişafının nəzəri əsaslarını daha da zənginləşdirir, kiçikyaşlı məktəblilərin sosial-psixoloji inkişafının strukturu, dinamikası və problemləri barədə yeni elmi yanaşmalar təqdim edir. Eyni zamanda pedaqoji psixologiya sahəsində mövcud nəzəri müddəaların təkmilləşməsinə töhfə verir, habelə sinif müəllim-valideyn əməkdaşlığının pedaqoji təcrübənin və pedaqogika elminin bölmələrini nəzəri müddəalarda zənginləşdirir.

Ədəbiyyat

1. https://anl.az/down/meqale/musiqi_medeniyyeti/2021/02/782952(meqale).pdf
2. Rəcəbova, N., Quliyeva, Ş., & Əliyeva, Z. Musiqi: Ümumi təhsil müəssisələrinin 1-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı: Bakınəş, 2020.
3. Rəcəbova, N., Quliyeva, Ş., & Əliyeva, Z. Musiqi: Ümumi təhsil müəssisələrinin 3-cü sinifləri üçün dərslik. Bakı: 2022.
4. Education Commission of the States. Research and Policy Implications of STEAM Education for Young Students. Veb-ünvan (Müraciət tarixi: 12.05.2026). 2021.

A.K.Mehdiyeva

Kiçikyaşlı məktəbli şəxsiyyətinin inkişafının təcrübəli mərhələləri

Xülasə

Bu məqalədə kiçikyaşlı məktəbli şəxsiyyətinin formalaşma prosesinin mərhələli inkişafı təhlil olunur. Uşağın məktəb həyatına daxil olması onun psixoloji-emosional və sosial inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyur. Araşdırmada göstərilir ki, şəxsiyyətin formalaşması təkcə təlim prosesinin deyil, ailə və sosial mühitin də təsiri altında baş verir. Kiçikyaşlı məktəbli dövrü üç əsas mərhələ ilə xarakterizə olunur:

— Birinci mərhələdə uşaq məktəb mühitinə uyğunlaşır;

— İkinci mərhələdə öz davranışına nəzarət və məsuliyyət hissi formalaşır;

— Üçüncü mərhələdə isə sosial münasibətlər dərinləşir, liderlik və əməkdaşlıq bacarıqları inkişaf edir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müəllimin pedaqoji yanaşması, ailə mühitinin dəstəyi və uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə hörmət şəxsiyyətin sağlam formalaşmasının əsas şərtləridir. Uğurlu şəxsiyyət inkişafı üçün təlim prosesində emosional sabitlik, motivasiya və fərdi yanaşma mühüm rol oynayır.

A.K Мехдиева

Практические аспекты развития личности младшего школьника

Резюме

В данной статье анализируется поэтапное развитие процесса формирования личности младшего школьника. Вступление ребенка в школьную жизнь знаменует собой начало нового этапа в его психологическом, эмоциональном и социальном развитии. Исследование показывает, что формирование личности происходит под влиянием не только учебного процесса, но и семейной и социальной среды. Период младшего школьного возраста характеризуется тремя основными этапами:

• На первом этапе ребенок адаптируется к школьной среде.

• На втором этапе формируется самоконтроль над поведением и чувство ответственности.

• На третьем этапе углубляются социальные отношения, развиваются навыки лидер-

ства и сотрудничества.

В результате исследования было установлено, что педагогический подход учителя, поддержка семейной среды и уважение к индивидуальным особенностям ребенка являются основными условиями здорового формирования личности. Для успешного развития личности важную роль в учебном процессе играют эмоциональная стабильность, мотивация и индивидуальный подход.

A.K. Mehdiyeva

Practical stages of personality development in primary school students

Summary

This article analyzes the gradual development of the personality formation process in primary school students. A child’s entry into school life marks the beginning of a new stage in their psychological, emotional, and social development. The research indicates that personality formation occurs under the influence of not only the educational process but also the family and social environment. The primary school period is characterized by three main stages:

• In the first stage, the child adapts to the school environment.

• In the second stage, a sense of self-control over behavior and responsibility is formed.

• In the third stage, social relationships deepen, and leadership and cooperation skills develop.

The study results conclude that the teacher's pedagogical approach, the support of the family environment, and respect for the child's individual characteristics are the fundamental conditions for healthy personality formation. For successful personality development, emotional stability, motivation, and an individual approach play a crucial role in the learning process.

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2026

PEDAQOJİ PSİXOLOGİYA
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

UOT 37.015.3

MƏKTƏB YAŞLI UŞAQLARDA TƏHSİL MOTİVASİYASININ FORMALAŞMASINDA SOSİAL–PSİXOLOJİ AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Sevər Sərvət qızı Mirzəyeva
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti
ORCİD: 0000-0001-9861-5211
E-mail: severmirzayeva@gmail.com
Mətanət Ziya qızı Hətəmova
Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistr
ORCİD: 0009-0009-6585-5900
E-mail: metanethetemova04@gmail.com

Açar sözlər: *motivasiya, məktəb yaşlı uşaqlar, müəllim-şagird münasibətləri, təhsil psixologiyası,akademik nailiyyət*
Ключевые слова: *мотивация, дети школьного возраста, отношения учитель-ученик, педагогическая психология, академическая успеваемость*
Key words: *motivation, school-aged children, teacher–student relationships, educational psychology, academic achievement*

Müasir təhsil sistemində məktəb yaşlı uşaqlarda təhsil motivasiyasının formalaşdırılması pedaqoji və psixoloji problemlərin əsas sahələrindən biridir. Təhsil motivasiyası şagirdlərin təlim fəaliyyətinə münasibətini, onların fəallığını və akademik nailiyyətlərini müəyyən edən əsas amillərdən hesab olunur. Motivasiya səviyyəsi yüksək olan şagirdlər təlim prosesində daha aktiv iştirak edir və daha yüksək nəticələr əldə edirlər. [Deci və Ryan, 2000]. Motivasiyanın olmaması təhsildə uğurların azalması ilə nəticələnə bilər (Sadıqova, 2021).

Şagirdlərin motivasiyası onların fərdi psixoloji xüsusiyyətləri və sosial mühitlə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, motivasiyanın formalaşması yalnız şagirdin öz maraqları ilə deyil, həm də onu əhatə edən sosial-psixoloji mühitlə müəyyən olunur.

Müəllimin pedaqoji yanaşması və şagirdlə qurduğu münasibət motivasiyanın inkişafında mühüm rol oynayır. [Wentzel 1998]. Ailə və məktəb mühiti şagirlərin təlimə marağına birbaşa təsir edir. Bu faktorlar həm daxili, həm də xarici motivasiyanın inkişafına təsir göstərir. [Həmzəyev, 2006].

Motivasiyasının tədqiqində daxili və xarici motivasiya nəzəriyyəsi əsas yer tutur

Daxili motivasiya o zaman yarana bilər ki, bu, insan üçün həyati əhəmiyyətə malikdir, ya da onu məmun edə bilər. Motivasiya insanda pozitiv potensial yaradaraq yeniliklər əldə etməyə, tədqiqatlara cəlb edir, eyni zamanda, insanın bacarıqlarının genişləndirilməsinə təkan verir, xarici motivasiya isə mükafat və sosial təsirlərdən formalaşır üəyyən olunmuşdur ki, daxili motivasiya ilə öyrənilən biliklər daha uzun müddət yadda qalır və tətbiq edilə bilər. Yerli alimlər göstərirlər ki, şagirdlərin xarici motivasiyası məktəb tədbirləri, müsabiqələr və müəllim

təşviqləri ilə formalaşa bilər. Digər tərəfdən, mükafat və cəzalar xarici amillər olaraq daxili motivasiyaya stimul verir. Eyni zamanda, bəzi tədqiqatçılar göstərirlər ki, fəaliyyətə görə mükafatın verilməsi əvvəlcə maraq yarada bilər, sonra isə daxili motivasiyanı basdıra bilər.

Azərbaycan alimləri də bu sahədə əhəmiyyətli araşdırmalar aparıblar. Motivasiya yalnız pedaqoji yanaşmadan deyil, həm də məktəbin və ailənin psixoloji dəstəyindən formalaşır. Əlavə olaraq, şagirdlərin emosional vəziyyəti və özünüqiymətləndirməsi onların təlim fəaliyyətinə marağına təsir edir. [Mehdiyev, 2010].

Təhsil motivasiyasına təsir edən əsas sosial-psixoloji amillər müəllim-şagird münasibətləri, sinif mühiti və sosial dəstəkdir. Müəllimlərin dəstəkləyici və ədalətli pedaqoji yanaşması şagirdlərin daxili motivasiyasını artırır və onların öyrənməyə marağını gücləndirir Bu yanaşma şagirlərin dərsə daha aktiv qoşulmasına, sosial bacarıqlarının inkişafına və sinifdə əməkdaşlığa səbəb olur.

Yerli tədqiqatlarda qeyd edilir ki, müəllim-şagird münasibətlərində diqqət, qarşılıqlı hörmət və müsbət rəy şagirdin emosional vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. Belə mühitdə şagirdlər öz bacarıqlarına güvənir və öyrənmə prosesində məsuliyyət hissi daha da artır. [Əlizadə, 2015].

Ailə və sosial dəstək motivasiyanın formalaşmasında əsas rola malikdir. Valideynlərin öyrənməyə maraqlı münasibəti və evdə yaradılan öyrənmə mühiti şagirdlərin həm daxili, həm də xarici motivasiyasını yüksəldir. Valideyn dəstəyi şagirdin öyrənməyə marağını artırmaqla yanaşı, onun akademik uğurunu da birbaşa gücləndirir.

Həmçinin şagirdlərin sosial mühitdə dəstəklənməsi, həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq və sosial bacarıqların inkişafı motivasiyanın dayanıqlığını təmin edir. Bu sosial-psixoloji amillər şagirdlərin akademik fəaliyyətinə müsbət təsir edir.

Araşdırmalar göstərir ki, şagirdlərin təhsildə uğuru motivasiya ilə sıx bağlıdır. Yüksək motivasiyalı şagirdlər dərs prosesində daha aktiv iştirak edir, tapşırıqları vaxtında yerinə yetirir və qiymətdə uğur qazanır.

Əlavə olaraq, məqsəd yönümlü öyrənmə strategiyaları və müəllim tərəfindən verilən konstruktiv rəy şagirdlərin motivasiyasını artırır və akademik nailiyyətlərini gücləndirir.

Beləliklə, daxili və xarici motivasiya, sosial-psixoloji amillər və müəllim rolu birləşərək şagirdlərin akademik nailiyyətini müəyyən edən əsas faktorlar kimi çıxış edir.

Problemin aktuallığı. Məktəb yaşlı uşaqlarda motivasiyanın formalaşması onların öyrənməyə marağını və akademik nailiyyətlərini birbaşa təsir edir. Bu mövzu həm məktəb, həm də sosial-psixoloji mühitdə əhəmiyyətlidir. Motivasiya yüksək olan şagirdlər dərs prosesinə daha fəal qoşulur və nəticədə daha uğurlu olurlar.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə motivasiyanın daxili, xarici və sosial-psixoloji amillərini birləşdirərək kompleks yanaşma təqdim edir. Məktəb yaşlı uşaqların motivasiya səviyyəsi ilə akademik nailiyyətləri arasındakı əlaqəni sistemli şəkildə araşdırır. Nəticədə, motivasiyanın formalaşmasına təsir edən faktorlar barədə daha əhatəli və praktik olaraq tətbiq edilə bilən elmi model təqdim olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat müəllimlər və valideynlər üçün şagird motivasiyasını artırmaq yollarını müəyyən edir. Sinifdə və evdə dəstək mühitinin yaradılmasına töhfə verir. Bu da həm akademik uğuru, həm də şagirdlərin sosial-emosional inkişafını gücləndirir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. 2-ci nəşri – Bakı. 2002.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*. 2000.
3. Əlizadə, Ə. Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 2015
4. Həmzəyev, M. Ə. Pedaqogika. Bakı: 2006.
5. Mehdiyev, R. Təhsil sistemində şəxsiyyətin inkişafı problemləri. Bakı: 2010.
6. Pintrich, P. R. A motivational science perspective on the role of student motivation in learning. *Journal of Educational Psychology*. 2003.
7. Ryan, R. M., & Deci, E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist.* 2000.
8. Wentzel, K. R. Social relationships and motivation in middle school: The role of parents, teachers, and peers. *Journal of Educational Psychology:* 1998.
9. Sadıqova, F. Təhsildə Motivasiya və Özünəinamın Formalaşdırılması. Azərbaycan məktəbi, № 3. 2021.
10. Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность. Москва: Смысл. 2003.
11.Полат, Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Москва: Академия. 1999.

S.S. Mirzəyeva, M.Z. Hətəmova

Məktəb yaşlı uşaqlarda təhsil motivasiyasının formalaşmasında sosial–psixoloji amillərin təhlili
Xülasə

Tədqiqat məktəb yaşlı uşaqlarda təlim motivasiyasının formalaşmasına və ona təsir edən amillərə həsr olunmuşdur. Motivasiya şagirdlərin təlim prosesinə cəlb olunmasında, akademik nailiyyətlərində və şəxsi inkişafında mühüm rol oynayır. Tədqiqat daxili və xarici motivasiyanı, eləcə də müəllim–şagird münasibətləri, sinif mühiti və ailə dəstəyi kimi sosial-psixoloji amilləri araşdırır. Nəticələr motivasiya ilə akademik uğur arasındakı əlaqəni göstərir və şagird motivasiyasının artırılması üçün səmərəli strategiyalar haqqında məlumat verir. Bu tədqiqat təhsil psixologiyası sahəsində həm nəzəri anlayışların zənginləşdirilməsinə, həm də praktik tətbiqlərin inkişafına töhfə verir.

С.С. Мирзаева, М.З. Гятамова

Анализ социально-психологических факторов в формировании учебной мотивации у школьников
Резюме

Исследование посвящено формированию учебной мотивации у школьников и факторам, влияющим на нее. Мотивация играет ключевую роль в вовлеченности учащихся, их академических достижениях и личностном развитии. В работе рассматриваются внут-

ренняя и внешняя мотивация, а также социально-психологические факторы, включая взаимоотношения учитель-ученик, атмосферу в классе и поддержку семьи. Результаты показывают связь между мотивацией и академической успеваемостью и дают рекомендации по повышению мотивации учащихся. Исследование вносит вклад как в теоретическое понимание, так и в практическое применение в педагогической психологии.

S.S. Mirzayeva, M.Z. Hatamova

Analysis of social-psychological factors in the formation of educational motivation of school-aged children

Summary

The research focuses on the formation of educational motivation in school-aged children and the factors influencing it. Motivation plays a crucial role in students' engagement, academic achievement, and personal development. The study examines internal and external motivation as well as social-psychological factors, including teacher-student relationships, classroom environment, and family support. The results highlight the connection between motivation and academic success and provide insights into effective strategies for enhancing student motivation. This research contributes to both theoretical understanding and practical applications in educational psychology.

Redaksiyaya daxil olub: 09.04.2026

UOT 37.015.3

TƏLƏBƏLƏRİN PSİXOLOJİ SAĞLAMLIĞINA MƏNFİ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Jalə Elman qızı Əliyeva
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCİD: 0009-0001-7814-7606
E-mail: jaliyeva448@gmail.com

Açar sözlər: *Tələbə, sağlam həyat tərzi, fiziki tərbiyə,gün rejimi, tibb*
Ключевые слова: *Студент, здоровый образ жизни, физическое воспитание, распорядок дня, медицина*
Key words: *Student, healthy lifestyle, physical education, daily routine, medicine*

Bakalavrlar tədris müddətində müxtəlif xarici və daxili amillərin təsiri ilə psixofizioloji və reproduktiv sağlamlıqlarını təhlükə altında hiss edə bilirlər. Sosial mühitin norma və dəyərlərində baş verən sürətli dəyişikliklər, həmçinin artan zehni və emosional gərginliklər bu yaş qrupunda balanssızlıq yaradır. Xüsusilə ali təhsilin başlanğıc mərhələsində sosial əlaqələrin formalaşmasında yaşanan çətinliklər, adaptasiya bacarıqlarının zəifləməsinə və bununla da gərginlik yaradan situasiyaların dərinləşməsinə səbəb olur.Universitet auditoriyasında psixoloji rifahın tədqiq olunması, məhz stresverici elementlərin geniş yayılması və onların tələbələrə göstərdiyi təsirlərlə şərtlənir. Akademik tədris rejiminin intensivliyi, informasiya yüklənməsinin artması, vaxtın effektiv planlaşdırılmaması, qiymətləndirmə dövrlərində yaşanan narahatlıq və gələcəkdə peşə yönümü ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər tələbələrdə davamlı gərginlik vəziyyəti yaradır. [2]

Əgər istirahət və təhsil fəaliyyətləri arasında rasional tarazlıq yaradılmırsa, bu, bir çox hallarda emosional dağınıqlıq, ruhi gərginlik, sinir sistemində pozuntular və eyni zamanda stressə bağlı fizioloji xəstəliklərin meydana çıxması ilə nəticələnə bilər. [2]

Gənclər dərs və imtahanlarla məşğul olarkən bəzən öz sağlamlıqlarını unudurlar. Uzun dərs saatları, yuxusuz gecələr və stress onların həm fiziki, həm də zehni vəziyyətinə təsir edir. Psixoloqlar bildirirlər ki, diqqət və yaddaş qabiliyyəti yalnız öyrənmə üsullarına deyil, sağlam həyat tərzinə də bağlıdır. "Tehsil365" xəbər verir ki, bir tələbə deyir: "Bəzən dərslərə diqqət yetirmək çətin olur, xüsusilə yuxusuz və stressli olduğum zaman. Hiss edirəm ki, sağlamlığım birbaşa dərs nəticələrimə təsir göstərir. [1]

Ekspertlər hesab edirlər ki, məktəb və universitetlərdə idman dərslərinin keyfiyyətinin artırılması, psixoloji dəstək proqramlarının genişləndirilməsi və düzgün qidalanma ilə bağlı maarifləndirmə işlərinin gücləndirilməsi vacibdir. Valideynlər də bildirirlər ki, sağlamlıq yalnız tibbi məsələ deyil, eyni zamanda təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edən amildir. [1]

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, sağlamlıq və təhsil sıx şəkildə əlaqəlidir. Sağlam və əlverişli mühitdə yetişən tələbələr tədris prosesində daha fəal olur, bilikləri daha yaxşı mənimsəyir və gələcək fəaliyyətlərində daha yüksək nailiyyətlər əldə edirlər. Bu baxımdan, təhsil müəssisələrinin sağlam həyat şəraitinin yaradılmasına diqqət göstərməsi gənclərin həm akademik inkişafına, həm də ümumi həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə mühüm töhfə verir.

Son zamanlarda gərginlik, yəni stress, cəmiyyətin bütün təbəqələrində yayılsa da, onun ən çox təsir etdiyi yaş dövrlərindən biri məhz gənclik mərhələsidir. Xüsusilə ali təhsil alan gənclər – yəni tələbələr – bu dövrdə həm zehni, həm də psixoloji baxımdan müxtəlif təzyiqlərlə qarşılaşırlar. Stress yalnız hal-hazırda yaşanılan bir gərginlik deyil, eyni zamanda gələcəyə yönəlik narahatlıqların, qorxuların və gözləntilərin qarışığından yaranan bir vəziyyətdir. Bu dövr emosional dəyişikliklərlə zəngin olduğu üçün tələbələrin gündəlik həyatlarında da bu hallar özünü göstərir.

Gənclərin bir çoxu bu yaşda öz sağlamlığını prioritet məsələ kimi görmür. Sanki fiziki və psixi enerjilərinin heç vaxt tükənməyəcəyinə inanırlar. Onlar üçün sağlamlıqla maraqlanmaq vaxt itkisi və ya maraqsız bir məsələ kimi görünə bilər. Bəzən dərslər, imtahanlar, sosial münasibətlər və özlərini cəmiyyətə qəbul etdirmək istəyi onların enerjisini tamamilə alır. Bu zaman tələbələr istirahətə kifayət qədər vaxt ayırmır, özlərini daim gərginlik içində saxlayırlar. Yuxusuz gecələr, davamlı informasiya axını və sosial təzyiqlər nəticəsində həm psixoloji, həm də fiziki baxımdan tükənməyə doğru gedirlər [3, s.10].

Bəzən tələbələr yeni bir mühitə uyğunlaşarkən özlərini təsdiqləmək, ətrafdakılar tərəfindən qəbul olunmaq və müəyyən mövqe qazanmaq istəyi ilə davranışlarında dəyişiklik edirlər. Bu prosesdə bəzi gənclər stress və daxili narahatlıqla mübarizə aparmaq üçün sağlamlığa zərər verən vərdişlərə meyil göstərə bilirlər. Belə davranışlar çox vaxt tək qalma hissi, anlaşılmamaq və emosional boşluqla əlaqəli olur. Dəstək görməyən tələbələr problemlərini paylaşacaq şəxs tapmadıqda, çıxış yolunu yanlış seçimlərdə axtara bilirlər. Halbuki yanında anlayışlı və dəstəkləyici mühit olan gənclər bu cür vəziyyətlərdə daha düzgün və sağlam qərarlar verirlər. Bu amillər göstərir ki, ali təhsil müəssisələri yalnız bilik verən yerlər deyil, eyni zamanda tələbələrin şəxsi inkişafını, psixoloji tarazlığını və sosial rifahını təmin edən mühitlər olmalıdır. Universitetlərdə psixoloji dəstək xidmətlərinin fəaliyyəti, tələbələrə həssas yanaşan müəllimlərin rolu və tələbə təşkilatları ilə səmərəli əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Gənclərin öz fikirlərini rahat ifadə edə bildiyi və anlayış gördüyü mühitlər formalaşdırıldıqda, onların daxili gərginliyi azalır. Bu da həm sağlamlığa, həm də təhsil nailiyyətlərinə müsbət təsir göstərir. Cəmiyyətdəki maddi çətinliklər, ailədən gələn gözləntilər və sosial bərabərsizliyin mövcudluğu tələbələrdə stressin artmasına səbəb olur. Təhsil haqqının ödənilməsi, gündəlik yaşayış xərclərinin qarşılanması və gələcəkdə iş tapmaqla bağlı narahatlıqlar tələbə həyatını daha da çətinləşdirir. Bəzi hallarda tələbə yalnız dərslərlə kifayətlənmir, eyni zamanda pedaqoji ustalığını artırmaq baxımından işləmək məcburiyyətində qalır. Bu vəziyyət isə onun həm dərslərinə hazırlığına diqqətini azaldır, həm də psixoloji yetkinliyinə təsir göstərir. Bu zaman tələbənin öz səyi kifayət etmir, dövlət və cəmiyyətin dəstəyi də bu məsələyə təsirini göstərir. Təhsil sahəsində gənclərin rifahını qoruyan və onları dəstəkləyən tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Psixoloji dəstək xidmətlərinin artırılması, tələbələr üçün mentorluq sisteminin qurulması və tələbə birliklərinin daha fəal işləməsi bu baxımdan önəmlidir. Çünki özünü güvənli və dəyərli hiss edən gənc daha sağlam düşünür, verdiyi qərarlarda balanslı olur və gələcəkdə cəmiyyət üçün faydalı bir fərd kimi formalaşır.

Sosiallaşmaya mane olan problemlər- Sosiallaşma mövzusu ilə bağlı aparılan araşdırmaların ilkin mərhələlərində əsas diqqət stress yaradan amillərin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir. Lakin son dövrlərdə tədqiqatçılar daha çox fərdin öz gücünü aşan, psixoloji gərginlik yaradan vəziyyətlərlə necə mübarizə apardığını araşdırmağa başlamışlar. Bu baxımdan ali təhsil

mühiti xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki tələbələr burada həm akademik, həm də sosial xarakterli müxtəlif təzyiqlərlə üzləşirlər. Məhz bu dövrdə gələcəyin mütəxəssisləri formalaşır və onların psixoloji sağlamlığı həm peşə fəaliyyətinin uğuru, həm də ümumi həyat keyfiyyəti üçün mühüm rol oynayır. Sosial-iqtisadi şəraitin tez-tez dəyişməsi də tələbələrin psixoloji durumuna mənfi təsir göstərir. Bunun nəticəsində bəzi gənclər sosial və peşə gələcəyi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik yaşayır, əlavə gəlir əldə etmək üçün işləməyə məcbur qalırlar. Bu isə onların sosial mühitə uyğunlaşmasını çətinləşdirir və psixoloji problemlərin daha da dərinləşməsinə səbəb olur.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə ali təhsil alan gənclərin həyat tərzində baş verən dəyişikliklər onların sağlamlığına mənfi təsir göstərən amillərin artmasına səbəb olur. Oturaq həyat tərzi, qeyri-rasional qidalanma, yuxu rejiminin pozulması, psixoemosional gərginlik və informasiya texnologiyalarından həddindən artıq istifadə tələbələrin fiziki və psixoloji vəziyyətini zəiflədir. Tədris yükünün çoxluğu, imtahan stressi və sosial uyğunlaşma çətinlikləri bu prosesləri daha da dərinləşdirir. Buna görə də tələbələrin sağlamlığına mənfi təsir edən amillərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müasir dövr üçün aktual elmi problem hesab olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tələbələrin sağlamlığına təsir göstərən mənfi amillər fiziki, psixoloji və sosial aspektlər üzrə kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Amillərin ali təhsil mühitində təzahür xüsusiyyətləri və qarşılıqlı təsir mexanizmləri müəyyən edilmiş, sağlamlığa risk yaradan faktorların prioritet istiqamətləri göstərilmiş və onların azaldılmasına yönəlmiş elmi əsaslandırılmış tövsiyələr irəli sürülmüşdür

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri ali təhsil müəssisələrində sağlam mühitin formalaşdırılması, profilaktik tədbirlərin hazırlanması və sağlam həyat tərzinin təşviqi baxımından əhəmiyyətlidir. Nəticələr maarifləndirici proqramların hazırlanmasında, psixoloji və idman-sağlamlıq tədbirlərinin təşkili prosesində və müvafiq fənlərin tədrisində metodik baza kimi istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. https://tehsil365.news/az/news/35374/
2. https://ilkxeber.org/news.php?id=56358
3. Q.H. Bayramov. Valelogiya, Bakı-2019
4. Q.H. Bayramov Ali məktəb tələbələrinin valeloji tərbiyəsi: Ped.ü.fəls.dok. ...dis. avtoreferat. Bakı, 2016.
5. Məmmədova C.M. Fiziki tərbiyə müəllimi və məşqçi hazırlığının pedaqoji və psixoloji mahiyyəti. Bakı, 2014, 182 s.

J.E. Əliyeva

Tələbələrin sağlamlığına mənfi təsir edən amillərin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Xülasə

Tələbələrin sağlamlığı bir sıra amillərdən asılıdır və onların bir qismi mənfi təsir yaradır. Oturaq həyat tərzi, qeyri-rasional qidalanma və fiziki fəallığın azlığı gənclərin fiziki vəziyyətini zəiflədir. Yuxu rejiminin pozulması və psixoemosional gərginlik onların psixoloji sağlamlığına

təsir göstərir. Tədris yükü, imtahan stressi və sosial uyğunlaşma çətinlikləri bu mənfi təsirləri gücləndirir. Tədqiqat bu amillərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə və sistemləşdirməyə imkan verir. Nəticələr ali təhsil müəssisələrində sağlam həyat tərzinin təşviqi və profilaktik tədbirlərin planlanması üçün praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Дж.Е. Алиева

Характеристики факторов, оказывающих негативное влияние на здоровье студентов

Резюме

Здоровье студентов зависит от ряда факторов, некоторые из которых оказывают негативное воздействие. Малоподвижный образ жизни, нерациональное питание и недостаток физической активности ослабляют физическое состояние молодых людей. Нарушение режима сна и психоэмоциональный стресс влияют на их психологическое здоровье. Учебная нагрузка, стресс во время экзаменов и трудности социальной адаптации усиливают эти негативные последствия. Исследование позволяет выявить и систематизировать специфические характеристики этих факторов. Результаты имеют практическое значение для пропаганды здорового образа жизни в высших учебных заведениях и планирования профилактических мероприятий.

J.E. Aliyeva

Characteristics of factors that have a negative impact on students' health

Summary

The health of students depends on a number of factors, some of which have a negative impact. A sedentary lifestyle, irrational nutrition, and lack of physical activity weaken the physical condition of young people. Disruption of sleep patterns and psycho-emotional stress affect their psychological health. Academic load, exam stress, and social adaptation difficulties enhance these negative effects. The study allows us to identify and systematize the specific characteristics of these factors. The results are of practical importance for promoting a healthy lifestyle in higher education institutions and planning preventive measures.

Redaksiyaya daxil olub: 09.04.2026

KLİNİK PSİXOLOGİYA
КЛИНИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
CLİNİCAL PSYCHOLOGY

UOT 159.9.618.89

YENİYETMƏLƏRDƏ DİQQƏT ƏSKİKLİYİ VƏ HİPERAKTİVLİK POZUNTUSUNUN KORREKSİYASINDA TERAPİYA METODLARI

Kamilə Qinyaz qızı Kazımova
Bakı Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasının dosenti, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: kamilakazimova@bsu.edu.az
ORCID: 0000-0001-6360-2322
Nuriyyə Nurulla qızı Süleymanzadə
Xəzər Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0006-8694-1072
E-mail: nuriyya.suleymanzada2024@khazar.org

Açar sözlər: *diqqət əskikliyi və hiperaktivlik pozuntusu (DƏHP), yeniyetməlik, koqnitiv davranış terapiyası, neyrofeedback, şüurlu fərqindəlik (mindfulness), sosial bacarıq təlimi*
Ключевые слова: *синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ), подростковый возраст, когнитивно-поведенческая терапия, нейробиообратная связь, осознанность, обучение социальным навыкам.*
Key words: *attention deficit hyperactivity disorder (ADHD), adolescence, cognitive behavioral therapy, neurofeedback, mindfulness, social skills training.*

Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik pozuntusu (DƏHP) diqqətsizlik, impulsivlik və hiperaktivlik kimi əsas simptomlarla xarakterizə olunan geniş yayılmış neyroinkişaf pozuntusudur. Beynəlxalq diaqnostik meyarlara əsasən, pozuntunun təsdiqi üçün simptomların ən azı iki fərqli mühitdə (məsələn, ev, məktəb) müşahidə olunması və fərdin gündəlik funksionallığında klinik cəhətdən əhəmiyyətli pozulmalara səbəb olması zəruridir. Pozuntunun klinik əlamətlərinin adətən 3-4 yaşlardan etibarən təzahür etməsinə baxmayaraq, simptomların əhəmiyyətli bir hissəsi yeniyetməlik və yetkinlik dövrlərində də davamlılıq göstərir [1]. Erkən inkişaf mərhələlərindən fərqli olaraq yeniyetməlik dövrünə keçidlə birlikdə motor hiperaktivliyin intensivliyi nisbətən azalaraq, pozuntunun idrak və davranış komponentləri davamlılıq göstərir. Xüsusilə icraedici funksiyaların zəifliyi, iş yaddaşının məhdudluğu və diqqətin davamlılığında yaşanan çətinliklər akademik fəaliyyətin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır [2]. Koqnitiv yorğunluğun artması, vaxtın planlaşdırılmasında yaşanan disfunksiya və fəaliyyətlərin təşkili zamanı nizamsızlıq yeniyetmələrin həm təhsil, həm də məişət həyatında ciddi maneələr yaradır. Bu mərhələdə hiperaktivlik daha çox subyektiv "daxili narahatlıq" hissi ilə əvəz olunur [2]. Verbal narahatlıq və affektiv partlayışlarla müşayiət olunan bu vəziyyət, aşağı özünüqiymətləndirmə ilə birləşərək riskli davranışlara, antisosial meyllərə və maddə istifadəsində meylliliyə zəmin yaradır [3].

Genişmiqyaslı tədqiqatlar DƏHP-li fərdlərdə təşviş pozuntuları, depressiya və şəxsiyyət pozuntularının yüksək komorbidlik səviyyəsi, yeniyetməlik dövründə erkən və effektiv müdaxilə-

lərin tətbiqinin profilaktik potensialını ön plana çıxarır. Klinik praktikada orta və ağır dərəcəli DƏHP hallarında farmakoloji müalicə əsas simptomların idarə olunmasında effektiv olsa da, idrak, emosional və sosial sahələrdə müşahidə olunan bütün çətinlikləri aradan qaldırmaqda təkbaşına kifayət etmir. Bu səbəbdən, müasir klinik təlimatlar DƏHP-in idarə olunmasında farmakoterapiya ilə yanaşı və ya onu tamamlayan və fərdin funksional bacarıqlarını inkişaf etdirən qeyri-farmakoloji müdaxilələrin də nəzərdən keçirilməsini tövsiyə edir [4].

Davranış terapiyası

DƏHP-in korreksiyasında davranış terapiyası, yeniyetmənin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyən və arzuolunmaz davranışların dəyişdirilməsinə əsaslanan sistemli yanaşmadır. Davranış terapiyası "burada və indi" prinsipinə əsaslanaraq, birbaşa simptomların səbəb olduğu funksional pozuntuları hədəf alır [5]. Yeniyetməlik dövründə bu terapiya həm fərdi fəaliyyətləri, həm də ailədaxili münasibətlərinin strukturlaşdırılmasını əhatə edir.

Terapiyanın metodoloji əsasını operant şərtlənmə prinsipləri təşkil edir. DƏHP-li yeniyetmələrdə mükafat gözləntisi və stimullara reaksiya mexanizmi fərqli işlədiyi üçün dərhal tətbiq olunan müsbət gücləndirmə mexanizmləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Arzu olunan davranışların anında rəğbətləndirilməsi həmin hərəkətlərin vərdişə çevrilmə ehtimalını artırır [2]. Eyni zamanda, "Token İqtisadiyyatı" və yazılı davranış müqavilələri vasitəsilə yeniyetmənin məsuliyyət hissi gücləndirilir. Bunun əksinə, cəza prinsipinə əsaslanan "Taym-aut və İtki" metodunun tətbiqi ilə neqativ davranışların müqabilində müəyyən imtiyazları müvəqqəti məhdudlaşdırılır. Davranış terapiyasının vacib komponentlərindən biri mühitin modifikasiyasıdır. "Skaffoldinq" (dəstəkləyici çərçivə) adlanan bu metodla yeniyetmənin diqqətini yayındıran xarici stimullar minimuma endirilir.

Davranış terapiyası xüsusilə impulsivlik və hiperaktivlik simptomlarının sosial mühitdə yaratdığı konfliktlərin azaldılmasında yüksək səmərəlilik nümayiş etdirir. Lakin ən yaxşı nəticələr bu metodun koqnitiv üsullarla birləşdirildiyi (KDT) və ailə dinamikasının nəzərə alındığı hallarda əldə olunur [6].

Koqnitiv davranış terapiyası

Koqnitiv Davranış Terapiyası (KDT), fərdin düşüncə prosesləri ilə davranışları arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan ən təsirli qeyri-farmakoloji müdaxilə metodlarından biridir. Yeniyetməlik dövründə fərdin mücərrəd təfəkkürünün inkişafı və özünüdərk səviyyəsinin artması, bu terapiyanın tətbiqini daha əlverişli edir. KDT, sadəcə xarici simptomları idarə etmir, eyni zamanda yeniyetmənin gündəlik həyatında qarşılaşdığı funksional çətinlikləri aradan qaldıra biləcək spesifik koqnitiv bacarıqlar formalaşdırır [7].

Terapiya prosesində tətbiq olunan koqnitiv yenidənqurma metodu, yeniyetmələrin mütəmadi uğursuzluqlar nəticəsində formalaşdırdıqları mənfi özünüqiymətləndirmə qəliblərini hədəf alır. KDT vasitəsilə mütəxəssislər yeniyetməyə bu avtomatik düşüncələri müəyyən etməyi və onları daha realist, konstruktiv yanaşmalarla əvəz etməyi öyrədirlər. Belə bir yanaşma həm də emosional tənzimləmə bacarıqlarını gücləndirərək, yeniyetmənin impulsiv reaksiyalardan əvvəl vəziyyəti analiz etməsinə və "dayan-düşün" strategiyasını daxili nitq vasitəsilə tətbiq etməsinə imkan yaradır [6].

Metodun praktik tərəfi isə təşkilatçılıq, planlama və vaxtın səmərəli idarə olunması kimi icraedici vərdişlərin qazanılmasını əhatə edir. Bu zaman mürəkkəb tapşırıqların kiçik, icra oluna bilən hissələrə bölünməsi və prioritetlərin müəyyən edilməsi kimi texnikalar yeniyetməyə

akademik və sosial həyatda daha müstəqil olmağa kömək edir [7]. Qazanılmış bu koqnitiv bacarıqların uzunmüddətli xarakter daşıması KDT-nin ən mühüm üstünlüklərindən biridir. Belə ki, bu terapiya növü yeniyetməyə sadəcə anlıq həllər təklif etmir, həm də onun şəxsiyyət strukturuna inteqrasiya olunan və gələcək yetkinlik dövründə də istifadə edilə bilən psixoloji dayanıqlılıq mexanizmləri aşılayır.

KDT əsaslı ailəyönlü müdaxilələr

DƏHP-li yeniyetmələrlə işləyərkən əsas hədəflərdən biri də ailə daxilində konfliktlərin minimuma endirilməsi və valideyn-yeniyetmə arasında münasibətlərinin tənzimlənməsidir. Bu məqsədlə koqnitiv-davranışçı yanaşmaya əsaslanan bir sıra bacarıqyönlü müdaxilələr tətbiq olunur. Bunlara problem həll etmə təlimi, ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, davranışın idarə olunması və strukturlaşdırılmış ailə müdaxilələri daxildir.

Problem həll etmə modeli ailə daxilində münaqişələrin konstruktiv şəkildə həllinə yönəlir və dörd əsas mərhələni əhatə edir: Problemin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, alternativ həll yollarının yaradılması, qərar vermə, seçilmiş həllin tətbiqinin planlaşdırılması. Ünsiyyət təlimi isə ailə üzvlərinə aktiv dinləmə, "mən" ifadələrindən istifadə edərək emosiyalarını incitmədən ifadə etməyi öyrədir.

Davranış idarəetmə yanaşması əsasən müsbət möhkəmləndirmə prinsiplərinə əsaslanır. Valideynlərə davranışın nəticələrinin dərhal, ardıcıl və aydın şəkildə tətbiq olunması öyrədilir. Xüsusilə yüksək konfliktli və ya struktur problemləri olan ailələrdə psixoterapevtin müdaxiləsi valideynlərin vahid mövqe tutmasına kömək edir. Tədqiqatlar sübut edir ki, valideynlərlə yeniyetmə arasında keçirilən məqsədli və müsbət vaxt həm özünədəyər hissini gücləndirir, həm də ailədaxili ümumi gərginliyi əhəmiyyətli dərəcədə azaldır [8].

Sosial bacarıq təlimi

Yeniyetmələrdə DƏHP-in korreksiyasında sosial bacarıqlar təlimi, fərdin həmyaşıdları ilə münasibətlərində yaranan funksional çətinlikləri və sosial adaptasiya problemlərini hədəfləyən mühüm psixososial müdaxilə formasıdır. Qrup formatında təşkil edilən bu proqramlar növbə gözləmə, qaydalara riayət etmə, başqalarının emosiyalarını tanıma və düzgün ünsiyyət strategiyalarının tətbiqi kimi fundamental bacarıqları əhatə edir. Müdaxilə prosesində nəzəri izahlarla yanaşı, rollu oyunlar, modelləşdirmə və davranışın müsbət möhkəmləndirilməsi kimi texnikalardan geniş istifadə olunur. Seanslar zamanı imitasiya və interaktiv rəylər vasitəsilə öyrənilən bacarıqların praktik tətbiqi təşviq edilir ki, bu da yeniyetmənin sosial mühitdə özünəinamını artırır.

Müasir yanaşmalar valideynlərin və müəllimlərin prosesə aktiv cəlb olunaraq real mühitdə xatırlatma və möhkəmləndirmə mexanizmlərinin qurulmasını vacib hesab edir. Bundan əlavə, sosial nəticələrin yaxşılaşdırılmasında təkcə yeniyetmənin davranışını deyil, həm də ətrafdakı həmyaşıdların münasibət və gözləntilərini dəyişdirməyə yönəlmiş inteqrativ strategiyalar daha yüksək effektivlik nümayiş etdirir [9].

Alternativ terapiyalar

Neyrofeedback (EEG biofeedback) DƏHP-in neyrobioloji modelinə əsaslanan və beynin dalğa fəaliyyətinin tənzimlənməsini hədəfləyən müdaxilə üsuludur. Operant şərtlənmə prinsipi ilə, EEG vasitəsilə qeydə alınan arzuolunan beyin dalğaları möhkəmləndirilir, nəticədə neyronal özünü-tənzimləmə və optimal oyanıqlıq səviyyəsi təmin olunur [10].

Klinik tədqiqatlar neyrofeedbackin diqqət göstəricilərində müsbət dəyişiklərin olduğunu

qeyd etsə belə, uzunmüddətli effektivliklə bağlı əlavə elmi sübutlara və tədqiqatlara ehtiyac duyulur [11].

Fərqindəlik (mindfulness) diqqətin məqsədli şəkildə indiki ana yönəldilməsi və təcrübələrin mühakiməsiz şəkildə müşahidəsini təşviq edən psixoloji təlim formasıdır. Davranış səviyyəsində fərqindəlik diqqətin tənzimlənməsini və reaksiya nəzarətini gücləndirməyə xidmət edir. Neyropsixoloji tədqiqatlar isə meditasiya təliminin diqqət, operativ yaddaş və koqnitiv nəzarət kimi icraedici funksiyaları əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirdiyini göstərir [12].

Nəticə

Beləliklə, DƏHP-li yeniyetmələrlə işdə ən uğurlu nəticələr farmakoterapiya, koqnitiv-davranış prinsipləri və mühitə yönəlmiş (ailə və məktəb) dəstəyin vəhdətindən ibarət olan multimodal yanaşma ilə əldə edilir. Neyrofeedback və mindfulness kimi alternativ üsullar isə bu kompleks prosesi tamamlayan perspektivli vasitələr kimi çıxış edir. Yekun olaraq, hər bir yeniyetmənin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış, onun individuallığına hörmət edən və icraedici funksiyalarını kompensasiya edən inteqrativ müdaxilə planı, fərdin yetkinlik dövrünə daha sağlam və sosial cəhətdən adaptiv keçidini təmin edən əsas amildir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə DƏHP-li yeniyetmələrin akademik və sosial adaptasiya çətinliklərinin artması, həmçinin pozuntunun yetkinlik dövrünə keçiddə yaratdığı risklər problemin dərindən öyrənilməsini zəruri edir. Bu keçid mərhələsində tətbiq olunan multidissiplinar müdaxilələrin fərdin gələcək psixoloji dayanıqlılığına birbaşa təsiri mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amildir.

Problemin elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq KDT, ailəyönlü müdaxilələr və alternativ metodların inteqrasiyası nəzəri müstəvidə kompleks şəkildə əsaslandırılmışdır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə məktəb psixoloqları və klinik mütəxəssislər üçün DƏHP-li yeniyetmələrlə fərdi korreksiya planlarının və ailə məsləhətçiliyi strategiyalarının hazırlanması üçün istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.). / American Psychiatric Association. – Arlington, VA: American Psychiatric Publishing, – 2013. – 947 p.

2. Barkley, R.A. Taking Charge of Adult ADHD (2nd ed.). / R.A. Barkley. – New York, NY: Guilford Press, – 2020. – 294 p.

3. Young, S. ADHD: Making the invisible visible / S. Young, M. Fitzgerald, M.J. Postma. – London: UKAAN, – 2013. – 28 p.

4. Nøvik, T.S. Management of ADHD in children and adolescents: non-pharmacological interventions / T.S. Nøvik [və b.] // European Child & Adolescent Psychiatry, – 2020. № 29, – s. 129–147.

5. Vidal-Estrada, R. Cognitive–behavioural group therapy for adolescents with ADHD / R. Vidal-Estrada [və b.] // BMC Psychiatry, – 2012. № 12, – s. 1-9.

6. Young, S. Practitioner review: Non-pharmacological treatments for ADHD: A lifespan

approach / S. Young, J.M. Amarasinghe // Journal of Child Psychology and Psychiatry, – 2010. № 51, – s. 116–133.

7. Ramsay, J.R. Nonmedication Treatments for Adult ADHD: Evaluating Case Studies / J.R. Ramsay. – Washington, DC: American Psychological Association, – 2010. – 239 p.

8. ADHD in Adolescents: Development, Assessment, and Treatment. / red. S.P. Becker. – New York: Guilford Publications, – 2019. – 424 p.

9. Hudziak, J.J. Social skills training for adolescents with ADHD / J.J. Hudziak, M. Archangeli // Child and Adolescent Psychiatric Clinics, – 2017. №26, – s. 569–581.

10. Lubar, J.F. Electroencephalographic biofeedback and neurological applications / J.F. Lubar // Biofeedback and Self-Regulation, – 1976. №1, – s. 1–12.

11. Butnik, S.M. Neurofeedback in adolescents and adults with attention deficit hyperactivity disorder // Journal of Clinical Psychology, – 2005. № 61, – s. 621–625.

12. Van de Weijer-Bergsma, E. The effectiveness of mindfulness training on behavioral problems in adolescents with ADHD / E. Van de Weijer-Bergsma [və b.] // Journal of Child and Family Studies, – 2012. № 21, – s. 775–787.

K.Q. Kazımova, N.N. Süleymanzadə

Yeniyetmələrdə diqqət əskikliyi və hiperaktivlik pozuntusunun korreksiyasında terapiya metodları

Xülasə

Məqalədə yeniyetmələrdə DƏHP-in korreksiyası üçün tətbiq olunan davranış, koqnitiv-davranış və ailəyönlü müdaxilələr həmçinin müasir dövrdə istifadə olunan alternativ terapiya metodları nəzəri cəhətdən təhlil edilir. İşdə multimodal yanaşmanın simptomların idarə olunması və sosial adaptasiyanın təmin edilməsindəki həlledici rolu əsaslandırılır.

К.Г. Кязимова, Н.Н. Сулейманзада

Методы терапии для коррекции синдрома дефицита внимания и гиперактивности у подростков

Резюме

В статье дается теоретический анализ поведенческих, когнитивно-поведенческих и семейно-ориентированных вмешательств, применяемых для коррекции СДВГ у подростков, а также альтернативных методов терапии, используемых в современный период. В работе обосновывается решающая роль мультимодального подхода в управлении симптомами и обеспечении социальной адаптации.

K.G. Kazimova, N.N. Suleymanzade

Therapy methods for correcting attention deficit hyperactivity disorder in adolescents

Summary

The article provides a theoretical analysis of behavioral, cognitive-behavioral, and family-oriented interventions for the correction of ADHD in adolescents, as well as alternative therapy methods used in the modern era. The study substantiates the decisive role of a multimodal approach in symptom management and the assurance of social adaptation.

Redaksiyaya daxil olub: 07.04.2026

KORREKSİYA PSİXOLOGİYASI
ИСПРАВИТЕЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ
CORRECTIVE PSYCHOLOGY

UOT 159.9.618.89

DİALİZ XƏSTƏLƏRİNDƏ PSİXOLOJİ DƏSTƏYİN ƏHƏMİYYƏTİ

Ceyhunə Ceyhun qızı Cəfərova
Xəzər Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0002-6924-6968
E-mail: ceyhune555@icloud.com

Açar sözlər: *dializ, xroniki böyrək çatışmazlığı, psixoloji dəstək, psixoloji rifah, həyat keyfiyyəti, müalicəyə uyğunlaşma.*
Ключевые слова: *диализ, хроническая почечная недостаточность, психологическая поддержка, психологическое благополучие, качество жизни, адаптация к лечению.*
Key words: *dialysis, chronic kidney failure, psychological support, psychological well-being, quality of life, adaptation to treatment.*

Xroniki böyrək çatışmazlığı müasir səhiyyənin aktual problemlərindən biridir və onun idarə olunmasında dializ mühüm yer tutur. Dializ bir çox xəstə üçün həyati zəruri prosedur olsa da, müntəzəm seanslar, həyat tərzində dəyişikliklər, fiziki yorğunluq və sosial məhdudiyyətlər psixoloji gərginliyi artırır. Bu səbəbdən dializ alan şəxslərin yalnız fiziki deyil, psixoloji ehtiyaclarının da nəzərə alınması vacibdir. Həyəcan, ruh düşkünlüyü və sosial təcrid hallarının geniş yayılması psixoloji dəstəyin aktuallığını artırır.

Dializ müalicəsi alan xəstələrin psixoloji vəziyyəti çox vaxt onların gündəlik həyat üzərində nə qədər nəzarət hiss etdikləri ilə bağlı olur. Ev şəraitində aparılan dializ və peritoneal dializ xəstələrə daha çox müstəqillik verdiyi üçün onların həyat keyfiyyətində və ümumi rifahında daha müsbət dəyişikliklər müşahidə olunur [1]. Müalicənin xəstəxanaya davamlı bağlılıq yaratması isə bəzi xəstələrdə sərbəstlik hissini azaldır və bu, psixoloji yüklənməni artırır. Dializlə yaşama təcrübəsini araşdıran ədəbiyyat da göstərir ki, bu proses yalnız tibbi prosedur kimi deyil, insanın sosial həyatı, daxili dünyası və gündəlik uyğunlaşması ilə sıx bağlı olan bir yaşam təcrübəsidir [14]. Buna görə psixoloji dəstək dializ xəstələrinin müalicəsində əlavə bir sahə kimi deyil, ümumi qayğının vacib hissəsi kimi qəbul olunmalıdır.

Dializ müalicəsi xəstənin gündəlik həyatında ciddi dəyişikliklər yaradır və çox vaxt emosional gərginlik, asılılıq hissi, gələcəklə bağlı narahatlıq və psixoloji yorğunluqla müşayiət olunur. Bu səbəbdən dializ alan şəxslərdə psixoloji rifah daha həssas hesab olunur [13]. Bu yük yalnız xəstə ilə məhdudlaşmır, çünki dializ ailə üzvləri və qayğı göstərən yaxınlardan da davamlı iştirak, gündəlik nəzarət və praktiki məsuliyyət tələb edir [7]. Dərmanların izlənməsi, qidalanmanın təşkili, gigiyena qayğısı və müalicə ilə bağlı təhlükəsizlik məsələləri onların öz rifahına da mənfi təsir göstərə və ailədaxili emosional gərginliyi artıra bilər [7]. Buna görə dializ sahəsində psixoloji dəstək həm xəstəni, həm də ailəni əhatə edən yanaşma kimi nəzərdən keçirilməlidir. Qrup dəstəyi, maarifləndirmə, uyğunlaşma bacarıqları və özünəqayğıya yönəlmiş

müdaxilələr bu baxımdan faydalı hesab olunur [7]. Bu yanaşma xəstənin psixoloji vəziyyətinin stabilləşməsinə və müalicə prosesinin daha sağlam qəbuluna kömək edə bilər [13, 7].

Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, dializ xəstələrinə göstərilən psixoloji dəstək onların emosional vəziyyətinə və həyat keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Sosial dəstəyin yüksək olması xəstələrdə depressiv əlamətlərin azalması və psixoloji rifahın daha yaxşı səviyyədə qorunması ilə əlaqələndirilir [12]. Eyni zamanda psixososial müdaxilələrin, o cümlədən strukturlaşdırılmış psixoloji yardımın və uyğunlaşma bacarıqlarını gücləndirən proqramların xəstələrin ruh halına, müalicəyə münasibətinə və ümumi rifah hissinə müsbət təsir göstərdiyi bildirilir [3]. Sistemli icmallarda da bu istiqamətdə oxşar nəticələr qeyd olunur və psixoloji dəstəyin dializ xəstələrinin kompleks müalicə yanaşmasının vacib hissələrindən biri olduğu vurğulanır [2].

Dializ xəstələrinə göstərilən psixoloji dəstək adətən bir neçə mənbənin birgə iştirakı ilə formalaşır. Ailə üzvləri və yaxın qayğı göstərən şəxslər gündəlik müalicə rejiminin izlənməsi, qidalanma və dərman nəzarəti, eləcə də emosional dayaq baxımından mühüm yer tutur; bu səbəbdən onların iştirakı xəstənin uyğunlaşmasına kömək etsə də, özlərinin də əlavə dəstəyə ehtiyacı yarana bilir [7]. Dializ şöbəsində çalışan tibb bacıları və digər renal mütəxəssislər isə xəstə ilə davamlı təmasda olduqları üçün yorğunluq, gərginlik və gündəlik çətinliklərin artmasını daha tez hiss edə bilirlər, buna görə dinləmə, izah etmə və dəstəkləyici ünsiyyət onların rolunun vacib hissəsinə çevrilir [16, 11]. Peşəkar psixoloji yardım da bu çərçivədə xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki dializ zamanı tətbiq olunan strukturlaşdırılmış psixoloji müdaxilələrin depressiv əlamətlərin azalmasına və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına kömək etdiyi göstərilmişdir [3].

Dializ xəstələrində həyəcan, stres və ruh düşkünlüyü kimi hallar tez-tez müşahidə olunur və bu zaman mənəvi dayaq da psixoloji vəziyyətə təsir edən amillərdən biri sayılır. Araşdırmalar göstərir ki, insanın mənəvi rifah hissi gücləndikcə emosional gərginliklə mübarizə aparmaq daha mümkün olur və psixoloji vəziyyət daha sabit qalır [15]. Bununla yanaşı, xəstənin öz təcrübəsinin dinlənilməsi və onun baxış bucağının nəzərə alınması da böyük əhəmiyyət daşıyır, çünki keyfiyyətli yardım üçün xəstənin nə yaşadığını anlamaq vacibdir [14]. Bu yanaşma xəstənin özünü daha yaxşı başa düşülmüş hiss etməsinə, müalicəyə daha sakit münasibət göstərməsinə və gündəlik çətinliklərə uyğunlaşmasına kömək edə bilər [1].

Dializ xəstələrində psixoloji gərginliyin vaxtında görünməməsinin əsas səbəblərindən biri onun gündəlik müalicə ilə qarışıb adi hal kimi qəbul edilməsidir. Yorğunluq, yuxu pozuntusu, iştahasızlıq və enerjisizlik kimi şikayətlər həm depressiv vəziyyətin əlaməti ola bilər, həm də böyrək çatışmazlığı və dializlə əlaqəli fiziki yükün bir hissəsi kimi yozula bilər; bu isə psixoloji qiymətləndirməni çətinləşdirir [8]. Digər tərəfdən, bəzi xəstələr öz emosional çətinliklərini ayrıca problem kimi təqdim etmirlər, çünki əlavə dərman qəbul etmək istəmirlər, antidepressantların təsirindən çəkinirlər və ya yaşadıqları vəziyyəti kifayət qədər ciddi saymırlar [6]. Bu səbəbdən müntəzəm psixoloji qiymətləndirmə dializ xidmətinin sabit hissəsi kimi təşkil edildikdə daha faydalı olur; xüsusilə xəstə ilə hər seansda təmasda olan dializ tibb bacıları emosional dəyişiklikləri daha erkən sezə və lazım gəldikdə əlavə dəstəyə yönləndirmədə mühüm rol oynaya bilərlər [17].

Dializ xəstələri üçün psixoloji dəstəyin gündəlik müalicə prosesinə daxil edilməsi ən real şəkildə dializ seanslarının gedişində təşkil olunduqda mümkün görünür. Depressiya skrininqi ilə bağlı sistemli icmal böyrək çatışmazlığı olan xəstələrdə qısa və tətbiqi asan alətlərdən istifadə oluna biləcəyini, Beck Depression Inventory II-nin isə ən geniş öyrənilmiş vasitələrdən

biri olduğunu göstərir [9]. Daha yeni bir tədqiqat da skrininqin dializ mərkəzinin özündə aparılmasının və şübhəli halların həmin mühitdə əlavə qiymətləndirilməsinin psixoloji yardımın əlçatanlığını artırdığını bildirir [10]. Bu yanaşma xəstənin əlavə qəbul axtarmadan və müalicə ritmindən ayrılmadan daha erkən dəstək almasına imkan verir. Hemodializ xəstələri ilə aparılmış müdaxilə tədqiqatında da seanslara uyğunlaşdırılmış psixososial yardımın depressiv əlamətlərə, həyat keyfiyyətinə və müalicəyə münasibətə müsbət təsir göstərdiyi qeyd olunur [3].

Dializ xəstələrinə göstərilən psixoloji dəstəyin erkən başlanması xüsusilə müalicəyə keçid dövründə vacib görünür, çünki dializə başlamaq və ya bir üsuldan digərinə keçmək xəstənin gündəlik həyatında, özünə nəzarət hissində və gələcəklə bağlı gözləntilərində nəzərəçarpacaq dəyişiklik yaradır [4]. Müalicənin ilk aylarında bütün xəstələrin ehtiyacları eyni olmur. Evdə hemodializ və ya peritoneal dializ alan insanlar daha çox müstəqillik və gündəlik rejim üzərində çeviklik hiss edə bildikləri üçün onların psixoloji ehtiyacları mərkəzdaxili hemodializ alan xəstələrdən fərqli ola bilər. Bu fərq dəstəyin standart qaydada deyil, seçilmiş dializ üsuluna uyğun qurulmasının daha məqsədəuyğun olduğunu göstərir [1]. Fərdiləşdirmə məsələsi yalnız müalicə forması ilə məhdudlaşmır. Xəstənin stresslə necə mübarizə apardığı da nəzərə alınmalıdır, çünki problem yönümlü coping strategiyalarından daha çox istifadə edən və depressiv əlamətləri daha az olan şəxslərdə həyat keyfiyyəti daha yaxşı qiymətləndirilmişdir; bu müşahidə psixoloji yardımın hər xəstəyə eyni məzmunda təqdim edilməsinin kifayət etmədiyini, məsləhət və dəstəyin xəstənin uyğunlaşma tərzinə görə seçilməsinin daha faydalı ola biləcəyini göstərir [5].

Dializ xəstələrində psixoloji dəstəyin faydası strukturlaşdırılmış müdaxilələrdə daha aydın görünür. Hemodializ xəstələri ilə aparılmış bir tədqiqatda seans vaxtına uyğunlaşdırılmış psixososial proqram depressiv əlamətlərin azalması, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşması və müalicəyə daha sabit münasibətlə əlaqələndirilmişdir [3]. Sistemli icmal və meta-analizlər də göstərir ki, psixoloji dəstək, relaksasiya və psixotəhsilyönlü müdaxilələr hemodializ alan yetkinlərdə həyəcan və depressiyanı azalda, həyat keyfiyyətinə isə müsbət təsir göstərə bilər [2]. Psixotəhsil müdaxiləsi üzrə ayrıca meta-analiz də qısa və orta müddətli izləmədə emosional vəziyyət və həyat keyfiyyəti baxımından faydalı nəticələri təsdiqləyir [18]. Bu nəticələr psixoloji dəstəyin dializ müalicəsində praktik əhəmiyyətini göstərir.

Beləliklə, dializ xəstələrində psixoloji dəstək müalicənin kənarında qalan bir məsələ kimi deyil, gündəlik renal qayğının planlaşdırılmış hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, emosional çətinliklər çox vaxt yorğunluq, yuxu pozuntusu və ümumi halsızlıq kimi şikayətlərin arxasında görünməz qala bilir, bu səbəbdən müntəzəm psixoloji qiymətləndirmə və seanslara uyğunlaşdırılmış yardım daha erkən mərhələdə müdaxilə imkanı yaradır [8, 9]. Xəstənin seçdiyi dializ üsulu, ailə dəstəyi, mübarizə strategiyaları və müalicəyə uyğunlaşma tərzi bir-birindən fərqləndiyi üçün psixoloji yardımın da fərdiləşdirilməsi vacibdir və bu yanaşmanın həyat keyfiyyəti, emosional sabitlik və müalicəyə münasibət baxımından daha faydalı nəticələr verdiyi göstərilmişdir [1, 3]. Bu baxımdan dializ mərkəzlərində qısa skrininq, tibb personalının erkən müşahidəsi, ehtiyac olduqda psixoloqa yönləndirmə və ailənin məlumatlandırılması birgə tətbiq edildikdə psixoloji rifahın qorunması üçün daha real və davamlı model formalaşa bilər [7, 2].

Problemin aktuallığı. Dializ müalicəsi alan xəstələrdə uzunmüddətli terapiya, həyat tərzində dəyişikliklər və sosial məhdudiyyətlər psixoloji gərginliyin yaranmasına səbəb olur. Bu

baxımdan psixoloji dəstəyin onların emosional vəziyyəti, həyat keyfiyyəti və müalicəyə uyğunlaşması üzərində təsirinin araşdırılması müasir tibb və psixologiya baxımından aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə dializ xəstələrində psixoloji dəstək yalnız ümumi yardım forması kimi deyil, emosional rifahın qorunması, gizli psixoloji çətinliklərin vaxtında aşkar edilməsi və müalicəyə uyğunlaşmanın gücləndirilməsi ilə əlaqəli kompleks yanaşma kimi təqdim olunur. Psixoloji dəstəyin ailə, tibb personalı və peşəkar yardımın qarşılıqlı iştirakı ilə formalaşan çoxmənbəli proses olması xüsusi olaraq əsaslandırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən müddəalar dializ mərkəzlərində psixoloji qiymətləndirmənin təşkili, xəstələrin erkən mərhələdə dəstəyə yönləndirilməsi, tibb personalının müşahidə və ünsiyyət bacarıqlarının gücləndirilməsi, eləcə də ailələrin məlumatlandırılması prosesində tətbiq oluna bilər. Bu yanaşma dializ xəstələrinin psixoloji rifahının qorunmasına və müalicə prosesinə daha sabit uyğunlaşmasına praktik əsas yaradır.

Ədəbiyyat

1. Antoun, J., Brown, D. J., Jones, D. J. W., Clarkson, B. G., Shepherd, A. I., Sangala, N. C., Lewis, R. J., McNarry, M. A., Mackintosh, K. A., Mason, L., Corbett, J., & Saynor, Z. L. Exploring patients' experiences of the impact of dialysis therapies on quality of life and wellbeing. *Journal of Renal Care, 49*(1), p.15–23. 2023.

2. Barello, S., Anderson, G., Acampora, M., Bosio, C., Guida, E., Irace, V., Guastoni, C. M., Bertani, B., & Graffigna, G. The effect of psychosocial interventions on depression, anxiety, and quality of life in hemodialysis patients: A systematic review and a meta-analysis. *International Urology and Nephrology, 55*(4), p.897–912. 2023.

3. Cukor, D., Ver Halen, N., Asher, D. R., Coplan, J. D., Weedon, J., Wyka, K. E., Saggi, S. J., & Kimmel, P. L. Psychosocial intervention improves depression, quality of life, and fluid adherence in hemodialysis. *Journal of the American Society of Nephrology, 25*(1), p.196–206. 2014.

4. Dumaine, C. S., Fox, D. E., Ravani, P., Santana, M. J., & MacRae, J. M. Health related quality of life during dialysis modality transitions: A qualitative study. *BMC Nephrology, 24*(1), p.282. 2023.

5. Erbay, E., Arslan, K., Hatipoğlu, E., & Yildirim, T. The quality of life, depression levels and coping styles of patients on kidney transplant waiting list. *Social Work in Public Health, 36*(4), p.432–447. 2021.

6. Farrokhi, F., Abedi, N., Beyene, J., Kurdyak, P., & Jassal, S. V. Patient-perceived barriers to a screening program for depression: A patient opinion survey of hemodialysis patients. *Clinical Kidney Journal, 10*(6), p.830–837. 2017.

7. Hovadick, A. C., Jardim, V. R., Paúl, C., Pagano, A., Reis, I., & Torres, H. Interventions to improve the well-being of family caregivers of patients on hemodialysis and peritoneal dialysis: A systematic review. *PeerJ, 9*, e11713. 2021.

8. Kimmel, P. L. Depression in patients with chronic renal disease: What we know and what we need to know. *Journal of Psychosomatic Research, 53*(4), p.951–956. 2002.

9. Kondo, K., Antick, J. R., Ayers, C. K., Kansagara, D., & Chopra, P. Depression screening tools for patients with kidney failure: A systematic review. *Clinical Journal of the American*

Society of Nephrology, 15(12), p.1785–1795. 2020.

10. Kubanek, A., Renke, M., Godlewska, B. R., Paul, P., Przybylak, M., Kowalska, A. S., Wąż, P., Błaszczyk, M., Macul-Sanewska, A., Rutkowski, P., Czarnacka, K., Bednarski, K., & Grabowski, J. Screening for depression in chronic haemodialysis patients as a part of care in dialysis setting: A cross-sectional study. *Frontiers in Psychiatry, 15*, 1410252. 2024.

11. Marcussen, J., Madsen, R., Bonner, A., & Agerskov, H. Perceptions of haemodialysis nurses regarding patients' and families' loss and grief. *Journal of Renal Care, 50*(3), p.223–231. 2024.

12. Pan, K.-C., Hung, S.-Y., Chen, C.-I., Lu, C.-Y., Shih, M.-L., & Huang, C.-Y. Social support as a mediator between sleep disturbances, depressive symptoms, and health-related quality of life in patients undergoing hemodialysis. *PLOS ONE, 14*(4), e0216045. 2019.

13. Petrie, K. Psychological well-being and psychiatric disturbance in dialysis and renal transplant patients. *British Journal of Medical Psychology*, *62*(1), p.91–96. 1989.

14. Polaschek, N. The experience of living on dialysis: A literature review. *Nephrology Nursing Journal, 30*(3), p.303–309, 313. 2003.

15. Senmar, M., Razaghpoor, A., Mousavi, A. S., Zarrinkolah, F., Esmaeili, F., & Rafiei, H. Psychological symptoms in patients on dialysis and their relationship with spiritual well-being. *Florence Nightingale Journal of Nursing, 28*(3), p.243–249. 2020.

16. van der Borg, W. E., Verdonk, P., de Jong-Camerik, J., & Abma, T. A. How to relate to dialysis patients' fatigue - perspectives of dialysis nurses and renal health professionals: A qualitative study. *International Journal of Nursing Studies, 117*, 103884. 2021.

17. Wilson, B., Spittal, J., Heidenheim, P., Herman, M., Leonard, M., Johnston, A., Lindsay, R., & Moist, L. Screening for depression in chronic hemodialysis patients: Comparison of the Beck Depression Inventory, primary nurse, and nephrology team. *Hemodialysis International, 10*(1), p.35–41. 2006.

18. Zhang, L., Zou, L., & Zhou, L. Effectiveness of psychoeducational interventions on psychological distress and health-related quality of life among patients with maintenance hemodialysis: A systematic review and meta-analysis. *Renal Failure, 46*(1), 2331613. 2024.

C.C.Cəfərova

Dializ xəstələrində psixoloji dəstəyin əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalədə dializ müalicəsi alan xəstələrdə psixoloji dəstəyin əhəmiyyəti emosional vəziyyət, həyat keyfiyyəti və müalicəyə uyğunlaşma baxımından nəzərdən keçirilir. Ədəbiyyat məlumatları psixoloji dəstəyin psixoloji rifahın qorunmasına və müalicə prosesinə uyğunlaşmanın güclənməsinə kömək etdiyini göstərir. Psixoloji yardımın dializ qayğısının vacib hissəsi kimi təşkili məqsədəuyğun hesab olunur.

Дж.Дж. Джафарова

Значение психологической поддержки у пациентов, находящихся на диализе
Резюме

Рассматривается значение психологической поддержки у пациентов, проходящих диализ, с точки зрения эмоционального состояния, качества жизни и адаптации к лечению. Данные литературы показывают, что психологическая поддержка способствует сохранению психологического благополучия и улучшает адаптацию к лечебному процессу. Организация психологической помощи как важной части диализной помощи считается целесообразной.

J.J. Jafarova

The importance of psychological support in dialysis patients
Summary

The importance of psychological support in patients undergoing dialysis is considered in terms of emotional state, quality of life, and adaptation to treatment. The literature shows that psychological support helps preserve psychological well-being and strengthens adaptation to the treatment process. The organization of psychological support as an important part of dialysis care is considered appropriate.

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2026

UOT 159.9.618.89

PSYCHOLOGİCAL İNTERVENTİON PROGRAMS FOR WOMEN WİTH POSTPARTUM DEPRESSİON AND THEİR EFFECTİVENESS İSSUES

Fidan Yusif Abdurrahmanova
master's student at Khazar University
ORCİD: 0009 0008 7873 4553
E-mail: Abdurrahmanovafidan4@gmail.com

Key words: *pregnancy, childbirth, depression, stress, baby, perinatal.*
Ключевые слова: *беременность, роды, депрессия, стресс, ребенок, перинатальный период.*
Açar sözlər: *hamiləlik, doğuş, depressiya, stress, körpə, perinatal.*

Today, a progressive increase in depressive disorders is observed among the general population. Psychologists and psychiatrists have professionally examined the psychoemotional state of women and their quality of life, both during pregnancy and after childbirth, and this issue is also of interest to obstetricians and gynecologists (2;5).

The question of whether an anesthesiologist can influence the development of postpartum depression through the use of various pain relief methods during childbirth remains unresolved. Furthermore, the issue of studying and identifying modern criteria for analyzing women's health before and during pregnancy, as well as during childbirth and the postpartum period, remains relevant today. These criteria should adequately reflect the state of their physical, psychological, and social functioning.

Childbirth should be a positive event associated with positive emotions (7). However, pregnancy itself is a significant stressful life event that accelerates the intensity of depression (6). According to the WHO (The World Health Organization), depressive pathology is one of the most common problems, which in the near future will occupy second place in the structure of morbidity, second only to coronary heart disease. Postpartum depression, as a major depressive episode, has devastating consequences for the health of the mother, newborn, infant, and even the entire family (3).

Postpartum depression affects more than 10–15% of women worldwide (5). According to various authors, the registered incidence of postpartum depression varies widely, ranging from 6.5% to 29.5%. Moreover, statistical data differ depending on the time of depression diagnosis. This is mainly due to the fact that different studies use different diagnostic scales, which also affects the final result and introduces some confusion into statistical reporting.

An initial pathological fear of childbirth is a clear independent predictor of the development of postpartum depression. Fear of childbirth is not an isolated problem; it is associated with personal characteristics and relationships with loved ones. The most common causes of fear of childbirth are fear of pain and a suspected low pain threshold (1;6). Women who have a strong fear of childbirth must be monitored by a psychologist and, if necessary, by a psychiatrist. On the other hand, such women should be recommended to have a routine consultation with an obstetric anesthesiologist, who will professionally explain to the patient all possible complications of surgery and prevent psychological discomfort by discussing the possibilities

of various pain relief methods during vaginal delivery, thereby reducing women's fear of childbirth (3). In addition, the obstetric anesthesiologist will inform the pregnant woman about the possibility of using various pain-relieving techniques in the postoperative period if a cesarean section is performed.

Depression is a condition characterized by depressed mood and loss of interest in usual activities, which affects a person's thoughts, behavior, feelings, and well-being (2,9). Depression in adults has a significant impact on quality of life, productivity, and social significance (2,8). Women are known to be approximately 1.7 times more likely to develop depressive states (6).

One of the most common psychoemotional disorders in the postpartum period is postpartum depressive disorder, a problem that has become the subject of active attention in recent decades, not only by experts in psychiatry and psychology, but also by clinical medicine. However, until recently, the etiology and dynamics of depressive pathology remain poorly understood (9).

The problem of mental disorders in women after childbirth, which occur more frequently than at other periods of life, was documented in ancient medicine. Hippocrates (c. 460 BC – c. 370 BC) associated the presence of pronounced mental eccentricities with a delayed postpartum purification (4). Galen (c.131 – c. 200-217) expressed the opinion that in women, "hot blood" rushes to the head after childbirth, thereby giving rise to the development of mental disorders (4). This idea was supported for a significantly long time, until the 18th century.

The first attempts at a scientifically substantiated theory of the development of psychosis in the postpartum period were initiated by J. Esquirol (1772 – 1840), who, to explain the specific conditions in women during this critical period, introduced the term puerperal mania.

Postpartum depression is a serious public health problem worldwide, as the significant negative consequences of the postpartum period threaten not only the health of the mother and child but also the well-being of the entire family (7).

Pregnancy and the postpartum period are major life events that can cause anxiety, depression, and adjustment disorders in susceptible individuals. Depression, the most common disorder of the perinatal period and the first year after childbirth, affects up to 14% of women throughout pregnancy and the first year postpartum, according to statistics from developed countries (1; 6). According to published data, the incidence of depressive pathology varies depending on the standard of living and wealth of the population. Thus, in countries with low and average living standards and resources, depressive states of the population are observed from 6.5 to 12.9% or more (5).

Paspartum depression is a form of major depressive disorder, which is clinically manifested by a variety of symptoms (5): mood swings, a significant decrease in interest in everything around you and any activity, insomnia or, conversely, pronounced drowsiness, unexplained weight loss or weight gain, psychomotor retardation or agitation, increased fatigue, weakness, a sense of worthlessness, excessive feelings of guilt, deterioration in the ability to concentrate, focus, and the inability to comprehend what is happening and make informed decisions. This is accompanied by a decrease in lactation, and a disruption of the mother-child relationship. The extreme manifestation of a depressive state is the appearance of recurrent suicidal thoughts and even suicide attempts (1; 4).

Despite the fact that the number of studies devoted to the study of the problem of depressive

pathology in the postpartum period has progressively increased in the last decade, the etiology and pathogenesis of the development of depression in the postpartum period are still unclear. Perinatal depression is a heterogeneous disorder that can arise as a result of a wide range of medical, social, and mental disorders (7).

Currently, existing studies have shown the influence of various psychosocial and physiological factors on the incidence of postpartum depression. Psychosocial factors include the presence of depression or anxiety during pregnancy, stressful life events or changes during pregnancy, insufficient social support, a history of mental disorders, and nicotine use (2). Physiological factors include decreased norepinephrine or serotonin activity in the brain (6), decreased omega-3 fatty acid levels (4), vitamin D, fluctuations in oxytocin and beta-interleukinl. In addition, abnormalities in the hypothalamic-pituitary-adrenal axis contribute to the development of postpartum depression. A significant number of scientific studies indicate that past adverse events, such as negative experiences in childhood, sexual abuse, and physical abuse, disrupt the central nervous system's response to stress. This sensitization increases the risk of developing depression or chronic pain syndrome after physical or psychological stress (9). As noted above, the etiology and pathogenesis of postpartum depression have not been definitively established.

Factors that influence the development of depressive states in the postpartum period have now been identified. These include neurotic and neurosis-like reactions, distinctive characteristics of a woman's behavior and personality, and a predisposition to depressed mood. Of particular importance is the existence of depressive disorders and neurosis-like states in women, both during pregnancy and in the postpartum period, that were not diagnosed in due time or did not receive the necessary treatment in a timely manner. At the same time, women's social and economic living conditions, as well as psychological determinants such as low income, internal conflicts, and marital disharmony, are of great importance (5). At the same time, instances of violence against women during pregnancy clearly have a negative impact on the development of depressive symptoms in women in the postpartum period.

Many factors have been found to increase the likelihood of developing postpartum depression, including cesarean section (5–7). Cesarean section can cause adverse outcomes such as infection, postpartum hemorrhage, ureteral and bladder injury, uterine rupture, chronic pain syndrome, and gastrointestinal dysfunction (1, s. 7). These adverse outcomes and surgical trauma can increase stress, which in turn can affect psychological function and increase the risk of developing postpartum depression in mothers. Compared with women who delivered vaginally, patients who had a cesarean section are more likely to suffer from depressive disorders in the postpartum period (2). Caesarean section is an abdominal surgery and, therefore, is associated with tissue incision, pain, blood loss, weakness, limited mobility, and a visible scar shortly afterward. Women undergoing emergency cesarean section for indications that pose a direct risk to the life of the fetus are particularly vulnerable.

Postoperative pain and difficulties with infant feeding are two major factors determining the negative quality of life of women in the early postoperative period following cesarean section (1). Women who experienced severe acute pain had a 2.5-fold higher risk of developing chronic pain syndrome and a three-fold increased risk of developing postpartum depression compared to those with moderate pain (4).

Delayed lactation, which occurs with planned cesarean section, negatively impacts the mother's mental state, causing stress and further disrupting lactation. Many researchers report that women feel worse after cesarean section than after vaginal delivery. Patients after cesarean section have more problems with sleep, suffer from loss of appetite, and complain of fatigue and decreased libido. They also more often report feelings of fear of death, anger at their doctors and partners, and guilt (7; 8).

According to other authors, delivery methods such as vaginal delivery, instrumental delivery, or emergency cesarean section were not associated with an increased risk of developing postpartum depression (3). Thus, Josefsson A. et al. demonstrated the absence of any relationship between the type of delivery and the incidence of postpartum depression (2). Similar results were published in the work of Hung C.H. in 2004 (3).

In contrast to the above, Chaaya M. et al. (2002) reported that the incidence of postpartum depression was higher in women who gave birth vaginally compared to those who underwent surgery (1). Some researchers, on the contrary, have found that cesarean section leads to a reduced risk of developing postpartum depression, which they attributed to a delayed reaction of the body to severe stress (2; 4).

Most authors are of the opinion that the development of postpartum depression is facilitated by pain experienced during childbirth, which can develop into persistent pain and lead to a delay in recovery and rehabilitation, as well as an increased risk of developing postpartum depression (1; 3). In the postoperative period, severe pain experienced can cause various psychological disorders, as well as somatic diseases in women. In addition, acute pain is also a risk factor for the development of chronic pain syndrome, which may be associated with depression (9).

As early as 1936, A.P.Nikolaev pointed out that throughout pregnancy, the physician is obliged to "instill" in the pregnant woman the idea of the possibility of a painless birth; the physician must improve her health and restructure the woman's psyche, unfortunately raised on the idea of the eternity and supposed inevitability of labor pains (3). However, it should be noted that the opinion that a woman should experience pain during childbirth still persists.

In a study by Freedman S.A. et al., published in 2020, 16.5% of women reported that childbirth was the most traumatic event in their lives, and this led to the development of post-traumatic stress disorder, the incidence of which was 7.8% (4).

Various scales are used to diagnose postpartum depression. The Edinburgh Postnatal Depression Scale (EPDS), recognized worldwide, is most widely used for clinical assessment and to determine the severity of clinical manifestations of depressive pathology in the postpartum period. The EPDS represents the most advanced screening technology used in clinical practice. The scale is designed as a self-report questionnaire designed to identify depressive disorders in postpartum women not only in the emotional sphere but also in the area of cognitive perception.

The EPDS was first used in 1987 in Edinburgh. The scale includes 10 items, each with four answer options depending on the severity of manifestation (4). The method has a sensitivity of 86% and a specificity of 85.4%. All scores are then summed across all ten items. A score of 8–9 or higher indicates a high probability of postpartum depression (approximately 86% of cases), while a score of more than 13 points (the maximum score is 30 points) indicates a 100%

probability of developing postpartum depression (4).

The clinical questionnaire by K.K. Yakhin and D.M. Mendelevich is designed to study neurotic conditions (5). This standardized method for examining the psychological state of patients is widely used for the qualitative analysis of neurotic manifestations, while the questionnaire allows for the identification of the main syndromes of neurotic conditions. In 1978, the questionnaire was developed by D.M. Mendelevich and K.K. Yakhin. When conducting research based on this questionnaire, it is possible to adequately assess maladaptive emotional disorders and identify pathological disturbances in neurotic conditions (4).

The questionnaire includes 68 questions about the patient's current emotional state. All questions are categorized into six main scales: anxiety, hysterical response, neurotic depression, asthenia, autonomic dysfunction, and obsessive-phobic disorders (obsessive-compulsive disorder).

A score greater than 1.28 points indicates a healthy level and the absence of negative emotional states in patients. Scores less than -1.28 points indicate a morbid nature of the disorders being studied, with pronounced negative emotional states of various types present: asthenic, anxious, depressive, phobic, and hysterical (4).

The SF-36 Health Status Survey is a non-specific quality of life assessment questionnaire. At the Institute of Clinical and Pharmacological Research (St. Petersburg), the questionnaire was translated into Russian, and the methodology was tested (4;5).

The SF-36 questionnaire was standardized for the entire US population and representative samples of the populations of France, Australia, and Italy. Studies of individual population groups, stratified by age and gender, in European countries and the US demonstrated results for the identified indicators for both the healthy population and patients with chronic diseases (4;5).

According to this method, quality of life is based on the patient's subjective perception and is defined as an integrated characteristic of a person's psychological, social, and physical functioning. The questionnaire consists of 36 items, ranked into eight subscales: general health, physical functioning, social functioning, physical pain, role activity, vitality, emotional state, and mental health. Scores for each subscale range from 0 to 100, with a score of 100 indicating complete health. All subscales form two indicators: physical and psychological well-being.

Childbirth is considered one of the most painful experiences a woman will face in her lifetime, which can have psychological and emotional consequences in both the short and long term (5).

Painful uterine contractions lead to hyperventilation in the mother and an increase in stress hormone levels, particularly catecholamines, which can lead to hypoxemia in both the mother and fetus (8;9). Providing pain relief during vaginal childbirth eliminates hypoxemia and improves the condition of both the mother and fetus.

Currently available pain relief methods used during vaginal delivery are conventionally divided into non-pharmacological and pharmacological. Non-pharmacological methods of analgesia include psychoprophylactic preparation of pregnant women for childbirth (hypnosis and suggestion), acupuncture, transcutaneous electrical nerve stimulation, and electroanalgesia. The effectiveness of these methods varies significantly, and in most cases, additional pain relief methods are necessary. Pharmacological methods of analgesia include the use of systemic analgesics, inhalation analgesia, and various types of regional blockades (5;8)

During vaginal delivery, the methods of pain relief used should not negatively affect the condition of either the mother or the fetus, or inhibit labor. At the same time, women in labor must be conscious and able to actively participate in the labor process (7;9). The optimal method of pain relief during labor should provide adequate analgesia without any motor blockade and without adverse effects on the mother and fetus. Among the variety of pain relief methods for vaginal delivery, epidural analgesia remains the gold standard (2;8).

First and foremost, women experiencing pronounced negative psychoemotional states before childbirth require comprehensive clinical and psychological care aimed at improving and alleviating not only their physical well-being but also their psychoemotional state at the onset of labor. Immediately after childbirth, psychological care should be aimed at improving emotional perception and mitigating the postpartum stress response. During this period, women also receive psychological support (4). Thus, we concluded that anesthesiologists alone, using advanced pain relief techniques, cannot significantly impact women's psychoemotional status in the postpartum period. Therefore, pregnant women, women in labor, and women who have given birth should be actively monitored not only by an obstetrician-gynecologist and anesthesiologist, but also by a psychologist, and, if necessary, by a psychiatrist. Collaboration between obstetricians and gynecologists, anesthesiologists, and clinical psychologists will help prevent obstetric, somatic, and psychiatric pathologies during pregnancy, childbirth, and the postpartum period. At the same time, if psychosomatic pathology develops, such a collaborative alliance will allow for the earliest possible identification of the problem and the provision of professional assistance.

It should be remembered that postpartum depression in a mother not only has consequences for her own health but also has a detrimental impact on the well-being of newborns, particularly their emotional and cognitive development, as well as their subsequent social interactions. Children of parents suffering from depressive disorders are at significant risk of developing various illnesses, including psychiatric ones, which can begin in the neonatal period and persist into adulthood (8).

Based on the results of the research on the topic of the article, we can note that for early prediction of the likelihood of developing postpartum depression, as well as for the prevention and diagnosis of depressive symptoms, joint monitoring of women in the perinatal period by an obstetrician-gynecologist, psychologist and obstetrician-anesthesiologist is necessary. If psychoemotional disorders are detected, the anesthesiologist should explain to the woman the absolute necessity of using epidural analgesia during childbirth, which will not only sufficiently relieve pain during childbirth, but also help prevent the possibility of developing postpartum melancholia. At the same time, if a cesarean section is necessary, the anesthesiologist will discuss not only anesthesia during the operation, but also postoperative pain relief options. It is necessary to explain the possibility of using epidural analgesia and its benefits so that women do not fear this additional invasive procedure.

Relevance of the problem. Postpartum depression is an important social and medical problem. Over the past decades, the study of the mental and emotional state and quality of life of women in the prenatal, perinatal and postpartum periods has been a subject of close attention, practical and scientific interest for specialists in obstetrics and gynecology, clinical psychology

and psychiatry, anesthesiology and intensive care. The problem of postpartum depression has begun to attract attention due to its direct impact not only on the health and safety of the mother, but also on the well-being, cognitive development and social interactions of the newborn baby.

Scientific novelty of the problem. Syndromic types of depressive disorders of the neurotic level that arise in the postpartum period are described for the first time. Their nosological classification is justified. Clinical features of postpartum depression are determined depending on the nosological form. Diagnostic criteria have been developed to differentiate the nosological classification of postpartum depressive disorders. The role of personality, social, psychogenic, somatogenic, and endogenous factors in the development of postpartum depression of the neurotic level has been determined.

Practical significance and application of the problem. The factor predicting postpartum depression was determined based on the study of the initial psychoemotional state and clinical condition. The information obtained from this study has allowed the development of practical recommendations on the clinical features and factors influencing the development of postpartum depression to optimize the diagnosis and early detection of these disorders. These recommendations can be used by psychiatrists, psychotherapists and obstetricians to improve the quality of care provided to women in the postpartum period.

References

1. Howard LM, Khalifeh H. Perinatal mental health: a review of progress and challenges. World Psychiatry. 2020.

2. Maternal depressive symptoms predict early infant health concerns /S.S. Coburn, L.J. Luecken, I.A. Rystad (et al.) // Maternal and Child Health Jour- nal. - 2018. - P. 120–131.

3. Dynamics of emotional states in women in the postpartum period / M.A. Korgozha. // Dissertation of candidate of medical sciences. St. Petersburg, 2019. - P. 205.

4. Daehn D, Rudolf S, Pawils S, Renneberg B. Perinatal mental health literacy: knowledge, attitudes, and help-seeking among perinatal women and the public – a systematic review. BMC Pregnancy Childbirth. 2022.

5. Westgate V, Manchanda T, Maxwell M. Women's experiences of care and treatment preferences for perinatal depression: a systematic review. Arch Women Ment Health. 2023

6. Programmed intermittent epidural bolus technique for maintenance of labour analgesia: does it work for everyone? C.A. Wong, F.J. Mercier // British Journal of Anaesthesia. - 2019.

7. Cuijpers P, et al. Psychological treatment of perinatal depression: a meta-analysis. Psychol Med. 2021.

8. SBU. Psychological treatment for postpartum depression. A systematic review including health economic and ethical aspects in SBU assessment. Stockholm: Swedish Agency for Health Technology Assessment and Assessment of Social Services; 2022.

9. McPherson S, Wicks C, Tercelli I. Patient experiences of psychological therapy for depression: a qualitative metasynthesis. BMC Psychiatry. 2020.

10. Li X, et al. Effectiveness of cognitive behavioral therapy for perinatal maternal depression, anxiety and stress: a systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials. Clin Psychol Rev. 2022.

11. Jiang X, et al. Efficacy of nondrug interventions in perinatal depression: a meta-analysis. Psychiatry Res. 2022.

F.Y. Abdurrahmanova

Psychological intervention programs for women with postpartum depression and their effectiveness issues

Summary

Childbirth should be a positive event associated with positive emotions. However, pregnancy itself is a significant life stressor that can accelerate the intensity of depression. A primary pathological fear of childbirth is a clear independent predictor of the development of postpartum depression. Fear of childbirth is not an isolated problem; it is associated with personal characteristics and relationships with close family members. The most common reasons for fear of childbirth are fear of pain and a perceived low pain threshold. Postpartum depression is a serious public health issue worldwide, as the significant negative consequences of the postpartum period threaten not only the health of the mother and child but also the well-being of the entire family.

F.Y. Abdurrahmanova

Doğuşdan sonra depressiyası olan qadınlar üçün psixoloji müdaxilə proqramları və onların effektivliyi yolları

Xülasə

Doğuş müsbət emosiyalarla əlaqəli müsbət hadisə olmalıdır. Lakin hamiləliyin özü depressiyanın intensivliyini sürətləndirən əhəmiyyətli bir stressli həyat hadisəsidir. Doğuşdan ilkin patoloji qorxu doğuşdan sonrakı depressiyanın inkişafının açıq-aydın müstəqil proqnozlaşdırıcısıdır. Doğuşdan qorxmaq təcrid olunmuş bir problem deyil; o, şəxsi xüsusiyyətlər və yaxınlarınızla münasibətlərlə əlaqələndirilir. Doğuşdan qorxmağın ən çox yayılmış səbəbləri ağrı qorxusu və şübhəli aşağı ağrı həddidir. Doğuşdan sonrakı depressiya dünya miqyasında ciddi bir ictimai səhiyyə problemidir, çünki doğuşdan sonrakı dövrün əhəmiyyətli mənfi nəticələri təkcə ana və uşağın sağlamlığını deyil, həm də bütün ailənin rifahını təhdid edir.

Ф.Ю. Абдуррахманова

Психологические программы помощи женщинам с послеродовой депрессией и вопросы их эффективности

Резюме

Роды должны быть позитивным событием, связанным с позитивными эмоциями. Однако сама беременность является значительным стрессовым событием в жизни, которое ускоряет развитие депрессии. Первоначальный патологический страх перед родами

является явным независимым предиктором развития послеродовой депрессии. Страх перед родами — это не изолированная проблема; он связан с личностными характеристиками и отношениями с близкими. Наиболее распространенными причинами страха перед родами являются страх боли и предполагаемый низкий болевой порог. Послеродовая депрессия — серьезная проблема общественного здравоохранения во всем мире, поскольку значительные негативные последствия послеродового периода угрожают не только здоровью матери и ребенка, но и благополучию всей семьи.

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2026

AİLƏ PSİXOLOGİYASI
СЕМЕЙНАЯ ПСИХОЛОГИЯ
FAMILY PSYCHOLOGY

СЕМЕЙНЫЕ КОНФЛИКТЫ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ РЕАКЦИЙ У ДЕТЕЙ

UOT: 392.3

Камилла Вагифовна Эфендиева
Магистр 2 курса кафедры социальной психологии
Бакинского Государственного Университета
ORCID: 0009-0007-5944-7498
E-mail: Aliyeva.k.v@gmail.com

Ключевые слова: *эмоциональная нестабильность, семейная среда, стрессовые факторы, соматизация, психоэмоциональное состояние, детско-родительские отношения, профилактические мероприятия, психоэмоциональные факторы, профилактика, коррекция.*
Açar sözlər: *emosional qeyri-sabitlik, ailə mühiti, stress amilləri, somatizasiya, psixoemosional vəziyyət, uşaq-valideyn münasibətləri, profilaktik tədbirlər, psixoemosional amillər, profilaktika, korreksiya.*
Keywords: *emotional instability, family environment, stress factors, somatization, psycho-emotional state, parent–child relations, preventive measures, psycho-emotional factors, prevention, correction.*

В статье рассматривается влияние семейных конфликтов на формирование психосоматических реакций у детей как важного индикатора их психоэмоционального состояния. Анализируются механизмы соматизации стрессовых переживаний, возникающих у ребёнка в условиях эмоциональной нестабильности, агрессивных взаимодействий между членами семьи, непоследовательных требований и дефицита поддержки. Особое внимание уделяется роли психоэмоционального климата в семье, характеристикам родительских стилей и индивидуальным особенностям ребёнка, определяющим уровень восприимчивости к стрессу. Описываются типичные формы психосоматических проявлений — болевые синдромы, нарушения сна, эмоциональная неустойчивость, поведенческие реакции и вегетативные симптомы. На основе анализа российских и зарубежных исследований раскрываются факторы, усиливающие риск развития психосоматических реакций, а также подчеркивается значимость ранней диагностики. Представлены направления профилактики и коррекции, включающие психотерапевтическую работу с детьми, семейную терапию, педагогическую поддержку и социально-психологическую коррекцию. Делается вывод о необходимости комплексного подхода, обеспечивающего снижение выраженности психосоматических проявлений и укрепление психоэмоционального здоровья ребёнка.

Психосоматические реакции у детей представляют собой соматические, телесные проявления психоэмоционального напряжения, возникающие под воздействием стрессовых факторов и неблагоприятной семейной среды [1, с. 3]. В современных условиях психологическая устойчивость ребёнка подвергается значительным испытаниям: интен-

сивные требования к учебной деятельности, эмоциональная нестабильность родителей, социальная и академическая конкуренция.

Семейные конфликты, включающие постоянные ссоры, эмоциональные вспышки, непоследовательность воспитания и проявления агрессии, создают у ребёнка устойчивый фон тревоги и напряжения. Это, в свою очередь, приводит к появлению психосоматических реакций – способу организма выражать внутренние эмоциональные переживания через телесные проявления [2, с. 3].

Актуальность изучения психосоматических реакций обусловлена тем, что они являются ранним индикатором психологического дискомфорта ребёнка и позволяют выявить неблагоприятные семейные условия ещё до формирования хронических психосоматических расстройств. Цель статьи – рассмотреть влияние семейных конфликтов на формирование психосоматических реакций у детей и рассмотреть методы их профилактики и коррекции.

Психосоматические реакции следует отличать от психосоматических расстройств. Если расстройства – это устойчивые патологии, то психосоматические реакции – это временные проявления эмоционального напряжения, возникающие как адаптационный ответ организма на стрессовые факторы [1, с. 2].

Согласно исследованиям И.С. Якиманской, психосоматические реакции проявляются через соматизацию эмоциональных переживаний: тревога, страх, чувство вины, агрессия находят отражение в физиологических симптомах [4]. Это может быть проявлено через боли в животе, головные боли, нарушения сна, утомляемость и другие признаки, которые не имеют органической причины.

Зарубежные исследования подтверждают, что психосоматические реакции у детей могут быть связаны с различными факторами, включая семейную среду, индивидуальные особенности ребёнка и социальные условия. Например, исследование Конг Р. и соавторов от 2024 года показало, что семейные конфликты могут влиять на развитие социальных эмоций у подростков, таких как застенчивость и одиночество, что, в свою очередь, может способствовать развитию психосоматических реакций [7].

Лифинцева А.А. отмечает, что формирование психосоматических реакций зависит от психоэмоционального климата в семье, особенностей воспитания и индивидуальных черт ребёнка, таких как чувствительность, тревожность и уровень стрессоустойчивости [3].

Следует отметить основные особенности психосоматических реакций у детей: временность проявления; обратимость при устранении стрессового фактора; связь с эмоциональным состоянием и семейной средой; разнообразие форм проявления: боли, утомляемость, изменения поведения, нарушения сна [1, 3, 4].

Среди зарубежных исследований, подтверждающих, что дети, подвергающиеся воздействию семейных конфликтов, имеют повышенный риск развития психосоматических симптомов, также стоит отметить исследование Вей З. и соавторов, проведенное в 2023, которое показало, что как депрессивные, так и здоровые подростки проявляют негативные эмоции, такие как грусть, отвращение, страх и презрение, во время конфликтов с родителями, что может свидетельствовать о соматизации эмоциональных переживаний [8].

Семейные конфликты создают условия постоянного психоэмоционального напряжения. Антропов Ю.Ф. и Шевченко Ю.С. подчёркивают, что дети, растущие в конфликтной обстановке, чаще проявляют психосоматические реакции как способ справиться с внутренними переживаниями [1].

К факторам семейного влияния относятся: эмоциональная нестабильность родителей – перепады настроения, агрессия, эмоциональная холодность усиливают тревогу ребёнка [3], противоречивые требования и непоследовательность воспитания – погружают ребёнка в ощущение неуверенности, формируется хронический стресс [3, 5], недостаток эмоциональной поддержки или чрезмерная опека – оба крайних подхода вызывают у ребёнка психоэмоциональный дискомфорт и психосоматические реакции [3], высокий уровень конфликтов между членами семьи в виде постоянных ссор и критики приводят к формированию соматизированной тревожности [1, с. 4].

Исследования показывают, что психосоматические реакции чаще проявляются у детей, чьи родители обладают высокой эмоциональной лабильностью и низкой способностью к конструктивной коммуникации [3, с. 4].

Основным механизмом формирования психосоматических реакций является соматизация эмоциональных переживаний. При этом внутренние конфликты ребёнка выражаются через физиологические симптомы [4, с. 5].

Под соматизацией стресса следует понимать напряжение и тревогу, которые проявляются через головные боли, боли в животе, учащённое сердцебиение, мышечное напряжение [2, 3]. К внутренним конфликтам ребёнка можно отнести противоречие между потребностью в поддержке и страхом наказания, что в свою очередь усиливает психосоматическую реакцию [5]. Стоит отметить, что ребёнок усваивает эмоциональные модели взрослых и выражает свои переживания через телесные симптомы, данный процесс называют «моделированием эмоциональных реакций родителей» [3]. Якиманская И.С. указывает, что психосоматические реакции являются формой адаптации ребёнка, позволяющей «выпустить» накопившийся стресс и сохранить психологическое равновесие [4].

Психосоматические реакции могут проявляться разнообразно и часто отражают индивидуальные особенности ребёнка.

К основным формам психосоматических реакций можно отнести: болевые реакции – головная боль, боли в животе, спине, связанные с тревогой и стрессом [3, с. 5], нарушения сна – трудности засыпания, частые пробуждения, кошмары [4], эмоциональные проявления – повышенная раздражительность, тревожность, плаксивость [1, с. 4], поведенческие изменения – капризность, агрессивные вспышки, социальная изоляция [3, 5], вегетативные реакции – учащённое сердцебиение, потливость, нарушения пищеварения, бледность [2, с. 6].

Часто психосоматические реакции проявляются как кратковременные ответы на семейный конфликт, однако при сохранении неблагоприятной среды они могут закрепляться и проявляться при каждом новом стрессовом событии [1, с. 3].

Следует отдельно разобрать факторы, усиливающие психосоматические реакции. Помимо семейных конфликтов, на выраженность психосоматических реакций влияют: индивидуальные характеристики ребёнка, такие как, высокая чувствительность, тревож-

ность, низкая стрессоустойчивость [4, с. 5]; возрастные особенности ребенка - младшие дети чаще проявляют реакции через телесные симптомы, подростки – через эмоциональные и поведенческие проявления [3, с. 5]; а также дополнительные стрессовые факторы, такие как школа, отношения со сверстниками, перемены в жизни [4, с. 6].

Комбинация неблагоприятной семейной среды и индивидуальных особенностей ребёнка усиливает психосоматические реакции, делая их более выраженными и устойчивыми [1, с. 3].

Важную роль играют корректно подобранные методы профилактики и коррекции психосоматических реакций у детей. Эффективная профилактика и коррекция психосоматических реакций у детей требует комплексного подхода. Следует выделить четыре основных направления в работе с профилактикой и коррекцией психосоматических реакций у детей. Первое направление - это психотерапевтическая работа с ребёнком. Оно подразумевает индивидуальные сеансы, обучение навыкам саморегуляции, релаксации и эмоциональной выразительности [3, с. 5]. Следующим направлением считается семейная терапия – работа с родителями по с. снижению конфликтности, установлению конструктивного общения, созданию эмоционально безопасной среды [1, 3, 6]. Также среди направлений коррекции и профилактики стоит выделить педагогическую поддержку, которая заключается в создании благоприятного эмоционального климата в школе, сопровождении психолога, в разработке адаптивных образовательных программ [4].

Немаловажную роль в вопросе профилактики психосоматических реакций у детей школьного возраста будет играть социально-психологическая коррекция. Это группы поддержки, тренинги по развитию стрессоустойчивости и коммуникативных навыков [3, 5].

Комплексное вмешательство позволяет снизить частоту и интенсивность психосоматических реакций, укрепить эмоциональную устойчивость и предупредить хронизацию соматизированных симптомов [1, 4, 6].

Семейные конфликты оказывают значительное влияние на формирование психосоматических реакций у детей. Эмоциональная нестабильность, агрессия, непоследовательные требования и конфликтная атмосфера создают условия для соматизации внутреннего психоэмоционального напряжения ребёнка.

Ранняя диагностика, комплексное вмешательство, психотерапия и коррекция семейной среды способствуют снижению выраженности психосоматических реакций, укреплению психоэмоционального здоровья ребёнка и предупреждению долгосрочных негативных последствий.

Таким образом, психосоматические реакции детей следует рассматривать как индикатор эмоционального состояния и качества семейной среды, требующий внимания психологов, педагогов и педиатров.

Актуальность проблемы: актуальность исследования обусловлена устойчивым ростом психоэмоциональных нагрузок, с которыми сталкиваются современные дети, а также высокой распространённостью семейных конфликтов, негативно влияющих на их психологическое и физическое состояние. В условиях нестабильной семейной атмосферы у ребёнка нередко формируются психосоматические реакции как способ выра-

жения внутреннего напряжения через телесные симптомы. Раннее выявление влияния семейных конфликтов на возникновение психосоматических проявлений имеет важное значение для предупреждения более серьёзных эмоциональных и соматических нарушений. Особую значимость тема приобретает в контексте необходимости междисциплинарного взаимодействия психологов, педагогов, врачей и родителей в вопросах сохранения психического здоровья детей.

Научная новизна проблемы: научная новизна статьи заключается в комплексном рассмотрении семейных конфликтов как одного из ключевых факторов формирования психосоматических реакций у детей. В работе систематизированы современные отечественные и зарубежные подходы к пониманию механизмов соматизации детского стресса, раскрыта взаимосвязь между стилями воспитания, эмоциональным климатом семьи и особенностями психосоматических проявлений ребёнка. Новизна также состоит в акценте на психосоматических реакциях именно как раннем индикаторе семейного неблагополучия, что расширяет возможности своевременной диагностики и профилактики нарушений детского развития.

Практическое значение и применение: практическое значение статьи состоит в возможности использования её выводов и рекомендаций в деятельности практических психологов, педагогов, школьных психологических служб, педиатров и специалистов по семейному консультированию. Представленные материалы могут применяться для ранней диагностики психосоматических проявлений у детей, разработки программ профилактики семейных конфликтов, коррекции детско-родительских отношений и повышения психологической компетентности родителей. Результаты исследования также могут быть использованы при подготовке лекционных и учебно-методических материалов по возрастной, семейной и социальной психологии.

Литература

1. Антропов Ю.Ф., Шевченко Ю.С. Психосоматические расстройства и патологические привычные действия у детей и подростков. М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001.

2. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей: руководство для врачей. СПб.: Питер, 2000.

3. Лифинцева А.А. Семейные факторы психосоматических расстройств у детей и подростков. // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 2015. № 1. С. 44–56.

4. Якиманская И.С. Особенности психосоматических реакций у подростков: профилактика и коррекция. // Мир науки. Педагогика и психология. 2022. № 1. С. 9–11.

5. Кравцова Н.А. Роль детско-родительских отношений в формировании психосоматических нарушений у детей и подростков. // Психологическая наука и образование. 2005. № 2. С. 12–18.

6. Горячева Т.Г., Султанова А.Л. Психологическая помощь детям с психосоматическими заболеваниями. // Психотерапия в России: школы, науч.-практ. конф. по психотерапии и клин. психологии. М., 2000. С. 129–130.

7. Kong R., et al. Parental conflict and adolescents' socially adverse emotions: the mediating

role of family functioning. // Frontiers in Psychology. 2024. Vol. 15. Article 1387698, https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2024.1387698/full

8. Wei Z., et al. Physiological Responses during Parental Conflicts as Indicators of Emotional Distress in Adolesc, 10 July 2023, https://www.mdpi.com/2227-9067/10/7/1195

К.В. Эфендиева

Семейные конфликты и их роль в формировании психосоматических реакций у детей
Рзюме

Статья рассматривает влияние семейных конфликтов на развитие психосоматических реакций у детей как важного показателя их психоэмоционального благополучия. Анализируются механизмы соматизации стресса, возникающие в условиях эмоциональной нестабильности, агрессивного взаимодействия между членами семьи, непоследовательных воспитательных практик и недостаточной эмоциональной поддержки. Особое внимание уделяется роли эмоционального климата семьи, особенностям стилей воспитания и индивидуальным характеристикам ребёнка, определяющим его восприимчивость к стрессу. Подробно описываются типичные формы психосоматических проявлений — болевые синдромы, нарушения сна, эмоциональная нестабильность, поведенческие реакции и вегетативные симптомы. На основе российских и международных исследований в статье выявляются факторы, повышающие риск возникновения психосоматических реакций, и подчёркивается важность их ранней диагностики. Также определяются основные направления профилактики и коррекции, включая психотерапевтическую работу с детьми, семейную терапию, педагогическую поддержку и социально-психологическую коррекцию. В заключение делается вывод о том, что комплексный подход является необходимым условием для снижения психосоматических проявлений и укрепления психоэмоционального здоровья ребёнка.

K.V. Əfəndiyeva

Ailə münaqişələri və onların uşaqlarda psixosomatik reaksiyaların formalaşmasındakı rolu
Xülasə

Məqalədə ailədaxili konfliktlərin uşaqlarda psixosomatik reaksiyaların formalaşmasına təsiri onların psixoemosional vəziyyətinin mühüm göstəricisi kimi təhlil edilir. Emosional qeyri-sabitlik, ailə üzvləri arasında aqressiv qarşılıqlı münasibətlər, tərbiyədə uyğunsuz tələblər və emosional dəstəyin çatışmazlığı şəraitində uşağın yaşadığı stressin somatizasiya mexanizmləri araşdırılır. Ailədəki psixoemosional mühitin rolu, valideynlik üslublarının xüsusiyyətləri və uşağın fərdi xüsusiyyətləri stressə həssaslığın artmasına səbəb olan əsas amillər kimi qiymətləndirilir. Psixosomatik təzahürlərin tipik formaları — ağrı sindromları, yuxu pozuntuları, emosional qeyri-sabitlik, davranış reaksiyaları və vegetativ simptomlar geniş şəkildə təsvir olunur.

Yerli və xarici tədqiqatlar əsasında psixosomatik reaksiyaların inkişaf riskini gücləndirən faktorlar müəyyən edilir və erkən diaqnostikanın əhəmiyyəti vurğulanır. Uşaqlarla psixoterapevtik iş, ailə terapiyası, pedaqoji dəstək və sosial-psixoloji korreksiya daxil olmaqla profilaktika və korreksiya istiqamətləri təqdim olunur. Məqalədə psixosomatik təzahürlərin azaldılması və uşağın psixoemosional sağlamlığının möhkəmləndirilməsi üçün kompleks yanaşmanın zəruriliyi əsaslandırılır.

K.V. Afandiyeva

Family conflicts and their role in the development of psychosomatic reactions in children
Summary

The article examines the impact of family conflicts on the development of psychosomatic reactions in children as an important indicator of their psycho-emotional well-being. It analyzes the mechanisms of stress somatization that arise in situations of emotional instability, aggressive interactions between family members, inconsistent parenting practices, and insufficient emotional support. Special attention is given to the role of the family's emotional climate, the characteristics of parenting styles, and the child's individual traits that determine susceptibility to stress. Typical forms of psychosomatic manifestations—pain syndromes, sleep disturbances, emotional instability, behavioral reactions, and autonomic symptoms—are described in detail. Based on Russian and international research, the article identifies factors that increase the risk of psychosomatic reactions and emphasizes the importance of early diagnosis. It also outlines key directions for prevention and intervention, including psychotherapeutic work with children, family therapy, pedagogical support, and socio-psychological correction. The article concludes that a comprehensive approach is essential for reducing psychosomatic manifestations and strengthening the child's psycho-emotional health.

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2026

FİLOLOGİYA
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

DİLÇİLİK
ЛИНГВИСТИКА
LİNGUİSTİCS

UOT 81

DİLDƏ MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASININ TƏSNİFATI

Çinarə Zahid qızı Şahbazlı
Bakı Biznes Universitetinin dosenti
ORCID: 0009-0005-0137-608X
E-mail: Chinara.shahbazli@mail.ru

Açar sözlər: *dilçilik, dil, qrammatik forma, komponent, semantik münasibətlər*
Ключевые слова: *лингвистика, язык, грамматическая форма, компонент, семантические отношения*
Keywords: *linguistic, language, grammatical form, component, semantic relations*

Mənsubiyyət kateqoriyası dilin qrammatik və semantik münasibətlər sistemində mühüm yer tutur, çünki o, insan təfəkkürünün reallığı konseptuallaşdırmasının fundamental yollarından birini əks etdirir. Mənsubiyyət münasibətləri iki varlıq arasında əlaqəni ifadə edən universal model kimi çıxış edir və mənsub edən (sahib) ilə mənsub olan (obyekt) komponentlərini ehtiva edən xüsusi struktur konfiqurasiya yaradır.

Müasir dilçilikdə mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji, sintaktik, semantik və koqnitiv yanaşmalar daxil olmaqla müxtəlif nəzəri perspektivlərdən araşdırılır. Dilin tipoloji quruluşundan asılı olaraq mənsubiyyətin formal ifadəsi ciddi fərqliliklər göstərə bilər. Aqqlutinativ dillərdə, xüsusilə türk dillərində, mənsubiyyət əsasən affiksal morfemlər vasitəsilə ifadə olunduğu halda, analitik dillərdə daha çox sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə reallaşır.

Tədqiqatın aktuallığı mənsubiyyət kateqoriyasının həm formal-qrammatik, həm də semantik aspektlərini nəzərə alan sistemli təsnifatının zəruriliyi ilə bağlıdır. Tədqiqatın məqsədi dildə mənsubiyyət münasibətlərinin ifadə olunmasının əsas tiplərini və vasitələrini müəyyənləşdirmək, eləcə də bu qrammatik kateqoriyanın formalaşmasında iştirak edən struktur componentləri aşkar etməkdir.

Semantik baxımdan mənsubiyyət kateqoriyası sadə maddi sahiblik anlayışından xeyli geniş olan mürəkkəb və çoxölçülü relasional struktur kimi çıxış edir. Linqvistik və koqnitiv təhlillər göstərir ki, mənsubiyyət konstruksiyaları yalnız maddi sahibliyi deyil, həm də qohumluq münasibətlərini, hissə–bütöv əlaqələrini, emosional və psixoloji bağlılıqları, eləcə də abstrakt və konseptual əlaqələri əhatə edən geniş semantik sahəni kodlaşdırır. Mənsubiyyətin bu semantik çevikliyi onu insan təcrübəsinin və sosial idrakın strukturlaşdırılmasında əsas mexanizmlərdən birinə çevirir.

Prototip mənsubiyyət və ya alienable (ayrıla bilən) mənsubiyyət sahibin ötürülə bilən obyekt üzərində nəzarət etdiyi münasibətləri ifadə edir. Bədii mətnlərdə bu tip mənsubiyyət çox

vaxt sosial iyerarxiyanı, fərdi statusu və münasibət dinamikasını əks etdirir. Məsələn, *"Qürur və Qərəz"* əsərində *"onun anası"* və *"onun dostu"* kimi konstruksiyalar ciddi maddi sahiblikdən çox sosial aidiyyəti ifadə [1, s. 112]. Burada mənsubiyyət forması sosial münasibətlərin, öhdəliklərin və intersubyektiv yaxınlığın kodlaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir.

Digər mühüm semantik altkateqoriya qohumluq və interpersonal münasibətləri əhatə edir. Alienable mənsubiyyətdən fərqli olaraq, bu münasibətlər dəyişdirilə bilməz və əsasən bioloji, sosial və emosional bağları ifadə edir. *"Hərb və Sülh"* əsərində *"onun atası"* və *"onun oğlu"* kimi ifadələr ailə mənsubiyyəti və sosial aidiyyəti göstərir [8, s. 245]. Bu konstruksiyalar diskursda münasib identikliyi və sosial strukturlaşmanı gücləndirir.

Hissə–bütöv münasibətləri, yəni inalienable mənsubiyyət, obyektin sahibdən ayrılmaz və daimi əlaqəsini ifadə edir. *"Qoca və Dəniz"* əsərində *"onun əlləri"* və *"onun gözləri"* kimi ifadələr bu tip mənsubiyyətə nümunədir [6, s. 63]. Burada mənsubiyyət ontoloji və bədənlə bağlı əlaqəni ifadə edir.

Bundan əlavə, *"Cinayət və Cəza"* əsərində *"onun düşüncələri"* və *"onun vicdanı"* kimi ifadələr inalienable mənsubiyyətin psixoloji və koqnitiv sahəyə genişləndiyini göstərir [5, s. 198]. Bu konstruksiyalar subyektiv təcrübənin və daxili psixi vəziyyətlərin ifadəsində mühüm rol oynayır.

Aqqlutinativ dillərdə, xüsusilə türk dilləri ailəsində mənsubiyyət əsasən morfoloji göstəricilər vasitəsilə ifadə olunur. Bu zaman əsas rol ismə birbaşa qoşulan mənsubiyyət şəkilçilərinə aiddir. Bu şəkilçilər adətən sahib və mənsub olan arasında şəxs və say uyğunluğunu kodlaşdırır, bəzi dillərdə isə cins və digər semantik xüsusiyyətləri də ifadə edə bilir. Nəticə etibarilə, mənsubiyyət şəkilçisi nominal paradiqma daxilində ayrıca qrammatik kateqoriya kimi çıxış edir və semantik və sintaktik məlumatı vahid morfoloji birlikdə birləşdirir. Morfoloji ifadə üsulu yığcamlıq və dəqiqlik üstünlüyü yaradır, mürəkkəb mənsubiyyət münasibətlərinin minimal sintaktik strukturla ifadəsinə imkan verir. Bu strategiya aqqlutinativ dillərdə xüsusilə səmərəlidir, çünki zəngin affiks sistemi qrammatik iqtisadiyyatı təmin etməklə yanaşı, sahibliyin və münasib statusun aydın şəkildə ifadəsini saxlayır [3, s. 145; 7, s. 88].

Analitik dillərdə, məsələn ingilis dilində, mənsubiyyət şəkilçilərinə bərabər sistem olmasa da, mənsubiyyətin morfoloji ifadəsi şəxsi mənsubiyyət əvəzlikləri vasitəsilə özünü göstərir. My, your, his, her, our, their kimi əvəzliklər sahibin göstərilməsi, münasib referensiyanın qurulması və subyektiv perspektivin ifadəsinə xidmət edir. Bədii diskursda bu əvəzliklərin istifadəsi təkcə qrammatik zərurət deyil, həm də narrativ fokuslaşma, personajların xarakteristikası və üslubi çalarların yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Məsələn, *"Jane Eyre"* əsərində my, his və her əvəzliklərinin tez-tez işlədilməsi baş qəhrəmanın subyektiv baxış bucağını və psixoloji yaxınlığını ön plana çıxarır [2, s. 54]. Brontë-nin *my room* və *her thoughts* kimi ifadələrində mənsubiyyət əvəzliyi təkcə sahibliyi deyil, həm də narrativin daxili fokuslaşmasını gücləndirir. Bu morfoloji vasitə oxucuya personajların emosional və koqnitiv vəziyyətlərinə çıxış imkanı verir və intersubyektiv münasibətlərin daha dərindən anlaşılmasını təmin edir.

İngilis ədəbiyyatında mənsubiyyət əvəzlikləri sintaktik strukturlarla qarşılıqlı əlaqədə olub incə semantik effektlər yaradır. His və her kimi formaların təkrarı münasib yaxınlıq və ya məsafəni vurğulaya, sosial iyerarxiyanı göstərə və ya yaxınlıq, güc və emosional bağlılıq kimi tematik elementləri ön plana çıxara bilər. Bu, göstərir ki, hətta mənsubiyyət şəkilçiləri olmayan

dillərdə belə morfoloji elementlər həm qrammatik, həm də üslubi funksiyaları yerinə yetirir və semantik dəqiqlik ilə narrativ və koqnitiv məna arasında körpü yaradır.

Analitik dillərdə mənsubiyyət əsasən morfoloji işarələnmə deyil, sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə ifadə olunur. Aqqlutinativ dillərdən fərqli olaraq, burada mənsubiyyət münasibətləri affiksal göstəricilər deyil, söz sırası, funksional sözlər və köməkçi elementlər vasitəsilə kodlaşdırılır. İngilis dili prototip analitik dil kimi mənsubiyyətin ifadəsi üçün iki əsas sintaktik strategiyadan istifadə edir: genitiv "'s" konstruksiyası (məsələn, *John's book*) və *of*-konstruksiyası (məsələn, *the book of John*). Bu formalar arasında seçim müxtəlif linqvistik və praqmatik amillərdən asılıdır; bunlara sahibin canlılıq dərəcəsi, mənsub obyektin müəyyənlik səviyyəsi, diskurs fokusu və üslubi faktorlar daxildir. Məsələn, sahib insan və ya antropomorfik olduqda "'s" genitiv forması daha çox üstünlük təşkil edir, cansız sahiblər isə daha çox *of*-konstruksiyasında işlənir [9, s. 321].

Bədii mətnlərdə sintaktik mənsubiyyətin yalnız qrammatik kodlaşdırma funksiyası daşımadığı aydın görünür. *"Great Expectations"* əsərində Dickens *my sister's house* kimi konstruksiyalar vasitəsilə sahiblik münasibətini və personajlararası əlaqəni ön plana çıxarır [4, s. 156]. Burada genitiv forma yalnız sahibliyi deyil, həm də sosial yaxınlığı, ailə iyerarxiyasını və narrativ münasibətləri ifadə edir. Bu cür sintaktik işarələnmə personaj identikliyi ilə obyekt arasında əlaqəni gücləndirir və sosial şəbəkənin anlaşılmasına xidmət edir.

Eynilə, *"Cinayət və Cəza"* əsərində *his thoughts* və *his conscience* kimi mənsubiyyət konstruksiyaları psixoloji və koqnitiv sahəyə keçidi nümayiş etdirir [5, s. 198]. Bu ifadələr göstərir ki, sintaktik mənsubiyyət yalnız maddi sahibliyə deyil, həm də daxili, abstrakt və qeyri-maddi münasibətlərə şamil olunur. Dostoyevskinin narrativində bu konstruksiyalar subyektiv təcrübəni və mənəvi şüuru kodlaşdıraraq oxucunu personajın daxili dünyasına yönəldir.

Bundan əlavə, sintaktik mənsubiyyət konstruksiyaları diskursda vurğu, kontrast və narrativ perspektiv kimi digər funksional elementlərlə qarşılıqlı əlaqədə olur. Yazıçılar çox vaxt genitiv "'s" və *of*-konstruksiyaları arasında keçid edərək informasiya strukturunu idarə edir, tematik elementləri vurğulayır və üslubi fərqlilik yaradırlar. Genitiv "'s" daha çox şəxsi və canlı sahibləri ön plana çıxararaq yaxınlıq və emosional intensivlik yaradır, *of*-konstruksiyaları isə daha çox abstrakt, cansız və formal münasibətlər üçün istifadə olunur. Bu funksional çeviklik göstərir ki, analitik dillərdə sintaktik mənsubiyyət morfosintaktik quruluş, semantik məzmun və praqmatik məqsəd arasında çoxsəviyyəli əlaqə yaradır.

İngilis ədəbiyyatında sintaktik mənsubiyyətin tədqiqi göstərir ki, mənsubiyyət konstruksiyaları yalnız sahibliyi ifadə edən qrammatik göstəricilər deyil. Onlar eyni zamanda intersubyektiv münasibətləri, psixoloji dərinliyi və narrativ perspektivi kodlaşdıran koqnitiv vasitələr və üslubi elementlərdir. Müəlliflər sintaktik formaları manipulyasiya etməklə personajların incə xüsusiyyətlərini, münasibət dinamikasını və tematik vurğunu ifadə edə bilirlər ki, bu da mənsubiyyətin həm dil strukturu, həm də bədii ifadə sistemində mühüm rol oynadığını göstərir.

Mənsubiyyətin həm bədii, həm də linqvistik kontekstlərdə təhlili göstərir ki, bu kateqoriya semantik, morfoloji və sintaktik baxımdan çoxölçülü və kompleks xarakter daşıyır. Semantik səviyyədə mənsubiyyət prototip sahibliyindən tutmuş qohumluq münasibətləri, hissə–bütöv əlaqələri və abstrakt assosiasiyalara qədər geniş relasional mənalar spektrini əhatə edir. Bədii nümunələr göstərir ki, mənsubiyyət konstruksiyaları yalnız maddi sahiblik ifadə etmir, eyni zamanda sosial, emosional və koqnitiv münasibətləri də kodlaşdıraraq insan təcrübəsinin geniş

spektrini əks etdirir.

Morfoloji baxımdan mənsubiyyət münasibətləri aqqlutinativ dillərdə, xüsusilə türk dillərində affiksasiya vasitəsilə ifadə olunur və burada mənsubiyyət şəkilçiləri şəxs və say uyğunluğunu kodlaşdırır. İngilis dili kimi analitik dillərdə isə morfoloji ifadə əsasən mənsubiyyət əvəzlikləri vasitəsilə həyata keçirilir; bu əvəzliklər narrativ fokuslaşma, subyektivlik və intersubyektiv münasibətlərin ifadəsində mühüm rol oynayır.

Sintaktik səviyyədə ingilis dili mənsubiyyəti genitiv (‘s) və of-konstruksiyaları vasitəsilə ifadə edir. Formanın seçimi canlılıq (animasiya), müəyyənlik və üslubi faktorlarla müəyyənləşir. Bədii mətnlərdə sintaktik mənsubiyyət qrammatik formanın diskurs funksiyası ilə inteqrasiyasını təmin edərək müəlliflərə münasibət dinamikasını, daxili psixoloji vəziyyətləri və narrativ perspektivi ifadə etmək imkanı yaradır.

Ümumilikdə qeyd etsək, mənsubiyyət koqnitiv əsaslı relasional sistem kimi çıxış edir və qrammatik, semantik və praqmatik sahələri birləşdirir. Onun dil daxilindəki təzahürləri yalnız sahiblik münasibətlərini deyil, həm də sosial, intersubyektiv və konseptual əlaqələri strukturlaşdırır və beləliklə, həm dil sistemində, həm də bədii ifadədə fundamental kateqoriyalardan birini təşkil edir.

Problemin aktuallığı. Mənsubiyyət kateqoriyasının tədqiqi müasir dilçilikdə aktual problem kimi çıxış edir, çünki bu kateqoriya həm universal koqnitiv struktur, həm də müxtəlif dillərdə fərqli qrammatik realizasiya formaları ilə səciyyələnir. Qloballaşma və tipoloji dilçilikdə yeni yanaşmaların inkişafı kontekstində mənsubiyyət münasibətlərinin morfoloji və sintaktik ifadə vasitələrinin sistemli təhlili xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi mənsubiyyət kateqoriyasının yalnız qrammatik deyil, eyni zamanda koqnitiv və semantik-relasional baxımdan kompleks şəkildə təsnif edilməsindədir. Tədqiqatda mənsubiyyət strukturu “mənsub edən-mənsub olan” modeli əsasında sistemləşdirilir və bu strukturda insan referentinin funksional mərkəz rolu xüsusi olaraq vurğulanır. Bundan əlavə, müxtəlif dillərdə şəxs əvəzliklərinin mənsubiyyət konstruksiyalarında oynadığı struktur-semantik rol sistemli şəkildə təhlil edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin nəticələri tipoloji dilçilik, ümumi dilçilik və sosiolinqvistika sahələrində tətbiq oluna bilər. Əldə olunan müddəalar dil tədrisi prosesində qrammatik kateqoriyaların izahı, müqayisəli dilçilik tədqiqatları və dil materiallarının sistemləşdirilməsi üçün istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, bu yanaşma kompüter linqvistikası və təbii dilin emalı sahələrində də mənsubiyyət strukturlarının modelləşdirilməsi üçün nəzəri baza yaradır.

References

1. Austen, J. *Pride and Prejudice* / J.Austen. – Penguin Classics, – 2003. – 181 p.
2. Brontë, C. *Jane Eyre* / C.Brontë. – Penguin Classics, – 2006. – 532 p.
3. Dickens, C. *Great Expectations* / C.Dickens. – Oxford University Press, – 1998. – 544 p.
4.Dostoevsky, F. *Crime and Punishment* / F.Dostoevsky. – Vintage Classics, 2002. 565 p.
5. Hemingway, E. *The Old Man and the Sea* / E.Hemingway. – Scribner, – 1995. – 127 p.
6. Tolstoy, L. *War and Peace* / L.Tolstoy. – Vintage Classics, – 2007. – 1225 p.

Ç.Z. Şahbazlı

Dildə mənsubiyyət kateqoriyasının təsnifatı
Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi mənsubiyyət kateqoriyasının universal linqvistik və koqnitiv fenomen kimi təsnifatını və onun müxtəlif dillərdə struktur-semantik reallaşma xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Tədqiqatda mənsubiyyət münasibətlərinin tipoloji dillərdə, xüsusilə morfoloji və sintaktik ifadə vasitələri baxımından necə formalaşdığı təhlil edilir.

Eyni zamanda, mənsubiyyətin semantik strukturu – mənsub edən və mənsub olan komponentləri arasındakı relasional əlaqə – müəyyənləşdirilir və bu strukturda insan referentinin mərkəzi rolu vurğulanır. Məqalədə mənsubiyyət konstruksiyalarında şəxs əvəzliklərinin funksional-semantik əhəmiyyətini də sistemli şəkildə şərhi göstərilir.

З.Ш. Чинара

Классификация категории принадлежности в языке
Резюме

Основная цель статьи заключается в исследовании классификации категории посессивности как универсального лингвистического и когнитивного феномена, а также в анализе особенностей её структурно-семантической реализации в различных языках. В работе рассматривается, каким образом посессивные отношения формируются в типологически различных языках, особенно с точки зрения морфологических и синтаксических средств выражения.

Одновременно определяется семантическая структура посессивности, понимаемая как реляционная связь между обладающим и обладаемым компонентами, при этом подчёркивается центральная роль человеческого референта в данной структуре. В статье также системно рассматривается функционально-семантическая значимость личных местоимений в посессивных конструкциях.

Z.S. Chinara

Classification of the possessiveness category in language
Summary

The main objective of this article is to investigate the classification of the possessiveness category as a universal linguistic and cognitive phenomenon, as well as to examine its structural and semantic realization across different languages. The study analyzes how possessive relations are formed in typologically diverse languages, particularly in terms of morphological and syntactic means of expression.

At the same time, the semantic structure of possession- defined as the relational link between the possessor and the possessed-is identified, and the central role of the human referent within this structure is emphasized. The article also systematically examines the functional-semantic significance of personal pronouns in possessive constructions.

Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2026

UOT 81

MÜHARİBƏ VƏ POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜNÜN REPORTAJLARINDA DATA JURNALİSTİKA: TƏCRÜBƏ VƏ ETİK ÇƏTİNLİKLƏR

Vəfa Zahid qızı İsgəndərova
Bakı Dövlət Universitetinin Elmlər doktorluğu proqramının doktorantı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ORCİD: 0000-0002-4167-7531
E-mail: vafa1.aslan@gmail.com

Açar sözlər: *konflikt, data jurnalistika, infoqrafika, hesabatlılıq, müharibə hekayələri*
Ключевые слова: *конфликт, журналистика данных, инфографика, ответственность, истории о боевом опыте*
Keywords: *conflict, data journalism, infographics, accountability, war stories*

Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif bölgələrində fərqli səpkili konfliktlər baş verir. Xüsusilə də hibrid müharibələrin geniş vüsət aldığının şahidi oluruq. Hibrid müharibə silahla yanaşı informasiya, texnologiya və psixologiyanın da istifadə edildiyi savaş formasıdır. Bu tip savaş formasının mediada təsvir olunması da müəyyən çətinliklər yaradır. Bu əsasən saxta məlumatların, dezinformasiyaların yayılması ilə bağlıdır. Odur ki, həm müharibə, həm də post-müharibə dövründə data jurnalisitka məhsullarının hazırlanması, bu zamana qarşıya çıxan problemləri araşdırmaq zərurəti var. Məqalədə əsasən Qarabağ konflikti və Rusiya-Ukrayna müharibəsi nümunələri əsasında data jurnalistika məhsulları tədqiqat, datalara əsaslanan təcrübələrin münaqişə jurnalistikasında bilik istehsalını necə dəyişdirdiyi araşdırılır. Müharibə reportajları ənənəvi olaraq şahid ifadələrinə, rəsmi mənbələrə və jurnalistikanın özünəməxsus daxili təcrübələrinə əsaslanır. Lakin data jurnalistikasının tətbiq edilməsi münaqişələrin sənədləşdirilməsi, təhlili və çatdırılma üsullarını müəyyən qədər dəyişdirib.

Data jurnalistikası statistik təhlili, hesablama vasitələrini və vizuallaşdırma texnikalarını jurnalist hekayələrinə inteqrasiya edir və bu da reportyorlara başqa cür görünməyən nümunələri aşkar etməyə imkan verir. Münaqişə kontekstində bu transformasiya xüsusilə əhəmiyyətlidir. Müharibə zorakılığının struktur dinamikasını aşkar etmək üçün sistematik şəkildə təhlil edilə bilən çoxlu sayda datalar, məsələn, itki rəqəmləri, yerdəyişmə statistikası, coğrafi məkan məlumatları yaradır. Eyni zamanda, bu məlumatlar tez-tez mübahisəli, natamam və ya siyasi cəhətdən manipulyasiya olunur və bu da kritik epistemoloji və etik suallar doğurur [14].

Data jurnalistikası jurnalistlərə həyat hekayələrinə dayanan reportajlarından kənara çıxaraq süb utlara, faktlara əsaslanan hekayələr verməyə imkan verir. Məsələn, Suriya müharibəsi zamanı jurnalistlər hücumları yoxlamaq və insan hüquqlarının pozulmasını ifşa etmək üçün geolokasiya, peyk görüntüləri və rəqəmsal kriminalistikadan istifadə edirdilər. Bu üsullar reportyorlara təhlükəsizlik məhdudiyyətləri səbəbindən əlçatmaz olan hadisələri sənədləşdirməyə imkan verir [12].

Eynilə, Rusiya-Ukrayna və Qarabağ konfliktlərində jurnalistlərə itkilər haqqında miqyaslı nümunələri təhlil etməyə imkan verən hərbi hesabatlar və ya data dəstlər keyfiyyətli media məhsulları hazırlamağa yardımçı olur. Bu cür data dəstləri hadisəyə əsaslanan reportajdan siste-

matik təhlilə keçidi asanlaşdırır. Vurğulamaq gərəkdir ki, data jurnalistikanın tarixinə nəzər yetirdikdə ilk nümunələrin məhz müharibələr, post müharibələr dövründəki xəstəliklər haqqında verilənlərdən ibarət olduğunu görmək olur. Vəfa İsgəndərova "Jurnalistlər üçün data analiz metodları" adlı dərs vəsaitində qeyd edir ki, ilk data vizuallaşmanı məhz Krım müharibəsi dövründə peşəkar tibb bacısı kimi tanınmış, həmçinin data vizuallaşmasında öncüllərdən biri olan Florence Nightingale reallaşdırmışdır. Onun uçan yarasa şəklində olan qrafik hesabatı (1855-1858) ordudakı əsgərlərin ölüm sayını göstərirdi. Bundan başqa, Florence informasiyanın yuvarlaq diaqram vasitəsilə vizual təqdimatını inkişaf etdirmiş, parlamentə göndərilən xəbərlərdə statistik qrafiklərdən istifadə etmişdir. O, həmçinin hökuməti ordunun gigiyenasını yaxşılaşdırmağa inandırmaq üçün son məlumatlardan istifadə etmişdir. Ona görə də onu ilk data tərtibçilərdən biri adlandırmaq olar [1, s. 10].

Verilənlərin vizuallaşdırılması mürəkkəb məlumat dəstlərini əlçatan hekayələrə çevirməklə münaqişələrin hesabatında əsas rol oynayır. İnteraktiv xəritələr, zaman çizelgeleri və idarəetmə panelləri auditoriyaya münaqişənin məkan və zaman modellərini araşdırmağa imkan verir. Məsələn, xəritələşdirmə vasitələri İraq və Əfqanıstanda minlərlə hadisəni vizuallaşdırmaq üçün istifadə edilmişdir ki, bu da zamanla zorakılığın coğrafi konsentrasiyalarını və tendensiyalarını aşkar edir. Bu vizuallaşdırmalar yalnız auditoriyanın anlayışını artırmaqla yanaşı, həm də münaqişələrin necə qəbul edildiyinə təsir edərək interpretativ çərçivələri formalaşdırır [9].

İkinci Qarabağ və Rusiya-Ukrayna müharibələrinin yerli və beynəlxalq mediada işıqlandırılan təsvirlərinin monitorinqi onu göstərir ki, materiallar əsasən mətn və fotolardan, nadir hallarda olan müsahibələrdən ibarət yayımlar olmuşdur. Jurnalistlər real verilənlər və onların vizuallaşması ilə bağlı yazılar verməkdən çəkinmişlər. Ukraynanın Texty.org.ua qeyri-hökumət orqanı və data jurnalistika agentliyi və Global Araşdırma Jurnalistikası Şəbəkəsi Rusiya-Ukrayna müharibəsi haqqında data məhsullar təqdim edir. Müharibə zamanı istifadə olunan silahlar, itkilər haqqında, eyni zamanda mədəni təsirlə bağlı visual məlumatlar təqdim edilir [11]. İkinci Qarabağ müharibəsi haqqında böyük media şirlkətlər, transmilli orqanlar çoxlu sayda məlumatlar versə də, onların çoxu mətn və şəkil formatında olmuşdur. Ancaq data jurnalistika məhsulları müharibə və post-müharibə dövründə təqdim ediləbiləcək ən dərin araşdırlmış media buraxılışları ola bilər. Münaqişədən sonrakı dövrdə data jurnalistika insan hüquqlarının pozulmasının sənədləşdirilməsində və hesabatlılıq mexanizmlərinin dəstəklənməsində mühüm rol oynaya bilər. Jurnalistlər qətllər, itkin düşmələr və köçkünlüklə bağlı böyük data dəstlərini təhlil etməklə rəsmi narrativlərə meydan oxuya və sistematik sui-istifadə hallarını ifşa edə bilərlər.

Data jurnalistikası konfliktlərlə əlaqəli məlumatların strukturlaşdırılmış arxivlərini yaratmaqla kollektiv yaddaşa da töhfə verir. Bu arxivlər cəmiyyətlərə keçmiş hadisələri yenidən qurmağa və onların uzunmüddətli nəticələrini anlamağa imkan verir. Bundan əlavə, verilənlərin vizuallaşdırılması tarixi məlumatları daha geniş auditoriya üçün əlçatan edə bilər və münaqişədən sonrakı reallıqlarla ictimaiyyətin əlaqəsini artıra bilər. Bu mənada, data jurnalistika həm jurnalistika, həm də tarixşünaslıq üçün faydalı məzmunlar yarada bilər.

Data jurnalistikası ənənəvi jurnalistikanın təhkiyə ənənəsindən fərqli olaraq, verilənlərə əsaslanan epistemologiyaya keçidi təqdim edir. Müharibə getdikcə obyektivlik illüziyası yarada bilən rəqəmlər - itki sayı, köçkünlük rəqəmləri, münaqişə hadisələri vasitəsilə təmsil olunur. Lakin araşdırıcıların qeyd etdiyi kimi, münaqişə dataları bəzən mübahisəli ola bilər və müna-

qişədə olan maraqlar tərəfindən formalaşdırıla bilər Buna görə də münaqişə və post-münaqişə dövründə media data təqdimatlara müraciət etsə, auditoriyanın güvənini daha çox qazanmış olar. Buna görə də jurnalistlər məlumat mənbələrini, metodologiyaları və qərəzli yanaşmaları tənqidi şəkildə qiymətləndirməlidirlər. Mütəxəssislərin vurğuladığı kimi, "daha çox data mütləq daha yaxşı data deyil" və bu da ciddi yoxlama və kontekstləşdirmə ehtiyacı tələb edir.

Münaqişə zonalarında məlumatlar (verilənlər) çox vaxt natamam, etibarsız və ya qəsdən manipulyasiya olunur. Jurnalistlər dəqiqliyi və etibarlılığı qoruyarkən bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməlidirlər.

Əsas suallar bunlardır:

• Məlumatları hansı mənbələr hazırlayıb?

• Hansı metodologiyalardan istifadə olunub?

• Hansı qərəzliliklər mövcud ola bilər?

Bu baxımdan, data jurnalistika insan əzablarını mücərrəd rəqəmlərə endirmək riskini daşıyır. Statistika miqyası aşkarlaya bilsə də, fərdi təcrübələri və emosional reallıqları gizlədə bilər. Buna görə də münaqişələrin işıqlandırılmasında kəmiyyət təhlili ilə insan mərkəzli hekayə danışma arasında tarazlıq yaratmaq vacibdir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq həyat mövzusunun işıqlandırılmasında əsas məqamlardan biri jurnalistin oriyentasiyasıdır. Təhlillər göstərir ki, xüsusilə də qlobal informasiya məkanı və qlobal informasiya cəmiyyəti şəraitində, beynəlxalq həyat mövzusunda yazan jurnalistin oriyentasiyasını o cümlədən müharibə və sülh güclü peşə məktəbi, beynəlxalq və regional jurnalist təşkilatlarının qəbul etdikləri bir sıra prinsip və normalar müəyyən edir [2, s. 511].

Data jurnalistikası müharibə dövrü və ondan sonrakı dövrü təsvir edən reportajlarda paradiqma dəyişikliyini təmsil edir. Bu, jurnalistlərin aşağıdakı imkanlarını artırır:

• Genişmiqyaslı zorakılıq nümunələrini təhlil etmək;

• Rəqəmsal vasitələrlə məlumatı yoxlamaq;

• Güclü aktyorları məsuliyyətə cəlb etmək.

Eyni zamanda, məlumatların təfsiri, etik məsuliyyət və epistemoloji qeyri-müəyyənliklərlə bağlı yeni çətinliklər yaradır. Bu kontekstdə Ermənistan-Azərbaycan ilə Rusiya-Ukrayna münaqişələrini müqayisə etsək, vurğulamaq gərəkdir ki, Qarabağ konflikti artıq bitmişdir, post müharibə və sülh narrativləri diqqət mərkəzindədir, Rusiya-Ukrayna savaşı isə hələ də davam edir və onun təqdimatına bir qədər fərqli aspektdən yanaşılmalıdır. Azərbaycan kimi münaqişədən sonrakı cəmiyyətlər üçün data jurnalistika aşağıdakı nüanslarda mühüm rol oynaya bilər:

1. Azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulmasının sənədləşdirilməsi;
2. İnfrastrukturun yenilənməsinin izlənməsi;
3. Müharibə xatirələrinin qorunması;
4. Köçürülmə və geri qayıtma modellərinin təhlili;
5. Beynəlxalq səviyyədə dezinformasiyaya qarşı mübarizə.

Maşın öyrənməsi və coğrafi məkan təhlili kimi hesablama metodlarının inteqrasiyası data jurnalistikasının imkanlarını daha da genişləndirir və onu jurnalistika, verilənlər elmi və sosial tədqiqatların kəsişməsində yerləşdirir. Bu baxımdan hazırda baş verən Rusiya-Ukrayna savaşının işıqlandırılmasına son dövrlərin məhsulu olan süni intellektin təsiri daha böyükdür. Süni intellekt müharibə məlumatları jurnalistikasını getdikcə aşağıdakı özəlliklər vasitəsilə forma-

laşdırır:

1. Avtomatlaşdırılmış peyk dəyişikliyinin aşkarlanması;
2. İtkilərin qiymətləndirilməsi;
3. Çoxdilli tərcümə;
4. Dezinformasiyanın aşkarlanması.

Alqoritmik qərəzlilik məlumat dəsti mənbəyindən, etiketləmə çərçivələrindən və ya platforma moderasiya asimmetriyalarından asılı olaraq geosiyasi hekayələri təhrif edə bilər. Odur ki, müharibə reportajları çox təhlükəli olaraq qalır və jurnalistlər tez-tez münaqişə zonalarında hədəfə alınır. Data jurnalistika rəqəmsal vasitələrlə uzaqdan reportaj təmin etməklə bəzi riskləri azalda bilər, eyni zamanda məlumatların təhlükəsizliyi və nəzarəti ilə bağlı yeni çətinliklər də yarana bilər [12].

Müasir dövrdə fasiləsiz qloballaşma şəraitində beynəlxalq həyat, xüsusilə də müharibə və sülh mövzusunda yazmağı bacaran peşəkar jurnalistlərə olan ehtiyac getdikcə daha da artmaqdadır. Bu ehtiyac təkcə milli, o cümlədən, Azərbaycan jurnalistikası üçün deyil, bütün dünya jurnalistikası üçün xarakterikdir. Kütləvi informasiya vasitələri ilə bağlı olan istənilən fəaliyyət sahəsi (radio, televiziya, mətbuat xidmətləri, reklam agentlikləri və ya informasiya internet-meydançaları) sözügedən ixtisas üzrə peşəkar jurnalistlərin iş yerlərinə çevrilməkdədir [2, s. 516].

Data jurnalistika müasir münaqişələrin işıqlandırılmasında əvəzolunmaz bir vasitəyə çevrilib. Data təhlilini hekayə mövzusu ilə birləşdirməklə müharibə və onun nəticələrinin daha əhatəli anlaşılmasına imkan yaradır. Münaqişələr getdikcə mürəkkəbləşdikcə və datalarla zənginləşdikcə, data jurnalistikanın rolu artmağa davam edəcək və həm ictimai bilikləri, həm də siyasi müzakirələri formalaşdıracaq. Nəticələr göstərir ki, data jurnalistika həm müharibə reportajlarını, həm də münaqişə sonrası diskursu yenidən formalaşdıran hibrid epistemik təcrübə təşkil edir.

Nəticə. Ümumiyyətlə, dünya ölkələri hələ də çox sayda münaqişə və təbii fəlakətlərin nəticələri ilə mübarizə aparır. Media bunlar barədə məlumat verməlidir və onların reportajları yüksək etik və peşəkarlıq standartlarına uyğun olmalıdır [3, s.1]. Bu baxımdan hadisələrin dinamikliyi və onların data məhsullarının hazırlanması mərhələlərinə uyğun təqdim edilməsi uzun zaman aldığından bir sıra çətinliklər yaradır. Ona görə də sözügedən sahədə dərin nəzəri və təcrübi hazırlıq aparılması çox önəmlidir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrümüzdə dünyada çoxlu sayda münaqişələrin baş verdiyini və həmin münaqişələrin baş verdiyi zamanın və ondan sonrakı dövrlərdəki hadisələrin mediada adekvat şəkildə işıqlandırılması labüddür. Ənənəvi jurnalistika təsvirlərindən fərqli olaraq, rəqəmsal mediada data məhsulara maraq daha çoxdur. Morqanlarının mütəmadi monitorinqi onu göstərir ki, yeni mediada müharibə və post-müharibə dövrünə aid data jurnalistika məhsullarında müəyyən boşluqlar vardır. Bunları aradan qaldırmaq üçün məqalədə nümunələr əsasında göstərilən norma və prinsipləri jurnalistlərin bilməsi hər zaman aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan media subyektlərinin data analiz metodları zəif təqdim edilir. Xüsusilə də müharibə mövzularının təsvirindəki boşluqları aradan qaldırmaq jurnalistikanın nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən lazımdır. Təqdim edilən məqalədə problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, jurnalistlər nəzəri biliklərlə yanaşı, müxtə-

lif beynəlxalq təşkilatların hazırladığı etik norma və prinsiplərə riayət etməyi öyrənməlidirlər.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat materiallarından müharibə zonalarında jurnalistlərin adekvat davranış üsullarından yararlanmaları üçün və media nəzəriyyəçilərinin beynəlxalq humanitar hüquq və jurnalistika dərslərində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. İsgəndərova V.Z. Jurnalistlər üçün data analiz metodları. Füyuzat nəşriyyatı. Bakı, 2025, s. 184.
2. Mazanlı İ. Jurnalistika və beynəlxalq humanitar hüquq. BDU nəşriyyatı. Bakı: 2019, s. 713.
3. Howard, R. Conflict-sensitive reporting: State of the art. UNESCO. 2009.
4. Ricchiardi, S. Conflict reporting with data. DataJournalism.com. 2021.
5. Rogers, S. Data journalism at The Guardian. 2011.
6. Rusch, T., et al. Model trees with topic model preprocessing. 2013.
7. De-Arteaga, M., & Boecking, B. Killings of social leaders in the Colombian post-conflict. 2019.
8. Kaur, A., & Arora, A. Framing analysis of media coverage in conflict reporting. 2025.
9. GIJN. How to use data journalism to cover war and conflict. 2023.
10.https://www.researchgate.net/publication/395955214_War_Journalism_in_the_age_of_Artificial_Intelligence_Ethical_challenges_and_dilemmas
12.https://www.researchgate.net/publication/391559357_Assessing_the_Transformation_of_Armed_Conflict_Types_A_Dynamic_Approach
13.https://gijn.org/stories/how-to-use-data-journalism-to-cover-war-and-conflict/
14.https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9525611/

V.Z. İsgəndərova

Müharibə və post-müharibə dövrünün reportajlarında data jurnalistika: təcrübə və etik çətinliklər

Xülasə

Data jurnalistikanın mövzuları müxtəlif məsələlərə, əsasən də sənaye, kənd təsərrüfatı, iqtisadiyyat və digər istiqamətlərə həsr olunur. Onlardan bəziləri də konfliktlər və post müharibə dövründəki fərqli sahələrdir. Bu baxımdan müharibə zamanına və ondan sonrakı dövrə aid olan reportajlarda data jurnalistikasının rolunu araşdırmaq, onun epistemoloji, metodoloji və etik ölçülərinə diqqət yetirmək aktualdır. Çünki data jurnalistikası şəffaflığı, hesabatlılığı və hekayə mürəkkəbliyini artırır, eyni zamanda məlumat qərəzliliyi, siyasi manipulyasiya və interpretativ qeyri-müəyyənliklə bağlı yeni risklər yaradır.

В.З. Исгандарова

Дата-журналистика в освещении военных и послевоенных событий: практика и этические проблемы

Резюме

Темы журналистики данных охватывают широкий спектр вопросов, главным образом в промышленности, сельском хозяйстве, экономике и других областях. Некоторые из них также затрагивают различные сферы конфликтов и послевоенного периода. В этой связи актуально изучить роль журналистики данных в освещении событий во время и после войны, уделяя внимание ее эпистемологическим, методологическим и этическим аспектам. Поскольку журналистика данных повышает прозрачность, подотчетность и сложность повествования, она одновременно создает новые риски, связанные с предвзятостью информации, политическими манипуляциями и неопределенностью интерпретации.

V.Z. İsgandarova

Data journalism in war and post-war reporting: practice and ethical challenges

Summary

Data journalism topics are devoted to various issues, mainly industry, agriculture, economy and other areas. Some of them are also different areas of conflicts and post-war periods. In this regard, it is relevant to examine the role of data journalism in reporting during and after war, paying attention to its epistemological, methodological and ethical dimensions. Because data journalism increases transparency, accountability and narrative complexity, at the same time it creates new risks related to information bias, political manipulation and interpretative uncertainty.

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2026

UOT 81

MƏTNİN KONSEPTUAL STRUKTURUNDA SİNONİM PARADİQMLƏRİNİN KOQNİTİV-SEMANTİK İMKANLARI

Lətifə Vüqar qızı Şirzadova
Azərbaycan Dillər Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
ORCID: 0000-0002-8842-1218
E-mail: latifa.shirzadova@adu.edu.az

Açar sözlər: *sinonim paradiqmləri, qradasiya, emosional kulminasiya, mətn dilçiliyi*
Ключевые слова: *синонимические парадигмы, градация, эмоциональная кульминация, лингвистика текста*
Keywords: *synonymic paradigms, gradation, emotional climax, text linguistics*

Mətn yalnız cümlələrin ardıcıl düzülüşü deyil, daxili qanunauyğunluqlarla təşkil olunan mürəkkəb və çoxqatlı bir sistemdir. Bu sistemdə hər bir dil vahidi digər vahidlərlə əlaqə daxilində işlənir və ümumi məna bütövlüyünün formalaşmasına xidmət edir. Müasir dilçilik yanaşmalarında sinonimlər yalnız eyni və ya yaxın mənanı ifadə edən sözlər olmaqla yanaşı, həm də mətnin daxili quruluşunu təşkil edən, onun məna və üslub səviyyəsini tənzimləyən əsas vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Sinonimlərin düzgün və məqsədyönlü istifadəsi mətndə informasiyanın daha səliqəli paylanmasına, fikrin müxtəlif tərəflərdən təqdim olunmasına və oxucuya daha aydın çatdırılmasına imkan yaradır. Eyni zamanda bu vasitə təkrarı aradan qaldıraraq nitqin axıcılığını təmin edir və onu daha təsirli edir.

Bədii mətndə sinonimlərin yanaşı verilməsi məqsədli bir üslubi vasitə kimi çıxış edir. Müəllif sinonimləri sintaqmatik şəkildə toplamaqla ifadənin təsir gücünü artırır, mənanı daha aydın və emosional şəkildə çatdırır. Beləliklə, adi halda ziddiyyət kimi görünən bu vəziyyət bədii mətndə vahid və məqsədyönlü bir ifadə üsuluna çevrilir.

"Onun qəlbindəki qorxu, hürkü, vəhimə bir-birinə qarışmışdı." Burada *qorxu, hürkü, vəhimə* bir paradiqmdir. Onların sintaqmatik olaraq yan-yana gəlməsi mənanı şaxələndirir və oxucuya personajın daxili gərginliyini daha dərindən hiss etdirir. Bu, paradiqmin sintaqmatika daxilində genişlənməsidir.

Bəzən dil sistemində sinonim olmayan sözlər konkret bir sintaqmatik əlaqə daxilində sinonimləşir. Buna kontekstual sinonimiya deyilir. Sistem səviyyəsində bu sözlər fərqli paradiqmalara aiddir. Mətn daxilində onlar eyni funksiyanı yerinə yetirir. *"Həyatı bir oyun idi, sonu bəlli olmayan bir qumar."*

Bu nümunədəki *"oyun"* və *"qumar"* lüğəvi mənada tam sinonim olmasalar da, bu sintaqmatik zəncirdə bir-birini əvəz edərək mətnin semantik nizamını qurur.

Mətnin daxili nizamlanmasında paradiqmatik seçim sintaqmatik qüsurları aradan qaldırır. Sintaqmatik oxda sözlərin seçilməsi və yerləşdirilməsi dilin daxili nizamlayıcı qanunlarına tabedir. Sinonim paradiqm burada "filtr" rolunu oynayaraq mətnin həm dəqiq, həm də estetik olmasını təmin edir [7, s. 74].

Elmi mətndə əsas məqsəd informasiyanın maksimum dəqiqliklə və obyektiv şəkildə ötürül-

məsidir. Burada sinonimlər, əsasən, denotativ səviyyədə işlənir.

Elmi mətnlərdə çox vaxt terminlər arası sinonimiya müşahidə olunur. Məsələn, *dilçilik – linqvistika, sait – vokal*. Lakin müasir elmdə təkrarın qarşısını almaq üçün sinonimlərdən istifadəyə ehtiyatla yanaşılır, çünki terminoloji dəqiqlik hər şeydən üstündür.

Elmi mətnlərdə sinonim paradiqmlərinin sıxlığı bədii mətnlərlə müqayisədə aşağıdır. Bir anlayış üçün seçilmiş ən uyğun termin mətn boyu sabit qalmağa meyllidir. Sözügedən sinonim paradiqmləri mətndə konnotativ çalarların yaradılmasına deyil, leksik koheziyanın variativ şəkildə qurulmasına və mətnin estetik-informativ tarazlığının qorunmasına xidmət edir.

Bədii üslubda sinonimlik özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Burada əsas yük sözün konnotativ imkanların üzərinə düşür.

Müəllif eyni hərəkəti və ya əşyanı təsvir edərkən paradiqmin ən uzaq üzvlərinə müraciət edir. Məsələn, *"getmək"* feili əvəzinə personajın halına uyğun olaraq *yollanmaq, rəvan olmaq, uzaqlaşmaq, süzülmək* kimi konnotativ çalarlı sözlər seçilir.

Mətnin daxili nizamlanmasında sinonimik əvəzləmələr zəncirvari rabitə yaradır. Bir anlayışın müxtəlif sinonimlərlə ifadə olunması oxucunun diqqətini əsas mövzuda saxlayır, lakin onu yeni semantik çalarlarla tanış edir. Mətnin bütövlüyü leksik-semantik variativlikdən birbaşa asılıdır. Sinonim paradiqmlər mətndə daxili nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirərək semantik boşluqların yaranmasına imkan vermir.

Sinonim paradiqmlərinin potensialı dedikdə, onun mətndəki həm denotativ, həm də konnotativ məna yükü nəzərdə tutulur. Dilin özünütənzimləmə prosesində sinonimlər mətnin emosional-ekspressiv qatını formalaşdırır.

Sinonim paradiqmlərinin imkanlarını izah edərkən onların həm lüğəvi, həm də emosional və üslubi mənalarını nəzərə almaq vacibdir. Dilin işləmə prosesində sinonimlər yalnız informasiyanı ötürmür, eyni zamanda bu informasiyanın necə qəbul olunacağını da müəyyən edir. Bu baxımdan sinonimlər iki əsas funksiyanı yerinə yetirir. Birincisi, diferensiasiya funksiyasıdır, yəni məna çalarlarının dəqiqləşdirilməsi. İkincisi isə intensivləşmə funksiyasıdır, yəni mənanın gücləndirilməsi. Məsələn, *böyük, nəhəng, əzəmətli*. Bu ardıcıllıqda hər bir növbəti söz əvvəlkindən daha güclü təsir yaradır və fikrin emosional yükünü artırır.

Mətn daxilində sinonim vahidlərinin aktivləşməsi müəllifin kommunikativ niyyətinə xidmət edir. Bu prosesdə sözün emosional potensialı onun leksik mənasından daha önəmli ola bilər [3, s. 145].

Dil sistemində bəzən eyni anlayış üçün bir neçə sözün mövcudluğu artıq kimi görünə bilər və bu hal dil iqtisadiyyatı prinsipinə zidd hesab edilə bilər. Lakin mətn səviyyəsində bu, əksinə, dəqiqliyin və ifadə zənginliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Müəllif müxtəlif sinonimlər arasından ən uyğun variantı seçərək fikri daha dəqiq və təsirli şəkildə ifadə edir. Bu seçim prosesi təsadüfi deyil, dilin daxili qanunlarına əsaslanır və mətnin ümumi quruluşunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sinonimlər arasında baş verən bu seçim prosesi nəticəsində mətnin ən uyğun və optimal forması yaranır. Dil sisteminin özünütənzimləmə qabiliyyəti mətndə sinonim paradiqmlərinin dinamikası ilə üzə çıxır.

Mətn daxilində eyni predmeti müxtəlif cür adlandırmaq oxucunun diqqətini yormadan mövzunu mərkəzdə saxlayır. Bu, mətnin struktur bütövlüyünü təmin edir.

"Bu ev, bu mənzil, bu dörd divar artıq ona dar gəlirdi. Uzun illərin ocağı indi soyuq bir dustaqxanaya bənzəyirdi [6, s. 112].

Burada müəllif *ev – mənzil – ocaq* sinonim paradiqmlərindən istifadə edərək məkanın qəhrəman üçün daşıdığı mənanı dəyişir. Sonda gələn *dustaqxana* sözü isə bu paradiqmə kontekstual olaraq daxil olur və mənzilə münasibəti tamamilə neqativləşdirir. Sinonimlər vasitəsilə qəhrəmanın şəhərə olan münasibətinin dinamikası sətiraltı şəkildə nizamlanır.

Sinonimlər mətndə sadəcə bir-birini əvəz etmir, həm də mənanı pilləli şəkildə artırır. Bu, dilin özünütənzimləmə mexanizminin ən aktiv formasıdır. Mətnin daxili nizamlanmasında sinonim paradiqmlərinin oynadığı ən mühüm rollardan biri emosional gərginliyin kulminasiya nöqtəsini müəyyən etməkdir. Bu proses dilçilikdə qradasiya, yəni mənanın pilləli artımı prinsipi üzərində qurulur. Müəllif müəyyən bir hissi və ya vəziyyəti təsvir edərkən, paradiqmatik sırada yer alan sinonimləri sintaqmatik oxda ardıcıl düzməklə oxucunun qavrayışını tədricən gərginləşdirir. Bu zaman sinonimlər sadəcə bir-birini əvəz edən vahidlər kimi deyil, bir-birinin semantik yükünü artıran və tamamlayan elementlər kimi çıxış edir. Məsələn, neytral bir sözlə başlayan silsilə hər növbəti addımda konnotativ yükü ağırlaşdırır və zəncirin sonuncu üzvü mətnin emosional pik həddini formalaşdırır.

Bu mexanizm mətndə semantik akumulyasiya yaradır, yəni ifadənin emosional-ekspressiv təsirini artırır. Semantik akkumulyasiya dedikdə eyni və ya yaxın məna komponentlərinin mətndə toplanaraq ümumi semantik təsiri gücləndirməsi nəzərdə tutulur. Əgər yazıçı birbaşa ən güclü sözdən istifadə etsəydi, bu, oxucuda lazımi effekti yaratmaya bilərdi, çünki psixoloji hazırlıq mərhələsi ötürülmüş olardı. Sinonimik zəncir isə oxucunu addım-addım həmin gərginliyə hazırlayır. Müasir Azərbaycan nəsrində, xüsusilə Elçinin və Anarın psixoloji təsvirlərində biz bunun bariz nümunələrini görürük. Bir personajın daxili sarsıntısı təsvir olunarkən *"narahatlıq", "hürkü", "iztirab"* və *"dəhşət"* kimi sözlərin ardıcıl düzülüşü oxucunu sətiraltı bir həyəcanla son nöqtəyə daşıyır. Məsələn:

"Onun içindəki o qəribə qorxu, hürkü, dəhşət hissi get-gədə daha da böyüyür, bütün varlığını çulğayırdı." [4, s. 114].

Qorxu – hürkü – dəhşət sırası paradiqmatik üzvlərin sintaqmatik oxda yan-yana gəlməsinin klassik nümunəsidir. Bu, dilin akumulyasiya funksiyasıdır və mətndə gərginliyi nizamlayır.

Bu proses həm də dilin özünütənzimləmə qabiliyyətinin təzahürüdür. Bu seçim prosesi mətnə xüsusi bir dinamika bəxş edir. Kulminasiya nöqtəsində dayanan o sonuncu sinonim həm də mətnin ideya-məzmun bütövlüyünü tamamlayan əsas vasitəyə çevrilir. Bu nöqtədən sonra mətndə adətən hadisələrin axarı yeni bir istiqamət alır. Sinonimlərin bu cür silsiləvi işlənməsi dilin ekspressiv funksiyasının ən yüksək reallaşma formasıdır və mətnin estetik gücünü təmin edən başlıca amildir [7, s. 184].

Müasir ədəbiyyatda sinonim paradiqmlərinə köhnəlmiş və ya yüksək üslublu sözlərin daxil edilməsi mətnin zaman və məkan daxilində nizamlanmasına xidmət edir.

"Bayandır xan öz taxtında deyil, sanki ulu bir əvurnatda əyləşmişdi. Bu kürsü artıq hakimiyyətin deyil, taleyin məsnədi idi." [1, s. 45].

Mətn daxilində *"taxt", "əvurnat", "kürsü"* və *"məsnəd"* sözlərinin ardıcıl işlənməsi sinonimik sıranın sintaqmatik oxda necə semantik intensivlik yaratdığının bariz nümunəsidir. Müəllif burada neytral və hamıya tanış olan *"taxt"* sözündən başlayaraq, oxucunu getdikcə daha arxaik mənaya malik olan *"əvurnat"* və *"məsnəd"* anlayışlarına tərəf aparır. Bu silsilə vasitəsilə müəllif bədii zamanı müasir dövrdən qoparıb "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının atmosferinə daşıyır ki, bu da dilin üslubi nizamlayıcı funksiyasının birbaşa təzahürüdür.

"Təhminə otaqda gəzişir, gah pəncərəyə yaxınlaşır, gah da aynanın qarşısında dayanırdı. Onun bu hərəkəti, bu vurnuxması, bu çırpınışı Zaurun səbrini tükəndirirdi." [6, s. 164].

Mətndə işlənən *hərəkət – vurnuxma – çırpınış* sinonimik sırası personajın (Təhminənin) fiziki hərəkətindən onun daxili, sarsıntılı psixoloji vəziyyətinə keçidi təmin edir. "*Hərəkət"* paradiqmin ən neytral, denotativ üzvüdür. Sadəcə fiziki yerdəyişməni bildirir. "Vurnuxma" ilə artıq neytrallıq itir və konnotativ çalar daxil olur. Bu söz məqsədsiz, gərgin və narahat bir hərəkəti ifadə edir. "Çırpınış" silsilənin kulminasiya nöqtəsidir. Bu söz hərəkəti emosional pik həddə çatdırır və personajın çarəsizliyini, daxili dramını simvolizə edir.

Bu sintaqmatik ardıcıllıq Zaurun səbrinin tükənməsini oxucu üçün məntiqli və emosional baxımdan əsaslandırılmış edir. Müəllif sinonimləri pilləvari şəkildə kəskinləşdirməklə mətndəki psixoloji gərginliyi vizuallaşdırır. Bu, dilin mətndəki ekspressiv-emosional nizamlayıcı funksiyasının klassik nümunəsidir.

Beləliklə, paradiqmatik seçim ilə sintaqmatik uzlaşma arasındakı dialektik vəhdət dilin daxili özünütənzimləmə mexanizminin mətndəki ən aydın təzahürüdür. Sinonim paradiqmlərinin mətndaxili potensialının öyrənilməsi həm linqvistik təhlilin dərinləşməsinə, həm də müəllifin fərdi üslubunun spesifik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına imkan verir.

Problemin aktuallığı. Müasir dilçilikdə dil vahidlərinin sistem-struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi öz yerini getdikcə daha çox antroposentrik və koqnitiv yanaşmalara verir. Bu baxımdan, sinonim paradiqmlərinin mətndaxili fəaliyyətinin tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ənənəvi leksikologiyada sinonimlər daha çox lüğət tərkibinin zənginliyi kontekstində araşdırılsa da, onların mətndə emosional gərginliyin idarə olunması, kulminasiya nöqtəsinin yaradılması və müəllif niyyətinin reallaşmasındakı rolu hələ də sistemli şəkildə öyrənilməyə ehtiyac duyur. Xüsusilə müasir Azərbaycan nəsrində dilin paradiqmatik imkanlarından sintaqmatik məqsədlər üçün istifadə olunması mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi, dilin özünütənzimləmə qabiliyyətinin dərk edilməsi üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi sinonimik silsilələrin sadəcə leksik variativlik vasitəsi kimi deyil, mətnin struktur-semantik bütövlüyünü təmin edən psixoloji nizamlayıcı kimi qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Məqalədə sinonim paradiqmlərinin sintaqmatik oxda qradasiya prinsipi ilə düzülüşünün mətndə emosional kulminasiyanı necə formalaşdırdığı linqvistik analizə cəlb olunur. Bundan əlavə, elmi və bədii mətnlərdə sinonimlərin funksional diferensiasiyası — birində informativ ardıcıllığı təmin etməsi, digərində isə konnotativ çalarları tündləşdirməsi məsələsi qarşılıqlı müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən müddəalar bədii mətnlərin linqvistik təhlili, yazıçının fərdi üslubunun tədqiqi və lüğətçilik təcrübəsində sinonimlərin üslubi çalarlarının dəqiqləşdirilməsi üçün praktik baza rolunu oynayır. Eyni zamanda, bu araşdırma müasir Azərbaycan nəsrinin dil xüsusiyyətlərini öyrənən gənc tədqiqatçılar üçün mənbə kimi tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K.M. Yarımçıq əlyazma. - Bakı: Mütərcim, - 2013. - 280 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (IV cilddə). - Bakı: Şərq-Qərb, - 2006.

3. Cəfərov, N.Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. - Bakı: Elm, - 2002. - 212 s.
4. Elçin, Ə.İ. Seçilmiş əsərləri (X cilddə, I cild). - Bakı: Çinar-Çap, - 2005. - 456 s.
5. Məmmədli, N.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2019. - 442 s.
6. Rzayev, A.R. Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi. - Bakı: Nurlan, - 2008. - 312 s.
7. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. - Bakı: Mütərcim, - 2013. - 420 s.

L.V. Şirzadova

Mətnin konseptual strukturunda sinonim paradiqmlərinin koqnitiv-semantik imkanları

Xülasə

Məqalədə sinonim paradiqmlərinin mətnin struktur-semantik təşkilindəki rolu müasir Azərbaycan nəsri nümunələri əsasında tədqiq edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi sinonimik silsilələrin sintaqmatik oxda qradasiya prinsipi ilə düzülərək mətndə emosional gərginliyin kulminasiya nöqtəsini necə müəyyən etdiyini aşkar etməkdir. Müəllif tərəfindən Anar, Elçin və Kamal Abdullanın əsərlərindən seçilmiş real nümunələr linqvistik təhlilə cəlb olunur və sübut edilir ki, sinonimlər bədii mətndə sadəcə leksik variativlik vasitəsi deyil, həm də konnotativ çalarları pilləli şəkildə tündləşdirən psixoloji nizamlayıcı funksiyasını daşıyır. Məqalədə paradiqmatik seçim və sintaqmatik uzlaşma arasındakı əlaqə dilin özünütənzimləmə mexanizmi kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatın nəticələri mətn dilçiliyi, üslubiyyat və bədii mətnin linqvistik təhlili sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Л.В. Ширзадова

Когнитивно-семантические возможности синонимических парадигм в концептуальной структуре текста

Резюме

В статье исследуется роль синонимических парадигм в структурно-семантической организации текста на основе образцов современной азербайджанской прозы. Основная цель исследования — выявить, как синонимические ряды, выстроенные по принципу градации на синтагматической оси, определяют кульминационную точку эмоционального напряжения в тексте. Лингвистическому анализу подвергаются реальные примеры из произведений Анара, Эльчина и Кямала Абдуллы. Доказывается, что в художественном тексте синонимы выступают не просто средством лексической вариативности, но и выполняют функцию психологического регулятора, постепенно сгущающего коннотативные оттенки. Связь между парадигматическим выбором и синтагматическим согласованием рассматривается как механизм саморегуляции языка. Результаты исследования имеют важное значение в области лингвистики текста, стилистики и лингвистического анализа художественного текста.

L.V. Shirzadova

Cognitive-semantic potential of synonymic paradigms in the conceptual structure of the text
Summary

The article examines the role of synonymic paradigms in the structural-semantic organization of texts based on examples of modern Azerbaijani prose. The primary objective of the research is to reveal how synonymic series, arranged according to the principle of gradation on the syntagmatic axis, determine the climax of emotional tension within a text. Real examples selected from the works of Anar, Elchin, and Kamal Abdulla are subjected to linguistic analysis. It is proven that in literary texts, synonyms function not merely as a means of lexical variability but also as psychological regulators that progressively intensify connotative nuances. The relationship between paradigmatic choice and syntagmatic alignment is evaluated as a self-regulation mechanism of the language. The findings of the study are of significant importance for text linguistics, stylistics, and the linguistic analysis of literary texts.

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2026

QARŞILAŞDIRILAN DİLLƏRDƏ SPESİFİK CƏMLİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Sevinc Zülfiyar qızı Mahmudova
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, fəlsəfə doktoru proqramı üzrə Xəzər Universitetinin dissertantı
ORCİD: 0009-0006-2496-8958
E-mail: mahmudovasevinc828@gmail.com

Açar sözlər: *cəmlik kateqoriyası, cəmliyin formal göstəriciləri, cəmliyin semantik şərhi, semantik fərdiləşdirmə,* c*əmliyin demarkasiya hüdudları, referens semantika*

Ключевые слова: *категория множественного числа, формальные индикаторы множественного числа, семантическая интерпретация множественного числа, семантическая индивидуализация, границы разграничения множественного числа, референциальная семантика*.

Key words: *plural category, formal indicators of plural, semantic interpretation of plural, semantic individualization, demarcation limits of plural, reference*

Tədqiqatçıların fikrincə, ingilis və azərbaycan dillərində çoxluğun formal şəkildə təfsirinə bir sıra fərqli yanaşmalar (təkamül, leksik, struktur, morfoloji, semantik və s.) mövcuddur. Çoxluğun əmələ gəlmə yollarını müqayisə etdikdə bəzi oxşarlıqlar və fərqlərlə qarşılaşa bilərik. Lakin, çoxluğun əmələ gəlmə üsulları və onların müəyyənləşdirilməsi situasiya təhlili ilə müəyyən şəkildə şərh edilə bilər. Bu cür çoxşaxəlilik çox vaxt dilçilər arasında onun bir aspektini, məsələn, qrammatikasını vurğuladıqda və semantik səthləri unudanda çaşqınlığa səbəb olur. Bundan əlavə, müqayisəli linqvistikada çoxluğun tipoloji təsnifatı alimlər arasında daha geniş müzakirələrə səbəb olsa da, bu paradiqmanın demarkasiya sərhədlərini, xüsusən də kontekstlə əlaqəli zaman-məkan təsirlərini müəyyən etmək baxımından hələ də sona çatmamışdır. Məqalədə dilçilərin bu mövqelərdəki müxtəlif mövqelərini müqayisə etməyə çalışılır və iddia edilir ki, təklik və çoxluq əsasən morfoloji funksiyaya aid olsa da, müxtəlif semantik istinadlar kontekstual və ya mətn çoxluğu kimi də xidmət edə bilər.

Cəmliyin müxtəlif yollarla və üsullarla ifadə olunması hər bir dilin tarixi inkişafı və dillərin daxili xüsusiyyəti baxımından fəqrli surətdə həyata keçirilir, formalaşır və inkişaf edir.

Hind-Avropa dillərində yalnız tək halda olmaqla kütləvilik (çoxluq və cəmlik) bildirən isimlər mövcuddur. Həmçinin, yalnız cəm halında mövcud olan sayıla bilən isimlər də vardır. Lakin, bu hal, cəmliyin göstəricilərinə xüsusi münasibət, digər bəzi dillərdə olduğu ilə eyni deyildir.

İngilis dilində sayıla bilməyənlik haqqında Honq-Konqdan olan araşdırmaçı yazır ki, "*sayıla bilən isimlər 'atomik' ola bilməz və 'daha kiçik hissələrə bölünə bilməz'. Məsələn, "boy" sayıla bilənlik ifadə edir, çünki bir oğlan hissələrdən ibarətdir - baş, qollar, ayaqlar və s. — lakin bu hissələrin özləri oğlan deyillər. Buna görə də oğlan sayıla biləndir* " [9, p. 344]. Müəllifin fikrincə hər hansı bir isim bir mövqedə sayıla bilən olduğu halda, digər bir yerdə sayıla bilməyən kimi çıxış edir və bu səbəbdən sayıla bilənlik dillərdə bir neçə səviyyədə təhlil olunmalıdır. Bu baxımdan onun Avstraliyadan olan dilçi alim Alan Keisdən [3] gətirdiyi iqtibas maraqlı görünür: "*Isimlərin sayıla bilən və ya sayıla bilməyən olması əksər hallarda danışanın fikrində tutduğu məsələyə konseptual olaraq fərqli yanaşmasından asılıdır*" [9, p.346]. Biz bu fikirlə razıyıq, çünki hətta aparılmış empirik testlər də təsdiq edir ki, toplu isimlər koqnitiv

yanaşma tələb edir. Məsələn, -qızıl külçə və ya -qızıl tozu kimi anlayışlarda bu fərqin birincidə sayıla bilən, ikinci mövqedə isə sayıla bilməyən olması da bir daha bunu sübut edir, yəni heç nədən asılı olamadan, biz qrammatik, empirik, ontoloji və məntiqi yanaşmalar arasında seçim etmiş oluruq.

Azərbaycan dilində isə topluluq bildirən isimlərə yanaşma müxtəlifdir. Məsələn, B. A. Serebrennikov belə isimlərin tarixi tədqiqinə dair yazır ki, "*türk dillərində toplu kəmiyyətin aydın izləri görünür. Hesab etmək olar ki, qədim zamanlarda toplu çoxluğun göstəriciləri olduqca çox imiş. Vaxt keçdikcə onlar istifadə olunmamış və indi ancaq qalıq halında olan hadisələrdən danışmaq olar*" [48, s.115]. Bu baxımdan, türk dillərində affikslərin saitinin sabit olmadığını əsas gətirərək belə isimlərin samit səslərə (z, k(k), l, m , n, r, ş) əsaslanmaqla bölgüsünün aparılması təklif olunur. Məsələn, dördəm, beşəm (m) , beşlər (r), anaş –toyuq və balası, adaş –iki eyniadlı adam (ş), birem, yəni bir-bir (m) və sair) kimi Azərbaycan dilindəki topluluq bildirən ismlərin qalıqları müxtəlif dialektlərdə və müxtəlif türk dillərində fərqli şəkildə yazılsa və tələffüz edilsə də hələ də qalmaqdadır.

Digər Azərbaycanlı dilçi B. Xəlilov isə qeyd edir ki, "*toplu isimlər cəm şəkilçisiz təkdə olur və topluluq məzmunu bildirir. Toplu isimləri cəm şəkilçisi qəbul edib-etməməsinə görə iki qrupa bölünür–cəm şəkilçisi qəbul edənlər və cəm şəkilçisi qəbul etməyənlər*" [26, s.237].

Biz hesab edirik ki, burada iki maraqlı məqamı qeyd etmək yerinə düşərdi. Birincisi, bütün türk dillərinin tarixən topluluq imkanları sosial-kulturoloji və digər dəyişikliklər səbəbindən keçmişdə olduğu ilə müqayisədə bir-birindən xeyli fərqlidir. Bunlar, həm də tələffüz, dialekt və sair mövqelərdən də böyük dəyişikliklərə uğramışlar. Hətta mümükündür ki, yüz illər əvvəl olan eyni söz bu gün başqa rakursda səslənsin və fərqli yanaşma tələb etsin. Ancaq bununla belə, diaxronik planda belə ümumi qanunauyğunluqların tədqiqi təqdirə layiqdir. İkincisi, ingilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də bu sahədə qrammataik yanaşmalaradan başqa empirik-koqnitiv təcrübənin genişlənməsinə də ehtiyac vardır. Məsələn, empirik yolla və təsadüfi seçim yolu ilə biz öz müşahidələrimizdə aydın etdik ki, toplu isimlərin təbiətinə dair verilən suala - ***Daş və kərpic sözləri öz mənalarına görə sayıla bilən yoxsa sayıla bilməyəndir?*** - ana dili ingilis dili olmayan 100 nəfər Azərbaycanlı vətəndaşların təqribən 47 faizi qrammatik morfoloji cəhətdən yanaşmış və onları tək isim hesab etmişlər, lakin onların 29 faizi bu sözlərin işlənməsindən asılı olaraq onların cəmlik də bildirməsini istisna etməmiş və yalnız 24 faiz rəyi soruşulan cavab verməkdə çətinlik çəkmişdir. (Bax: Şəkil 2.2.1) Eyni sorğu elə həmin – 2020-2021-ci illərdə, ana dili ingilis dili olan 100 nəfər xarici vətəndaş arasında aparılmış və bu vaxt sorğunun nəticələri isə tamamilə fərqli olmuşdur. (Bax: Şəkil 2.2.2)

Ana dili ingils dili olanların 64 faizi, Azərbaycanlıların isə 29 faizi bu sözləri sayıla bilməyənlər sırasına aid etmişlər. Yaranmış fərq isə 35 faizdir. Bu o deməkdir ki:

1. Müxtəlif dillərdə cəmliyin ifadəsində hətta eyni sözün belə ehtiva etdiyi mənalar müxtəlif cür dərk oluna bilər.

2. İngilis dilində sayıla bilənliyin nəzəri mənbəsi daha çoxdur və bu onların qiymətləndirməsində də özünü göstərir.

3. Sayıla bilməyən isimlərin özünün konseptual yanaşmaya, ingilis dilində olduğu kimi müxtəlif elmi təsnifatlarda təhlil olunmağa ehtiyacı vardır.

4. Sayıla bilməyən isimlərin dərk olunmasında yalnız qrammataik deyil, həm də empirik, koqnitiv və məntiqi yanaşmalar nəzərə alınmalıdır.

5. Sayıla bilənlik və sayıla bilməyən olmaq dilin daxili qanunları ilə bağlı olmaqla bərabər, həmin dildə danışan insanların mədəni-ticari və sosial əlaqələri baxımından da təhlil olunmalıdır.

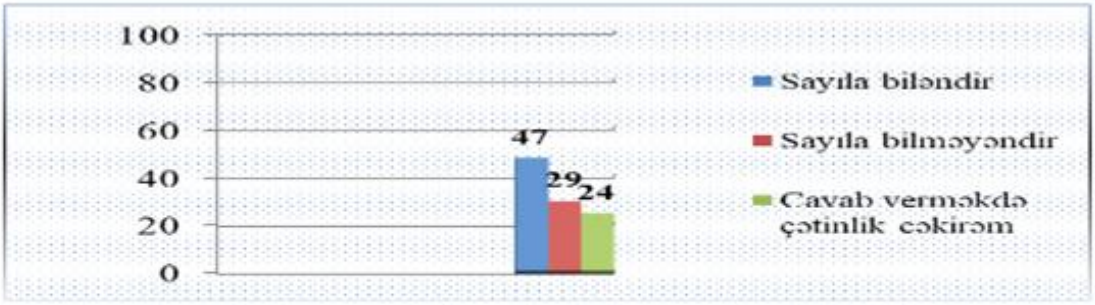

Şəkil 2.2.1 "Daş" və "kərpic" sözləri öz mənalarına görə sayıla bilən, yoxsa sayıla bilməyəndir ?

Ana dili ingilis dili olmayan azərbaycanlılar arasında keçirilən şifahi müsahibənin nəticələri

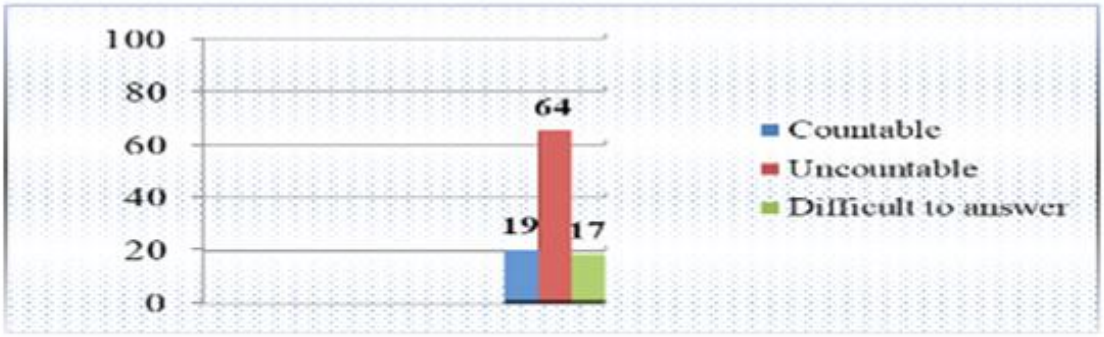

Şəkil 2.2.2 Are the words "stone" and "brick" countable or uncountable?

Oral questionnaire conducted among the foreigners with Native English Speaking

Təklik və çoxluq anlayışının qrafik düşüncə tərzi yalnız Azərbaycan və ingilis dillərində deyil, eləcə də dünyanın digər dillərində, məsələn, ərəb və ivrit qrammatikasında da əks olunmuşdur və bu proses say kateqoriyasında öz əksini tapmışdır. Məsələn, tatar dilində təklik və cəmlik formal olaraq bir-birindən fərqlidir. Digər tərəfdən, bu dildə affiksasiya üstünlük təşkil etdiyindən, burada cəmlik bildirən affikslər də çoxluq təşkil edir. Bunun əksinə olaraq, yapon dilində tək və cəm formaları qrammatik cəhətdən fərqlənmirlər. Digər bir halda ivrit və ərəb dillərində infikslər daha çoxluq təşkil edir. Deməli, cəmlik kateqoriyasının oxşar struktura malik izomorf (eyni struktura malik olan) və allomorf (morfemə məxsus qrammatik, leksik xüsusiyyətlərin, əsasən sözlərin sonuna qoşulan şəkilçilərin tələffüz və səslənməsinin dəyişməsinə rəğmən, mənasının dəyişməməsi) əlamətləri müxtəlif mədəniyyətlərin, eləcə də Azərbaycan və ingilis həyat tərzinin universal və unikal, yəni təkrarsız dil ifadəsini əks etdirir, bu dillərdə danışan insanların dünyagörüşünü, adət-ənənələrini və tarixini daha müfəssəl üzə çıxarır.

Beləliklə, bu cür nəticə hasil etmək olar ki, müxtəlif dillərdə cəmliyin ifadə olunmasında işarələnmənin ozü də müxtəlifdir. Məhz bu səbəbdən, cəmlik və onun definisiyasında yalnız bir

və birdən çox olmaq kimi əlamətlərin olması hələ kifayət etmir və o, daha müxtəlif elementlərdə öz əksini tapır.

Bununla belə, bütün dillər üçün doğru ola bilən və cəmliyin hər bir dildə formal göstəricilərini hərtərəfli əhatə edə bilən xeyli təriflər də mövcuddur. Azərbaycanlı professor, dilçilik elminin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Fəxrəddin Veysəlli qeyd edir ki, "*cəm, hal-kəmiyyət kateqoriyası kimi isimlərdə ayrı-ayrı əşyaların çoxluğunu, fellərdə isə iş və hərəkətin çoxlu subyektə aid olduğunu göstərir*" [52, s. 441]. Belə tədqiqatların bir hissəsi olaraq, dünya dillərinin müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Odur ki, çox vaxt cəmliyin formal göstəriciləri konsepsiyasına dillərin keçdiyin tarixi inkişafı nəzərə almaqla, onların struktur təsnifatı baxımından yanaşılır. Struktur tipologiyanın mövzusu cəmlik göstəricilərinin əlamətləri də daxil olmaqla, dil sistemlərinin daxili quruluşunun təşkilindən bəhs edir, lakin digər tipoloji dil təsnifatı funksional tipologiyaya əsaslanır. Odur ki, biz də hesab edir ki, bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində də cəmliyin formal, rəsmi surətdə qeydə alınmış formaları dil sistemi baxımından deyil, dilin aspektləri - leksik, morfoloji və sisntaktik ifadə üsulları və sosial-kulturoloji baxımdan təhlil olunmalıdır. Bunun bir neçə səbəbləri vardır.

Birincisi, dilin sistem kimi öyrənilməsinin onun yalnız bir paradiqminə aid edilməsi doğru olmazdı, çünki, məsələn, dil qrupunda hər hansı bir səxs paradiqması həmin dil qrupunun müəyyən aydın bir xüsusiyyəti ilə idadə olunmasına baxmayaraq, bu, eyni qrupda olan başqa bir dil üçün fərqli ola bilir.

İkincisi, bir dil qrupuna daxil olan bütün dillərin paradiqmatik formalaşma metodları həmişə eyni deyildir.

Üçüncüsü, paradiqmalara (şəxs, kəmiyyət, çoxluq, cəmlik və sair də daxil olmaqla) dil sistemində ayrı-ayrılıqda yanaşmalara cəhdlər edilsə də, onların hamısı hətta bir və ya bir neçə dil qrupu daxilində həm bir-biri ilə (intra), həm də həmin ayrı-ayrı göstərilən paradiqmaların özləri arasında (inter) qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur və bu qarşılıqlı əlaqələr o qədər çətin və mürəkkəbdir ki, onların dəqiqləşdirilməsi həmişə səmərəli effekt vermir.

Hazırda, heç də təsadüfi deyildir ki, hətta, bəzən bu kimi üsullara görə dil sistemlərinin özlərinin arasında onların məxsus olduğu qruplara dair belə mübahisələr hələ də qalmaqdadır. Məsələn, Azərbaycan dilinin türk oğuz qrupuna aid olmasının təkzibinə dair Azərbaycanlı professor F.A. Cəlilov irəli sürüdüyü nəzəriyyədə qeyd edir ki, "*prototürk dilinin hansı vaxtda qərb və şərq qollarına ayrılması probleminin türkologiyada düzgün izahı yoxdur..., protosami və başqa dil ailələrinin keçdiyi yol da türk ailəsi üçün keçərlidir*" [126].

Lakin qeyd olunmalıdır ki, bütün bu semantik imkanlar (indiki halda adverbal ifadələrin) cəmliyin ingilis və azərbaycan dillərində leksikləşdirilməsi hesab edilir. Belə olan halda, hesab edirik ki, leksika və semantika arasında dayanan zaman və məkan kateqoriyası önə çəkilməli, yəni bu hallarda semantik miqyasın həddindən artıq olan zaman və məkan imkanları cəmlik paradiqmasının leksikləşdirilməsinə xidmət etməsi nəzərə alınmalıdır. Bu vəziyyət leksik və semantik demarkasiya xətlərinin nə qədər zərid olduğunu göstərir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, cəmliyin formal göstəriciləri və onların semantik şərhi, qarşılaşdırılan dillərdə spesifik cəmlik göstəriciləri, qəribə olsa da, eyniyyət təşkil edir.

1.Cəmliyin demarkasiya hədləri

Biz hesab edirik ki, cəmlik paradiqmasına formal, leksik, cümlə, diskurs və dialoq semantikaları arasında olan demarkasiya hədləri baxımından yanaşsaq, daha düzgün olardı, çünki,

artıq qeyd etdiyimiz kimi, fərdiləşdirmə olmadan, hər bir üsulun zaman və məkan çərçivələri müəyyən edilmədən onların üzərinə ucdantutma ümumilik etiketlərinin asılması yanlışlığa gətirib çıxarardı.

Məlumdur ki, biz təbii dildən tez-tez dünya həqiqətlərinin necə olduğunu söyləmək üçün istifadə edirik və bu zaman biz yalnız bir həqiqəti deyil, bununla bağlı kifayət qədər seçilən və aktual hesab etdiyimiz dünyadakı digər şeylərə də formal olaraq müraciət etmiş oluruq. Bəzi hallarda bu formal dilçilikdə Azərbaycanlı professor Əfqan Abdullayevin də qeyd etdiyi kimi, "aktual üzvlənmə" (1, səh.27) və ya həmin zaman və məkan üçün etibarlı olan məna kontekstində şərh olunur. Formal və ya "referens semantikada" təbii dildə cəmlik ifadələrinin mənası həmin sözün məhz elə həmin istinad zamanı oynadığı rol üzərindədir. Məsələn, "Such beauty of nature fascinated everone there" (İng), "Bu gözəllik orada (olanların) hamını heyran etdi" çümləsini təhlil edərkən:

1."Gözəlliyin"ümüumi anlayış kimi individual mənalarının həmin "belə gözəllik"də olmayan xüsusiyyətlərə də şamil olunması qaçılmazdır;

2. "Belə gözəllik" = həmin yerin gözəlliyi + ümumiyyətlə "gözəlliyin" ehtiva etdiyi digər mənalar + "gözəlliyə" xidmət edən həmin yerdə digər referens şeylər və hadisələri nəzərdə tutulur;

3. "Hamını" sözü formal olaraq cəmlik şəkilçisi olmadan belə leksik və semantik baxımdan topluluq bildirir; odur ki, bu söz kontekstual olar işarələnməmiş cəmlik bildirir;

4. Orada olanların qiymətləndirdiyi "fərdi gözəllik"dən başqa, gözəlliyin bütün semantik referent qrupu kimi dərk edilir.

İngilis mənşəli Avstraliyalı dilçi professor Keith Allan 1977-ci ildə öz doktorluq dissertasiyasında ingilis dilində ismi birləşmələrin təkilk və cəmlik paradiqmalarını belə təsvir etmişdir: "Beləliklə, təklik və çoxluğun öyrənilməsi qrammatika və praqmatikanın bir hissəsini təşkil etməlidir" (11, p.ii) O belə hesab edir ki, cəmlik və təklik insnalar və ya qruplar arasında formal harmoniyanı təşkil etmək və birgəlik bidirən isimləri təsvir etmək üçün insanlar tək və ya təkliklərdən isifadə etməli olur. Bu bir tərəfdən ünsiyyətə xidmət etdiyindən praqmatik ünsiyyətdən irəli gəlir (səthi yanaşma), digər halda isə təkliklərin çoxlu növlərini yaratdığı üçün isə struktur qrammatikasının predmetinə çevrilir.

Problemin aktuallığı. Hazırda cəmlik paradiqmasının mahiyyəti və bu mahiyyətə müqayisə olunan dillər baxımından yanaşmalar, bu yanaşmaların rəhbər tutduğu prinsiplər get-gedə çoxalmaqdadır. Belə yanaşmalar bir tərəfdən problemin işlənməsi istiqamətində pozitiv addımlar hesab olunsa da, tətbiq olunan metod və metodologiyalar baxımından onaların çox müxtəlif olması xeyli sayda ziddiyyətli momentlərin də meydana gəlməsini qaçılmaz etmişdir. Nəzərə alınmalıdır ki, həm ingilis, həm də azərbaycan dillərində həm yazılı standartların olması, bununla bərabər dialektlərin çoxluğu və bu sistemlərdə cəmliyin ifadə olunması heç bir vaxt eyniyyət təşkil edə bilməz. Bu baxımdan problemin öyrənilməsi üçün daha optimal olan yolların və metodikanın işlənməsi bu günümüzdə müqayisəli dilçilik kontekstində çox mühüm aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Problemin yenili ondan ibarətdir ki, müəllif cəmlik kontekstinin şərh və təhlil olunmasında, çox az sayda olan cəhdlərdən birini edərək bu paradiqmanın cəmliyə istinad yolları və istinadlı cəmlik kontekstində tədqiq olunmasına cəhd göstərmiş və elmi-

nəzəri bazanın bu istiqamətini daha da zənginləşdirmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə irəli sürülən fikirlər, müddəalar müqayisəli və tiploloji dilçilik elminin yeni ideyalarla zənginləşdirəcək, qarşılaşdırılan dillərdə cəmlik paradiqminə yanaşmanın müqayisəsini elmi əsaslar üzərində qurulmasına köməklik göstərəcəkdir. Bu tədqiqat həm də, Azərbaycan və ingilis dillərinin cəmlik paradiqminin öyrənilməsində müqayisəli dilçiliyi elmi cəhətdən yeni modellərlə müasirləşdirəcəkdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işində əldə olunmuş nəticələr və ümumiləşdirmələr bu sahədə çalışan müəllimlərə və tələbələrə tədris və tədqiqat işlərində, eləcə də Azərbaycan və ingilis dillərində cəmlik paradiqmasını məqsədyönlü şəkildə öyrənən tədqiqatçılara köməklik göstərəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, cəmliyin istər sintaktik və morfoloji, istərsə də formal semantik referans yolları ilə fadə edilməsi öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Müasir dilçilik üçün qarşilaşdırılan dillərin cəmliyinin formal identifikasiyası və onun şərhi artiq linqvistik problem çərçivəsindən çıxaraq fənlərarası bir mövzuya çevrilməkdədir. Odur ki, bu problemlə indi dilçilərlə birgə, sosiolinqvistlər, bihevioristlər antropoloq və filosoflar, riyaziyyatçılar və digər elm sahəsində çalışanlar da intensiv surətdə məşğul olurlar. Biz hesab edirik ki, yaxın onilliklərdə bu problem daha çox ümumdisiplinar bir obyektə çevriləcəkdir.

Gələcəkdə, bu mövzu ilə bağlı olaraq, cəmliyin həm ayrıca, həm də qrşılaşdırılan dillərdə konseptual mənzərəsini işləmək üçün morfoloji, sintaktik və semantik seqmentlərin səfərbər olunması və ayrılıqda sistemli təhlillərin fərdiləşdirilmiş hadisələr üzərində aparılan təhlillərə yönəldilməsi daha böyük aktual hesab ediləcəkdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycanlı müəlliflər

1. Abdullayev Əfqan: “Aktual üzvlənmə və mətn”, Bakı, Xəzər Universiteti in nəşriyyatı, 1998. – C.190.
2. Vəliyeva Nigar: “Comparative Typology of the Modern English, Russian and Azerbaijani Language”, Belgrade, Serbia, June, 2019. –P.471 2019 Comparative Typology Nigar Vəliyeva.pdf
3. Veysəlli F.Y: “Dilçiliyin əsasaları”, 1-ci və 2 –ci cild birlikdə, Baki, Mütərcim, 2013. – C.417.

Xarici müəlliflər

4. Блох Марк Яковлевич: “Теоретическая грамматика английского языка”. Учебник. Для студентов филол. фак. ун-тов и фак. англ. яз. педвузов. — М.: Высш. школа, 1983.— 383 с.
5. Владимир Дмитриевич Аракин: «Типология языков и проблема методического прогнозирования», Москва, «Высшая школа», 1989. - С. 158.
6. Маргарита Выхрыстюк Степановна: «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание», Ханты-Мансийск 2016. – 162 с.
7. Chicherchia Gennaro: “Plurality of mass nouns and the notion of “semantic parameter”,

in Susan Rothstein", (ed.) Bar-Ilan University, Ramat Gan, Israel. Book "Events and Grammar", Springer Science+Business Media Dordrecht, Studies in Linguistics and Philosophy, Volume 70, 1998, pp. 53-103. –P.382.

8. Esther Jane Wood: "The Semantic Typology of Pluractionality", Dissertations, Department of Linguistics. University of California, Digital Library, USA, 2007. –P.290.

9. Hofherr Patricia Cabredo: "Verbal plurality and event plurality", Sommerschule Typologie, Leipzig 15 Aug - 5 Sept 2010. –P.121.

10. Kwak Eun-Joo: "Cross-Linguistic Evidence for Semantic Countability". Journal of Universal Language vol. 15, no. 2, September 2014, pp. 55-76. – P. 146. See:
https://www.researchgate.net/publication/314023886_Cross-Linguistic_Evidence_for_Semantic_Countability

11. Keith Allan: "Singularity and plurality in English noun phrases: A study in Gramma and Pragmatics", doktorluq dissertasiyası, Böyük Britaniya, Edinburq Universiteti, 1977. – P. 404

12. Kratzer Angelika: "On the Plurality of Verbs", University of Massachusetts Amherst, Research Gate, April 2012, pp.1-41.
https://www.researchgate.net/publication/265047874_On the_Plurality_of_Verbs

13. Ning Zhang Niina: "The morphological expression of plurality and pluractionality in Mandarin",Lingua, Elsevier, Volume 165, Part A, October 2015, p.p. 1-27.

14. Nouwen Rick: "Plurality", in Book Formal Semantics Cambridge Handbook of Semantics, Cambridge University Press, 2016. Maria Aloni and Paul Dekke (Eds). pp. 267-284. –P.938.

15. One-Soon Her, Yun-Ru Chen: "Unification of Numeral Classifiers and Plural Markers: Empirical Facts and Implications", 27th Pacific Asia Conference on Language, Information, and Computation. Proceedings of a meeting held 21-24 November 2013, Taipei, Taiwan, vol.1. pp.37－46. - P.570.

S.Z.Mahmudova

Qarşılaşdırılan dillərdə spesifik cəmlik göstəriciləri

Xülasə

Bu məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində çoxluqla bağlı məsələlər və onların semantik olaraq formal şəkildə müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif yanaşma və şərhlərin xüsusiyyətləri müzakirə olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində çoxluğun formal şəkildə təfsirinə bir sıra fərqli yanaşmalar (təkamül, leksik, struktur, morfoloji, semantik və s.) mövcuddur. Çoxluğun əmələ gəlmə yollarını müqayisə etdikdə bəzi oxşarlıqlar və fərqlərlə qarşılaşa bilərik. Lakin, çoxluğun əmələ gəlmə üsulları və onların müəyyənləşdirilməsi situasiya təhlili ilə müəyyən şəkildə şərh edilə bilər. Bu cür çoxşaxəlilik çox vaxt dilçilər arasında onun bir aspektini, məsələn, qrammatikasını vurğuladıqda və semantik səthləri unudanda çaşqınlığa səbəb olur. Bundan əlavə, müqayisəli linqvistikada çoxluğun tipoloji təsnifatı alimlər arasında daha geniş müzakirələrə səbəb olsa da, bu paradiqmanın demarkasiya sərhədlərini, xüsusən də kontekstlə əlaqəli zaman-məkan təsirlərini müəyyən etmək baxımından hələ də sona çatmamışdır. Məqalədə dilçilərin bu mövqelərdəki müxtəlif mövqelərini müqayisə etməyə çalışılır və iddia edilir ki,

təklik və çoxluq əsasən morfoloji funksiyaya aid olsa da, müxtəlif semantik istinadlar kontekstual və ya mətn çoxluğu kimi də xidmət edə bilər.

Məqalədə deyilir ki, ingilis və azərbaycan dillərində çoxluğu ifadə etməyin bir yolu semantik kontekstlə bağlıdır. Başqa bir halda, bu semantik birlik düşüncənin intensivliyini təkrar-təkrar, zaman-zaman, ara-sıra, zaman-zaman, ölçü yolu ilə - yüz il - yüz il ifadə etməklə ifadə olunur, sonra isə göllər, vadilər, meşələr kimi cazibədar gözəlliklərin ifadələri, bu imkanlardan başqa, onların semantik mənalarına xas olanlardan daha çoxunu da fərz edə bilərik. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu semantik imkanlar (bu halda zərf ifadələri) ingilis və Azərbaycan dillərində çoxluğu ifadə etmək üçün leksikləşdirilmiş hesab olunur. Bu halda, leksik və semantik səthlər arasında dayanan zaman və məkan kateqoriyasının vurğulanması lazım olduğuna inanırıq. Bu o deməkdir ki, bu hallarda semantik miqyasın həddindən artıq zaman və məkan imkanları çoxluq paradiqmasının leksikləşdirilməsinə xidmət edir.

С.З.Махмудова

Специфические маркеры множественного числа в сравниваемых языках

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с множественным числом в английском и азербайджанском языках, а также характеристики различных подходов и интерпретаций к их формальной идентификации как семантических.

По мнению исследователей, существует ряд различных подходов (эволюционных, лексических, структурных, морфологических, семантических и др.) к формальной интерпретации множественного числа в английском и азербайджанском языках. При сравнении способов образования множественного числа можно обнаружить некоторые сходства и различия. Однако методы образования множественного числа и их идентификация в некоторой степени могут быть интерпретированы с помощью ситуационного анализа. Такая многогранность очень часто приводит к путанице среди лингвистов, когда они делают акцент на одном аспекте, например, грамматическом, забывая о семантических аспектах. Кроме того, хотя типологическая классификация множественного числа в сравнительной лингвистике получила широкое обсуждение среди ученых, она еще не завершена с точки зрения идентификации границ этой парадигмы, особенно временных и пространственных эффектов, связанных с контекстом. В статье предпринята попытка сравнить различные позиции лингвистов по этим вопросам и утверждается, что, хотя единственность и множественность в основном относятся к морфологической функции, различные семантические отсылки могут также служить контекстным или текстовым множественным числом.

В статье говорится, что один из способов выражения множественности в английском и азербайджанском языках связан с семантическим контекстом. В другом случае это семантическое единство выражается посредством выражения интенсивности мысли, например, «снова и снова», «время от времени», «сейчас и тогда», «время от времени», посредством измерения — «сто лет» — «сотни лет», затем выражения очаровательной красоты, такие как озера, долины, леса, где помимо этих условных обозначений можно

предположить и большее, что обусловлено их семантическим значением. Однако следует отметить, что все эти семантические возможности (в данном случае наречные выражения) считаются лексикализованными для выражения множественности в английском и азербайджанском языках. В данном случае мы считаем, что следует выделить категорию времени и пространства, которая находится между лексической и семантической поверхностями. Это означает, что в этих случаях избыточные возможности семантической шкалы в отношении времени и пространства служат для лексикализации парадигмы множественности.

S.Z.Mahmudova

Specific plural markers in the languages being compared

Summary

This article discusses the questions related to plurality in English and Azerbaijani languages and the characteristics of various approaches and interpretations to their formal identification as semantic.

According to researchers there exist a number of diffrenet approaches, (evolutionary, lexical, stuctural, morphological, semantic, etc.) methods to the formal interpretation of plurality in English and Azerbaijani languages. When we compare the ways of formation plurality we may face with some similarities and differences. However, the methods of plurality formation and their identification can somehow be interpretd by the situational analyses. Such kind of multifacetedness very often leads to confusion among the linguistists when they emphasize its one aspect, for example, grammatical, while forgetting the semantic surfaces. Besides, although the typological classification of plurality in comparative lingusitics has taken much wider discussions among the scholars, it has not come to the end yet in terms of identification this paradigm's demarcation limits, especially, the time-spatial effects which are related to the context. The article tries to comapare various stands of linguists on these stands and pretends that although singularity and plurality mainly belong to morphological function, various semantic references may also serve as contextual or textual plurality.

The article states that, one way to express the plurality in English and Azerbaijani is connected with semantic context. In another case, this semantic unity is expressed by means of expressing the intensity of thought, for example, again and again, from time to time, now and then, from time to time, by means of measurement - hundred years - hundreds of years, then the expressions of charming beauties as lakes, valleys, forests where apart from these amainitie we can also assume more than which are inherent for their semantic menaing. However, it should be noted that all these semantic possibilities (in this case adverbal expressions) are considered to be lexicalized to express plurality in English and Azerbaijani languages. In this case, we believe that the category of time and space, which stands between lexical and semantic surfaces, should be highlighted. It means that, in these cases, the excessive time and space capabilities of the semantic scale serve to lexicalize the paradigm of plurality.

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2026

UOT 81

THE ANATOMY OF IDIOMS: A COMPREHENSIVE REVIEW OF LINGUISTIC STRUCTURE, SEMANTICS, AND CULTURAL FUNCTION

Ulvana Namig Mammadova
Master's degree student in Translation at Khazar University
ORCID: 0009-0007-8365-5094
E-mail: ulvana.mammadova2024@khazar.org

Açar sözlər: *anatomiya, linqvistika, semantika, mədəni, tapmaca*
***Ключевые слова*:** *анатомия, лингвистический, семантика, культурный, загадка*
Keywords: *anatomy, linguistic, semantics, cultural, puzzle*

Idiomatic expressions represent one of the most fascinating and challenging aspects of human communication, acting as a bridge between the rigid rules of grammar and the fluid nuances of cultural identity. At their most basic level, idioms are linguistic puzzles: phrases whose meanings are not found in the sum of their individual parts, but rather in a shared social understanding that has evolved over time [6, p.32]. This quality of non-compositionality—where "kicking the bucket" has nothing to do with pails or physical movement—distinguishes idiomatic language from literal discourse and marks the boundary where simple translation ends. The study of these expressions is not merely an academic exercise in vocabulary; it is an investigation into the "anatomy" of language itself. By examining the structural stability and fixedness of idioms, researchers can uncover how certain phrases become frozen in time, resisting the usual grammatical shifts that affect other parts of speech. Furthermore, the varying degrees of semantic opacity-ranging from transparent metaphors to entirely opaque historical relics-provide a window into the cognitive processes of how we categorize and store complex meanings. Ultimately, idioms serve a vital function in the social ecosystem of language. They allow speakers to convey dense emotional content, social commentary, and behavioral observations with a brevity and color that literal language often lacks. Because these expressions are so deeply rooted in cultural specificity, they function as markers of belonging, reflecting the unique heritage and collective memory of a speech community. This research seeks to provide a comprehensive review of these elements, analyzing the linguistic frameworks and functional roles that make idioms an essential, though often overlooked, organ in the body of human communication [14, p.260].

The initial challenge in the study of idiomaticity lies in establishing a precise definition that separates idioms from other forms of figurative language, such as metaphors or proverbs. While a metaphor might suggest a comparison, an idiom functions as a singular lexical unit. This "oneness" is best described through the lens of non-compositionality. In a standard sentence, the meaning is built piece by piece; however, in an idiom, the semantic link between the individual words and the final concept is severed. To understand an idiom is to move beyond the dictionary definitions of its constituents and instead access a specialized entry in the mental lexicon. This transition from literal to figurative meaning is not a binary switch but a spectrum, where the degree of figurative "stretch" determines how easily a listener can decode the

message without prior exposure [2, p.5777]. Integral to this nature is the concept of fixedness, or what linguists often call “lexicalization”. Unlike free phrases, idioms exhibit a high degree of structural stability that restricts grammatical manipulation. One cannot typically change the tense, number, or word order of an idiom without destroying its idiomatic status. For instance, if a phrase is “spilling the beans”, “changing it to”, “the legumes were shed” renders the idiom unrecognizable. This rigidity suggests that idioms are stored in the brain as “prefabs” or “formulaic sequences” which allows for faster processing during high-speed conversation but requires a higher cognitive load for language learners who must memorize them as unbreakable wholes [7, p.1076]. Beyond their internal mechanics, idioms are defined by their “semantic opacity”. This refers to the transparency of the idiom’s meaning-how much of the original literal image is still visible in the current figurative usage. Some expressions are “transparent”, “where the logic is still traceable, while others are “opaque” or “dark”, where the historical or cultural origin has been lost to time, leaving only the arbitrary connection between the words and their meaning. It is this specific combination of fixed structure and hidden meaning that allows idioms to act as cultural shorthand, packing complex social observations into stable, recognizable linguistic packages.

The concept of semantic opacity is perhaps the most significant hurdle for non-native speakers, as it represents the “distance” between the words used and the idea conveyed. In an opaque idiom, the literal meaning provides no clues to the figurative intent, making the expression a linguistic dead end for the uninitiated. For example, the phrase “to kick the bucket” (meaning to die) offers no logical connection between the physical act of kicking and the cessation of life. Conversely, a transparent idiom like “to see the light” (meaning to finally understand something) allows the listener to use the metaphor of light-as-knowledge to bridge the gap between literal and figurative meaning [10, p.91].

The structural stability of these expressions further reinforces their unique status. Because idioms are often processed as single units, they resist the standard rules of syntax that apply to free phrases. If a speaker says, “She really let the cat out of the bag”, the meaning of accidental disclosure is clear. However, if one attempts to use a passive construction like “The cat was let out of the bag by her”, the idiomatic force is significantly weakened, and the listener may momentarily search for an actual feline. This rigidity is what makes idioms “fixed expressions”; they are linguistic fossils that must be used in their exact form to retain their specific communicative power. Semantic Opacity (The “Opaque” Example): * Sentence: “I thought the exam would be difficult, but it was a piece of cake”.

Analysis: The words "piece" and "cake" do not inherently suggest "easiness." The meaning is entirely idiomatic and must be learned as a single concept [5, p.112].

*Cultural Specificity: * Sentence: "The manager told me to break a leg before I went on stage for the presentation."*

Analysis: This expression relies on the theatrical superstition that wishing someone "good luck" will actually cause bad luck. Without this cultural context, the sentence sounds like a threat of physical harm.

*Structural Stability: * Sentence: "We need to call it a day because everyone is exhausted."*

Analysis: You cannot "call it a night" or "call it a morning" to mean the same thing, nor can you "call the day it." The phrase is syntactically frozen [1, p.270].

The classification of idioms allows us to see how they function as different parts of speech. Some idioms act as verbs, such as "to hit the hay" (to go to sleep), while others act as adjectives, like "under the weather" (feeling ill). By identifying these patterns, we can better understand how idioms integrate into the broader sentence structure. For instance, in the sentence "His explanation was a bit of a red herring," the nominal idiom "red herring" functions as a noun phrase to describe a distraction. These examples demonstrate that idioms are not just colorful additions to language; they are precise tools used to navigate complex social and emotional landscapes where literal words might feel too blunt or insufficient.

Idioms can be categorized by their grammatical composition, which dictates where they sit in a sentence.

Verbal Idioms: These function as verbs and usually describe an action or a change in state.

"If we want to finish this project on time, we really need to get the ball rolling." [9, p.2077-2084].

Analysis: Here, "get the ball rolling" acts as the primary action (to start a process).

Nominal Idioms: These function as nouns or noun phrases, often identifying a specific type of person or thing.

Example: "He was always the black sheep of the family, choosing a path very different from his siblings."

Analysis: "Black sheep" serves as a noun complement to describe the subject's status.

Adjectival Idioms: These function as modifiers, providing a descriptive quality to a noun.

Example: "I wouldn't trust his advice; it seems a bit off the wall."

Analysis: "Off the wall" describes the "advice" as being unconventional or eccentric [11, p.771-776].

Classification by Meaning and Transparency

Beyond their grammar, idioms are categorized by how much of their meaning is "visible" to the listener. This is often referred to as the Transparency-Opacity Scale.

Transparent Idioms: The metaphorical link is clear and easy to deduce.

Example: "The soldiers were told to keep an eye on the horizon."

Analysis: The literal act of looking (eye) easily translates to the figurative act of monitoring.

Semi-Transparent Idioms: There is a metaphorical link, but it requires some cultural or situational context to grasp fully.

Example: "The detective decided to skate on thin ice by confronting the suspect without backup. "[3, p.951-953]

Analysis: While the danger of "thin ice" is a clear metaphor for risk, the specific application to a professional situation requires a slight cognitive leap.

Opaque Idioms: The literal words offer no clue to the meaning, often due to lost historical origins.

Example: "Stop pulling my leg; I know you're joking!"

Analysis: There is no logical connection between tugging a limb and deception; the meaning must be memorized as a whole.

Functional Roles in Communication

Idioms of Emotion: Used to convey internal states more vividly than literal adjectives.

Example: "She was on cloud nine after receiving the scholarship."

Idioms of Behavior: Used to critique or describe how someone acts in a social setting.
Example: “He tends to bend over backwards to please his boss”.
Idioms of Communication: Used to describe the nature of a conversation or a lack thereof.
Example: “We tried to discuss the budget, but we were just beating around the bush”.

The final stage of this anatomical review focuses on the broader functions of idioms within the language system, specifically their role as indispensable tools for social and cognitive efficiency. While literal language provides the “bones” of communication, idioms provide the “spirit”, allowing speakers to convey complex social evaluations and emotional nuances that would otherwise require lengthy explanations. This functional utility is most evident in the way idioms manage social harmony and politeness. For instance, using an idiom to criticize someone can often soften the blow of the critique, transforming a direct confrontation into a shared cultural observation. This demonstrates that idioms are not just linguistic decorations but are strategically deployed to navigate the delicate balance of human interaction. Furthermore, idioms play a vital role in cognitive economy [8, p.132-143]. By using a single “prefab” phrase, a speaker can trigger a vast network of shared meanings in the listener’s mind instantly. This efficiency is why idiomatic language is so prevalent in high-pressure or fast-paced environments, such as sports, business, or emergency services, where the speed of information transfer is critical. When a team leader says they need to "cut to the chase," the team immediately understands the need for brevity and focus without the leader having to explain the merits of time management or the pitfalls of tangential discussion. Ultimately, the study of idioms leads to the conclusion that a language’s health is reflected in its idiomatic richness. The continued creation and evolution of these expressions prove that language is a living organism, constantly adapting to new social realities and technological shifts. As new idioms enter the lexicon and older, more opaque ones fade into history, the cycle of idiomaticity continues to provide a bridge between the individual's thought and the community's collective experience. Understanding the anatomy of idioms—from their rigid structures to their fluid cultural functions—is therefore essential for anyone seeking not just to speak a language, but to truly inhabit it [12, p.1004-1022].

CONCLUSION

In conclusion, the anatomy of idioms reveals a sophisticated linguistic subsystem that transcends simple vocabulary. By moving beyond the literal sum of their parts, idiomatic expressions challenge our understanding of how meaning is constructed and stored in the human mind. The inherent tension between their structural stability and their semantic opacity creates a unique communicative tool—one that is rigid enough to remain recognizable over time, yet fluid enough to carry deep cultural resonance.

Ultimately, idioms are more than just “colorful language” or stylistic ornaments; they are essential cognitive shortcuts that facilitate nuanced social interaction. They allow for the expression of complex human experiences, from subtle emotions to behavioral critiques, within a framework that reinforces a sense of communal belonging. As this research has demonstrated, a thorough understanding of idiomaticity requires a multi-disciplinary perspective that accounts for grammar, semantics, and social context. Recognizing the vital role idioms play ensures a deeper appreciation for the living, breathing nature of language and its profound ability to capture the intricacies of the human condition.

Relevance of the theme. Idioms are the most complex layer of the language. The relevance of this topic is about idioms are not just stylistic ornaments, but strategic tools that carry cultural codes and enhance communication speed. Comprehension these “illogical” expressions, especially in the process of artificial intelligence and language acquisition, is a priority for modern linguistics.

The scientific novelty. Idioms are analyzed as a complex “anatomy” in the article and introduces several innovative perspectives. For example, the theory of keeping them as a unified blocks in the mind is proposed. It systematizes meaning transition in the language through a scale of semantic transparency (from transparent to opaque). It substantiates the structural fixedness of idioms as a linguistic phenomenon.

Practical significance and application. The article presents a methodology for students to understand the logic and function of idioms instead of learning them by heart. It plays a vital role in choosing right equivalence in terms of the type of expression (nominal, verbal, adjectival). It shows how to use idioms in public relations and professional settings to mitigate criticism and convey ideas concisely as well.

Reference list

1. Altakhaineh, A. R. M., Zibin, A., Khalifah, L. A. A Horn of Pepper or a Head of Onion: An Analysis of Semantic Variation of Classifiers in Jordanian Spoken Arabic from a Cognitive Sociolinguistic Approach // Languages, – 2024. № 9(8). – p. 270.

2. Dai, Y., Liu, Y., Yang, L., Fu, Y. An Idiom Reading Comprehension Model Based on Multi-Granularity Reasoning and Paraphrase Expansion // Applied Sciences, – 2023. № 13(9). – p. 5777.

3. Gayyrov, G. B. Idioms in the English language: structure, usage, and cultural significance // Vestnik nauki, – 2024. № 2 (11 (80)). – p. 951-953.

4. Goshkheteliani, I. Culture as Reflected in Somatic Idioms // Filolog – Journal of Language, Literature and Culture, – 2019. № 20. – p. 17-33.

5. Karpava, S. The Effect of L1 Linguistic and Cultural Background on L2 Pragmatic Competence // Languages, – 2025. № 10(5). – p. 112.

6. Kyriacou, M., Köder, F. Not Batting an Eye: Figurative Meanings of L2 Idioms Do Not Interfere with Literal Uses // Languages, – 2024. № 9(1). – p. 32.

7. Lacroix, A., Troles, N., Burgevin, M. [et al.] Involvement of Executive Functions in Idiom Comprehension: A Life-Span Perspective // Brain Sciences, – 2024. № 14(11). – p. 1076.

8. Paşalıoğlu, C. Comparative analysis of idioms containing the "ear" element (Example of Turkish and Russian languages) // Çukurova University Journal of Turkology Research, – 2023. № 8(1). – p. 132-143.

9. Sadiqova, S. Idioms in English and Their Semantic Characteristics // Academic History and Thought Journal, – 2024. № 11(4). – p. 2077-2084.

10. Senaldi, M. S. G., Titone, D. A. Less Direct, More Analytical: Eye-Movement Measures of L2 Idiom Reading // Languages, – 2022. № 7(2). – p. 91.

11. Shirlina, E. N., Bocharova, E. A. Semantics of Idioms and Cultural Adaptation // Issues of Journalism, Education, Linguistics, – 2023. № 42 (4). – p. 771-776.

12. Topbaşoğlu Eray, K. Features of linguoculturology as a philological discipline // RumeliDE Journal of Language and Literature Studies, – 2022. № (29). – p. 1004-1022.

13. Turaev, S. Classification of English idioms. – 2025. № 4. – p. 10-17.

14. Zhao, Y., Mohd Nor, N. F., Abdullah, I. H. The Metaphorical and Metonymical Conceptualizations of the Term Sea (Hai) in the Four-Character Chinese Idioms // Languages, – 2023. № 8(4). – p. 260.

U.N. Mammadova

The anatomy of idioms: a comprehensive review of linguistic structure, semantics, and cultural function

Summary

The anatomy of idioms reveals a complex intersection of linguistic structure, semantics, and cultural function, serving as a cornerstone of figurative language. At its core, an idiom is defined by its non-compositionality, meaning its overall significance cannot be derived simply by adding up the literal meanings of its individual components. This creates a distinct divide between literal and figurative interpretation, where the fixedness of the phrase prevents speakers from substituting synonyms without losing the intended message. Such structural stability is a hallmark of idiomaticity, ensuring that these expressions remain recognizable across generations of speakers. Central to the study of these expressions is the concept of semantic opacity, which describes the varying degrees to which the meaning of an idiom is hidden. Some idioms are relatively transparent, allowing for a logical leap from the literal to the figurative, while others are entirely opaque, appearing as linguistic puzzles to those outside the specific culture. This opacity is often the primary reason idioms cannot be translated word-for-word between languages; they are deeply rooted in cultural specificity, reflecting the unique history, social norms, and shared experiences of a particular speech community. Linguistically, idioms can be classified through several lenses, beginning with their grammatical structure. They may manifest as verbal phrases, nominal constructions, adjectival descriptions, or prepositional groupings. Beyond their form, they are categorized by their degree of transparency—ranging from semi-transparent to completely opaque—and by their communicative function. In practice, idioms are not merely decorative elements of speech; they perform vital roles in language by expressing complex emotions, describing specific behaviors, and facilitating nuanced social communication that literal language often fails to capture with the same economy or impact.

U.N.Məmmədova

İdiomların anatomiyasi: linqvistik struktur, semantika və mədəni funksiyanın hərəkət icmalı

Xülasə

İdiomların anatomiyası, məcazi dilin təməl daşı kimi xidmət edən linqvistik struktur, semantika və mədəni funksiyanın mürəkkəb kəsişməsini ortaya qoyur. Əsasən, bir fel onun qeyri-kompozitivliyi ilə müəyyən edilir, yəni onun ümumi əhəmiyyəti sadəcə fərdi komponentlərinin hərfi mənalarını toplamaqla əldə edilə bilməz. Bu, hərfi və məcazi təfsir arasında fərqli bir uçurum yaradır, burada ifadənin sabitliyi danışanların nəzərdə tutulan mesajı itirmədən sinonimləri əvəz etməsinin qarşısını alır. Belə struktur sabitliyi idiomatizmin əlamətidir və bu ifadələrin danışan nəsillər arasında tanınmasını təmin edir. Bu ifadələrin öyrənilməsində əsas məqam semantik qeyri-şəffaflıq anlayışıdır ki, bu da idiomların mənasının gizlədildiyi müxtəlif dərəcələri təsvir edir. Bəzi fellər nisbətən şəffafdır, hərfi mənadan məcazi mənaya məntiqi sıçrayışa imkan verir, digərləri isə tamamilə qeyri-şəffafdır və spesifik mədəniyyətdən kənarda olanlar üçün linqvistik tapmacalar kimi görünür. Bu qeyri-şəffaflıq, idiomların dillər arasında sözbəsöz tərcümə oluna bilməməsinin əsas səbəbidir; onlar mədəni spesifikliyə dərin kök salmış, müəyyən bir nitq icmasının unikal tarixini, sosial normalarını və ortaq təcrübələrini əks etdirir. Dilçilik baxımından, idiomlar qrammatik quruluşundan başlayaraq bir neçə prizmadan təsnif edilə bilər. Onlar şifahi ifadələr, isim konstruksiyaları, sifət təsvirləri və ya ön söz qruplaşmaları kimi təzahür edə bilərlər. Formalarından başqa, onlar şəffaflıq dərəcələrinə - yarı şəffafdan tamamilə qeyri-şəffaflığa qədər - və ünsiyyət funksiyalarına görə təsnif edilirlər. Praktikada, idiomlar sadəcə nitqin dekorativ elementləri deyil; onlar mürəkkəb emosiyaları ifadə etməklə, spesifik davranışları təsvir etməklə və hərfi dilin tez-tez eyni iqtisadiyyat və ya təsirlə ələ keçirə bilmədiyi incə sosial ünsiyyəti asanlaşdırmaqla dildə mühüm rol oynayırlar.

У.Н. Мамедова

Анатомия идиом: комплексный обзор лингвистической структуры, семантики и культурной функции

Резюме

Анатомия идиом представляет собой сложное пересечение лингвистической структуры, семантики и культурной функции, выступая в качестве краеугольного камня образного языка. В своей основе идиома определяется свойством некомпозициональности, что означает невозможность выведения её общего значения путем простого суммирования буквальных смыслов её отдельных компонентов. Это создает отчетливый разрыв между буквальной и фигуральной интерпретацией, где фиксированность фразы препятствует замене синонимов без потери исходного смысла. Такая структурная стабильность является отличительной чертой идиоматичности, обеспечивающей узнаваемость этих выражений среди разных поколений носителей языка. Центральное место в изучении данных выражений занимает концепция семантической непрозрачности (окклюзии), которая описывает различную степень скрытости значения идиомы. Некоторые идиомы

относительно прозрачны, что позволяет совершить логический переход от буквального к образному значению, в то время как другие полностью непрозрачны и представляются лингвистическими загадками для лиц, не принадлежащих к данной культуре. Эта непрозрачность зачастую является основной причиной невозможности дословного перевода идиом; они глубоко укоренены в культурной специфике, отражая уникальную историю, социальные нормы и коллективный опыт конкретного языкового сообщества. С лингвистической точки зрения идиомы могут быть классифицированы по нескольким критериям, начиная с их грамматической структуры. Они могут проявляться в виде: глагольных фраз, номинативных конструкций, адъективных описаний, предложных групп.

Помимо формы, они классифицируются по степени прозрачности — от полупрозрачных до полностью непрозрачных — и по их коммуникативной функции. На практике идиомы не являются лишь декоративными элементами речи; они выполняют жизненно важные функции, выражая сложные эмоции, описывая специфические формы поведения и способствуя нюансированной социальной коммуникации, которую буквальный язык часто не способен передать с такой же экономией или воздействием.

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2026

UOT 81

THE PRAGMATIC FUNCTIONS OF HEDGES IN HUMAN-AUTHORED ACADEMIC TEXTS INTRODUCTİON

Fardin Karami Qebchaq
Master's degree student in English Linguistics at Khazar University
ORCID: 0009-0001-4823-1794
E-mail: fardin.karami@khazar.org
fardin.karami1998@gmail.com

Açar sözlər: *hedgeing, akademik yazı, praqmatika, metadiskurs*
Ключевые слова: *Хеджирование; академическое письмо; прагматика; метадискурс*
Key words: *hedging, academic writing,pragmatics; metadiscourse*

Academic texts are considered as literal and evenhanded ways of communication; nonetheless, a momentous amounts of researches have demonstrated that this discourse is naturally oratorical and bilateral. Academic authors ardently manufacture knowledge, make claims, and engage with their audiences through a range of linguistic strategies, rather than presenting facts in simple ways. Restraint is one of the most significant of these strategies, that infers to the use of linguistic devices that decrease the power or inevitability of a interpretation. As researchers like Ken Hyland have mentioned, evasion plays a central role in academic discourse by allowing authors to clarify ambiguity, foresight, and openness to different clarification.

Writers apply hedges usually through different lexical and grammatical forms like modal verbs (e.g., might, could), epistemic adverbs (e.g., probably, likely), adjectives (e.g., probably, possible), and metadiscursive statements (e.g., it seems that, it could be advocate that). While these forms may inconsiderately enfeeble statements, their function in academic writing is far more complex. statements of ambiguity serve as essential tools for conducting informational claims, sustaining reliability, and simplifying scholarly interplay instead of demonstrating ambiguity in a negative sense. In such manner, statements of ambiguity should be considered not as a loss of reliance, but as a intentional and strategic feature of impressive academic communication.

From a pragmatic aspect, hedging are relatively related to the expectations of the academic community and the author's purpose. Demir's (2018) research marks that lexical warnings are generally used to warrant that arguments remain prudent and measure the strength of claims. Similarly, Akbas and Hardman (2018), headlining the dynamic relationship between reinforcers and warnings in academic knowledge construction, illustrate that authors strike a steady balance between modifying and reinforcing their claims depending on rhetorical needs. This balance reflects the essentially dialogical nature of academic discourse, where knowledge is not only inferential but also negotiated. [5, p. 3–7; 4, p. 833–840]

Hedging is considered as a practical fundamnetal based on rhetorical practice by Jameel (2023). From this point of view, academic writing surpassses the transportation of information and involves purposeful strategies to construct the reader's responds, decrease discrepancy, and avouch the ratification of arguments. Consequently, hedging provides diverse communicative

functions such as lenitive expressions, illustrating politeness, and encouraging reader commitment. Then as well, Lim (2015) accentuates that abstinence is crucial for sustaining the author's credibility because it empowers writers to recognize limitations, illustrate awareness of differing attitudes, and elude overgeneralization. This is exclusively important in academic settings because overly utter or certain claims imperil being considered unfounded or disingenuous. [6, p. 4–7; 7, p. 1698–1700].

Hyland's considerable contributions to the study of academic discourse makes hedging as a considerable focal tool in the social structure of knowledge. He ratiocinates that hedges grant writers to illustrate belonging to a erudite society, align their manifestos with disciplinary indentures, and frame their arguments in ways that are both persuasive and plausible. Along these lines, hedging operates not only as a linguistic device but as an expression of wider epistemological and institutional principles that shape academic communication. [1, p. 40–60] Hedging pragmatic aims are important for a consummate perception of academic writing, and it's essential to understand it due to its fundamental role. To evaluate hedging as a purposeful resource that authorizes writers to shape meaning, equipoise assurance, and engage with their readers, we provide this research. The article desires to show these linguistic strategies are necessary to impressive reasoning and the construction of knowledge within academic discourse, through researching and studying the various pragmatic functions of hedges.

Literature Review

Hedging is extensively recognized as a foundation facet of academic discourse, underscoring the intrinsically empirical and negotiated procedure of constructing knowledge. Hyland's early studies (1996, 2005) indwell hedging within the extensive concept of metadiscourse, illuminating it as an cooperation resource that facilitates writers to introduce allegations carefully while involving readers in interpretation. From this aspect, academic writing is not naturally the delivery of knowledge but a form of social engagement in which writers must anticipate objections, adapt to punitive anticipations, and instate credibility. Therefore, hedges supply an important function in balancing inevitability with unsettledness, allowing writers to elude sheer statements while still advancing their arguments. [2, p. 435–440; 1, p. 40–60]

Later studies have laid on this mindset by tracking how hedges are linguistically conveyed and operatively allotted in academic writing. Demir (2018) proffers a elaborate assessment of lexical hedges, showing that epistemic adverbs, modal verbs, and approximators are among the most widely used tools for diminishing claims. His analysis emphasizes that hedging reflects writers' sensible endeavors to adapt the level of assurance in their statements as a determined strategy. This view is adhere to Akbaş and Hardman (2018), who analyze the connection between hedges and boosters in postgraduate texts. Their discoveries demonstrate that strong academic discussion demands a effective interplay between bolstering and mollifying claims, emphasizing that hedging is central to convincing discourse rather than a signal of weakness. [5, p. 3–7; 4, p. 833–840]

From a pragmatic standpoint, hedging is nearly connected to the writer's expressive aims and the bilateral sides of academic writing. Jameel (2023) claims that hedging functions as a strategic apparatus provides writers chances to discuss meaning, decrease possible tensions, and figurize readers' exegesis. This amplifies the concept that academic discourse is

instinctively rhetorical, postulating careful linguistic selections to present claims in ways that are both valid and admissible. Correspondingly, Lim (2015), building on Hyland's pragmatic framework, asserts the pedagogical matter of hedging, highlighting that it helps writers hit a balance between assurance and caution, protect their validity, and identify alternative viewpoints. In the aggregate, these perceptions climax hedging as a essential structure for upholding academic accuracy and boosting structural scholarly dialogue. [6, p. 4–7; 7, p. 1698–1700]

In addition to its interactive role, hedging has also been conjoined to expanded epistemological and punitive practices. Hyland (2005) states that hedges reflect the agreements and expectancies of special academic societies, where knowledge is considered as conditional and open to modification. Within this mold, hedging empowers writers to arrange their claims with settled standards of proof and reasoning, consequently supporting the social confirmation of knowledge. Research further illustrates that inordinate certainty can be seen as overstating claims, whereas allocate use of hedging strengthens the validity and admissibility of academic discourses. [1, p. 40–60]

Despite that hedging has been broadly studied, scholars diverge in how they spotlight its main obligations. Some, such as Hyland (2005) and Demir (2018), emphasize its role in transmiting epistemic ambiguity, while others, including Akbaş and Hardman (2018) and Jameel (2023), underline its notion in coercion and disputation. Pedagogically conducted research, like that of Lim (2015), underlines the significance of clearly teaching hedging as a essential academic writing skill. Altogether, these viewpoints demonstrate that hedging is a multidimensional emanation that cannot be confined to a solo aim, operating simultaneously at pragmatic, linguistic, and social levels. [1, p. 40–60; 5, p. 3–7; 4, p. 833–840; 7, p. 1698–1700]

Overall, the investigation illustrates that hedging is a significant feature of academic discourse, serving various pragmatic processes that patronage effectual communication. Although previous studies have comprehensively investigated both the functions and forms of hedges, there is still a need for a more integrated comprehension of the pragmatic intentions that steer their use. To address this issue, this scrutiny inspects how hedges function as strategic devices for managing assurance, shaping discussions, and amusing readers in academic contexts.

2. Hedging as a Pragmatic Phenomenon

In academic discourse, Hedging should be assumed not merely as a set of linguistic patterns, but as a inherently pragmatic phenomenon formed by context, purpose, and interplay. While statements of indeterminacy are often determined by their outward perceptions, such as modal verbs (might, might), adverbs (probably, probably), or expressions (it seems that), their notion lies in what they do not in what they are. To put it another way, statements of uncertainty function at the level of meaning within the context in which writers make calculated selections to manage how their asserts are expounded by readers.

From a pragmatic viewpoint, language is assumed as a means of action, with meaning assembled by the interaction of speaker or writer, message, and audience. Through this mold, hedges serve as devices that provide ability to writers to formulate the power of their statements in line with communicative goals and disciplinal conventions. As Hyland (1996, 2005) claims, academic writing is innately collaborative, demanding authors to assume feasible reader

responses and settle their claims consequently. Hedges thus function as clue resources for administering this interaction, admitting writers to present propositions as experimental rather than absolute. [2, p. 435–440; 1, p. 40–60]

One of the main pragmatic aspects of hedging is its role in freighting epistemic position, that is, the writer's level of nomination to the integrity of a allegation. Rather than presenting knowledge as constant or utter, academic writers mostly frame their arguments as open to exegesis, modification, or disputation. This practice is exclusively considerable in academic contexts, where new comprehensions must be unified into existing frameworks and acutely assessed by the academic society. Thru hedging, writers illustrate awareness of the restrictions of their proofs, the complication of their subject importance, and the possibility of intermittent explanations (Hyland, 2005). In this way, hedging demonstrates not only a linguistic selection but also an epistemological direction. [1, p. 40–60]

Accompanying this, hedging is firmly connected to the interpersonal aspect of academic discourse. As Jameel (2023) apperceives, hedges make writers able to soften the strength of their claims, through reducing the tendency of opposition and maintaining an atmosphere of academic civility. This correlates with extensive pragmatic theories of face-saving and civility, in which speakers point to elude attenuate the social standing of others. In academic writing, this becomes specially significant when engaging with former study, since extremely forceful or direct critique may be judged improper. Statements like *it appears that* or *it could be argued that* make writers able to transmit assessment in a way that is more diplomatically socially acceptable and nuanced. [6, p. 4–7]

In addition, hedging has a considerable role in the convincing aspect of academic discourse. However it may emerge counterintuitive, softening the strength of a allegation can indeed intensify its reliability. As Akbaş and Hardman (2018) indicate, efficient academic discusion depends on a accurate balance between assurance and percaution, beacuse extremly assertive statements may impede the writer's reliability. By engaging hedges, authors introduce their arguments as purposeful and evidence-based, incentive readers to remark rather than simply accept their inferences. In such manner, hedging operates as a delicate yet effective convincing strategy that promotes reader nomination and agreement. [4, p. 833–840]

Hedging's role in conforming to disciplinary conventions as a pragmatic practice is another considerable aspect of it. Academic fields vary in how much assurance or assumption they permit, and writers must adapt their use of hedges to these expectations. Hyland (2005) highlight that hedging practices are formed by the principles of specific discourse communities, reflecting common presumptions about what counts as appropriate argumentation. Consequently, hedging is not simply a matter of distinctive style but also a sign of belonging within a specific academic culture. [1, p. 40–60]

Briefly, hedging portrays a complicated collaboration among social context, linguistic statment, and communicative goal. It make writers able to transmit unsureness, manage interactive dynamics, adhere to disciplinary conventions, and reinforce encouragement. Considering hedging as a pragmatic phenomenon is hence vital for recognizing its role in academic writing, as it emphasizes the strategic and functional nature of these apparently simple linguistic markers.

3. Main Section: Pragmatic Intentions of Hedges

Hedges in academic writing are not indeed rhetorical markers of unsureness but act as intentional pragmatic devices that make writers able to attain particular communicative goals. Their usage reflects attentive choices about how to display knowledge, engage readers, and place arguments within the wider scholarly community. As former research has displayed, hedging administer several levels at once, serving epistemic, interactive, and oratorical purposes. This segment hence examines the main pragmatic intentions that underpin the use of hedges in academic contexts. [1, p. 40–60; 6, p. 4–7]

3.1. Expressing Epistemic Uncertainty

One of the most essential pragmatic roles of hedging is the statement of epistemic unsureness, whereby writers illustrate that their allegations are not definite but open to commentary and modification. Academic knowledge is seldom presented as stable or definite; instead, it is usually outlined as temproray and advancing. By using hedges such as *may*, *might*, *could*, *probably*, and *likely*, writers indicate varying degrees of assurance, thereby connecting their statements with the inherently experimental character of academic research.

This pragmatic function serves for various significant aims. First of all, it defends writers from possible criticism by averting overgeneralization or unreasonable claims. Second, it illustrates a consciousness of the limitations of the possible evidence, which in turn reinforces the validity of the argument. As Hyland (2005) apperceives, the use of epistemic hedges displays that writers affirm the complication of their subject matter and exercise precaution in their impressions. Hence, hedging boosts its academic rightfulness by presenting it as properly qualified rather than shrinking a statement. [1, p. 40–60]

3.2. Enhancing Persuasion and Acceptability

Although hedging decreases the imposition of an expression, it incongruously boosts persuasion by making claims more admissible to readers. Solid, incompetent purports may come across as extremely assured or even dogmatic, which can arouse stability. On the other hand, hedged statements attract attention and encourage compromise by providing claims as sensible rather than exacted.

As an illustration, statements such as *this may suggest* or *it is possible that* make writers able to guide readers toward a specific exegesis without definitely insisting on it. As Akbaş and Hardman (2018) highlight, impressive academic writing demands a balance between strengthening and attenuating claims, with hedging playing a focal role in maintaining this equivalence. From a pragmatic viewpoint, the purpose is not exclusively to convey information but to influence the reader's judgment in a precise and admissible way. [4, p. 833–840]

3.3. Maintaining Politeness and Academic Diplomacy

Hedging also complies a vital interactive function by making writers able to sustain politeness and academic diplomacy. Because academic discourse most of the time contains engaging with the work of others, straight and unmitigated criticism can menace the "face" of comrade researchers and disrupt the cooperative backbone of academic exchange.

To lighting this, writers use hedges such as *it seems that*, *it appears that*, or *it could be argued that*, which mollify interpretative expresions. As Jameel (2023) illustrates, these frames make authors available to represnt oppositions in a respectful, non-confrontational method. The pragmatic purpose here is to protect professional relations while advancing one's own dispute. In such manner, hedging functions as a device for balancing crucial engagement with social

harmony. [6, p. 4–7]

3.4. Supporting Argumentation and Interpretive Flexibility

Another major pragmatic function of hedging is its role in supporting argumentation by permitting flexibility in exegesis. Scholarly claims are rarly presented as utter facts; instead, they are shaped as exegesiss of evidence that stay open to substitutable readings. Hedges make writers able to acknowledge this complication and position their assertions as one possible viewpoint among others.

An example of this is, an expression such as *the results might indicate a shift in behavior* provides space for additional debates and analysis rather than preventing other viewpoints. This openness is crucial in academic contexts, where knowledge progresses through continuous argument and serious evaluation. Through employing hedges, writers build room for dialogue and illustrate awareness of the provisional nature of their inferences. [1, p. 40–60]

3.5. Limiting Generalizations

Hedging also has a crucial role in controlling the domain of claims and avoiding overgeneralization. Because academic writing often addresses complex phenomena that cannot be commonly applied, writers use frequency and degree markers such as *often*, *generally*, *typically*, and *in many cases* to determine the situations under which a statement is credible.

The pragmatic goal here is to assure accuracy and correctness, through reinforcement the reliability of the discourse. Vast, comprehensive claims are more assailable to challenge, whilst carefully hedged assertions are more vindicable. These forms are remarkably important for sustaining a balance between generalization and specificity, make writers able to underline patterns without exaggerating their emphasis. [5, p. 3–7]

3.6. Managing Approximation and Degree

Hedging is also used to transmit estimate and ambiguity, exclusively in quantitative or interpretative contexts. Phrases such as *approximately*, *roughly*, *somewhat*, *relatively*, and *fairly* provide ability to writers to evade accurate figures or definitive judgments when such accuracy is either unattainable or dispensable.

This pragmatic function mirrors the recognition that not all perspectives of research can be evaluates with complete precision. By employing approximators, writers display their detections in a way that is both pragmatic and methodologically sound. The purpose is to supply meaningful information without misleading the reader, assuring that claims remain valid while acknowledging innate limitations.

3.7. Expressing Authorial Stance

Eventually, hedging plays a crucial role in declaring authorial state, or the writer's attitude toward the proposition being advanced. Through phrases such as *apparently*, *seemingly*, and *presumably*, writers can indicate distance, uncertainty, or discreet confirmation.

This function is firmly attached to the construction of academic character, as it make writers able to position themselves as critical, reflective, and aware of the limitations of their work. As Hyland (2005) illustrates, stance-taking is a focal feature of academic communication, and hedging equips the linguistic means through which this stance is articulated. The pragmatic purpose, hence, is not only to present information but also to form how that information is understood in relation to the writer's potency and validity. [1, p. 40–60].

4. Discussion

The study of hedges as pragmatic tools makes obvious that their role in academic context expands far beyond signaling doubt. Rather than debilitating arguments, hedges function as strategic resources that provide writers ability to form knowledge in ways that are reliable, convincing, and socially passable. The discourse in the former sections demonstrates how hedging operates concurrently across epistemic, interactive, and rhetorical aspects, affirming its focal significance in academic context. In this framework, hedging should be considered not as a circumferential stylistic specification but as a core mechanism through which academic communication attains accuracy, diplomacy, and convincing force.

One of the main intuitions to appear from this debate is that hedging reflects the innately interim character of academic knowledge. As Hyland (2005) emphasizes, academic asserts are rarely presented as utter truths; instead, they are framed as exegeses that remain open to edification, challenge, and argument. The use of epistemic hedges makes writers able to suit their evidences with this expectation, signaling both an awareness of limitations and a recognition of intermittent statements. Consequently, hedging is directly responsible about the validity of academic writing, accordingly it illustrates intellectual precaution, methodological rigidity, and respect for the evolving nature of scholarly query.

On the flip side, hedging plays a viatal role in encouragement and debate. While it may seem nonrational, strategically decreasing assurance often rises the admissibility of claims. As Akbaş and Hardman (2018) ratiocinate, impressive academic writing depends on hitting a careful balance between statement and mitigation. Excessively strong assertions risk being perceived as unfounded or exceedingly confident, whilst properly hedged expressions invite readers to engage with the reasoning and evaluate its reliability. Persuasion in academic discourse, thus, is not gained by forceful claim but through the nuanced debate of meaning, where hedging works as a focal mechanism for developing validity, openness, and reader alignment. [1, p. 40–60; 4, p. 833–840]

Interpersonal function is another significant aspect of hedging, especially in fostering politeness and academic diplomacy. Academic writing reveals within a community managed by common principles, where respect for colleague scholars is necessary. Hedges make writers able to criticism, oppose, or appraise in ways that minimize possible conflict. As Jameel (2023) exclaims, this function is vital for maintaining the aggregate spirit of scholarly communication, in which knowledge is co-established rather than inflicted. In this framework, hedging reflects not only particular rhetorical choices but also the vaster social conventions that form academic discourse. [6, p. 4–7]

The discussion also highlights its role in administering extension and accuracy. Academic contexts often include identifying templates or orientations, yet such extensions must be intently qualified to avoid overstatement. By using approximators and frequency markers, writers can introduce results with the accurate level of explicitness, assuring that asserts remain accurate and vindicable. This function underlines the link between methodological responsibility and hedging, because it makes authors able to demonstrate their data in an intricate and delicate way.

Significantly, the multifunctionality of hedging presents that these devices cannot be diminished to a single pragmatic aim. Rather than, they perform within an unified system of meaning-making, where various functions often overlap. For example, a lone hedge may at

once transmit doubt, soften a assertion, and boost encouragement. This complication demonstrates the sight that hedging is deeply ingrained in the communicative practices of academic writing, necessitating authors to make context-sensitive choices formed by audience, intention, and disciplinary norms.

Eventually, the findings refuse the common misapprehension that hedging marks laxity or a lack of assurance. Just the opposite, the expert use of hedges illustrates mighty rhetorical qualification and an awareness of academic conventions. Writers who use hedging efficiently are better equipped to direct the requirements of academic communication, illustrating their arguments in ways that are reliable yet open to discuss.

To put it briefly, the discussion illustrates that hedging is an essential principle of academic context, operating as a bridge between knowledge construction and social interaction. Its pragmatic roles illustrate that academic writing is not exclusively about conveying information, but about engaging in a complex procedure of debate with readers and the wider scholarly community.

5. Conclusion

This study has explored hedging as a focal pragmatic aspect of academic context, emphasizes its role as a strategic device rather than only stylistic device. Drawing on former research and theoretical aspects, it has been illustrated that hedges carry out a diversity of interconnected functions that backing the effective construction and communication of knowledge. Far from signaling infirmity or lack of assurance, hedging reflects a major awareness of the epistemic, interpersonal, and rhetorical necessities of scholarly discourse.

The study has shown that hedges work for diverse interconnected functions in academic context. They make writers able to demonstrate epistemic doubt, aligning assertions with the temporary nature of scholarly knowledge, while also fulfilling convincing aims by making arguments more admissible through the evasion of overly solid or categorical allegations. Simultaneously, hedging has a role in academic politeness and diplomacy, enabling serious engagement with existing research in ways that respect other scholars. The study further highlighted how hedges assistance discussion, restrict generalizations, and operate approximation, all of which raise the accuracy and validity of academic texts. Furthermore, hedges act as indications of authorial condition, helping writers place themselves in relation to their assertions and punitive communities.

Altogether, these findings emohasize the multifunctional essence of hedging and its importance in accelerating interaction between authors and readers. Academic context is not exclusively the presentation of facts, but a procedure of debate in which meaning is cooperatively made. Hedges has a central role in this procedure by make writers able to balance assurance with precaution, authority with openness, and criticism with respect.

Overall, comprehension on the pragmatic purposes behind hedging suggests valuable vision into the workings of academic discourse. It emphasizes the significance of context-sensitive language use and the exigency for writers to make purposeful rhetorical selections. In consequence, hedging should be considered as a necessary detail of impressive academic communication, integral both to the construction of knowledge and to the retention of scholarly dialogue.

References

1. Hyland, K. *Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing*. London: Continuum, 2005, pp. 1–230.
2. Hyland, K. "Writing without conviction? Hedging in science research articles." *Applied Linguistics*, vol. 17, no. 4, 1996, pp. 433–454.
3. Hyland, K., & Tse, P. "Metadiscourse in academic writing: A reappraisal." *Applied Linguistics*, vol. 25, no. 2, 2004, pp. 156–177.
4. Akbaş, E., & Hardman, J. "Strengthening or weakening claims in academic knowledge construction: A comparative study of hedges and boosters in postgraduate academic writing." *Educational Sciences: Theory & Practice*, vol. 18, no. 4, 2018, pp. 831–859.
5. Demir, C. "Hedging and academic writing: An analysis of lexical hedges." *Journal of Language and Linguistic Studies*, vol. 14, no. 4, 2018, pp. 1–15.
6. Jameel, A. F. "A pragmatic study of hedging in academic discourse." *International Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, vol. 13, no. 1, 2023, pp. 1–12.
7. Lim, J. M.-H. "Hedging in academic writing: A pedagogically motivated qualitative study." *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, vol. 197, 2015, pp. 1697–1702.
8. Lakoff, G. "Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts." *Journal of Philosophical Logic*, vol. 2, no. 4, 1973, pp. 458–508.
9. Zhang, W., & Hyland, K. "Hedging and boosting in scientific writing: A corpus-based study." *Journal of English for Academic Purposes*, vol. 46, 2020, pp. 100877.

F.K. Qebchaq

The pragmatic functions of hedges in human-authored academic texts introduction

Summary

Hedging is a main aspect of academic writing that mirrors the experimental and interactive essence of scholarly communication. This article has researched the pragmatic purposes of the fundamental hedges, moving beyond their superficial grammatical shapes to assay their circumstantial functions. Drawing on available literature, hedging is visualized as a tactical resource that make authors able to regulate the strength of their assertions, attract readers, and align with disciplining prospects. Thus the article aims to analyse various pragmatic functions: expliciting epistemic doubt, improving encouragement and admissibility, preserving politeness and academic diplomacy, encouraging debate, restricting generalizations, and transmiting authorial viewpoint. Far from indicating weak or uncertain writing, hedges are fundamental tools for constructing reliable, delicate, and reader-oriented debates. By balancing assurance with precaution and dominion with openness, hedging has a focal role in deliberating meaning and socially developing knowledge in academic contexts. Overall, the observations highlight the significance of perception hedging as a pragmatic phenomenon and climax its emphasis in impressive academic communication.

F.K. Qebchaq

İnsan müəllifli akademik mətnlərdə hedcinq ifadələrinin praqmatik funksiyaları

Xülasə

Hedcinq (hedging) akademik yazının əsas elementlərindən biri olub, elmi ünsiyyətin eksperimental və interaktiv mahiyyətini əks etdirir. Bu məqalə əsas hedcinq vasitələrinin praqmatik məqsədlərini araşdırır və onların yalnız səthi qrammatik formalarından kənara çıxaraq kontekstual funksiyalarını təhlil edir. Mövcud ədəbiyyata əsaslanaraq, hedcinq müəlliflərə iddialarının gücünü tənzimləməyə, oxucuları cəlb etməyə və akademik intizamın tələblərinə uyğunlaşmağa imkan verən strateji bir resurs kimi təqdim olunur. Buna görə də məqalə müxtəlif praqmatik funksiyaları təhlil etməyi hədəfləyir: epistemik şübhənin ifadəsi, inandırıcılıq və qəbuledilənliyin artırılması, nəzakət və akademik diplomatiyanın qorunması, müzakirənin təşviqi, ümumiləşdirmələrin məhdudlaşdırılması və müəllif mövqeyinin çatdırılması. Zəif və ya qeyri-müəyyən yazı göstəricisi olmaqdan uzaq, hedcinqlər etibarlı, incə və oxucu yönümlü arqumentlərin qurulması üçün əsas vasitələrdir. Əminliklə ehtiyatlılıq, eləcə də hökmranlıqla açıqlıq arasında balans yaradaraq, hedcinq akademik mühitdə mənanın formalaşdırılmasında və biliklərin sosial inkişafında mühüm rol oynayır. Ümumilikdə, nəticələr hedcinqin praqmatik fenomen kimi əhəmiyyətini vurğulayır və onun effektiv akademik ünsiyyətdəki rolunu ön plana çıxarır.

Ф.К. Гебчаг

Прагматические функции средств хеджирования в академических текстах, написанных человеком

Резюме

Хеджирование (hedging) является одним из ключевых аспектов академического письма, отражающим экспериментальный и интерактивный характер научной коммуникации. В данной статье исследуются прагматические цели основных средств хеджирования, выходя за рамки их поверхностных грамматических форм и анализируя их контекстуальные функции. Опираясь на существующую литературу, хеджирование рассматривается как стратегический ресурс, позволяющий авторам регулировать степень категоричности своих утверждений, привлекать внимание читателей и соответствовать требованиям академической дисциплины. В связи с этим статья направлена на анализ различных прагматических функций: выражения эпистемической неопределённости, повышения убедительности и приемлемости, сохранения вежливости и академической дипломатии, стимулирования дискуссии, ограничения обобщений и передачи авторской позиции. Хеджирование отнюдь не является признаком слабого или неуверенного письма; напротив, оно выступает важным инструментом для построения надёжных, тонких и ориентированных на читателя аргументов. Балансируя между уверенностью и осторожностью, а также между категоричностью и открытостью, хеджирование играет

ключевую роль в формировании смысла и социальном развитии знаний в академическом контексте. В целом результаты подчёркивают значимость хеджирования как прагматического явления и его важную роль в эффективной академической коммуникации.

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2026

UOT 81

A SYSTEMIC FUNCTIONAL GRAMMAR APPROACH TO MULTIMODAL ANALYSIS OF TEA ADVERTISEMENTS IN AZERBAIJAN

Vusala Tahmaz Alkhanova
Master student, Khazar University
ORCID: 0009-0009-8273-1096
E-mail: vusalalxanova@gmail.com

Keywords: *systemic functional grammar, multimodality, advertising discourse, tea advertisements, Azerbaijan, visual semiosis*
Açar sözlər: *sistemli funksional qrammatika, multimodallıq, reklam diskursu, çay reklamları, Azərbaycan, vizual semioz*
Ключевые слова: *системно-функциональная грамматика, мультимодальность, рекламный дискурс, реклама чая, Азербайджан, визуальный семиоз*

Tea occupies a relatively dense symbolic position in everyday life in Azerbaijan, linked to domestic hospitality, ritualised sociality, and the material culture of recognisable importance to the region such as the armudu glass, samovar, jam plate, and patterned tablecloth. When tea is, therefore, advertised in Azerbaijan, the commercial text enters an already saturated semiotic field. The advertiser is not simply describing a product, but rather organising a repertoire of culturally sedimented signs into a discourse that makes the product look either familiar, trustworthy, intimate, or prestigious within the mind of the consumer. This is precisely why it is analytically productive to adopt a systemic functional multimodal perspective: a lexicogrammatically-based reading of tea advertising would not be able to account for how thermal affect is staged through color, how interpersonal closeness is enacted through gaze and distance, or how national belonging is negotiated through domestic settings, typography, or the design of the slogan [1].

Systemic functional multimodal discourse analysis (SF-MDA), by contrast, takes advertising to be the orchestration of semiotic resources (rather than the modulation of a verbal message by means of decorative images) and regards its meaning as emerging from the patterned relationship between wording, image, composition, and cultural artefacts [2].

A distributed view of persuasion has gained ground in advertising research as well [3]. Visual rhetoric, intertextuality, metaphor, framing, the advertisement format, and the affordances of other senses play a role in naturalising values and guiding the interpretation of messages [4]. Research on food and beverage advertising shows how such multimodal patterns draw on different semiotic resources to mobilise taste, health, pleasure, nostalgia, family and moral value rather than relying on propositional assertions or representations in any one mode [5].

Despite the importance of this scholarship, the Azerbaijani tea advertising corpus has not been the focus of sustained linguistic investigation in the indexed academic literature on multimodality, which is largely nonspecific, pedagogical, or not corpus-based. The study of tea advertising in marketing literature is aimed at describing the campaigns, rather than analysing

them [6]. This article combines a theoretical analysis of systemic functional multimodality with a small corpus to put forward not a market survey of tea advertising in Azerbaijan but an explanation of how a semiotic grammar of tea branding is constructed, how it draws on particular national and domestic cultural resources and how other branding competes within the same field of tea branding.

THEORETICAL AND ANALYTICAL FRAMEWORK

Systemic functional grammar (SFG) is particularly well suited for multimodal analysis because it sees meaning-making as metafunctional, in Hallidayan terms, construing simultaneously experiential, interpersonal, and textual meaning in discourse. The same holds true of the relationship between language and imagery, where both are considered semiotic resources contributing meaning to multimodal texts [1]. With regard to advertising, O'Halloran notes that the words and pictures do not generally act independently. A slogan, a picture of the product, a field of color, the spatial distribution of those appearing on the screen, and the like work together to construct for the viewer the nature of what is happening, who is taking part, and how the viewer should respond.

Representational meaning identifies what kinds of participants, processes, qualities and contexts are being selected. In advertising discourse, this is the level of meaning that determines whether the product is represented as an object of utility, pleasure, care, status or belonging. Work on food advertisements has identified metaphor, sensory projection, and object-person analogies as common techniques in increasing desirability [7]. The representational work of tea advertisements goes beyond the cup, to memory, domestic ritual, seasonal atmosphere, and ethnocultural symbolism. Emotional appeals are therefore not only a part of the verbal messages, but part of the advertisement's scenic world [8].

Interpersonal meaning (address, attitude) and advertisement relations are constructed between viewer and advertisement through gaze, camera distances, point of view, evaluative and social-engagement language. The details are presented in close-up, at table-level. The steaming tea in the cup draws in represented proximity. There is a family scene that looks away, creating a certain kind of desirable intimacy for the viewer. Alternatively, consider a front-facing packaging of a product that makes use of an abbreviated lexicon of English qualities to treat the viewer not as a social participant but as a rational consumer of a luxury.

Research in both digital and print advertising has consistently shown how (and why) such choices are important for how a text is read: as intimate, authoritative, playful, aspirational, or instructive [9]. Compositional meaning deals with salience, information value, framing and intermodal organization. Such compositional relations suggest that packaging and promotional claims are understood relationally rather than verbally [10], supporting Chen and Cheung's (2022) finding that, contemporarily, digitally situated advertising is predicated upon tightly packed multimodal ensembles in which spectacle, interface and semiotic density jointly produce persuasion. Taken together, these studies support an analysis of Azerbaijani tea adverts as multimodal bargains between commodity display and cultural memory. The overarching analytic task becomes to trace how the corpus distributes domesticity, heritage, seasonality,

premium distinction and everyday comfort between representational, interpersonal and compositional meanings.

DATA AND METHOD

The data set comprised nine Azerbaijani advertising constructs of tea products that were publicly accessible through official branded channels, campaign archives, and public-facing advertising websites. The data was collected in March 2026, through purposeful sampling. The criteria for the selection of the data included the materials being recognised as tea-related advertising texts in the Azerbaijani tea market, composed of linguistic and visual elements amenable to multimodal document analysis, and containing more than one of the branding orientations (national-customary, domestic, festive, premium). The dataset contained promotional materials for Azerçay, Beta Tea, Final Tea, and Berqa Tea. These four brands were selected because they were among the most visible and easily accessible tea brands in Azerbaijan public advertising in the timeframe of the data collection. For each artefact, 3 stages of coding were completed: identifying five representational variables.

The second stage analysed interpersonal choices in relation to mode of address (direct/indirect), social distance, affect and viewer role and the third stage analysed compositional choices in relation to centre-periphery relations, colour selection, verbal compression, salience effects and dominant text-image relations. The coding scheme was guided by the data-driven framework of systemic functional multimodal discourse analysis and prior advertising research that operationalized multimodal metaphor, visual rhetoric, and intertextual persuasion [7].

Table 1. Corpus of Azerbaijani tea advertising artefacts analyzed in the study

№	Brand / item	Visible verbal cue	Dominant multimodal orientation
1	Azerçay TVC	Doğma çay	National belonging + domestic familiarity
2	Azerçay image campaign	Həyatımızın hər anına şahid	Everyday continuity + family routine
3	Azerçay winter/charity item	Soyuq əllər, isti ürək	Warmth + care + moral affect
4	Beta Tea Earl Grey TVC	Earl Grey	Premium taste + restrained elegance
5	Beta Azerbaijan campaign	Azərbaycan çayı reklam filmi	National authenticity + brand localization
6	Final Tea holiday item	Novruz bayramınız mübarək	Festive collectivism + ritual hospitality
7	Final Tea product-led visual	Selected quality tea	Packaging salience + premium assurance
8	Berqa Tea commercial / pack visual	Berqamot ətirli çay	Aroma + sensory appeal

9	Azerçay event promotion	Doğma çay	Experiential branding + public cultural memory

Source: Compiled by the author on the basis of publicly accessible official campaign pages and promotional channels.

The diversity of brand type, campaign role and product positioning in the dataset permits testing whether the same market relies on a single semiotic formula, or on a set of partially differentiated formulas. This small dataset, however, indicates a more structural distinction between campaigns centred on family and culture and those focusing on product and quality premium images.

ANALYSIS AND DISCUSSION

Figure 1 summarises the logic of analysis guiding this article. The model treats Azerbaijani tea advertising discourse as a product of the interaction of representational, interpersonal and compositional meanings. This means that an artefact is simultaneously an image of the participants and action, a mode of viewer alignment, and a visual-verbal arrangement of salience, framing, and information value in a specific scene.

Figure 1. Systemic functional multimodal model used for the analysis

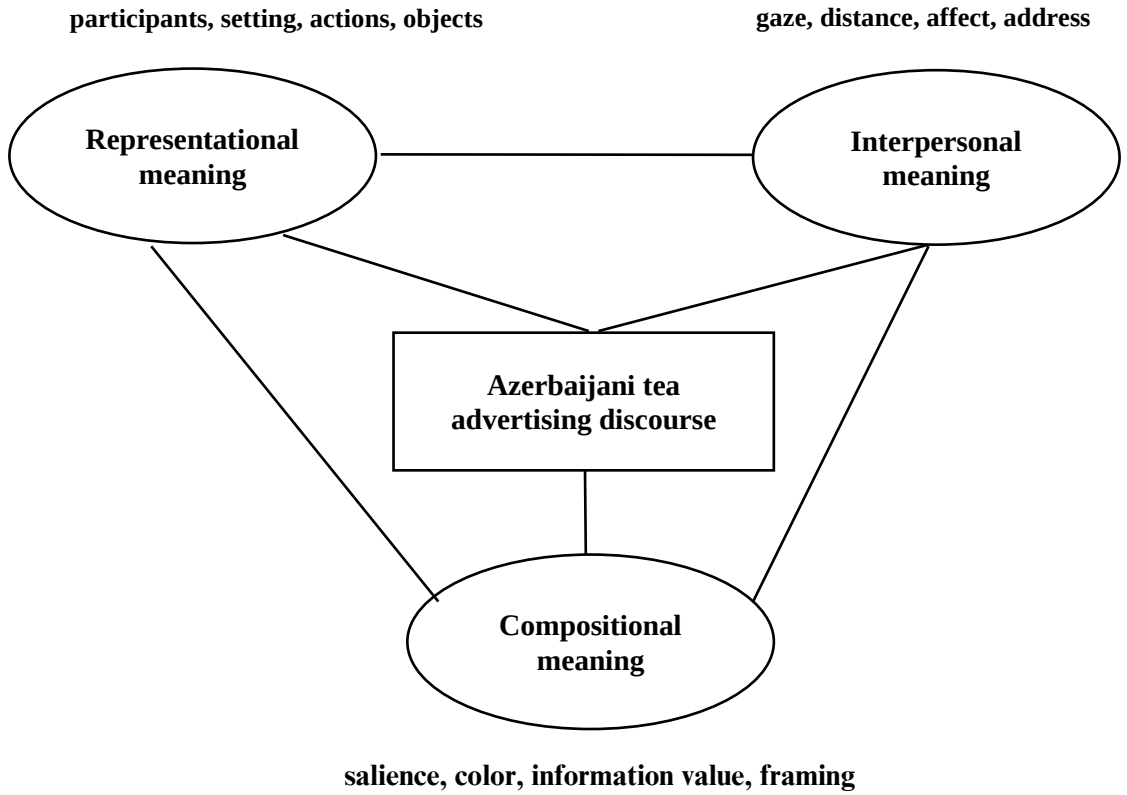

Source: Developed by the author on the basis of the metafunctional logic of SF-MDA.

A first pattern across the corpus is tea's strong representational couple with domestic and collective social life. Six of the nine items take a collective social scene as their focus, rather than the product itself. The guests are arranged around the tea act as family members, as guests and as imagined co-presences, rather than as anonymous consumers, and so tea is represented as a social relation first and a product second. The persuasive logic resembles that employed more generally in tea advertising in Díez-Arroyo (2021), where the promotion concerns emotional and cultural associations rather than technical qualities.

Table 2. Descriptive coding results across the corpus (N = 9)

Coding category	Frequency	Interpretive implication
Traditional tea objects (armudu glass, tray, samovar-like service)	8	Tea is anchored in culturally recognizable material practice
Domestic or festive shared setting	7	Consumption is framed as social ritual rather than isolated purchase
National/local belonging verbalized or strongly implied	5	Brand legitimacy is tied to cultural authenticity
Warm amber-red-gold palette	8	Visual affect is built through warmth, continuity, and appetite appeal
Direct gaze by participant	2	Most items prefer affiliative invitation over explicit demand
Medium or close visual distance	7	Viewer is positioned in tactile proximity to the tea scene
English prestige/quality lexicon	3	Premium branding depends more on distinction than communal intimacy
Product-centered minimalist composition	4	Higher-end or product-led ads foreground package authority

Source: Author's coding of the corpus.

The structure of Table 2 shows, in short, that culturally coded material objects and warm compositional choices are not secondary to the corpus, but common shaping structures of the genre. In contrast, ostensively premium discourse is a minority strategy, surrounded by a grammar of shared domesticity and hospitality; thus, the corpus is semiotically cohesive, but not homogeneous.

BRAND DIFFERENTIATION, CULTURAL MEMORY, AND PERSUASIVE STRATEGY

A more fine-grained examination of the whole corpus reveals that the brands position differently in relation to cultural memory within the Azerbaijani tea segment: Azerçay appears to use high-density cultural indexing modes more consistently than the others. The signs are so tightly enmeshed with national familiarity, collective memory, and recognisable rituals of service that it is hardly a local brand image. It is a move to position the brand as coextensive with tea culture itself, which, from a multimodal perspective, is meaningful because it reduces

the semiotic distance between product and practice. Beta Tea and some Final Tea materials run with lower density but with stylized cultural indexing. Meta doesn't remove local signals but reduces contextual interference and improves design control. In the package, the logo, and the quality descriptor, culture becomes less a total environment than a legitimating backdrop to the consumer's choice. The product becomes the focus. This strategy is particularly effective for brands wishing to combine Azerbaijani market belonging with an international tone of refinement.

Table 3. Contrastive multimodal tendencies across two dominant branding orientations

Analytical dimension	Culture-centered orientation	Premium-centered orientation
Primary persuasive goal	Belonging, trust, familiarity	Quality, distinction, refinement
Typical setting	Home, family table, festive gathering	Reduced background, pack-led display, stylized close-up
Dominant verbal register	Affective, local, affiliative	Condensed quality lexicon, often partially English
Key visual objects	Armudu glass, tray, samovar, sweets, tablecloth	Package front, cup, logo, flavour descriptor
Interpersonal strategy	Invitation into a shared scene	Recognition of premium product authority
Compositional pattern	Context-rich frame with product embedded in scene	Product-centered salience with controlled visual clutter
Cultural memory load	High and explicit	Moderate, stylized, selectively activated

Source: Synthesized from the empirical analysis.

The central division articulated in the discussion is summarised in Table 3. However, not all advertisements fall neatly into one type or another. On the whole, this scale can be interpreted in terms of a limited yet effective repertoire of multimodal strategies that are remixed across the branding dimensions. Cultural belonging and premium distinction are not necessarily polar opposites in this model, but rather semiotic resources that can be mixed in different proportions.

The aim of the present study was to investigate the function system of the Azerbaijani tea advertisement corpus from a systemic functional grammar perspective in multimodal discourse analysis. The results show that the corpus is organised around a persuasive grammar with an interconnected system of representational, interpersonal, and compositional meaning. In this way, tea becomes less a consumable than something associated with family, hospitality, and national-cultural affinity. Interpersonally, in a sense, the viewer is welcomed into warm scenes rather than presented with hard-sell address. Using colour, salience, and compact slogans is one of the most efficient ways to encode these meanings. Azerçay-type national campaigns privilege cultural memory and domestic sociality, while premium-coded products from Beta Tea, Final Tea or packaging-led promotions foreground product centrality and quality discourse

in less complex visual environments. These examples do not speak a different discourse; they articulate a continuum along which different mixtures of local identity and market difference are recombined.

Methodologically, the article points to systemic functional multimodal analysis's ability to advance the study of advertising in lesser-studied linguistic contexts, given its potential to offer a systematic approach to how words, images, objects and layout combine to create persuasive meanings. This is important for research into Azerbaijani media and discourse given that advertising of food and drink represents a site for examining cross-cultural mechanisms of assimilation, stylization and circulation of cultural value. Despite the methodological limitations imposed by the size and availability of the corpus, making our pilot model more tightly focused than an analysis at the level of the market would allow, the present study shows that Azerbaijani tea advertising offers a particularly illuminating case study of the use of cultural memory as a persuasive multimodal resource in contemporary branding.

Relevance of the article. The study of Azerbaijani tea advertisements within the framework of systemic functional grammar and multimodal discourse analysis demonstrates how national and cultural semiotic resources operate in advertising texts. Study reveals how tea is associated within the Azerbaijani advertising space with family intimacy, hospitality, everyday life, and cultural memory.

Scientific novelty. For the first time, Azerbaijani tea advertisements are analyzed using a small corpus within a systemic functional multimodal model, focusing on the interaction of interpersonal and compositional meanings. Differences between culturally oriented and premium-oriented strategies are systematically identified based on 9 advertisements from 4 brands.

Practical significance and application. The findings can be applied in academic research on advertising discourse, multimodal communication, and media studies, as well as in the development of visual-verbal strategies for local brands. The study offers an applied framework explaining the mechanism through which cultural symbols are transformed into branding tools in the Azerbaijani advertising market.

References

1. O'Halloran, K. L. Systemic functional-multimodal discourse analysis (SF-MDA). Visual Communication, 7(4), s.443-475, 2008.

2. Michelson, K., & Álvarez Valencia, J. A. Study abroad: Tourism or education? A multimodal social semiotic analysis of institutional discourses of a promotional website. Discourse & Communication, 10(3), s.235-256., 2016.

3. Bulmer, S., & Buchanan-Oliver, M. Visual rhetoric and global advertising imagery. Journal of Marketing Communications, 12(1), s.49-61., 2006.

4. Xing, C., & Feng, D. Multimodal intertextuality and persuasion in advertising discourse. Discourse & Communication, 17(5), s.613-629., 2023.

5. Chen, A., & Eriksson, G. The mythologization of protein: A multimodal critical discourse analysis of snacks packaging. Food, Culture & Society, 22(4), s.423-445., 2019.

6. Margariti, K., Boutsouki, C., Zotos, Y., & Yannopoulos, P. Visual metaphors in food advertising: A cross-cultural study. Food Research International, 115, s.338-351., 2019.

7. Jahameh, H., & Zibin, A. The use of monomodal and multimodal metaphors in advertising Jordanian and American food products on Facebook. Heliyon, 9(5), s.15178., 2023.

8. Díez-Arroyo, M. Emotional rhetoric in tea advertising. Atlantis, 43(1), s.199-220., 2021.

9. Bolognesi, M., & Strik Lievers, F. How language and image construct synaesthetic metaphors in print advertising. Visual Communication, 19(4), s.431-457, 2020.

10. Jones, R. H. The multimodal dimension of claims in food packaging. Multimodal Communication, 3(1), s.1-11., 2014. https://doi.org/10.1515/mc-2014-0001

V.T. Alkhanova

A systemic functional grammar approach to multimodal analysis of tea advertisements in Azerbaijan
Summary

This article examines nine tea advertisements from four Azerbaijani brands through the combined framework of systemic functional grammar and multimodal discourse analysis. The findings show that Azerbaijani tea advertising is largely organized around familial intimacy, hospitality, cultural memory, and national belonging, while premium-oriented advertisements more often rely on minimalist composition and a quality-focused lexicon. The study concludes that Azerbaijani tea advertising develops a hybrid discourse in which local cultural signs are combined with broader branding codes.

V.T. Alxanova

Azərbaycanda çay reklamlarının multimodal analizinə sistem-funksional qrammatik yanaşma
Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın dörd çay brendinə aid doqquz reklam materialı əsasında sistem-funksional qrammatika və multimodal diskurs təhlilinin reklam mesajında verbal və vizual resursların qarşılıqlı təsirini necə izah etməyə imkan verdiyi araşdırılır. Təhlil göstərir ki, Azərbaycanda çay reklamları əsasən ailə yaxınlığı, qonaqpərvərlik, mədəni yaddaş və milli mənsubiyyətin semiotikası ətrafında qurulur. Premium seqmentə aid elanlarda isə daha çox minimalist kompozisiya və keyfiyyəti vurğulayan leksikadan istifadə olunur. Nəticə etibarilə müəyyən edilir ki, Azərbaycan çay reklamı lokal mədəni simvolların daha geniş brendinq kodları ilə birləşdiyi hibrid diskurs formalaşdırır.

В.Т. Алханова

Системно-функциональный грамматический подход к мультимодальному анализу рекламы чая в Азербайджане

Резюме

В статье на материале девяти рекламных материалов четырех чайных брендов Азербайджана рассматривается, как системно-функциональная грамматика и мультимодальный дискурс-анализ позволяют описать взаимодействие вербальных и визуальных ресурсов в рекламном сообщении. Анализ показывает, что реклама чая в Азербайджане в основном строится вокруг семиотики семейной близости, гостеприимства, культурной памяти и национальной принадлежности, тогда как премиальные объявления чаще опираются на минималистичную композицию и лексику качества. В результате делается вывод, что азербайджанская реклама чая формирует гибридный дискурс, в котором локальные культурные символы сочетаются с более широкими кодами брендирования.

Redaksiyaya daxil olub: 24.04.2026

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
ЛИТЕРАТУРВЕДЕНИЕ
LİTERARY CRİTİCİSM

UOT 82

XVIII ƏSR İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA SOSİAL-SİYASİ SATİRA (CONATAN SVİFTİN YARADICILIĞI FONUNDA)

Ülviyyə Səfər qızı Səfərova
Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində
Sumqayıt Dövlət Texniki Kollecininin müəllimi
ORCİD: 0009-0002-7166-1044
E-mail: elnur_seferov@inbox.ru

Açar sözlər: *İngilis ədəbiyyatı, XVIII əsr, Conatan Svift, satira, həcv*
Key words: *English literature, the 18th century, Jonathan Swift, satire, lampoon*
Ключевые слова: *английская литература, XVIII век, Джонатан Свифт, сатира, памфлет*

Şair, yazıçı, eyni zamanda siyasətçi Conatan Svift 1667-ci ildə İrlandiyada ingilis əslilli ailədə dünyaya göz açmışdır. İngilis ədəbiyyatının ən məşhur həcv ustalarından biri kimi tanınan Svift din adamı olmasına rəğmən həyatı boyunca fəlsəfə ilə maraqlanmış, siyasi mövzularda onu narahat edən məsələlərlə bağlı satira və həcvlər qələmə almışdır. Mövcud hakimiyyətin təzyiqi nəticəsində azadlığı məhdudlaşdırılmış cəmiyyətin müdafiəsinə qalxmaq, insan hüquqlarının pozulmasına qarşı çıxmaq Conatan Svift yaradıcılığının əsas qayəsi kimi təzahür edir. Xüsusilə, publisistikasında yazıçı cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında dövlətin rolunu işıqlandırmağı qarşısına məqsəd qoymuş, kilsənin bu istiqamətdəki fəaliyyətini açıqlamağa çalışmışdır. Bu mövzu və məzmunda yazdığı əsərlərə Sviftin pamflet və esseləri, xatirə və qeydləri, moizə və məktubları aid edilə bilər. Şairin İrlandiya və İngiltərə ədəbiyyatına verdiyi töhfə göz önündədir. Lakin onun dünya ədəbiyyatına və onun nümayəndələrinə təsiri də danılmazdır. Özündən sonra böyük bir iz qoymuş bu yazarın Ç.Dikkens, C.Trumbull, N.Vebster kimi Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına da mühüm təsiri olmuşdur.

Conatan Sviftin çox keşməkeşli və çətin bir həyat hekayəsi var. Atasını hələ dünyaya gəlmədən öncə itirən körpə ana sevgisindən və nəvazişindən də məhrum böyümüşdür. Həyat yoldaşının vaxtsız dünyadan köçməsindən sonra anası Abigeil Erick kiçik oğlu Conatanı əmisinin himayəsinə verərək şəhəri tərk edir.

Conatan Sviftin gələcək həyatı, təhsili və dünyagörüşünün formalaşmasında dövrünün mühüm dövlət adamı Viliyam Templenin xidmətləri danılmazdır. [3] 22 yaşında Triniti Kolleci bitirən və İngiltərəyə dönən yazıçı Viliyam Templenin evində onun şəxsi katibi vəzifəsinə təyin olunur. Bu işi və əlaqələri sayəsində Svift dövrünün bir sıra elm və mədəniyyət xadimləri ilə tanışlığa nail olur. Peşəkar inkişaf və karyera prespektivlərini genişləndirmək üçün sənədlərini Oksford Universitetinə təqdim edir və təhsilinin burada davam etdirir. Kimsədən maddi baxımdan asılı olmamaq üçün təhsilini tamamlayan gənc 1694-cü ildə İngilis kilsəsinə din adamı kimi daxil olur. Burada çalışdığı zamanlarda müşahidə etdiyi "dindar", "mədəni" göstərişlər bir çox hallarda saxtakarlıq nümunəsi təəssüratı bağışlayır. Müəllif təəssüf hissilə göstərir ki, cəmiyyətdə çox vaxt boş sözlər və saxta davranışlar real həyat hadisələrindən üstün tutulur.

Conatan Sviftə görə dinin mahiyyəti saf və təmizdir, lakin insanlar bir çox hallarda onu öz şəxsi maraqları naminə təhrif edirlər.

Yazıçının 1704-cü ildə çap etdirdiyi "Çəllək nağılı" adlı hekayə dini və sosial qurumlara ünvanlanmış açıq-aşkar tənqiddir. Əsərdə müəllif dinin müxtəlif qollara, məzhəblərə ayrılmasını, "əsas dini təlimlərdən uzaqlaşma"nın fəsadları, dini ehkamların insanlar tərəfindən öz şəxsi məqsədlərinə uyğun dəyişdirilməsinə qarşı çıxmışdır. "Çəllək nağılı"nın əsas obrazları olan üç qardaşın hər biri (Piter, Martin və Cek) ayrı-ayrılıqda xristianlığın müxtəlif qollarını simvolizə edir. Böyük qardaş Piter xristianlığın katoliklik qolunu, ortancıl Cek protestantlığı, kiçik Martin isə anqlikanlığı təbliğ edir. Müəllif bu üç obraz vasitəsilə fanatizmi dinə və əqlə qarşı qoyur. Müəllifə görə cəmiyyətin nicatı yalnız tənqidi düşüncə və rasional davranışlardadır. Təəssüf ki, cəmiyyətdə boş və gurultulu sözlər çox zaman real məzmun və davranışlardan üstün tutulur. Hekayənin məhz "Çəllək nağılı" adlandırılmasının səbəbi də budur. Çəllək içi boş, lakin yüksək səs çıxarmağa qadir olanların ümumiləşmiş obrazıdır.

Conatan Svift ömrünün sonlarına qədər İrlandiyanın sosial və siyasi məsələləri ilə maraqlanmış, özünün yazıları ilə İrlandiyada böyük oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışdır. Bir birinin ardınca qələmə alınmış "Mahudçunun məktubları" (1724), və "Qulliverin səyahəti" (1726) əsərləri onu kəskin qələm sahibi kimi daha da məşhurlaşdırır.

"Mahudçunun məktubları" ədəbi nümunədən daha çox siyasi mübarizənin rəmzi hesab edilə bilər. Əsər XVIII əsrin 20-ci illərində İrlandiyada iqtisadi vəziyyətin ağırlaşması ilə müşahidə oluna biləcək pulların dövriyəyə buraxılması ərəfəsində qələmə alınmışdır. Əsər ilk zamanlarda gizli imza ilə yayılsa da, qısa müddətdə xalq kütlələri arasında məşhurluq qazandı. Conatan Svift məktubların ona məxsusluğunu dana bilmədi. Bu hadisədən sonra irland xalqının yazıçıya etimadı və rəğbəti daha da artdı. İngilis hökuməti əsarət altındakı xalqı oyadan bu qəhrəmana qarşı səfərbər olmağa qərar verdi. Lakin, İrlandiyadakı ingilis canişinindən gələn "Svifti həbs etmək üçün 10 min əsgər lazımdır" məzmunlu məktubu onları geri çəkilməyə vadar etdi. Xalq öz qəhrəmanını müdafiə etmək üçün yazıçının evinin ətrafında gecə-gündüz mühafizə dəstəsi təşkil etmişdi.

Conatan Svifti qələm ustası olaraq dünyaya tanıdan əsərlərindən biri də "Qulliverin səyahəti" romanıdır. Dörd cilddən ibarət romanın ilk iki cildi 1726-cı ildə işıq üzü görür. Bir ildən sonra isə sonrakı iki cildi nəşr olunur. Əsərin ilkin versiyası "Dörd hissədə dünyanın bir neçə ucqar ölkəsinə səyahət: öncə cərrah, sonra isə bir neçə gəmi kapitanı olan Lemyuel Qulliverin xatirələri" adlanırdı. İlk dəfə Londonda nəşr olunan bu roman Conatan Sviftin digər əsərləri kimi anonim idi. Lakin əsərin üslubundan, yazı tərzindən müəllifin kimliyi bir çoxlarına məlum idi. Əsər ilk çap variantında senzura səbəbindən müəyyən dəyişiklilərə məruz qalır. Əsərin məzmunu ilə yaxından tanış olan Volter əldə etdiyi bir neçə nüsxəni Fransaya göndərir. 1727-ci ildə "Qulliverin səyahəti" fransız dilinə tərcümə edilir. Bu tərcümənin ərsəyə gəlməsində yazıçı Abbe Pier Desfontainesin rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Lakin, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı-tərcüməçi əsəri fransız xalqının ədəbi zövqünə uyğun şəkildə dəyişdirərək tərcümə etmişdir. Sonradan digər Avropa dillərinə tərcümə romanın orijinalından deyil, Abbe Pier Desfontainesin fransız dilinə tərcümə etdiyi variantdan olmuşdur. Əsərin orijinalı isə ilk dəfə 1922-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

Əsərin çoxşaxəli macəra süjeti özündə fantaziya, utopiya və satira elementlərini birləşdirir. Müəllifin çatdırmaq istədiyi fikirlərdə alleqoriyaya müraciəti əbəs deyildi. O, dövründə baş

verən hadisələrə satirik münasibət bildirmək üçün bu üsula müraciət etməyi məqbul hesab etmişdi. Romanın birinci cildi - gəmi cərrahı Lemyuel Qulliverin Liliputlar ölkəsində sərgüzəştlərindən bəhs edir və Sviftin cəmiyyətdə müşahidə etdiyi təkəbbürlü, xudbin və qorxaq insanların, eyni zamanda xristianlığı içindən ikiyə bölən katolikliyi və protestantlığı qarşı-qarşıya qoyanların tənqidinə həsr olunmuşdur. "Bir-birilə düşmənlik edən ingilis siyasi partiyaları – hündürdaban tərəfdarları və alçaqdaban tərəfdarları, ingilislərin tori və viqlər partiyalarına bənzəyir; yumurtanın iti ucu və küt ucu tərəfdarları məzhəbləri isə, yumurtanı hansı başından sındırmaq barədə qəti qərara gələ bilmirlər ki, bu da o zamanın dini mübahisələrinin satirik tənqididir". [1, s.5]

Burada qarşı qarşıya dayanan tərəflərin mənasız və məzmunsuz mübahisələri fonunda müəllif o zaman baş nazir vəzifəsində çalışan Robert Uolpol və kral I Georqu tənqid etmişdir. Əsərin ilk versiyasında hakim siniflərə məxsus bu adları nəşriyyat əsərdən silərək çapa vermişdir.

Müəllifin dövrünün siyasi-ictimai münasibətlərinə tənqidi münasibəti romanın hər fəslində açıq-aşkar duyulur. Əsərin ikinci hissəsində müəllif Nəhənglər ölkəsinə düşmüş Qulliverin faciəsi fonunda İngiltərənin o zamankı dövlət quruluşunu təqid edir. Roman qəhrəmanının Nəhənglər ölkəsinin hökmdarı ilə söhbətində İngiltərənin idarəetmə sistemi, qanun və adətlərinə müəllifin tənqidi mövqeyi açıq-aşkar duyulur. "Qulliverin Nəhənglər ölkəsinə səyahəti" əsərin digər hissələrindən daha açıq tənqidi ilə diqqəti cəlb edir. Svift qəhrəmanlarının dili ilə İngiltərədə parlament quruluşunu, irisi yolla hakimiyyətin ötürülməsini, məhkəmələrdəki süründürməçiliyi tənqid etmişdir.

Nəhənglər ölkəsini tərk edən Qulliver biri-birinin ardınca müxtəlif sirli ölkələrə səyahət edir. Hər bir ölkə müəllifin cəmiyyət və onun idarə edilməsi haqqındakı fikirlərini ifadə etməsinə geniş imkanlar yaradır. Üzən ada – Laputiyada o, adanın mötəbər dairələrinin riyaziyyat və musiqiyə xüsusi maraq göstərdiyinin şahidi olur. Burada yalnız sadə xalqın nümayəndələri və qadınlarla həmsöhbət olmaq mümkün idi. Laputiya adasını tərk edən qəhrəmanını bu dəfə müəllif Laqadodakı Böyük Akademiyanın qonağı qismində təsvir edir. Bu elə bir akademiyadır ki, burada aparılan tədqiqatların heç biri sonlanmamış, cəmiyyətə fayda verməmişdir. Əksinə, bu tədqiqatların aparılması ilə məşğul olanlar abstrakt nəzəriyyələrə qapıldığı üçün ölkə acınacaqlı vəziyyətə gəlmişdir. Müəllifin məqsədi elmə qarşı çıxmaq deyil, öz yersiz ixtiralarını "elm" adlandıraraq boş və mənasız işlərlə məşğul olan möhtəkir alimləri tənqid etmək idi: "Xeyli mübahisədən sonra onlar yekdilliklə bu qərara gəldilər ki, mən RELPLYUM SKOLKATSdan başqa bir şey deyiləm, bunun hərfi mənası Rusus naturae (yəni təbiətin əyləncəsi) deməkdir. Bu qərar tamamilə Avropa fəlsəfəsi ruhundadır. Məlum olduğu kimi, bizim filosoflar təbiəti tədqiq edərkən rast gəldikləri bütün çətinlikləri bu əcaib, lakin az anlaşılan hadisə ilə izah edirlər. Şübhəsiz ki, bəşəriyyət zəkasının böyük tərəqqisi bununla izah edilir". [1, s.146]

Romanın dördüncü cildi yorulmaz səyyahın hekayəsinin yekununu təşkil edir. Bu hissədə Svift İngiltərədə, ümumiyyətlə Avropada mənəviyyatın tənəzzülə uğradığını, siyasi arenada yalan və ikiüzlülüyün reallığa qarşı qoyulduğunu sərt tənqid edir. Müəllif Yexuların adət-ənənələrini alleqorik tərzdə təsvir edərək insan cəmiyyətinin qüsurlarını ifşa etmişdir

Conatan Svift "Qulliverin səyahəti" romanı vasitəsilə XVIII əsrdə İngiltərədə mövcud olan partiya mübarizlərini, din pərdəsi altında gedən məkrli oyunları, insanın mənəvi tənəzzülə uğramasını satirik şəkildə tənqid etmişdir.

Problemin aktuallığı. XVIII əsr ingilis ədəbiyyatında sosial-siyasi satira cəmiyyətin problemlərini əks etdirən əsas vasitələrdən biri olmuşdur və bu baxımdan Sviftin yaradıcılığı bu gün də aktuallığını qoruyur. Müasir dövrdə də sosial ədalətsizlik, hakimiyyət və insan hüquqları mövzuları aktual olduğundan, Sviftin satirik yanaşmasının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatda Sviftin əsərləri sosial-siyasi kontekst daxilində kompleks şəkildə təhlil edilərək satiranın funksional xüsusiyyətləri yeni aspektdən araşdırılır. Eyni zamanda, onun yaradıcılığında dövlət, cəmiyyət və kilsə münasibətlərinin qarşılıqlı təsiri müasir elmi yanaşmalar əsasında yenidən qiymətləndirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Araşdırmanın nəticələri ali məktəblərdə ingilis ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslıq fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər. Həmçinin bu materiallar tələbələrdə tənqidi düşünmə və mətn təhlili bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Conatan Svift. Qulliverin səyahəti. Bakı: Uşaq və gənclər nəşriyyatı, 1950, 423 s.
2. Dünya ədəbiyyatı incilərini bizə bəxş edənlər. Tərt ed: L.Qəmbərova. Bakı: 2017, 43 s.
3. Conatan Svift və onun "Qulliverin səyahəti" romanı. Filologiya məsələləri / 2013, №7, s. 428-433.
4. https://press-libfl.tilda.ws/swift

Ü.S.Səfərova

XVIII əsr İngilis ədəbiyyatında sosial-siyasi satira
(Conatan Sviftin yaradıcılığı fonunda)
Xülasə

Jonathan Swift şair, yazıçı və eyni zamanda siyasətçi idi. O, 1667-ci ildə İrlandiyada ingilis mənşəli bir ailədə dünyaya gəlmişdir. İngilis ədəbiyyatının ən məşhur satiriklərindən biri kimi tanınan Svift, ruhani olmasına baxmayaraq, həyat boyu fəlsəfəyə böyük maraq göstərmiş və onu düşündürən siyasi məsələlər haqqında satirik əsərlər və tənqidi yazılar qələmə almışdır.

Hakimiyyətin təzyiqi altında azadlıqları məhdudlaşdırılmış bir cəmiyyəti müdafiə etmək və insan hüquqlarının pozulmasına qarşı çıxmaq onun yaradıcılığının əsas məqsədinə çevrilmişdir.

У.С.Сафарова

Социально-политическая сатира в английской литературе XVIII века
(на материале произведений Джонатана Свифта)
Резюме

Поэт, писатель и одновременно политический деятель Джонатан Свифт родился в 1667 году в Ирландии в семье английского происхождения. Известный как один из наиболее выдающихся мастеров сатиры в английской литературе, Свифт, будучи священ-

нослужителем, на протяжении всей жизни интересовался философией и писал сатирические произведения и памфлеты на политические темы, которые его беспокоили. Защита общества, свобода которого была ограничена давлением действующей власти, а также протест против нарушения прав человека стали основной задачей творчества Джонатана Свифта.

U.S.Safarova

Social and Political Satire in 18th-Century English Literature
(Against the Background of Jonathan Swift's Works)
Summary

The poet, writer, and also politician Jonathan Swift was born in 1667 in Ireland into a family of English origin. Known as one of the most famous satirists of English literature, Swift, despite being a clergyman, was deeply interested in philosophy throughout his life and wrote satires and lampoons on political issues that concerned him. Defending a society whose freedom had been restricted under the pressure of the ruling power and opposing the violation of human rights emerged as the main purpose of Jonathan Swift's creative activity.

Redaksiyaya daxil olub: 10.04.2026

UOT 82

AĞARƏHİM RƏHİMOVUN BƏDİİ İRSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ MİLLİ KİMLİK İDEYALARI

Aydan Davud qızı Cavadova
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0002-8544-9124
E-mail: aydancavadova2001@gmail.com

Açar sözlər: *tərbiyə ideyaları, qəhrəmanlıq, mənəvi dəyərlər, vətənpərvərlik, milli-kimlik*
Ключевые слова: *образовательные идеи, героизм, моральные ценности, патриотизм, национальная идентичность*
Key words: *educational ideas, heroism, moral values, patriotism, national identity*

Ağarəhim Rəhimovun "Canavar balası" əsəri Qarabağ müharibəsi fonunda gənc döyüşçülərin həyatını təsvir edir və bu əsər müəllifin vətənpərvərlik və milli kimlik ideyalarını göstərən ən parlaq nümunələrindən biridir. Əsərdə əsas qəhrəman olan Rəşad və onun dostları Elşən, Fərid, Tural torpaqlarını müdafiə etmək uğrunda fədakarlıq göstərir və vətən uğrunda canlarını riskə atırlar. Rəşadın şəxsiyyəti və hərəkətləri oxucuya göstərir ki, vətənpərvərlik yalnız sözlə deyil, əməllə ölçülür, milli kimlik isə insanın vicdanı, məsuliyyəti və mənəvi dəyərləri ilə birgə formalaşır.

Əsərdə Rəşadın döyüş zamanı göstərdiyi cəsarət, əsgər yoldaşlarına qarşı qayğı və strateji qərarları onun həm vətənə, həm də xalqına bağlılığını vurğulayır. Elşən obrazı isə müharibənin çətinlikləri içində milli-mənəvi dəyərlərə sadiqliyi nümayiş etdirir; o, zor vəziyyətlərdə belə əxlaq prinsiplərini qoruyur və həmkarlarına nümunə olur. Fərid və Tural obrazları da vətən uğrunda göstərilən fədakarlıq və məsuliyyətin müxtəlif nümunələrini təqdim edir, oxucuya milli kimlik və vətənpərvərlik anlayışının fərqli aspektlərini açır.

Ağarəhim Rəhimovun "Gəlinqayada qoşa məzar" əsəri milli vətənpərvərlik və milli kimlik ideyalarını həm fərdi, həm də sosial səviyyədə göstərir. Əsərin əsas qəhrəmanları Rəşid, Növrəstə, Cəmalə və Qafardır. Rəşid və Növrəstə obrazları torpağa və vətənə bağlılığı, həmçinin xalqın rifahı uğrunda fədakarlığı simvolizə edir. Onların davranışları göstərir ki, milli kimlik yalnız tarixi və mədəni yaddaşla ölçülmür, eyni zamanda vicdan, əxlaq və sosial məsuliyyətlə formalaşır.

Əsərdə vətənpərvərlik yalnız hərbi və ya ictimai sahədə deyil, həm də gündəlik həyat və şəxsi münasibətlərdə özünü göstərir. Rəşid qəhrəmanının ailəyə və dostlara qarşı davranışları, Növrəstənin çətin seçimlər qarşısında göstərdiyi sədaqət və vicdanlılıq, oxucuya vətənpərvərliyin və milli kimliyin çoxşaxəli olduğunu nümayiş etdirir. Cəmalə və Qafar isə öz cəsarətləri və məsuliyyət hissləri ilə göstərirlər ki, vətən uğrunda mübarizə yalnız döyüş meydanında deyil, sosial və şəxsi sahələrdə də davam edir. Yazıçı burada milli kimliyi və vətənpərvərliyi fərdi davranışlar və insanlıq prinsipləri ilə əlaqələndirir. Qəhrəmanların hərəkətləri, verdikləri qərarlar və çətin sınaqlardan keçmələri oxucuda həm milli şüurun, həm də mənəvi məsuliyyətin inkişafına xidmət edir. Müəllif obrazların daxili aləmini, duyğu və düşüncələrini ətraflı təsvir edərək oxucuda empatiya yaradır və milli kimlik ideyalarını daha dərin qavrama imkanı verir.

"Gəlinqayada qoşa məzar" əsəri göstərir ki, Ağarəhim Rəhimovun bədii irsi yalnız ədəbi-estetik dəyər daşımır, həm də tərbiyəvi və ideoloji əhəmiyyətə malikdir. Qəhrəmanların davranışları, fədakarlıqları və vicdanlı seçimləri oxucuda milli kimlik və vətənpərvərlik prinsiplərini mənimsəməyə xidmət edir, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bu ideyaların güclü ifadəsi kimi çıxış edir.

Kiçik münaqişədən başlasa da kökləri tarixin dərinliklərinə gedən və asta-asta alovlanaraq bu gün pik həddinə çatan və artıq illərdir dünya siyasətçiləri səviyyəsində müzakirə olunan Qarabağ problemi çağdaş ədəbiyyatımıza yeni mahiyyət verdi. Qarabağ təkcə tariximizdən deyil, həm də bədii ədəbiyyatımızdan qara xətlə keçdi. Qarabağda mənfur qonşumuz ermənilər tərəfindən törədilən məlum vəhşiliklər, amansızlıqlar əli qələm tutan hər kəsi nə isə yazmağa vadar etdi. Faciələrin bilavasitə içində olan Ağarəhim Rəhimovun yazdıqlarını qələmi deyil, ürəyi yazırdı. 90-cı illərdən bu yana əsərlərini məzmunca yeni məcraya yönləndirən yazıçıya Qarabağın bütöv dərdi və daha konkret, bacısı oğlunun ermənilər tərəfindən amansızlıqla öldürülməsi səbəb olmuşdu. Əsasən epik-analtik, mühakiməli-didaktik üslubda yazan nasir bu üslubu Qarabağ mövzusunda yazdığı əsərlərinə də şamil etmişdir. Bu əsərlərin özəlliyi həm də burada pedaqoji-pisxologizmin qabarıq olmasıdır.

A. Rəhimovun əsərlərində döyüş səhnələrinin, müharibənin nəfəsi duyulur. Sanki müəllif özü də qurban qədiroğlular, isgəndərlər kimi ("Ovlaq keçidi") əlində silah Murovun soyuq səngərlərində düşmənlə bir addımlıqda duraraq vətən torpağının, ana-bacılarımızın keşiyini çəkir. Ağarəhim Rəhimov Qarabağ mövzusunda qələmə aldığı əsərlərini sanki kənarda sakit bir guşədə deyil, güllələrin yağış kimi yağdığı döyüş bölgələrində mərmi, top-tüfəng səsləri altında yazıb. Əsərləri oxuyarkən bu müdhiş səslər sanki oxucunun qulaqlarında əks-səda verir. Hətta oxucu belə hiss edir ki, A. Rəhimov sanki burda qələmdən və mürəkkəbdən yox, mərmidən, axan şəhid qanından istifadə edərək bu əsərləri yazmışdır.

A.R əhimov istedadlı yazıçı olmaqla bərabər, həm də vətəninin, xalqının tarixini dərindən bilən bir vətən oğludur. Onun əsərlərində axar-baxarlı Azərbaycanımızın görən gözü, vuran ürəyi Qarabağ elə inandırıcı boyalarla canlandırılmışdır kı, həmin yerləri nə vaxtsa qarış-qarış dolaşmış, oxucu səhifələri bir-bir ötürdükcə sanki yenidən o günlərə qayıdır, müəllif qələmin qüdrətiylə oxucunu hər daşına-kəsəyinə bələd olduğu yurd yerindən bir də keçirir.

Problemin aktuallığı. Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığında vətənpərvərlik və milli kimlik ideyalarının öyrənilməsi müasir dövrdə aktualdır. Qloballaşma şəraitində milli dəyərlərin qorunması və gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsi bu mövzunun əhəmiyyətini artırır. Bu baxımdan, yazıçının irsinin tədqiqi mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi Ağarəhim Rəhimovun bədii yaradıcılığında vətənpərvərlik və milli kimlik ideyalarının kompleks şəkildə təhlili ilə müəyyən edilir. Burada yazıçının əsərlərində milli dəyərlərin bədii ifadə formaları və ideya xüsusiyyətləri yeni baxış bucağından araşdırılır. Eyni zamanda, bu ideyaların şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri elmi şəkildə əsaslandırılır

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Azərbaycan ədəbiyyatında tərbiyə ideyalarının öyrənilməsi gənclərin milli-mənəvi dəyərlərlə böyüməsi üçün vacibdir. Bu mövzu məktəbdə ədəbiyyat dərslərində, ailə tərbiyəsində və ictimai həyatda əxlaqi dəyərlərin təbliği üçün istifadə

oluna bilər. Klassiklərdən Nizami və Füzulinin, müasir dövrdə isə Ağarəhim Rəhimovun əsərləri gənc nəslə vətənpərvərlik, vicdan və insanlıq kimi dəyərləri aşılayan canlı mənbədir.

Ədəbiyyat

1. "Kitabi-Dədə Qorqud" – Bakı: Elm, 2000.
2. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Bakı: Şərq-Qərb, 2011.
3. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 2005.
4. Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri. –Bakı: Yazıçı, 1987.

A.D. Cavadova

Müəllifin bədii irsində vətənpərvərlik və milli kimlik ideyaları
Xülasə

Ağarəhim Rəhimovun bədii yaradıcılığı vətənpərvərlik duyğularının və milli kimlik anlayışının bədii-estetik müstəvidə ifadəsi ilə diqqət çəkir. Onun əsərlərində vətən yalnız coğrafi məkan kimi deyil, xalqın tarixi yaddaşı, dili və mədəni kökləri ilə bağlı dəyər kimi təqdim olunur. Yazıçı obrazlar vasitəsilə torpağa bağlılıq, milli dəyərlərə hörmət və vətəndaşlıq məsuliyyətini ön plana çıxarır.

Müəllif eyni zamanda milli kimliyi fərdin özünü dərk etməsi və mənəvi bütövlüyünün əsas göstəricisi kimi izah edir. Qəhrəmanların daxili aləmində əks olunan milli şüur və ənənələrə bağlılıq bu ideyanın gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan, Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığı milli düşüncənin inkişafına təsir göstərən mühüm ədəbi mənbə kimi dəyərləndirilir.

А.Д. Джавадов

Идеи патриотизма и национальной идентичности в художественном наследии автора
Резюме

Творчество Агарахима Рахимова привлекает внимание художественным и эстетическим выражением патриотических чувств и концепции национальной идентичности. В его произведениях родина представлена не только как географическое пространство, но и как ценность, связанная с исторической памятью, языком и культурными корнями народа. Через образы писатель выдвигает на первый план привязанность к земле, уважение к национальным ценностям и гражданскую ответственность.

В то же время автор объясняет национальную идентичность как главный показатель самосознания и духовной целостности личности. Национальное самосознание и привязанность к традициям, отраженные во внутреннем мире героев, служат укреплению этой идеи. С этой точки зрения творчество Агарахима Рахимова ценится как важный литературный источник, влияющий на развитие национальной мысли.

A.D. Javadova

Patriotism and national identity ideas in the author's artistic heritage
Summary

Agharahim Rahimov's artistic creativity attracts attention with its artistic and aesthetic expression of patriotic feelings and the concept of national identity. In his works, the homeland is presented not only as a geographical space, but also as a value related to the historical memory, language and cultural roots of the people. Through images, the writer brings to the fore attachment to the land, respect for national values and civic responsibility.

At the same time, the author explains national identity as the main indicator of an individual's self-awareness and spiritual integrity. The national consciousness and attachment to traditions reflected in the inner world of the heroes serve to strengthen this idea. From this point of view, Agharahim Rahimov's creativity is evaluated as an important literary source that influences the development of national thought.

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2026

UOT 82

AĞARƏHİM RƏHİMOVUN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN BƏDİİ İFADƏSİ

Reyhan Qəhrəman qızı Rüstəmova
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0008-3968-8451
E-mail: rüstemovareyhan18@gmail.com

Açar sözlər: *yazıçı, milli-mənəvi dəyərlər, pedaqoji ideya,yaradıcılıq*
Ключевые слова: *писатель, национально-нравственные ценности, педагогическая идея, творчество*
Key words: *writer, national-moral values, pedagogical idea, creativity*

Görkəmli nasir və dramaturq Ağarəhim Rəhimovun oxuculara təqdim olunan çoxcildliyi 2008–2009-cu illərdə çap edilmiş on cildlik "Əsərlər" toplusunun təkmilləşdirilmiş və əlavələrlə zənginləşdirilmiş yeni nəşridir. Yazıçı yeni nəşrdə əsərlərin dil və üslubunda müəyyən dəyişikliklər etməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir. Çoxcildlik ədibin hekayə, povest, roman və dram əsərləri ilə yanaşı, müxtəlif janrlarda ədəbi-publisist və fəlsəfi-estetik xarakterli əsərlərini də əhatə edir.

Yazıçının zəngin yaradıcılıq axtarışlarında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən hekayələr "Əsərlər"in birinci və ikinci cildlərində toplanmışdır. Bu hekayələrdə insanların daxili dünyası, psixoloji yaşantıları, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının vacibliyi və gənclərin sağlam ruhda tərbiyə olunmasının önəmi əsas mövzu kimi təqdim olunur. Həmçinin əsərlər cəmiyyətdə insanın sosial rolunu və mənəvi inkişafının əhəmiyyətini vurğulayır.

Sənətkarın həyat yolu onun yaradıcılığına birbaşa təsir göstərmişdir. Uşaqlıq və gənclik illəri milli dəyərlərə bağlı bir mühitdə keçmiş, bu isə onun əsərlərində ailə, doğma torpaq, xalq ənənələri və insanpərvərlik kimi mövzuların mühüm yer tutmasına səbəb olmuşdur. Onun yaratdığı qəhrəmanlar, xüsusən də analar, həm də ailə-nəslin davamçısı kimi milli-mənəvi dəyərlərin qoruyucusu rolunu oynayır. Bu obrazlar vasitəsilə gənc nəsil üçün əxlaqi nümunələr təqdim olunur və onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına istiqamət verilir.

Bədii yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlərin ifadəsi müxtəlif janrlarda müşahidə olunur. Hekayə və povestlərində insanın daxili aləmi, onun mənəvi dilemması və doğru-yanlış dəyərlərə münasibəti ön plana çıxarılır. Romançılıqda isə xalqın tarixi, sosial münasibətləri və milli ənənələr geniş şəkildə işıqlandırılır. Dram əsərlərində isə milli kimlik və mənəvi dəyərlərin qorunması məsələsi konflikt və süjet xəttinin mərkəzində dayanır. Bu, yazıçının əsərlərini həm ədəbi, həm də tərbiyəvi baxımdan zəngin və çoxqatlı edir.

A. Rəhimovun əsərlərində ana obrazı milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Analarda əks olunan mərhəmət, fədakarlıq, ailəyə sədaqət və nəsillərə qayğı göstərən davranışlar gənc nəsil üçün həm mənəvi, həm də sosial baxımdan nümunə təşkil edir. Ana surəti vasitəsilə yazıçı milli köklərə hörmətin, ailə birliyinin və vətənpərvərliyin vacibliyini vurğulayır. Bu obrazlar həm də gənclərdə empatiyanın, sosial məsuliyyətin və insanpərvərliyin inkişafına xidmət edir. Milli-mənəvi dəyərlərin ifadəsi yalnız ailə və doğma torpaqla məhdud-

laşmır. Onun qəhrəmanları arasında dostluq, vətənpərvərlik, əməksevərlik və haqq-ədalət kimi dəyərlər də mühüm rol oynayır. Bu dəyərlər vasitəsilə gənc oxuculara həm fərdi, həm də sosial məsuliyyət hissini aşılayır və onların dünyagörüşünü formalaşdırır.

A. Rəhimovun yaradıcılığı həm də Azərbaycan ədəbiyyatının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində xüsusi rol oynayır. Onun əsərlərindəki bədii təhlil və obrazlar vasitəsilə oxucu yalnız ədəbi zövq almir, eyni zamanda milli kimliyə bağlılıq və mənəvi dəyərlərin əhəmiyyətini dərk edir. Dil və üslub xüsusiyyətləri milli-mənəvi ideyaların daha təsirli və canlı şəkildə təqdim olunmasına xidmət edir. Bədii irsi gənc nəsillərin mənəvi inkişafında, onların şəxsi və sosial davranışlarının formalaşmasında mühüm rol oynayan ədəbi qaynaq kimi qiymətləndirilə bilər. Əsərləri vasitəsilə oxucular milli-mənəvi dəyərləri yalnız öyrənmir, həm də onları gündəlik həyatın bir hissəsi kimi yaşamağa və qorumağa təşviq olunurlar.

A. Rəhimov 50-dən çox iri həcmli bədii əsərin müəllifidir. O, ədəbiyyatın müxtəlif növ və janrlarında yazıb-yaratmaqdadır. Bu baxımdan onun epik və dramatik əsərləri qeyd oluna bilər. A. Rəhimov yaradıcılığının janr tipinə diqqət yetirsək, onları belə ümumiləşdirmək olar: hekayələr, povestlər (lirik-psixoloji, epik-analitik, didaktik, ictimai-siyasi), romanlar, komediyalar (ailə-məişət, ictimai), dramlar (ailə-məişət, ictimai), esselər, kinossenarilər, oçerklər, portretlər. [1, s. 4]

A. Rəhimov nəsri də ənənəyə güclü bağlılığı ilə 60-cılar nəslinin yaradıcılığını yada salır. Lakin 90-cı illərdə bədii yaradıcılığa gələn yazıçının nəsri 60-cıların yaradıcılığını təkrar etmir. İlk növbədə ona görə ki, A. Rəhimovun əsərlərində realizmin müxtəlif tarixi tiplərinin ənənələri özünə yer alır. Çoxsaylı hekayələrin, "Gəlinqayada qoşa məzar", "Ulu kəndim", "Fırıldaqçı Niftulla", "Taleyin hökmü", "Bank əməliyyatı" povestlərinin, "Yaddaşda yaşar xatirələr", "Qoşa qanad", "İkili dünyam", "Ovlaq keçidi", "Səfalət", "Girdab", "Cinayət və etiraf" romanlarının, "Canavar balası", "Əsgər anası", "Vicdan məhkəməsi" və s. pyeslərin müəllifi olan A. Rəhimov öz dünyagörüşü və yazı manerası ilə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaradan realistlərin sənət yolunu davam etdirir [1, s.12].

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə cəmiyyətin sosial-mənəvi inkişafı, insanın mənəvi dünyasının zənginləşdirilməsi və əxlaqi dəyərlərin qorunub saxlanılması məsələsi mühüm aktuallıq kəsb edir. Qloballaşma proseslərinin təsiri altında gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşması, informasiya axınının güclənməsi və yad mədəniyyətlərin təsirinin artması şəraitində tərbiyəvi istiqamətli bədii əsərlərin rolu daha da ön plana çıxır. Bu baxımdan Ağarəhim Rəhimovun bədii əsərlərindəki tərbiyəvi missiya gənclərin düzgün istiqamətdə formalaşmasına xidmət edir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu mövzunun elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müəllifin əsərləri ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə mənəvi-əxlaqi və tərbiyəvi aspektdə təhlil olunur, onun bədii düşüncəsində şəxsiyyətin formalaşması, mənəvi kamillik, vicdan, vətənpərvərlik, humanizm və ailə dəyərləri kimi anlayışların bədii ifadəsi müəyyənləşdirilir. Elmi yenilik həm də ondan ibarətdir ki, Ağarəhim Rəhimovun əsərlərindəki tərbiyəvi missiya ilk dəfə olaraq müasir dövrün mənəvi böhranları və gənc nəslin dəyərlər sistemi kontekstində təhlil edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Ağarəhim Rəhimovun bədii irsi əsasında ədəbiyyatın tərbiyəvi funksiyasını həyata keçir-

məyə yönəlmiş metodik materiallar hazırlanması mümkündür. Bu da müəllim, tərbiyəçi və elmi-pedaqoji kadrlar üçün yeni tətbiqi imkanlar açır və Azərbaycan ədəbiyyatının mənəvi tərbiyəvi potensialının praktik səviyyədə dəyərləndirilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Ağarəhim Rəhimov. Əsərlər. Baki: BQU nəşriyyatı, 2013, 500 s.
2. Əliyev İ. Azərbaycan ədəbiyyatında pedaqoji ideyalar. Bakı, 2015.
3. Qafar Cəbiyev. "İki sahil". Bakı, 2018.
4. Heydərzadə Z. Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığında insan tərbiyəsi ideyası. – Bakı: Azərnəşr, 2017.
5. Məmmədli S. Ədəbiyyat və tərbiyə. Bakı, 2019.

R.Q. Rüstəmova

A.Rəhimovun həyat və yaradiciliğinda milli-mənəvi dəyərlərin bədii ifadəsi
Xülasə

Ağarəhim Rəhimov Azərbaycan ədəbiyyatında milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və bədii şəkildə təqdim olunması baxımından mühüm yer tutan sənətkarlardandır. Onun həyat yolu və yaradıcılığı xalqın tarixi yaddaşı, adət-ənənələri, mənəvi irsi və milli kimliyi ilə sıx bağlıdır.

Yazıçının əsərlərində vətənə bağlılıq, ailə dəyərləri, insanpərvərlik, əməksevərlik və əxlaqi saflıq kimi keyfiyyətlər aparıcı mövqe tutur. O, obrazların daxili dünyasını açaraq milli-mənəvi dəyərləri yalnız ideya səviyyəsində deyil, həm də bədii-estetik vasitələrlə oxucuya çatdırır. Rəhimovun yaratdığı qəhrəmanlar əksər hallarda milli ruhu daşıyan, ənənələrə sadiq, mənəvi cəhətdən zəngin insanlardır.

Р.Г. Рустамова

Художественное выражение национально-нравственных ценностей в жизни и творчестве А.Рахимова
Резюме

Агарахим Рахимов — один из художников, занимающих важное место в азербайджанской литературе в плане сохранения и художественного представления национальных и духовных ценностей. Его жизненный путь и творчество тесно связаны с исторической памятью, обычаями и традициями народа, его духовным наследием и национальной идентичностью.

В произведениях писателя ведущую роль играют такие качества, как верность родине, семейные ценности, гуманность, трудолюбие и нравственная чистота. Раскрывая внутренний мир персонажей, он передает читателю национальные и духовные ценности не только на уровне идей, но и посредством художественных и эстетических средств.

Герои, созданные Рахимовым, в большинстве случаев — это люди, несущие в себе национальный дух, верные традициям и духовно богатые.

R.G. Rustamova

A. Rahimov's artistic expression of national-moral values in his life and creativity

Summary

Agharahim Rahimov is one of the artists who occupies an important place in Azerbaijani literature in terms of preserving and artistically presenting national-moral values. His life path and creativity are closely connected with the historical memory, customs and traditions of the people, spiritual heritage and national identity.

In the writer's works, qualities such as loyalty to the homeland, family values, humanity, hard work and moral purity occupy a leading position. By opening the inner world of the characters, he conveys national-moral values to the reader not only at the level of ideas, but also through artistic and aesthetic means. The heroes created by Rahimov are, in most cases, people who carry the national spirit, are faithful to traditions, and are spiritually rich.

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2026

UOT 82

ŞAGİRDLƏRDƏ SÖZ EHTİYATININ FORMALAŞMASINDA NAĞILLARIN ROLU

Türkan Rəfayıl qızı Feyziyeva
Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
ORCID: 0009-0005-1803-1977
E-mail: feyziyevaaturkan@gmail.com

Açar sözlər: *nağıl, söz ehtiyatı, şagird, nitq inkişafı, təhsil, təxəyyül, oxu bacarığı, dil inkişafı*
Ключевые слова: *сказка, словарный запас, ученик, развитие речи образование, воображение, навык чтения, языковое развитие*
Key words: *fairy tale vocabulary student, speech development, education, imagination, reading skill, language development*

Müasir təhsil sistemində şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafı onların ümumi dünyagörüşünün, ünsiyyət qabiliyyətinin və akademik uğurunun əsas göstəricilərindən biridir. Xüsusilə ibtidai sinif dövründə söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi uşağın həm şifahi, həm də yazılı nitqinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu prosesdə nağıllar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nağıllar sadəcə əyləncə vasitəsi deyil, həm də uşaqların dil bacarıqlarını artıran, yeni sözlər öyrədən və onların təxəyyülünü genişləndirən dəyərli pedaqoji vasitədir.

Nağıllar uşaqları rəngarəng söz dünyası ilə tanış edir. Nağıl mətnlərində istifadə olunan bədii ifadələr, sinonimlər, təşbehlər, atalar sözləri və xalq dilinə məxsus ifadələr şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Uşaq nağılı dinlədikcə və ya oxuduqca gündəlik danışıqda işlətmədiyi yeni sözlərlə qarşılaşır, onların mənasını kontekstdən anlayır və zamanla nitqində istifadə etməyə başlayır. Bu isə sözlərin daha təbii və yadda qalan şəkildə mənimsənilməsinə səbəb olur.

Tanınmış pedaqoq V.A. Suxomlinski folklorun müxtəlif nümunələrinə, xüsusilə nağıllara olan marağın psixoloji əsaslarını izah edərək qeyd edir: "Uşaqlar nağılları niyə bu qədər həvəslə dinləyirlər? Nə üçün nağıl, danışıq və təfəkkürü digər vasitələrdən daha güclü inkişaf etdirir? Çünki nağıllarda təqdim olunan obrazlar güclü emosional təsirə malikdir. Nağılın dili uşağın şüuruna dərindən nüfuz edir" (1.,s.276) Bir çox xalq nağıllarında müəyyən ifadələr, cümlə quruluşları və söz birləşmələri təkrar olunur. Bu təkrar uşağın yaddaşını gücləndirir, yeni sözlərin uzunmüddətli hafizədə qalmasına kömək edir. Məsələn, "az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi" kimi ifadələr uşağın həm dil ritmini hiss etməsinə, həm də obrazlı danışıq tərzini mənimsəməsinə şərait yaradır.

Nağıllar həmçinin şagirdlərin təxəyyülünü inkişaf etdirərək onların sərbəst nitq qurmasına dəstək olur. Uşaq nağıl qəhrəmanlarını, hadisələri və məkanları təsəvvür etdikcə öz fikirlərini daha geniş söz bazası ilə ifadə etməyə çalışır. Müəllim nağıl əsasında sual-cavab, məzmun danışdırma və ya yeni sonluq qurma tapşırıqları verdikdə şagird öyrəndiyi sözləri praktik şəkildə tətbiq edir. Bu da passiv lüğətin aktiv lüğətə çevrilməsinə kömək edir.

Milli və dünya nağılları uşaqlarda yalnız dil inkişafı deyil, eyni zamanda mənəvi dəyərlərin formalaşmasına da təsir göstərir. Xeyirlə şərin mübarizəsi, doğruluq, əməksevərlik, cəsarət

kimi anlayışlar nağıllarda sadə və təsirli dillə təqdim olunur. Uşaq hər hansı bir əsəri dinlədikdə, öz həyatında baş vermiş hadisələr və ya tanış mövzularla bağlı məsələləri daha dərindən qavrayır. Ətrafdakı əşyalar, hadisələr və onların arasındakı əlaqələr onlar üçün daha anlaşılan və mənalı olur. Eyni zamanda, bu proses uşaqlara yeni bilik və məlumatlar qazandırır (2., s. 172)

Müəllim və valideynlərin nağıllardan düzgün istifadəsi bu prosesin effektivliyini daha da artırır. Nağıl oxunduqdan sonra yeni sözlərin izahı, onların cümlədə işlədilməsi, obrazların təsviri və rollu oyunlar uşağın dil bacarıqlarını daha sürətli inkişaf etdirir. Bu baxımdan nağıllar təlim prosesində məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmalıdır.

Problemin aktuallığı. Müasir təhsil sistemində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması, söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi və kommunikativ bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi əsas vəzifələrdən biri hesab olunur. Qloballaşma, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və uşaqların elektron resurslardan daha çox istifadə etməsi onların mütaliəyə marağının azalmasına, söz ehtiyatının məhdudlaşmasına səbəb olan amillərdən biridir. Bu baxımdan şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün təsirli pedaqoji vasitələrin müəyyənləşdirilməsi aktual məsələyə çevirilmişdir. Nağıllar xalq yaradıcılığının ən zəngin nümunələrindən biri kimi uşaqların həm dil, həm də mənəvi inkişafında mühüm rol oynayır. Onlar şagirdləri yeni sözlər, bədii ifadələr, frazeoloji birləşmələr və xalq dilinin xüsusiyyətləri ilə tanış etməklə söz ehtiyatının zənginləşməsinə şərait yaradır.

Problemin elmi yeniliyi. Bu mövzu nağılların şagirdlərin söz ehtiyatına təsirini pedaqoji baxımdan araşdırır. Tədqiqat nağılların dil inkişafında istifadəsinin daha effektiv yollarını müəyyənləşdirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Nağıllardan düzgün istifadə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirə, yeni sözləri daha tez mənimsətə bilər. Bu yanaşma dərslərdə, oxu saatlarında və evdə valideynlər tərəfindən tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Həşimov, Ə.Ş., Sadıqov, F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası / Ə.Ş. Həşimov, F.B. Sadıqov. –Bakı: Patronat, –1993.

2. Əliyeva, S. A. Xalq pedaqogikasında tərbiyə məsələləri / S.A. Əliyeva. –Bakı: ADPU, –2016.

3. Rəhim Əliyev – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi4.

4. Əlizadə H.Ə. Azərbaycan el ədəbiyyatı. I hissə. Bakı, 264 s. 2019.

T.R. Feyziyeva

Şagirdlərdə söz ehtiyatının formalaşmasında nağılların rolu

Xülasə

Bu məqalədə şagirdlərin söz ehtiyatının formalaşması və inkişafında nağılların mühüm rolu araşdırılır. Qeyd olunur ki, nağıllar uşaqları zəngin dil nümunələri, yeni sözlər, bədii ifadələr

və xalq dilinin xüsusiyyətləri ilə tanış edir. Nağılların oxunması və dinlənilməsi şagirdlərin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir, onların düşüncə qabiliyyətini genişləndirir və sözlərdən düzgün istifadə vərdişi yaradır. Həmçinin nağıllar uşaqlarda oxuya maraq oyadır, təxəyyülü gücləndirir və ünsiyyət bacarıqlarını artırır. Tədris prosesində nağıllardan məqsədyönlü istifadə şagirdlərin həm dil, həm də mənəvi inkişafına müsbət təsir göstərir.

T.P. Fейзиева

Роль сказок в формировании словарного запаса у школьников
Резюме

В данной статье рассматривается важная роль сказок в формировании и развитии словарного запаса учащихся. Отмечается, что сказки знакомят детей с богатством языка, новыми словами, художественными выражениями и особенностями народной речи. Чтение и слушание сказок способствует развитию речевых навыков школьников, расширяет их мышление и формирует умение правильно использовать слова. Кроме того, сказки пробуждают интерес к чтению, развивают воображение и улучшают коммуникативные способности детей. Целенаправленное использование сказок в образовательном процессе положительно влияет как на языковое, так и на нравственное развитие учащихся.

T.R. Feyziyeva

The role of fairy tales in the development of students' vocabulary
Summary

This article explores the significant role of fairy tales in the formation and development of students' vocabulary. It is emphasized that fairy tales introduce children to rich language patterns, new words, artistic expressions, and the unique features of folk speech. Reading and listening to fairy tales improve students' speech skills, broaden their thinking, and help them use words correctly. In addition, fairy tales increase children's interest in reading, strengthen imagination, and enhance communication abilities. Purposeful use of fairy tales in the educational process has a positive impact on both the linguistic and moral development of students.

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2026

UOT 82

THE PROBLEM OF CONVEYANCE OF SIMILES FROM THE NOVEL "WHITE FANG" FROM ENGLISH INTO AZERBAIJANI

Matanat Hikmat Mammadova
Master's degree student in Translation at Khazar University
ORCID: 0009-0006-4523-9340
E-mail: mammadova.matanat2024@khazar.org

Keywords: *translation, simile, nature, fiction, White Fang, Jack London, Azerbaijani, English.*
Açar sözlər: *tərcümə, bənzətmə, təbiət, bədii ədəbiyyat, Ağ Diş, Cek London, Azərbaycan, ingilis dili.*
Ключевые слова: *перевод, сравнение, природа, художественная литература, Белый Клык, Джек Лондон, азербайджанский язык, английский язык*

Jack London's White Fang is considered one of the most important examples of a deep and effective reflection of the relationship between nature and man in world literature. In this work, the author Jack London presents the harsh laws of wildlife, the struggle for survival of living beings and their instinctive behavior at a high level with artistic means of description. In particular, similes related to nature act as one of the main elements of the poetic language of the work and create vivid, emotional and visual images in the reader's imagination. Additionally, these similes used by author both form general atmosphere of the work and attract reader to the centre of events and strengthen emotional effect of the novel.

From the point of view of modern translation studies, the translation of literary texts is not only the transfer of words from one language to another, but also a complex process that requires the preservation of meaning, style and emotional load. In this context, the translation of similes related to nature in the work "White Fang" from English to Azerbaijani is of particular scientific interest. Because similes not only increase the level of imagery of the language, but also reflect cultural and geographical features. This raises not only linguistic, but also cultural adaptation problems in their translation. At the same time, according to this process, figurative skills of translators and also their interpretation ability are the centre of attention.

The similes used in the work are mainly based on images related to natural elements - ice, snow, wind, animal behavior and the wild environment. Through these similes, the author both creates an atmosphere and indirectly expresses the internal state of the characters. However, a number of difficulties arise when translating such similes into Azerbaijani. Thus, some similes may lose their impact when translated directly or may seem incomprehensible to the reader of the target language. Therefore, the translator must choose adequate equivalents and, if necessary, use translation strategies such as adaptation or modulation. In this time the main goal is not only to convey concept, but also to express emotional effected created by notion.

The relevance of the study is also related to these issues. As the mutual influence of literature increases in the conditions of globalization, the quality and adequacy of literary translation becomes even more important. The correct translation of similes related to nature serves to preserve the value of the work not only from an aesthetic but also from a semantic point of

view. In this regard, the presented topic is of great scientific importance for both translation theory and practical translation activities. Furthermore, these types of researches contribute to be enriched opportunities of national language.

Thus, the main purpose of this study is to analyze the similes of nature used in the work "White Fang" and determine their translation characteristics into Azerbaijani. Research conducted in this direction can contribute to a deeper understanding of the existing problems in the field of literary translation and the identification of effective translation strategies. Meanwhile, results can play a role of methodological base for future researches.

The analysis of similes related to nature in Jack London's White Fang shows that these artistic means do not only have a descriptive function, but also act as one of the main elements that form the semantic depth and emotional impact of the text. The author Jack London creates dynamic and vivid images through similes, presenting natural phenomena and the characteristics of the wild environment in parallel with human and animal behavior [7, p.327]. Moreover, similes play a role like a cognitive bridge between reader perception and complex features of wild nature, and service to present unclear notions more understandable and emotionally acceptable [6, p.3-15].

The similes found in the work mainly reflect the harsh and changeable characteristics of nature. For example, the metaphor "as cold as ice", used when describing cold weather, symbolizes not only the temperature, but also the cruelty and danger of the environment. Translated into Azerbaijani as "as cold as ice", this expression is considered an adequate equivalent both semantically and stylistically. In such cases, the principle of equivalence is successfully preserved and the emotional impact of the text does not change [10, p.81-92]. These types of universal similes often cause less obstacles, since they are based on general human experiences and sense perception existing in different languages [5, p.55-63].

However, not all similes are so easily translated. In some cases, similes in English are tied to a specific geographical and cultural context. For example, similes describing animal behavior in the wild may be based on images that are unfamiliar to the Azerbaijani reader. In such cases, word-for-word translation may make the text difficult to understand or weaken the imagery. Therefore, the translator should either adapt the simile based on the principle of functional compatibility or choose an alternative expression that is appropriate for the cultural context of the target language [16, p.31-45]. For this reason, translation is interpretative process, and translator must to try not only to preserve form, but also to preserve context and function [14, p.240].

The analysis shows that the most commonly used methods in the translation of similes related to nature are word-for-word translation, modulation, and adaptation. Word-for-word translation is mainly successful in similes that are universal and have a similar semantic field in both languages. The modulation method is applied to create a more natural and acceptable expression by changing the meaning. Adaptation is used more often to eliminate cultural differences, and in this case the original simile is reconstructed in a more understandable form for the reader of the target language [1, p.72-85]. Additionally, in some cases, explicitation strategy is used, this means that, implicite meaning in source text is expressed more explicit (more undertandable) in target language, and this services reader to undertand the text better [2, p.17-35].

In addition, stylistic adequacy also plays an important role in the translation of similes. The language of the work "White Fang" is simple, but effective and figurative. Preserving this style should be one of the main goals during translation. If the translator focuses only on lexical consistency, the artistic value of the text may weaken. Therefore, both semantic accuracy and aesthetic consistency should be balanced in the translation of similes [11, p.159-167]. This balance is explained by functional equivalent terms, i.e. the translated text must cause an effect similar to that created by original text in target audicance[12, p.10-14].

As a result, the analysis shows that the translation of similes related to nature into Azerbaijani is a multifaceted and complex process. In this process, it is important to take into account, along with language knowledge, the cultural context, stylistic features, and the readership. Through properly selected translation strategies, both the meaning and emotional impact of the original text can be preserved, which is one of the main goals of literary translation [3, p.103]. Furthermore, approaches and decisions chosen by translator play a significance role to from final text, and this process determines "visibility" of the translator within the text [4, p.256].

Table 1: *Translation of Nature-Related Similes from English into Azerbaijani in* White Fang

№	Original Simile (English)	Literal Translation (Azerbaijani)	Translation Strategy	Analysis
1	eyes gleaming like live coals	Köz kimi parıldayan iki göz	Equivalence	Fully equivalent; preserves both meaning and stylistic effect
2	like greased lightnin'	Şimşək kimi götürülürdü	Modulation	Slight shift in meaning to sound more natural in Azerbaijani
3	as merciless as the frost	şaxta kimi amansız	Equivalence	Direct and natural equivalent; maintains imagery
4	...froze as a marble statue does.	sanki mərmər heykələ dönmüşdü	Adaptation	Adjusted for fluency and cultural clarity
5	it was like the trap,	…elə bil o, tələyə düşmüşdü.	Modulation	Intensifies emotional impact in target language
6	like a big husky sled-dog,	Əsl qoşqu itidir	Adaptation	Better reflects natural Azerbaijani expression
7	The blows fell like rain	Zərbələr yağış kimi yağırdı	Equivalence	Common simile in both languages
8	... this wall was to him like the sun of his world.	... ona divar kimi—işıq divarı kimi görünürdü	Modulation	Conceptual shift; image simplified
9	and their little pup-pet-bodies crawled blindly and	canavar balaları da instinktsiz-fılansız lap üzüm tənəkləri kimi	Adaptation	Adapted to culturally familiar imagery

	chemically, like the tendrils of a vine.	işığa doğru sürünürdülər.		
10	Suddenly he snapped, striking with his fangs like a snake.	Birdən onun da dişləri ağardı və kəskin metal səsi çıxararaq havada şaqqıldadı	Omission	Simile ("like a snake") completely omitted; replaced with a different descriptive expression, original imagery lost

Source: Jack London. (1906). *White Fang*. New York: Macmillan. Retrieved April 2, 2026, from https://www.gutenberg.org/ebooks/910

The table 1 titled *"Translation of Nature-Related Similes from English into Azerbaijani in White Fang"* presents a comparative analysis of how similes related to nature are translated from English into Azerbaijani. It systematically demonstrates the relationship between the original expressions and their translated equivalents, highlighting both linguistic and stylistic transformations [9, p.394].

Firstly, the table shows that equivalence is the most effective strategy when the simile exists in both languages with similar semantic and cultural meanings. Examples such as "eyes gleaming like live coals" → "köz kimi parıldayan iki göz" and "the blows fell like rain" → "zərbələr yağış kimi yağırdı" illustrate that direct translation can preserve both meaning and imagery without loss of expressive power.

Secondly, the use of modulation is evident in cases where a literal translation would sound unnatural or less impactful in Azerbaijani. For instance, "like greased lightnin'" is translated as "şimşək kimi götürülürdü" where the meaning is slightly adjusted to enhance emotional intensity. This demonstrates how translators reshape expressions to better fit the stylistic norms of the target language [15, p.1-12].

Thirdly, the table highlights the importance of adaptation, especially when dealing with culturally specific or less familiar imagery. Expressions like "froze as a marble statue does" are rendered as "sanki mərmər heykələ dönmüşdü" ensuring that the translation reflects natural usage in Azerbaijani rather than a rigid literal form [13, p.88-95].

Finally one of the major strategies is omission. This strategy is often applied in situations where a full translation of the simile is not essential or it is not natural in the target language. In these cases, text is made more laconic and legible by omitting common elements. However, this method must be used carefully, because excessive omission can cause to a reduction of figurative and emotional value of work [1, p.72-85].

Overall, the table illustrates that the translation of similes is not merely a lexical process but a complex interpretative act. It requires balancing semantic accuracy, cultural relevance, and stylistic fluency. The examples confirm that successful translation depends on the translator's ability to select appropriate strategies based on context, ensuring that the original aesthetic and emotional impact created by Jack London is effectively preserved in the target language [17, p.101-110]. As a result, the table shows that translation is multi-level and dynamic process, and emphasizes importance of making of every translation decisions based on concret context.

In conclusion, the translation of the similes related to nature in the work White Fang from

English into Azerbaijani shows that this process is a complex activity that requires not only linguistic compatibility, but also stylistic and cultural adaptation. The analysis conducted proves that similes play an important role in the formation of the artistic and aesthetic value of the work, and their correct translation is of particular importance in terms of preserving the emotional impact of the text.

The results of the study show that some similes can be successfully translated by direct equivalence, since they are based on common images existing in both languages. However, for more complex and culturally context-dependent similes, the application of translation strategies such as adaptation and modulation becomes necessary. This reveals the importance of the translator's not only linguistic knowledge, but also intercultural understanding and artistic thinking skills.

At the same time, it was determined that during translation, not only semantic accuracy, but also stylistic compatibility should be maintained. Otherwise, the poetic effect of the text may weaken and the emotional effect it creates on the reader may be lost. In this regard, a balanced approach - that is, adequacy in terms of both meaning and artistic form - acts as the main principle when translating similes.

Addinionally, it should be mentioned that when the novel was translated into Azerbaijani, omission strategy was used in minimal level. This means that, in the translation process, all semantic and stylistic elements were preserved as much as possible to not destroy concept and figurative effect of text, only some parts that had repetitive feature or weak functional effect were omitted. And this sevriced to preserve original, emotional, anaesthetic value of the novel.

Thus, for the successful transfer of artistic images created by Jack London into Azerbaijani, it is important to use flexible and contextual translation strategies. This approach allows both to preserve the aesthetic features of the original text and to form a text that is understandable and effective for the target language reader.

Actuality of the theme. While translation of similes used in artistic works creates special difficulties for translators. Because similes are not merely linguistics units, but also reflect common cultural and national features. Similes used in the different languages manifest itself culture, worldview, and historical development of one language. Therefore translating similes from one language to other, protection of their semantic contents, stylistic nuances, and emotional impact is the important issue.

When translating from English to Azerbaijani, some similes have no direct equivalents. In this case, translators have to use different transformation methods. However, it causes common issues in translation process. Thus, the study of translation characteristics of similes used in artistic works in one of the actual issues both for linguistics and translation theory.

The scientific novelty. The scientific novelty of the thesis is consist of it that in this thesis nature-related similes in Jack London’s novel White Fang systematically investigated, and their translation characteristics from English into Azerbaijani were analyzed. The semantic and structure features of these similes, and main strategies and transformation ways used during their translation process were determined during the research.

The practical significance of the thesis. The practical significance of the research is that its results may be utilized in the translation practice and in the teaching process. It is possible

the usage of the findings of this research at higher education institutions during teaching of translation theory, stylistics, and English classes.

References list

1. Baker, M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. – London: Routledge, – 2018. – 366 pages. – pages. 72–85.

2. Blum-Kulka, S. *Shifts of cohesion and coherence in translation* // House, J., Blum-Kulka, S. (red.). *Interlingual and intercultural communication: Discourse and cognition in translation and second language acquisition*. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, – 1986. – pages. 17–35.

3. Catford, J.C. *A Linguistic Theory of Translation*. – Oxford: Oxford University Press, – 1965. – 103 pages.

4. Hermans, T. *Translation's Other: The Discourse of Translation Studies*. – London: Routledge, – 1996. – 256 pages.

5. House, J. *Translation Quality Assessment: Past and Present*. – London: Routledge, – 2015. – 170 pages. – pages. 55–63.

6. Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, – 1980. – 242 pages. – pages. 3–15.

7. London, J. *White Fang*. – New York: Macmillan, – 1906. – 327 pages.

8. London, J. *Ağ diş* / tərc. K. Nəzirli. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, – 2024. – 208 pages.

9. Munday, J. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. – London: Routledge, – 2016. – 394 pages.

10. Newmark, P. *A Textbook of Translation*. – London: Prentice Hall, – 1988. – 292 pages. – pages. 81–92.

11. Nida, E.A. *Toward a Science of Translating*. – Leiden: Brill, – 1964. – 331 pages. – pages. 159–167.

12. Nord, C. *Translating as a Purposeful Activity*. – Manchester: St. Jerome, – 1997. – 14 pages. – pages. 10–14.

13. Qasımov, Ə. *Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası*. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 2017. – 245 pages. – pages. 88–95.

14. Reiss, K., Vermeer, H.J. *Towards a General Theory of Translational Action*. – London: Routledge, – 2014. – 240 pages.

15. Venuti, L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. – London: Routledge, – 2012. – 353 pages. – pages. 1–12.

16. Vinay, J.P., Darbelnet, J. *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*. – Amsterdam: John Benjamins, – 1995. – 358 pages. – pages. 31–45.

17. Əliyeva, N. *İngilis-Azərbaycan tərcüməsinin əsasları*. – Bakı: Təhsil nəşriyyatı, – 2015. – 198 pages. – pages. 101–110.

M.H. Mammadova

The problem of conveyance of similes from the novel "White Fang" from english into Azerbaijani

Summary

The topic of translating similes related to nature in Jack London's White Fang into Azerbaijani is of great importance both from an artistic-aesthetic and linguistic point of view. In this work, nature not only plays the role of a background, but also acts as one of the main tools in shaping the character of the characters, developing events and conveying the author's ideas. London effectively presents the harshness, beauty and dynamism of the wild environment to the reader by using rich similes in his descriptions of nature.

The main problem when translating similes related to nature is the existence of semantic, stylistic and cultural differences between the source language (English) and the target language (Azerbaijani). Some similes used in English may not create the same emotional and figurative effect in Azerbaijani when directly translated. Therefore, the translator must either use equivalent expressions or transform the metaphor appropriately based on the principle of functional compatibility.

The analysis conducted within the framework of the topic shows that the main strategies used in the translation of nature-related similes are word-for-word translation, adaptation, modulation and equivalence. For example, a metaphor such as "as cold as ice" successfully finds its equivalent in the Azerbaijani language in the form of "буз кими сайд" and semantic compatibility is preserved. However, in some cases, since the cultural context of the original metaphor is different, the translator must choose a more appropriate and acceptable expression.For instance unclear nature-related similes for Azerbaijani readers may be replaced with more familiar phenomena. In these cases, the main goal is not direct translation of notion, but the goal is to convey emotional and aesthetic effect of original notion to target audience from source language.

M.H. Məmmədova

"Ağ Diş" romanındakı bənzətmələrin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemi

Xülasə

Cek Londonun "Ağ Diş" əsərindəki təbiətlə bağlı bənzətmələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi mövzusu həm bədii-estetik, həm də linqvistik baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərdə təbiət yalnız fon rolunu oynamır, həm də personajların xarakterinin formalaşmasında, hadisələrin inkişaf etdirilməsində və müəllifin fikirlərinin çatdırılmasında əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. London təbiət təsvirlərində zəngin bənzətmələrdən istifadə edərək vəhşi mühitin sərtliyini, gözəlliyini və dinamizmini oxucuya effektiv şəkildə təqdim edir.

Təbiətlə bağlı bənzətmələrin tərcüməsində əsas problem mənbə dili (ingilis dili) ilə hədəf dili (azərbaycan dili) arasında semantik, stilistik və mədəni fərqlərin mövcudluğudur. İngilis dilində istifadə olunan bəzi bənzətmələr birbaşa tərcümə edildikdə Azərbaycan dilində eyni emosional və məcazi təsir yaratmaya bilər. Buna görə də tərcüməçi ya ekvivalent ifadələrdən

istifadə etməli, ya da funksional uyğunluq prinsipinə əsaslanaraq bənzətməni müvafiq şəkildə çevirməlidir.

Mövzu çərçivəsində aparılan təhlil göstərir ki, təbiətlə bağlı bənzətmələrin tərcüməsində istifadə olunan əsas strategiyalar sözbəsöz tərcümə, uyğunlaşma, modulyasiya və ekvivalentlikdir. Məsələn, "buz kimi soyuq" kimi bənzətmə Azərbaycan dilində "buz kimi səs" şəklində uğurla öz ekvivalentini tapır və semantik uyğunluq qorunur. Lakin bəzi hallarda orijinal bənzətmənin mədəni konteksti fərqli olduğundan, tərcüməçi daha uyğun və məqbul bir ifadə seçməlidir. Məlləsən azərbaycanlı oxucular üçün aydın olmayan təbiətlə əlaqəli bənzətmələr daha tanış anlayışlar ilə əvəzlənə bilər. Bu zaman əsas məqsəd ifadəni birbaşa tərcümə etməkdən çox orijinal anlayışın emosional və estetitik yükünü mənbə dildən hədəf auditoriyaya çatdırmaqdır.

M.X.Мамедова

Проблема передачи сравнений из романа «Белый Клык» с английского на Азербайджанский язык

Резюме

Тема перевода сравнений, связанных с природой, в романе Джека Лондона «Белый Клык» на азербайджанский язык имеет большое значение как с художественно-эстетической, так и с лингвистической точки зрения. В этом произведении природа играет не только роль фона, но и выступает одним из главных инструментов в раскрытии характера персонажей, развитии событий и передаче идей автора. Лондон эффективно передаёт суровость, красоту и динамику дикой среды читателю, используя богатые сравнения в своих описаниях природы.

Основная проблема при переводе сравнений, связанных с природой, заключается в существовании семантических, стилистических и культурных различий между исходным языком (английским) и целевым языком (азербайджанским). Некоторые сравнения, используемые в английском языке, могут не создавать того же эмоционального и образного эффекта в азербайджанском языке при прямом переводе. Поэтому переводчик должен либо использовать эквивалентные выражения, либо трансформировать метафору соответствующим образом на основе принципа функциональной совместимости.

Анализ, проведённый в рамках данной темы, показывает, что основными стратегиями, применяемыми при переводе сравнений, связанных с природой, являются дословный перевод, адаптация, модуляция и эквивалентность. Например, метафора «as cold as ice» успешно находит свой эквивалент в азербайджанском языке в форме «буз кими сайд», и семантическая совместимость сохраняется. Однако в некоторых случаях, поскольку культурный контекст исходной метафоры отличается, переводчик должен выбрать более подходящее и приемлемое выражение.

Так, непонятные для азербайджанских читателей сравнения, связанные с природой, могут быть заменены более знакомыми явлениями. В этих случаях главная цель заключается не в прямом переводе понятия, а в передаче эмоционального и эстетического эффекта исходного понятия целевой аудитории с исходного языка.

Redaksiyaya daxil olub: 24.04.2026

UOT 82

TRANSLATION OF STYLISTIC ELEMENTS FROM THE NOVEL "GRAPES OF WRATH"

Alsu Aziz Azizova
Master's degree student in Translation at Khazar University
ORCID: 0009-0005-5968-3074
E-mail: alsu.azizova2024@khazar.org

Keywords: *The Grapes of Wrath, John Steinbeck, style, fiction, realism, symbolism, dialect.*
Açar sözlər: *Qəzəb üzümləri, Con Steynbek, üslub, bədii ədəbiyyat, realizm, simvolizm, dialekt.*
Ключевые слова: *Гроздья гнева, Джон Стейнбек, стиль, художественная литература, реализм, символизм, диалект.*

The Grapes of Wrath was written by John Steinbeck and is considered one of the most striking examples of social realism in world literature. The work artistically and emotionally reflects the socio-economic difficulties, human destinies, and the dramatic situation created by mass migration in American society during the Great Depression. In this regard, the novel is notable not only for its content, but also for its rich stylistic features.

The analysis of such works is of particular importance in modern translation studies, since the translation of literary texts is not just a matter of converting words into another language, but also requires the preservation of the author's style, emotional tone, and ideological message. The simple vernacular language, dialect elements, poetic imagery, and symbolic expressions used by Steinbeck form the main aesthetic value of the work, and the correct transmission of these features in translation is a very complex process.

Thus, the issue of translating stylistic elements in the novel "The Grapes of Wrath" is relevant from both theoretical and practical points of view, and research in this area makes an important contribution to a deeper understanding and improvement of the translation process.

In this context, it is important to note that the transfer of stylistic elements in literary translation is carried out not only at the linguistic level, but also at the cultural and contextual level. The events described in The Grapes of Wrath are closely connected with a specific historical and social environment - American society during the Great Depression. For this reason, the translator must take into account not only linguistic units, but also the social realities of that time, people's lifestyle and system of thought. Otherwise, the semantic depth and emotional impact of the text may weaken.

At the same time, the relationship between man and nature occupies a special place in John Steinbeck's work, and these relationships are often expressed through symbolic means. Descriptions of nature, the motif of land, and the image of migration are not only the background of events, but also elements that carry an ideological load. From this point of view, during translation, not only the lexical meaning of these descriptions, but also the associations and emotional shades they create, should be preserved.

On the other hand, the syntactic structures and rhythmic repetitions used in the work are an integral part of the author's individual style. Long and descriptive sentences, parallel

constructions and repeated expressions create a special harmony and impact on the reader. Although it is difficult to preserve these structural features in the translation process, their functional equivalent must be found. This requires a high level of linguistic mastery and creativity from the translator.

The analysis of the issue of translating the stylistic elements of The Grapes of Wrath shows that this process should be assessed not only as a transformation of language units, but also as a reconstruction of multilayered semantic and aesthetic structures. Since John Steinbeck's literary language is built on the unity of both realistic and symbolic layers, the balanced preservation of these two directions during translation emerges as the main problem [1, p.464].

First, the analysis conducted at the lexical level shows that the choice of words used in the work clearly reflects social stratification. Simple peasant lexicon, everyday colloquial expressions and non-standard language forms strengthen the characters' connection with real life. In order to preserve these features in translation, either an equivalent dialect should be found or stylistic compensation methods should be used. However, in this case, there is a risk that the dialect of the target language will evoke associations different from the social context in the original text. Therefore, the translator often prefers to express social nuances indirectly with neutral language[2, p.36].

From a syntactic point of view, the work is distinguished by complex and rhythmic sentence structures. Steinbeck creates emotional tension through long sentences, parallel constructions, and repetitions. The analysis shows that direct translation of these structures can sometimes create a heavy and incomprehensible text in the target language[3, p.400]. Therefore, the principle of functional equivalence is applied: that is, even if the form of the sentence changes, the effect it creates is preserved. This approach is one of the main strategies that ensure the adequacy of the translation[4, p.192].

One of the elements that occupies a special place in stylistic analysis is symbolism. The expression “the grape of wrath” is not just a specific image, but a powerful metaphor that expresses the accumulation and explosion of social discontent. Giving such expressions word for word in translation can weaken their ideological burden. Therefore, a contextual and interpretive approach is required so that the reader can fully grasp the meaning behind the metaphor[5, p.292].

Another important aspect is the language of the intercalary chapters. In these parts, the author moves from individual destinies to the general social panorama, and his language becomes more poetic, rhythmic, and generalized. The analysis shows that if the emotional intensity and rhythmic flow of the language are not preserved during the translation of these parts, the ideological impact of the text is weakened. In this regard, the translator should try to convey not only the content, but also the “voice” of the text[6, p.264].

At the pragmatic level, the analysis shows that the main purpose of the work is to arouse empathy and a sense of social justice in the reader. Cultural adaptation plays an important role in preserving this purpose in translation. In some cases, the realities in the original text must be presented in an explanatory manner or explained in context so that the target audience can correctly understand that content[7, p.312].

Thus, as a result of the analysis, it becomes clear that the translation of the stylistic elements of The Grapes of Wrath requires a multi-level approach. The interaction of the lexical, syntactic,

semantic and pragmatic levels increases the complexity of this process and requires the translator to be highly professional in terms of both language and literary thinking[8, p.280].

Table 1: Translation of Stylistic Elements in *The Grapes of Wrath*

Stylistic Element	Description in Original Text	Translation Challenge	Suggested Strategy
Dialect & Colloquial Language	Use of rural American speech reflecting social class	No direct equivalent in target language	Use neutral language + stylistic compensation
Symbolism	Metaphors like "grapes of wrath" representing social anger	Literal translation may lose deeper meaning	Apply contextual and interpretive translation
Syntax & Sentence Structure	Long, rhythmic, repetitive sentences	May sound unnatural in target language	Use functional equivalence, preserve effect not form
Intercalary Chapters	Poetic, general social commentary sections	Difficult to maintain tone and rhythm	Preserve stylistic tone and emotional intensity
Imagery & Descriptive Language	Rich visual and emotional descriptions	Cultural differences may weaken imagery	Adapt imagery while preserving meaning
Repetition & Parallelism	Creates rhythm and emphasis	Direct repetition may feel redundant	Maintain rhythm with adjusted structure
Emotional Tone	Strong empathy and social criticism	Tone may weaken if translated literally	Focus on conveying emotional impact

Source: Steinbeck, J. (1939). *The Grapes of Wrath*. New York, NY: The Viking Press.

The table 1 above systematically shows how the main stylistic elements used in The Grapes of Wrath create problems in the translation process and with what strategies these problems can be solved. Each row of the table allows for the analysis of a certain stylistic feature separately and clearly reveals the multifaceted nature of the translation process[9, p.256].

First, the section on dialect and colloquialism shows that John Steinbeck widely used non-standard language forms to reflect social reality in the work. As noted in the table, the main difficulty in translating these elements is that they do not create the same social and cultural impact in another language. Therefore, the translator either prefers neutral language or uses compensatory methods to preserve the stylistic impact of the original text[10, p.240].

The section on symbolism shows that the metaphorical expressions in the work are not just lexical units, but have a deep ideological meaning. A word-for-word translation of expressions such as "Grapes of wrath" cannot fully convey their semantic load. The contextual approach proposed in the table acts as one of the most appropriate methods to overcome this problem[11,

p.15].

The section on syntactic structure and sentence structure is one of the main sources of the rhythmic and emotional impact of the work. Long and parallel constructions create a certain harmony in the reader. As noted in the table, direct translation of these structures is not always successful, and therefore the principle of functional equivalence is applied. That is, the form may change, but the effect must be preserved.

The section on intercalary chapters explains the structural features of the work. These sections, going beyond the main plot, create a general social picture and are written in a more poetic language. The table shows that preserving the emotional tone and rhythm is of particular importance in the translation of these sections.

The section on figurative means and imagery covers elements that affect the visual and emotional perception of the reader. Due to the different perception of the same images in different cultures, the translator must adapt these descriptions, but not lose the main meaning.

The repetition and parallelism section reflects the means used by the author to create stylistic harmony. The table shows that these elements can sometimes seem redundant or repetitive in the target language, so it is advisable to maintain the rhythm through structural adaptation[12, p.12].

Finally, the emotional tone section emphasizes the main purpose of the work - the function of evoking empathy and a sense of social justice in the reader. Maintaining this effect in translation is one of the most important issues, and this is ensured not only by the correct choice of words, but also by overall stylistic coherence.

CONCLUSION

As a result, the translation of stylistic elements in The Grapes of Wrath is a complex and multi-layered process, and this process covers not only the linguistic level, but also cultural, aesthetic and ideological aspects. Since the literary text created by John Steinbeck is built on the synthesis of realism, symbolism and emotional impact, the adequate transfer of these features to another language is one of the main criteria that determine the professionalism of the translator.

The conducted analyses show that each of the stylistic components such as dialect, metaphor, syntactic structure, rhythm and emotional tone requires a separate approach, and their word-for-word translation in most cases weakens the impact of the text. For this reason, translation strategies such as functional equivalence, cultural adaptation and stylistic compensation are of great importance. The translator must try to preserve not only the content, but also the author's "voice", that is, his stylistic individuality.

At the same time, the social and historical context of the work - the realities of the Great Depression - requires special attention in translation. The correct presentation of this context ensures that the reader approaches the text emotionally and intellectually. Thus, successful translation is possible not only with linguistic knowledge, but also with a broad cultural and literary outlook.

Overall, the research conducted on this topic shows that the translation of stylistic elements remains one of the main problems in translation studies and that the application of deeper

scientific approaches in this area is necessary. This opens up broad prospects for future research and contributes to improving the quality of literary translation.

Actuality of the theme. The translation of the stylistic elements of the novel "The Grapes of Wrath" has an important relevance in modern translation studies. Because the emotional tone, dialects and symbolism of the work should be preserved not only at the linguistic level, but also in the socio-historical context.

Scientific novelty. In the article, the analysis of Steinbeck's style as a synthesis of realism and symbolism is justified by the application of functional equivalence and stylistic compensation methods in translation. This approach is systematically presented for the first time in the Azerbaijani translation environment.

Practical significance and application. The research results provide practical mechanisms for preserving style in the literary translation process. These approaches can be applied in translation training, literature classes and professional translation activities.

References list

1. Steinbeck, J. *The Grapes of Wrath*. – New York: The Viking Press, – 1939. – 464 p.

2. Venuti, L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation* (2nd ed.). – London: Routledge, – 2017. – 336 p.

3. Baker, M. *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). – London: Routledge, – 2018. – 400 p.

4. Nida, E. A. *Language and Culture: Contexts in Translating*. – Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, – 2001. – 192 p.

5. Newmark, P. *A Textbook of Translation*. – New York: Prentice Hall, – 1988. – 292 p.

6. House, J. *Translation Quality Assessment: Past and Present*. – London: Routledge, – 2015. – 264 p.

7. Əliyev, R. Ə. *Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası*. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015. – 312 s.

8. Məmmədova, N. A. *Bədii tərcümənin əsasları*. – Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2018. 280 s.

9. Həsənov, A. M. *Müasir tərcüməşünaslıq problemləri*. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2017. – 256 s.

10. Quliyeva, S. R. *Dil və tərcümə problemləri*. – Bakı: Təhsil nəşriyyatı, – 2019. – 240 s.

11. Li, D., Zhang, C. Stylistic translation and literary discourse: A functional approach // *Languages*. – 2021. – Vol. 6(4). – p. 180. – 15 p. DOI: https://doi.org/10.3390/languages6040180

12. Chen, X. Cultural adaptation in literary translation: A case study approach // *Languages*. – 2020. – Vol. 5(2). – p. 25. – 12 p. DOI: https://doi.org/10.3390/languages5020025

A.A.Azizova

Translation of stylistic elements from the novel “Grapes of wrath”
Summary

The Grapes of Wrath, written by John Steinbeck, is an important literary example that reflects themes such as social injustice, poverty, and human dignity during the Great Depression in a profound artistic style. One of the main difficulties in translating this work is the adequate transfer of the stylistic elements used by the author - the emotional tone of the language, dialects, symbolism, and descriptive devices - into another language.

Steinbeck's style is characterized by a synthesis of realism and symbolism. He uses both simple folk language and poetic and metaphorical expressions. It is important to preserve these features in the translation process, because the impact of the work stems from this stylistic richness. In particular, the spoken language of the peasant and working class (dialects and accents) creates authenticity in the original text. In translation, the dilemma arises of either replacing these elements with a suitable dialect or adapting them to a neutral language.

Another important stylistic feature is the intercalary chapters. These chapters describe the general social situation and run parallel to the main plot line. Their language is more poetic and symbolic. The rhythm, syntactic structure, and emotional intensity of these passages must be preserved in translation so that the author's ideological message is not lost.

Symbolism also plays an important role. For example, the expression "grape of wrath" is a metaphor for social discontent and accumulated anger. In translating such expressions, a word-for-word approach is not enough; the correct rendering of the figurative meaning and context is essential.

A.A.Azizova

“Qəzəb üzümləri” romanından stilistik elementlərin tərcüməsi
Xülasə

Con Steynbekin yazdığı “Qəzəb Üzümləri” Böyük Depressiya dövründə sosial ədalətsizlik, yoxsulluq və insan ləyaqəti kimi mövzuları dərin bədii üslubda əks etdirən mühüm ədəbi nümunədir. Bu əsərin tərcüməsində əsas çətinliklərdən biri müəllifin istifadə etdiyi stilistik elementlərin - dilin emosional tonu, dialektlər, simvolizm və təsviri vasitələrin - başqa bir dilə adekvat şəkildə köçürülməsidir.

Steynbekin üslubu realizm və simvolizmin sintezi ilə xarakterizə olunur. O, həm sadə xalq dilindən, həm də poetik və metaforik ifadələrdən istifadə edir. Tərcümə prosesində bu xüsusiyyətləri qorumaq vacibdir, çünki əsərin təsiri bu stilistik zənginlikdən qaynaqlanır. Xüsusilə, kəndli və işçi sinfinin danışıq dili (dialektlər və vurğular) orijinal mətndə orijinallıq yaradır. Tərcümədə bu elementləri ya uyğun bir dialektlə əvəz etmək, ya da onları neytral dilə uyğunlaşdırmaq dilemması yaranır.

Digər vacib stilistik xüsusiyyət isə fəsillərarasıdır. Bu fəsillər ümumi sosial vəziyyəti təsvir edir və əsas süjet xəttinə paralel gedir. Onların dili daha poetik və simvolikdir. Müəllifin

ideoloji mesajının itirilməməsi üçün bu parçaların ritmi, sintaktik quruluşu və emosional intensivliyi tərcümədə qorunmalıdır.

Simvolizm də mühüm rol oynayır. Məsələn, "qəzəb üzümü" ifadəsi sosial narazılıq və yığılmış qəzəb üçün metaforadır. Bu cür ifadələrin tərcüməsində sözbəsöz yanaşma kifayət deyil; məcazi mənanın və kontekstin düzgün verilməsi vacibdir.

A.A. Azizova

Перевод стилистических элементов романа «Гроздья гнева»
Резюме

Роман Джона Стейнбека «Гроздья гнева» является значительным литературным произведением, отражающим в художественной форме социальную несправедливость, бедность и человеческое достоинство в период Великой депрессии. Одной из главных трудностей при переводе этого произведения является адекватная передача стилистических элементов автора — эмоционального тона языка, диалектов, символизма и изобразительных средств — на другой язык.

Стиль Стейнбека характеризуется синтезом реализма и символизма. Он использует как простую народную речь, так и поэтические, метафорические выражения. В процессе перевода важно сохранить эти особенности, поскольку воздействие произведения во многом обусловлено именно стилистическим богатством. Особенно значимым является язык крестьян и рабочего класса (диалекты и акцентные особенности), который придаёт оригиналу аутентичность. В переводе возникает дилемма: либо заменить эти элементы соответствующим диалектом целевого языка, либо адаптировать их к нейтральной речи.

Другой важный стилистический элемент — интерлюдии между главами. Эти фрагменты описывают общую социальную ситуацию и развиваются параллельно основному сюжету. Их язык более поэтичен и символичен. Чтобы сохранить идеологическое послание автора, необходимо передать в переводе ритм, синтаксическую структуру и эмоциональную интенсивность данных частей.

Символизм также играет ключевую роль. Например, выражение «гроздья гнева» является метафорой социального недовольства и накопленного протеста. При переводе подобных выражений буквальный подход оказывается недостаточным; важно правильно передать метафорический смысл и контекст.

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2026

BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN BİBLİOQRAFİK TƏSVİRİ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ BİBLİOGRAPHİC DESCRİPTİON OF USED LİTERATURE

Jurnalımızın son səhifələrində azərbaycanca, rusca və ingilis dilində "Təqdim olunan məqalələrə tələblər"i əks etdirmişik. Müəlliflər həmin tələbləri ciddi şəkildə nəzərə aldıqları halda bəzi müəlliflər mövcud qaydaları gözləmədən redaksiyaya məqalə gətirir, yaxud elektron poçtla göndərirlər. Bu isə, o deməkdir ki, təqdim olunan məqalə işlənmək üçün geri qaytarılmalı, yaxud da redaksiya tərəfindən redaktə edilməlidir. Belə məqalələr, adətən zəif olur, özündə elmi ideya əks etdirmir, təsviri xarakter daşıyır, məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı da necə gəldi formalaşdırılır.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının yeni Əsasnaməsi təsdiq olunmuş, dissertasiyaların, avtoreferatların, ədəbiyyat siyahısının tərtibinə yeni tələblər verilmişdir. Ölkəmizdə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərdə öz məqalələrini görmək istəyən alimlər, gənc tədqiqatçılar – doktorantlar və dissertantlar "İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr"i ilə tanış olmalı, həm dissertasiyalarında, həm məqalələrində, həm də konfrans materiallarında mövcud tələbləri nəzərə almalıdırlar.

"İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr"i aşağıdakı bölmələrə ayrılır: nəşrin növü; biblioqrafik təsvirin forması; nümunələr. Tələblərə diqqət yetirək:

Çoxcildli nəşrlər belə yazılır:

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə] / H. Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.

2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası / Red. hey. sədri İ.H. Əliyev. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, – c. 8: Enollar – Fedin. – 2018. – 598 s.

***Müəllifi göstərilməyən nəşrlər*:**

Azərbaycan bayatıları / tərt. ed. B.Abdulla – Bakı: XXI – Yeni nəşrlər evi, –2004. –304 s.

Müəllifi dörd nəfərədək olan nəşrlər, o cümlədən ***bir müəllifli nəşrlər*:**

Əlizadə, Ə.Ə. Qadın psixologiyası: Fəlsəfi-psixoloji esselər / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Təhsil, – 2015. – 416 s.

***İki və üç müəllifli nəşrlər*:**

Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat. Dərs vəsaiti. / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədzadə, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.

Müəllifi dörd və daha çox olan nəşrlər. ***Dörd və beş müəllifli*** nəşrlər:

Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, A.İ. Eminov [və b.] – Bakı: Adiloğlu, – 2003. – s. 48.

***Beşdən çox müəllifli nəşrlər*:**

Kurikulum bələdçisi: İzahlar və tətbiqlər / Ə.M. Abbasov [və b.] – Bakı: Elm və təhsil, –

2019. – 320 s.

***Jurnal məqalələri*:**

Məmmədli L.A. Şagirdlərin milli qəhrəmanların nümunəsində tərbiyə olunması // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2020. №6, – s. 59-62.

Müəllifi üçdən çox olan jurnal məqalələri:

Rüstəmov, Q.Ə. Vibrasiyalı kəsmə prosesində müqavimət momenti dəyişməsinin tədqiqi / Q.Ə. Rüstəmov, İ.A. Yolçuyev, Ə.T. Həzərxanov [və b.] // Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi Əsərləri, – Bakı: – 2005. №1, – s. 80-86.

***Konfrans materialları*:**

Аббасов, А.Н. Подготовка подростков и молодежи к семейной жизни // Материалы 66-й Международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные вопросы науки», Москва: Спутник: -10 августа 2020, с. 33-37

Dissertasiyalar:

Əmirəliyeva, İ.B. Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2013. – 147 s.

***Dissertasiyanın avtoreferatı*:**

Əliyev, R.S. Yeniyetmələrin yenidəntərbiyəsi üzrə işin sistemi: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / - Bakı, 2003. - 29 s.

***Elektron resurslar*:**

Меликов, А. Легенда о любви [Звукозапись] / – Баку, 1994. – CD-ROM. Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T.Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm

***Normativ-hüquqi sənədlər*:**

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.

***Qəzet məqalələri*:**

Abbasov, A.N. Pedaqoji internatura // Azərbaycan müəllimi. – 2020, 22 avqust. – s. 6.

***Arxiv materialları*:**

Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 1.

Bakı Qızlar Universitetinin "Elmi əsərlər"inə pedaqogikanın, təhsil, təlim və tərbiyənin, didaktikanın, təhsilin idarə olunmasının müxtəlif məsələləri ilə bağlı məqalə yazan alimlərə, gənc tədqiqatçılara xahişimiz budur ki, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısını hazırlayarkən yuxarıda göstərilən qaydalara əməl etsinlər.

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.

2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.

3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Məqaləyə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər yazılır.

4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman — 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.

5. Məqalələr üç dildən — Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur. Məqalənin 3 (üç) dildə xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə məqalənin adı, irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.

6. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar təqdim olunur: adı, atasının adı, soyadı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ünvanı, E-mail.

7. Məqalə aşağıdakı ardıcıllıqla yazılır: birinci sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı; ikinci sətirdə müəllifin adı, ata adı və soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı; üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail).

8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.

9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlar, redaktə aparmaq hüququna malikdir.

10. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şöbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və orta ixtisas təhsili məktəbinin Pedaqoji Şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.

11. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.

12. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcıllığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

13. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

14. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktuallıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.

16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.

17. Jurnalda "ardı növbəti nömrədə" adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.

18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.

2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.

3. Представленные статьи должны отражать Orcid автора. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трех языках: азербайджанском, русском и английском. 3. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.

4. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.

5. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами. Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.

6. Нежелательно иметь более трех соавторов.

7. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.

8. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.

9. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.

10. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.

11. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.

12. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.

13. Затем предоставляется список использованной литературы.

14. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.

15. Права авторов статьи защищены.

16. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем

номере».

17. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.

18. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.

19. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (Email).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.

2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.

3.Submitted articles must reflect the author's Orcid. Keywords for the article must be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.

4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.

5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.

6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters. Then in this order the same information is repeated in Russian and English.

7. It is undesirable to have more than three co-authors.

8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.

9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.

10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.

11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.

12. The journal publishes articles related to its profile.

13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.

14. Then a list of references is provided.

15.When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.

16. The rights of the authors of the article are protected.

17. The journal does not publish a series of articles under the heading – continued in the next issue‖.

18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the

content of the article.

19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.

20. The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

MÜNDƏRİCAT
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS

PEDAQOJİ ELMLƏR
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHİNG TEXNOLOGY

Rübabə Hacı qızı Abdullayeva. Layihə əsaslı öyrənmə (project-based learning) modeli
Модель проектного обучения (project-based learning, PBL)
Model of project-based learning (PBL) 3

Aidə Əhliman qızı Əliyeva. Həyat bilgisinin təlimi prosesində ibtidai sinif şagirdlərinin müstəqil işlərinin səmərəli təşkilinin vacibliyi
Важность эффективной организации самостоятельной работы учащихся начальной школы в процессе обучения жизненным навыкам
The importance of effectively organizing independent work in primary school students in teaching Knowledge of the world…….. 8

Zülfünaz Şahin qızı Şəfiyeva. Müxtəlif tədris oyunlarının dərslərə inteqrasiyası
Интеграция различных образовательных игр в уроки
Integration of various educational games into lessons …….. 13

Nərgiz Qabil qızı Məmmədova. İbtidai siniflərdə əyani vəsaitlərin şagird öyrənməsində rolu
Роль наглядных средств в обучении учащихся начальных классов
The role of visual aids in student learning in primary classes ……... 17

TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRİNGİNG TECHNOLOGIES

Türkan Qafqaz qızı Kərimova. Milli qəhrəmanlar nümunəsi milli qürur və milli ləyaqət vasitəsi kimi
Формирование чувства национальной гордости и воспитание патриотического духа у школьников на примере национальных героев
Formation of a sense of national pride and upbringing of a patriotic spirit in young schoolchildren through the example of national heroes …….. 23

Türkan Adil qızı Rzazadə. Milli ideologiya şagirdlərin Azərbaycan dövlətçiliyinə sədaqət ruhunda tərbiyə vasitəsi kimi
Национальная идеология как средство воспитания учащихся в духе преданности Азербайджанской государственности
National ideology as a means of upbringing students in the spirit of loyalty to Azerbaijanian statehood …… 26

Aytac Azər qızı Qəhrəmanlı. Tərbiyə prosesinin valideyn övlad münasibətlərinə təsiri
Влияние процесса воспитания на отношения между родителями и детьми
The impact of the upbringing process on parent-child relationships 31

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

Konul Hamid Aliyeva, Leyla Vidadi Nasirova, Ulkar Ragup Babayeva. Some bifurcation problems for the sturm-liouville operator
Funksional analizin mühəndislik problemləri vasitəsilə tədrisi
Преподавание функционального анализа через инженерные задачи 36

Səbinə Həmzə qızı Seyidli. İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin səmərəliliyinin artırılmasında müstəqil işlərin əhəmiyyəti
Значимость самостоятельных работ в повышении эффективности обучения математике в начальных классах
The importance of independent work in improving the effectiveness of mathematics teaching in primary classes …… 42

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PROBLEMS of PEDAGOGY

Səfa Etibar qızı Bədirova. Müasir ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflər üçün "Azərbaycan dili" dərslikləri üzərində millilik nöqteyi-nəzərindən araşdırma
Анализ учебников «Азербайджанский язык» для начальных классов современных общеобразовательных школ с точки зрения национальной идентичности
An analysis of "Azerbaijani Language" textbooks for primary grades in modern general education schools from the perspective of national identity ……..…… 48

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
EDUCATION AND UPBRINGING IN PRIMARY CLASSES

Mirsədəf Qiyas qızı Ağayeva. Elmi dünyagörüşünün mahiyyəti, növləri və kiçik məktəblilərin tərbiyəsində rolu
Сущность, виды и роль научного мировоззрения в образовании младших школьников
The essence, types and role of the scientific worldview in the education of younger schoolchildren …… 52

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
METHODOLOGY OF TEACHING AZERBAIJANI LANGUAGE

Hüseyn Fizuli oğlu Əliyev. Azərbaycan dili tədrisinin modernləşdirilməsində blok-modul təlim sisteminin tətbiqi problemləri və perspektivləri
Проблемы и перспективы применения блочно-модульной системы обучения в модернизации преподавания Азербайджанского языка
Problems and prospects of applying the block-module teaching system in the modernization of Azerbaijani language teaching …… 56

MUSİQİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МУЗЫКИ
METHODOLOGY OF TEACHING MUSİC

Земфира Султан кызы Султанова. Развитие музыкального искусства Азербайджана в послевоенные годы
Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanda musiqi sənətinin inkişafı
The development of musical art in Azerbaijan in the post-war years …… 62

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODOLOGY OF TEACHING HİSTORY

Təhmasib Asif oğlu İmaməliyev. Tələbələrdə tarix dərslərində formalaşdırılan tolerantlıq hisslərinin təhsilalanların şəxsiyyət kimi inkişafına təsiri
Влияние чувства толерантности, формируемого у студентов на уроках истории, на развитие обучающихся как личности
The impact of tolerance developed in students during history lessons on their personal development ……... 68

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Fəridə Məşi qızı Hüseynova. İngilis dilinin tədrisində oyun əsaslı təlimin tətbiqi və qiymətləndirilməsi
Применение и оценивание игр в обучении английскому языку
Application and evaluation of game-based in teaching english 75

Ровшан Урфан оглы Исмаилов. Активные методы обучения как путь формирования навыков публичных выступлений на уроках английского языка
İngilis dili dərslərində fəal tədris metodları natiqlik bacarıqlarının formalaşmasında bir yol kimi
Active teaching methods as a way to develop public speaking skills in English lessons .. 80

Nərminə Nərman qızı Rəcəbova. Xarici dil tədrisi və psixologiya: qarşılıqlı əlaqələr
Преподавание иностранных языков и психология: взаимосвязи
Teaching foreign language and psychology: ınterrelationship 88

Leyla Elşad qızı Əliyeva. Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində bədii mətnlərdən istifadə imkanları
Возможности использования художественных текстов в преподавании английского языка в средних школах
Possibilities of using fiction texts in teaching English in higher education 97

İNFORMASİYA KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
USE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Lalə Məmməd qızı Əliyeva, **Aytən Vüqar qızı Xəlilova.** Strateji planlaşdırmada AI-dən istifadənin etik prinsipləri
Этические принципы использования **АИ** в стратегическом планировании
Ethical principles for using Aİ in strategic planning …… 104

Rəmziyyə Ədalət qızı Quliyeva. Web səhifələrin yaradılması zamanı diqqət edilməli məqamlar
Моменты, на которые следует обратить внимание при создании веб-страниц
Points to consider when creating web pages …….. 111

İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES IN INCLUSIVE EDUCATION

Cavid Vəkil oğlu Musayev. İnklüziv təhsil təcrübəsində potensial maneələrin araşdırma nümunələri
Исследование потенциальных препятствий в практике инклюзивного образования
Research examples of potential barriers in inclusive education practices …….. 116

TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ
İSSUES OF EDUCATIONAL MANAGEMENT

Amid Mahammad Aliyev. Integration of artificial intelligence in the strategic management of universities: a transition from classical management to intellectual systems
Universitetlərin strateji idarəçiliyində süni intellektin inteqrasiyası: klassik idarəçilikdən intellektual sistemlərə keçid
Интеграция искусственного интеллекта в стратегическое управление университетами: переход от классического управления к интеллектуальным системам 122

Nərmin Akif qızı Hacıyeva. Təhsil layihələrinin uğurlu idarə olunması: maneələr və imkanlar
Успешное управление образовательными проектами: препятствия и возможности
Ethical principles for using Aİ in strategic planning 130

MÜƏLLİM HAZIRLIĞI MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ
ISSUES IN TEACHER TRAINING

Gülşən Oqtay qızı Həsənova. Pedaqoji kadr hazırlığının müasir konsepsiyası və strateji inkişaf perspektivləri
Современная концепция подготовки педагогических кадров и перспективы стратегического развития
The modern concept of teacher training and strategic development perspectives ……. 139

Məhbubə Ərziman qızı Məmmədova. İbtidai təhsildə müəllim fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və pedaqoji xüsusiyyətləri
Основные направления деятельности учителя в начальном образовании и его педагогические особенности
Main directions of teacher activity in primary education and its pedagogical characteristics …… 144

Nəzrin Akif qızı Camalova. Müəllimlərin inklüziv yanaşmalarla bağlı hazırlıq səviyyəsi və inkişafı
Уровень подготовки и развития учителей в отношении инклюзивных подходов
The level of teachers' preparatıon and development ın relatıon to ınclusıve approaches 149

PSİXOLOGİYA
ПСИХОЛОГИЯ
PSYCHOLOGY

ÜMUMİ PSİXOLOGİYA
ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ
GENERAL PSYCHOLOGY

Yeganə Fəhrad qızı Yaqublu. Ailə böhranının yaranmasının sosial-psixoloji səbəbləri
Социально-психологические причины возникновения семейного кризиса
Socio-psychological causes of family crisis formation …… 152

Elmira Vahid qızı Həsənova. İbtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyətinin sosial inkişafında pedaqoji təsirlər
Педагогическое влияние на социальное развитие личности учащихся начальной школы
Pedagogical influence on the social development of primary school pupils 157

Nərgiz Vüqar qızı Yeliyeva. Ağarəhim Rəhimovun hekayələrində ailə tərbiyəsinin psixoloji aspektləri
Психологические аспекты семейного воспитания в рассказах Агарахима Рахимов
Psychological aspects of family upbringing in the stories of Agharahim Rahimov … 162

Aynur Kamil qızı Mehdiyeva. Kiçikyaşli məktəbli şəxsiyyətinin inkişafının təcrübi
Практические аспекты məsələləri
развития личности младшего школьника
Practical stages of personality development in primary school students 167

PEDAQOJİ PSİXOLOGİYA
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Sevər Sərvət qızı Mirzəyeva, Mətanət Ziya qızı Hətəmova. Məktəb yaşlı uşaqlarda təhsil motivasiyasının formalaşmasında sosial–psixoloji amillərin təhlili
Анализ социально-психологических факторов в формировании учебной мотивации у школьников
Analysis of social-psychological factors in the formation of educational motivation of school-aged children 173

Jalə Elman qızı Əliyeva. Tələbələrin psixoloji sağlamlığına mənfi təsir edən amillərin səciyyəvi xüsusiyyətləri
Характеристики факторов, оказывающих негативное влияние на здоровье студентов
Characterıstıcs of factors that have a negatıve ımpact on students' health 177

KLİNİK PSİXOLOGİYA
КЛИНИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
CLİNİCAL PSYCHOLOGY

Kamilə Qinyaz qızı Kazımova, Nuriyyə Nurulla qızı Süleymanzadə. Yeniyetmələrdə diqqət əskikliyi və hiperaktivlik pozuntusunun korreksiyasında terapiya metodları
Методы терапии для коррекции синдрома дефицита внимания и гиперактивности у подростков
Therapy methods for correcting attention deficit hyperactivity disorder in adolescents .181

KORREKSİYA PSİXOLOGİYASI
ИСПРАВИТЕЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ
CORRECTIVE PSYCHOLOGY

Ceyhunə Ceyhun qızı Cəfərova. Dializ xəstələrində psixoloji dəstəyin əhəmiyyəti
Значение психологической поддержки у пациентов, находящихся на диализе
The importance of psychological support in dialysis patients …… 187

Fidan Yusif Abdurrahmanova. Psychological intervention programs for women with postpartum depression and their effectiveness issues
Doğuşdan sonra depressiyası olan qadınlar üçün psixoloji müdaxilə proqramları və onların effektivliyi yolları
Психологические программы помощи женщинам с послеродовой депрессией и вопросы их эффективности 193

AİLƏ PSİXOLOGİYASI
FAMILY PSYCHOLOGY
СЕМЕЙНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

Камилла Вагифовна Эфендиева. Семейные конфликты и их роль в формировании психосоматических реакций у детей
Ailə münaqişələri və onların uşaqlarda psixosomatik reaksiyaların formalaşmasındakı rolu
Family conflicts and their role in the development of psychosomatic reactions in children …… 202

FİLOLOGİYA
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

DİLÇİLİK
ЛИНГВИСТИКА
LİNGUİSTİCS

Çinarə Zahid qızı Şahbazlı. Dildə mənsubiyyət kateqoriyasinin təsnifati
Классификация категории принадлежности в языке
Classification of the possessiveness category in language …… 209

Vəfa Zahid qızı İsgəndərova. Müharibə və post-müharibə dövrünün reportajlarında data jurnalistika: təcrübə və etik çətinliklər
Дата-журналистика в освещении военных и послевоенных событий: практика и этические проблемы
Data journalism in war and post-war reporting: practice and ethical challenges …….. 214

Lətifə Vüqar qızı Şirzadova. Mətnin konseptual strukturunda sinonim paradiqmlərinin koqnitiv-semantik imkanları
Когнитивно-семантические возможности синонимических парадигм в концептуальной структуре текста
Cognitive-semantic potential of synonymic paradigms in the conceptual structure of the text ……. 220

Sevinc Zülfiyar qızı Mahmudova. Qarşılaşdırılan dillərdə spesifik cəmlik göstəriciləri
Специфические маркеры множественного числа в сравниваемых языках
Specific plural markers in the languages being compared 226

Ulvana Namig Mammadova. The anatomy of idioms: a comprehensive review of linguistic structure, semantics, and cultural function
İdiomların anatomiyasi: linqvistik struktur, semantika və mədəni funksiyanin hərəkət icmali
Анатомия идиом: комплексный обзор лингвистической структуры, семантики и культурной функции 235

Fardin Karami Qebchaq. The pragmatic functions of hedges in human-authored academic texts introduction
İnsan müəllifli akademik mətnlərdə hedcinq ifadələrinin praqmatik funksiyaları
Прагматические функции средств хеджирования в академических текстах, написанных человеком 243

Vusala Tahmaz Alkhanova. A systemic functional grammar approach to multimodal analysis of tea advertisements in Azerbaijan
Azərbaycanda çay reklamlarının multimodal analizinə sistem-funksional qrammatik yanaşma
Системно-функциональный грамматический подход к мультимодальному анализу рекламы чая в Азербайджане 254

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
ЛИТЕРАТУРВЕДЕНИЕ
LİTERARY CRİTİCİSM

Ülviyyə Səfər qızı Səfərova. XVIII əsr ingilis ədəbiyyatında sosial-siyasi satira (conatan sviftin yaradıcılığı fonunda)
Социально-политическая сатира в английской литературе XVIII века (на материале произведений Джонатана Свифта)
Social and Political Satire in 18th-Century English Literature (Against the Background of Jonathan Swift's Works) 263

Aydan Davud qızı Cavadova. Ağarəhim Rəhimovun bədii irsində vətənpərvərlik və milli kimlik ideyaları
Идеи патриотизма и национальной идентичности в художественном наследии Агарахим Рахимова.
Patriotism and national identity ideas in Agarahim Rahimov's artistic heritage …… 268

Reyhan Qəhrəman qızı Rüstəmova. Ağarəhim Rəhimovun həyat və yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlərin bədii ifadəsi
Художественное выражение национально-нравственных ценностей в жизни и творчестве А.Рахимова
A.Rahımov's artıstıc expressıon of natıonal-moral values ın hıs lıfe and creatıvıty 272

Türkan Rəfayıl qızı Feyziyeva. Şagirdlərdə söz ehtiyatının formalaşmasında nağılların rolu
Роль сказок в формировании словарного запаса у школьников
The role of fairy tales in the development of students' vocabulary …… 276

Matanat Hikmat Mammadova. The problem of conveyance of similes from the novel "White fang" from English into Azerbaijani
"Ağ Diş" romanındakı bənzətmələrin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemi
Проблема передачи сравнений из романа «Белый Клык» с английского на Азербайджанский язык 279

Alsu Aziz Azizova. Translation of stylistic elements from the novel "Grapes of wrath"
"Qəzəb üzümləri" romanından stilistik elementlərin tərcüməsi
Перевод стилистических элементов романа «Гроздья гнева» 287

BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri
Библиографическое описание использованной литературы
Bibliographic description of used literature 294

Təqdim olunan məqalələrə tələblər 296
Требования к представленным статьям 297
Requirements for submitted articles..... 299

Texniki redaktor: Aləmzər Fətəliyeva
Dizayn-operator: Sevda Quliyeva
Korrektor: Lalə Əlizadə

Yığılmağa verilmiş: 15.04.2026
Çapa imzalanmış: 20.05.2026
Kağız formatı: 27 x 18
Çap vərəqi: 19,43 ç.v.
Sayı: 200 nüsxə

Jurnalın web səhifəsi: bqu.edu.az
Elektron poçt ünvanı: info@bqu.edu.az
Bakı, M.Sənani küç. 62
Tel: (012) 595-30-02;
(055) 360-67-98